

RODNA RAVNOPRAVNOST U VISOKOM OBRAZOVANJU

Koncepti, prakse i izazovi

Za izdavača
Bora Babić, direktorka

Zbornik priredile
Dragica Vujadinović
Zorana Antonijević

Recenzentkinje
Vladislava Gordić Petković
Adriana Zaharijević

RODNA RAVNOPRAVNOST U VISOKOM OBRAZOVANJU

Koncepti, prakse i izazovi

Urednice

Dragica Vujadinović
Zorana Antonijević

AKADEMSKA KNJIGA
NOVI SAD

**Ključni koraci ka
rodnoj ravnopravnosti**

Štampa ove publikacije je podržana u okviru projekta „Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti“, koji sprovodi Agencija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women), uz finansijsku podršku Evropske unije. Stavovi u ovoj publikaciji pripadaju isključivo autorima i autorkama, i ne predstavljaju nužno stavove UN Women, Ujedinjenih nacija, ili bilo koje druge organizacije pod okriljem Ujedinjenih nacija.

SADRŽAJ

Predgovor (Dragica Vujadinović, Zorana Antonijević) RODNA RAVNOPRAVNOST U VISOKOM OBRAZOVANJU: FEMINISTIČKI IZAZOV ZA 21. VEK	IX
--	----

I

KRITIČKI PRISTUP VISOKOM OBRAZOVANJU IZ RODNE PERSPEKTIVE

Marina Hughson RODNOST I PROIZVODNJA ZNANJA NA POLUPERIFERIJU: PRAVO NA IZVRSNOST?	3
Jeff Hearn MEN AND MASCULINITIES IN ACADEMIA, HIGHER EDUCATION AND SCIENCE: APPROACHES, APPLICATIONS, AND ACTIONS	27
Ana Kolarić PEDAGOGIJA I AKTIVIZAM: OSVRT NA ESEJE ADRIJEN RIČ O OBRAZOVANJU	47

II

URODNJAVANJE VISOKOG OBRAZOVANJA I ISTRAŽIVANJA: IZAZOVI PRAKSE I MOGUĆNOSTI INSTITUCIONALIZACIJE U EVROPSKOM KONTEKSTU I SRBIJI

Liisa Husu GENDER EQUALITY IN NORDIC ACADEMIA: ADVANCES AND CHALLENGES	63
Veronika Tašner, Milica Antić Gaber EDUCATIONAL MERITOCRACY AND GENDER EQUALITY IN SLOVENE ACADEMIA	75

Lilijana Čičkarić RODNE NEJEDNAKOSTI U NAUČNIM ISTRAŽIVANJIMA	87
---	----

III

RODNA RAVNOPRAVNOST, DISKRIMINACIJA I SEGREGACIJA U VISOKOM OBRAZOVANJU U SRBIJI: KRITIČKI OSVRT

Jelena Čeriman, Irena Fiket RAZUMEVANJE KONCEPTA RODNE RAVNOPRAVNOSTI U NORMATIVNOM OKVIRU VISOKOG OBRAZOVANJA U SRBIJI	101
--	-----

Ankica Šobot RODNA SEGREGACIJA U VISOKOM OBRAZOVANJU NA PRIMERU SRBIJE	121
---	-----

Valentina Janev, Sanja Vraneš SPROVOĐENJE POLITIKE RODNE RAVNOPRAVNOSTI U ORGANIZACIJAMA ISTRAŽIVANJA I RAZVOJA: STUDIJA SLUČAJA IZ SRBIJE	135
--	-----

Marija Babović, Branka Drašković, Ivanka Popović RODNE STRUKTURE, POLITIKE I KULTURE U ORGANIZACIJAMA VISOKOG OBRAZOVANJA: KVALITATIVNO ISTRAŽIVANJE NA DRŽAVNOM I PRIVATNOM FAKULTETU U BEOGRADU	153
---	-----

Karolina Lendák-Kabók ETNICITET I ROD: (NE)VIDLJIVE PREDRASUDE U AKADEMSKOJ ZAJEDNICI U SRBIJI	173
---	-----

IV

URODNJAVANJE DISCIPLINA I RODNOST KAO DISCIPLINA

Svetlana Tomić STUDIJE SRPSKE KNJIŽEVNOSTI: MIT O URODNJAVANJU VIŠEG OBRAZOVANJA	189
---	-----

Tatjana Đurić Kuzmanović FEMINISTIČKA EKONOMIJA I RODNE STUDIJE U SRBIJI: MOGUĆNOSTI I IZAZOVI	207
---	-----

Daša Duhaček IZAZOVI U PRAKSAMA INSTITUCIONALIZACIJE I IZVOĐENJA ŽENSKIH STUDIJA	223
---	-----

Isidora Jarić

JAVNI I SKRIVENI KURIKULUMI RODNIH STUDIJA U SRBIJI (1978–2018)
I NJIHOVO INTEGRISANJE U SISTEM VISOKOG OBRAZOVANJA 235

V

**TEORIJSKA I STRATEŠKA PITANJA URODNJAVANJA
PRAVNIČKOG OBRAZOVANJA**

Zorica Mršević

JURISPRUDENCIJA I FEMINIZAM 253

Susanne Baer

EQUALITY ADDS QUALITY: ON UPGRADING HIGHER EDUCATION
AND RESEARCH IN THE FIELD OF LAW 267

Marijana Pajvančić

INTEGRISANJE RODNE PERSPEKTIVE U PRAVNE STUDIJE – PRIMER
USTAVNOG PRAVA 287

Dragica Vujadinović, Nevena Petrušić

NEOPHODNOST URODNJAVANJA STUDIJSKIH PROGRAMA PRAVA I
PRAVNIČKIH PREDMETA 303

Dragica Vujadinović, Tanasije Marinković, Ljubinka Kovačević

POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI NA PRAVNOM FAKULTETU
UNIVERZITETA U BEOGRADU – NACRT AKCIONOG PLANA 325

BIOGRAFIJE AUTORKI I AUTORA RADOVA 351

DRAGICA VUJADINOVIĆ
ZORANA ANTONIJEVIĆ

Predgovor

**RODNA RAVNOPRAVNOST U VISOKOM
OBRAZOVANJU: FEMINISTIČKI IZAZOV ZA 21. VEK**

Knjiga *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: koncepti, prakse i izazovi* nastala je kao neposredan rezultat konferencije „Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: međunarodne dobre prakse i lokalni kontekst“, koja je održana na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, oktobra 2017. godine (Book of Abstracts 2017). Diskusije urednica s užim i širim krugom učesnica i učesnika pre, tokom i nakon konferencije, ukazale su na nedvosmislenu potrebu za problematizovanjem teme urođnjavanja visokog obrazovanja u Srbiji. Neki od autora i autorki koji su dali svoj doprinos konferenciji nalaze se i u ovom zborniku (pogledati tekstove Marine Hjuson, Džefa Herna, Lise Husu, Susan Ber, Dragice Vujadinović i Nevene Petrušić).

Konferencija je pokrenula mnoga važna pitanja koja su dalje razrađena u ovoj knjizi. Jedno od njih je i očigledan nesklad između, s jedne strane, normativne uređenosti i deklarativne posvećenosti rodnoj ravnopravnosti u visokom obrazovanju, na nacionalnom i međunarodnom nivou, a s druge, faktičkog nepostojanja procesa urođnjavanja u praksi. To dodatno potvrđuju i snažni otpori rodnim studijama i feminističkom promišljanju sadržaja visokog obrazovanja u Srbiji i van nje. Svi ti izazovi, a pogotovo otpor, postavljaju pred akademsku zajednicu zadatak sistematskog i kontinuiranog bavljenja ovim pitanjima u 21. veku. Verujemo da je ova knjiga samo jedan od koraka koji se moraju napraviti na tom putu.

Drugi razlog za nastajanje ove knjige bila je ideja da se na jednom mestu okupe domaći i strane autorki i autori kako bi na stručan, kritičan i podsticajan način pokrenuli dijalog o potrebi uvođenja rodne perspektive u visoko obrazovanje u Srbiji. U tom smislu, bilo nam je važno da fokus zbornika bude na lokalnom znanju i Srbiji, ali i na stručnoj razmeni znanja i ideja s kolegamicama i kolegama van Srbije. Stoga je namera Zbornika da koncepte, prakse i izazove vezane za rodnu ravnopravnost u obrazovanju sagleda iz više perspektiva, koje se međusobno prepliću i podržavaju: teorijske i praktične, evropske i nacionalne, istraživačke, kao i iz perspektive pojedinih humanističkih i drugih disciplina. Velika zainteresovanost za učešće u pisanju

ovog zbornika i zavidan odziv autorki i autora iz Srbije, ali i van nje, ukazuju ne samo na značaj teme već i na niz problema i izazova koji postoje u ovoj oblasti.

Feministički pokret 70-ih i 80-ih godina dvadesetog veka, koji se razvijao u zapadnim liberalnodemokratskim društvima i imao uticaje i odjeke i na prostorima bivše Jugoslavije, mnogo je doprineo razvijanju svesti o pravnoj, političkoj i akademskoj nevidljivosti žena. On je podstakao unapređenje ljudskih i ženskih prava, normativno i kulturološki, kako na međunarodnom tako i na domaćem planu. To je dovelo i do emancipatorskih pomaka u smislu smanjenja tradicionalne podređenosti žena u privatnoj i javnoj sferi. Na primer, najnovija statistika obrazovanja u Srbiji, pa i u svetu, pokazuje pozitivnu tendenciju učešća žena u visokom obrazovanju, kao i relativno nizak rodni jaz u ovoj oblasti (Babović 2016; Global Gender Gap Report 2018). Obrazovanje je i dalje važna i široko prihvaćena strategija emancipacije žena, koja rezultira njihovim boljim položajem na tržištu rada, privatnoj i javnoj sferi. Ipak, sve veća zastupljenost žena u obrazovnom procesu, kao i u drugim domenima javnog života (političkom, ekonomskom, kulturnom) nije, sama po sebi, značila uspostavljanje rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti, prevazilaženje karijerne diskriminacije, niti ukidanje patrijarhalnih matrica. Moderno doba jeste donelo veće mogućnosti za emancipaciju žena i relativizovalo patrijarhalnu strukturu društvenih odnosa. Međutim, ono nije ukinulo patrijarhat, već je dovelo do sukobljavanja i borbe za prevlast emancipatorskih i patrijarhalnih elemenata, pa i do toga da se obrazovanje često koristi i za reprodukciju starog i uspostavljanje novih patrijarhalnih modaliteta. To se naročito odnosi na zemlje postsocijalističkog društveno-istorijskog nasleđa, u kojima su emancipatorski procesi u visokom obrazovanju započeli prevashodno nakon Drugog svetskog rata, formalnim izjednačavanjem muškaraca i žena u javnoj sferi i uvođenjem obaveznog osnovnog obrazovanja. Tokom sledećih decenija, veliki broj žena stiže ne samo osnovno već i srednjoškolsko, ali i univerzitetsko obrazovanje.

Početakom devedesetih, u postsocijalističkim zemljama menja se politički, ekonomski i društveni kontekst u kojem je obrazovanje bilo deo opštedruštvenog emancipatorskog projekta i jedna od najlegitimnijih strategija za unapređenje položaja žena. Povećava se rodna segregacija obrazovnih profila, a diskriminatorni i rodno slepi sadržaji naučnih disciplina opstaju uprkos i dalje visokom učešću žena u visokom obrazovanju i kao studentkinja i kao nastavnog kadra. Posledice neoliberalnog zaokreta na Zapadu i tranzicije u bivšim socijalističkim zemljama u svim sferama života iznedrile su specifičnu vrstu mizoginije koja se manifestuje u obezvređivanju žena i njihovom masovnom svođenju na robu, u vezi s procesima društvenog konzumerizma i tabloidizacije. U tranzicionim društvima poluperiferije, kao što je Srbija (Vujadinović i Stanimirović 2016), ti procesi bili su odgođeni za desetak godina u odnosu na druge države nekadašnjeg Istočnog bloka, ali su istovremeno dodatno ojačani ratovima i delovanjem nacionalističkih režima.

Globalizacija i mobilnost znanja doprineli su značajnim promenama u rodnim odnosima i u Srbiji zahvaljujući uvođenju, promovisanju i unapređenju međunarodne zaštite ljudskih prava, rodne ravnopravnosti i strategije urođnjavanja. Na svetskom nivou, rodni jaz u obrazovanju manji je nego u drugim sferama života kao što su politika ili ekonomija, i predviđanja se kreću u pravcu njegovog potpunog zatvaranja u narednih petnaestak godina (Global Gender Gap Report 2018). Promene u sistemu vrednosti dešavaju se i kod samih muškaraca, naročito onih obrazovanih, a u pravcu preuzimanja ravnopravnijih modela rodnih uloga i egalitarnijeg ponašanja (Hughson 2017). Među „dobitnicima globalizacije“, hijerarhija po rodnoj i polnoj osnovi delimično gubi na snazi i značaju. Uspesne menadžerke, vlasnice firmi, univerzitetske profesorke polako, ali sigurno, napuštaju polje patrijarhalne podređenosti. One su i statusno i ekonomski na „ravnoj nozi“ s muškarcima sličnog nivoa obrazovanja, profesionalne afirmacije i ekonomske snage. Međutim, to ne znači da elementi starog (socijalističkog), kao i novog (tranzicionog) patrijarhalizma ne pogađaju i „dobitnice globalizacije“.

Kontrapunkt retraditionalizacije/mizoginije i emancipacije u uslovima tranzicije ispoljava se na specifičan način, karakterističan za poluperiferijska društva globalnog kapitalizma (Blagojević 2009). Izrazita rodna segregacija visokog obrazovanja i konsekvantno segregacija tržišta rada dovodi posledično do deprivacije kvaliteta života, radnih mesta i usluga za građanke i građane putem divlje privatizacije. Nužni rast nezaposlenosti i masovno siromašenje, uključujući i visokoobrazovane ljude, vodi nezadovoljstvu koje proizvodi kontinuirani otpor prema ekonomskim, socijalnim i političkim promenama, pa i promenama u visokom obrazovanju vezanim između ostalog za uvođenje rodne perspektive. Istovremeno, neoliberalni uticaji globalnog kapitalizma na proizvodnju znanja, pogotovo u humanističkim naukama, deluju na konstantno urušavanje kvaliteta obrazovanja kako na državnim tako i na privatnim univerzitetima, s često političkim, koruptivnim i komercijalnim motivima. Istovremeno, masovno nezadovoljstvo predstavlja osnovu za bujanje populizma ksenofobično-etno-nacionalističkog tipa koji za posledicu ima suzbijanje već ostvarenih dometa emancipacije u rodnim odnosima i položaju žena, kao i otporima uvođenju rodne perspektive i razvoju rodnih studija na najvišim nivoima obrazovanja. Mizoginija „novog“ i snažni koreni „starog“ patrijarhalizma, kao i uticaji konzervativnih i desno orijentisanih društvenih grupa vode stagnaciji i unazađivanju emancipatorskih težnji, kako u celini društva tako i u samom obrazovanju.

Globalizacija normativnog i strateškog okvira rodne ravnopravnosti svoj poseban podsticaj dobila je u *Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena* (1979). Ta konvencija obavezuje države članice da, pored ostalog, obezbede ravnopravnost žena i muškaraca na polju obrazovanja. Naročito je naglašena obaveza uklanjanja stereotipnih shvatanja o ulogama muškaraca i žena na svim nivoima i oblicima obrazovanja putem revizije udžbenikā i obrazovnih programa, prilagođavanja nastavnih metoda i dr. (član 10).

Postizanju rodne ravnopravnosti doprinose i instrumenti usvojeni pod okriljem specijalizovanih agencija UN, uključujući i Organizaciju ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu. Tako je odredbama *Konvencije protiv diskriminacije u obrazovanju* (1960) zabranjeno polno zasnovano razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti koje ima za svrhu osporavanje ili ugrožavanje prava na jednak tretman u obrazovanju, u smislu pristupa svim vrstama i nivoima obrazovanja, standarda i kvaliteta obrazovanja i uslovā u kojima se ono odvija (član 1). S druge strane, u *Pekinskoj deklaraciji i Platformi za akciju* (1995) ukazuje se na to da su obrazovni program i nastavni materijal još uvek u velikoj meri rodno nesenzibilisani, čime se jačaju stereotipi o društveno poželjnim rodnim ulogama u privatnoj i javnoj sferi. Ukidanje rodnih stereotipa u visokom obrazovanju preporučeno je i u *Svetskoj deklaraciji o visokom obrazovanju za 21. vek*, uz uvažavanje rodnih aspekata u različitim naučnim disciplinama, aktivno uključivanje žena u rad obrazovnih ustanova na svim nivoima i u svim disciplinama, naročito pri donošenju odluka.

Načelo jednakosti nalazi se i u temelju standardā *Međunarodne organizacije rada* (MOR), od kojih su najznačajniji oni što se odnose na jednako plaćanje muškaraca i žena za isti rad ili rad iste vrednosti (Konvencija MOR broj 100) i na zaštitu od diskriminacije u oblasti zanimanja i zaposlenja (Konvencija MOR broj 111). Politike rodne ravnopravnosti podrazumevaju i usvajanje niza mera u cilju otklanjanja ili ublažavanja prepreka koje tradicionalno sprečavaju radnike i radnice da budu ravnopravni na tržištu rada. Predrasude i stereotipi koji se tiču roditeljskih uloga i podele porodičnih dužnosti između muškarca i žene, pre svega u pogledu brige o deci, znatno utiču na integraciju žena i u akademsku sredinu, na sigurnost njihovog zaposlenja i na njihove mogućnosti za napredovanje u akademskoj karijeri.

Integrisanjem rodne perspektive u obrazovanje bavi se i *Preporuka o uvođenju rodne ravnopravnosti u obrazovanje* (2007) Saveta Evrope. U njoj se ukazuje na potrebu da rodna dimenzija bude u sadržaju nastavnih programa, kako bi se suzbijali seksistički stereotipi, a mladi ljudi bili pripremljeni za novo rodno partnerstvo u privatnom i javnom životu. Takođe se konstatuje da „obrazovanje za demokratsko građanstvo [...] doprinosi promociji principa ravnopravnosti između muškaraca i žena i da ohrabruje uspostavljanje harmoničnih i mirnih odnosa među ljudima“. Pod okriljem te organizacije, usvojeni su i standardi vezani za obezbeđivanje jednakosti muškaraca i žena u zapošljavanju i oblasti radnih odnosa, što uključuje i rad u visokom obrazovanju. Konačno, urođnjavanje univerzitetskog obrazovanja predstavlja važan činilac i u procesu stvaranja jedinstvenog evropskog obrazovnog prostora, definisanog *Bolonjskom deklaracijom*, koji, pored ostalog, podrazumeva i obrazovanje za rodnu ravnopravnost, mir i toleranciju.

Bez obzira na značajno razvijen pravni okvir rodne ravnopravnosti u oblasti obrazovanja u Srbiji, proizvodnja znanja o rodnosti i rodno senzitivna proizvodnja znanja suočavaju se s brojnim unutrašnjim preprekama, ne samo normativnog već i

suštinskog tipa (Antonijević 2018). S druge strane negativnih tendencija nalazi se čitav niz dobrih i značajnih rešenja koja vode ka ispunjavanju globalnih standarda rodne ravnopravnosti u oblasti obrazovanja. Naročito važna rešenja nalaze se u *Ustavu Republike Srbije*, kojim je potvrđeno da „država jamči ravnopravnost žena i muškaraca i razvija politiku jednakih mogućnosti“ (čl. 15 i 21 st. 1–3) i dopušteno uvođenje posebnih (afirmativnih) mera (član 21 stav 4). Rodno zasnovana diskriminacija zabranjena je i *Zakonom o zabrani diskriminacije* (2009), te *Zakonom o ravnopravnosti polova* (2009), koji organima javne vlasti nalaže da vode aktivnu politiku jednakih mogućnosti u oblasti obrazovanja. *Zakonom o ravnopravnosti polova* izričito je propisana dužnost obrazovnih ustanova da u okviru studijskih programa obezbede obrazovanje o ravnopravnosti polova, u cilju prevazilaženja ograničavajućih uloga zasnovanih na polu, oslobađanja od stereotipa zasnovanih na polu i predrasuda zasnovanih na polu, kao i da u postupku donošenja studijskih programa i prilikom utvrđivanja standarda udžbenika, nastavnih metoda i normativa prostora i opreme omogućće sprovođenje politike jednakih mogućnosti žena i muškaraca (član 31). Zakon takođe predviđa kažnjavanje za prekršaj ustanova koje izvrše polno zasnovanu diskriminaciju, između ostalog u vezi sa uslovima za prijem u obrazovnu ustanovu, sticanje stipendija, isključenje iz procesa obrazovanja, naučnog rada i stručnog usavršavanja, kao i u vezi s ocenom znanja i vrednovanjem postignutih rezultata, uslovima za izbor ili sticanje zvanja (član 53 stav 1). Kada je reč o odnosima među zaposlenima, kao i odnosima između zaposlenih i studenata u visokoškolskim ustanovama, značajne su i odredbe o uznemiravanju, seksualnom uznemiravanju i seksualnom ucenjivanju, koji se kvalifikuju kao povrede radne obaveze za koje zaposlenom može biti izrečena disciplinska kazna, uključujući i onu najtežu – otkaz ugovora o radu (član 18 stav 1). Konačno, tim zakonom je utvrđena dužnost svakog poslodavca sa više od 50 zaposlenih na neodređeno vreme da svake godine usvoji *plan mera za otklanjanje ili ublažavanje neravnomerne zastupljenosti polova*, i da ga, zajedno s izveštajem o njegovom sprovođenju, dostavi ministarstvu nadležnom za poslove ravnopravnosti polova (član 13).

Za postizanje rodne ravnopravnosti u oblasti visokog obrazovanja značajni su i drugi pravni instrumenti usmereni na sprečavanje rodno zasnovane diskriminacije kandidata za zaposlenje i zaposlenih, kao i na obezbeđivanje punog učešća muškaraca i žena u svetu rada (*Zakon o zaposlenima u javnim službama*, član 10 st. 1–2, član 17; *Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti*, član 35 tačka 1; *Zakon o radu*, čl. 18–23). Postizanju rodne ravnopravnosti u oblasti visokog obrazovanja doprinosi i bolje usklađivanje profesionalnih dužnosti s porodičnim dužnostima zaposlenih, a u svetlu afirmisanja zajedničke odgovornosti muškaraca i žena za brigu o deci i drugim članovima porodice kojima su potrebne tuđa nega i pomoć. To je neophodno ako se ima u vidu da većini žena rad za poslodavca nije jedino angažovanje, već ga prati i neplaćeni rad u domaćinstvu. Osim toga, država ima i potrebu za većim učešćem žena (kao zaposlenih) u visokom obrazovanju, budući da se znatan

broj njih upisuje na osnovne, master i doktorske akademske studije i uspešno ih završava. Usklađivanje tih ciljeva pretpostavlja niz mera, uključujući posebnu zaštitu zaposlenih s porodičnim dužnostima, u skladu sa *Zakonom o radu* (pravo na porodijsko odsustvo, odsustvo sa rada radi nege deteta i odsustvo sa rada radi posebne nege deteta, pravo na posebnu zaštitu od otkaza za vreme korišćenja nekog od ovih triju vrsta odsustava, pravo dojlja na posebnu zaštitu, pravo trudnica i zaposlenih roditelja na zaštitu od noćnog i prekovremenog rada). S druge strane, *Zakon o visokom obrazovanju* potvrđuje pravilo o mirovanju radnog odnosa i izbornog perioda nastavniku i saradniku koji se nalazi na porodijskom odsustvu, odsustvu sa rada radi nege deteta i odsustvu sa rada radi posebne nege deteta ili druge osobe. Istim zakonom su kao principi visokog obrazovanja potvrđeni i principi poštovanja ljudskih prava i zabrane diskriminacije (član 4 tačka 7).

Unapređenje rodne ravnopravnosti i suzbijanje rodno zasnovane diskriminacije predstavljaju i strateško opredeljenje Srbije. Ključni strateški dokument jeste *Nacionalna strategija za unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2016. do 2020. godine*, kojom je rodno osetljivo obrazovanje utvrđeno kao jedan od posebnih ciljeva. U Strategiji je konstatovano da obrazovni programi i nastavni sadržaji na svim nivoima formalnog obrazovanja nisu rodno osetljivi, a u cilju urođnjavanja obrazovanja utvrđeno je nekoliko mera, relevantnih i za oblast visokog obrazovanja. U pitanju su sledeće mere: 1) uvođenje obaveznih rodno osetljivih i antidiskriminatornih obrazovnih programa i nastavnih sadržaja na svim nivoima obrazovanja; 2) revizija nastavnih sadržaja i udžbenika radi eliminisanja rodni stereotipa, diskriminatornih sadržaja i diskriminatornog jezika; 3) unapređivanje kompetencija zaposlenih u obrazovanju putem uvođenja obaveznih obrazovnih programa o rodnoj ravnopravnosti; 4) uvođenje rodno osetljivog jezika u sve nastavne sadržaje; 5) uključivanje ženskog doprinosa nauci, kulturi i umetnosti u sadržaje nastavnih predmeta. Pored toga, Strategijom je, kao poseban strateški cilj, utvrđeno i razvijanje znanja i vidljivost akademskih rezultata u oblasti studija roda. S druge strane, u *Strategiji prevencije i zaštite od diskriminacije* (2013), kao jedan od posebnih ciljeva, utvrđeno je „uključivanje u obrazovni sistem sadržaja o neprihvatljivosti svih oblika diskriminacije žena, uključujući rodne stereotipe, u kurikulumu za osnovno i srednjoškolsko obrazovanje, kao i visoko obrazovanje“. Iako bi se, saglasno navedenim strategijama, moglo očekivati da integrisanje rodne perspektive bude jedan od ciljeva *Strategije razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine*, u njoj se ne problematizuju rodne nejednakosti u obrazovanju, niti je urođnjavanje ove oblasti utvrđeno kao strateški cilj. Nešto više sluha za rodne dimenzije ima *Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije za period od 2016. do 2020. godine – Istraživanja za inovacije*, kojom je unapređivanje rodne (i manjinske) ravnopravnosti u nauci i inovacijama predviđeno kao jedna od mera kojima će se osigurati izvrsnost i dostupnost ljudskih resursa za nauku, privredu i društvene delatnosti.

Iako je normativni i strateški okvir rodne ravnopravnosti u oblasti obrazovanja i visokog obrazovanja dobro razvijen, ipak je neophodno da rodno senzitivna reforma visokog obrazovanja bude dvosmerna. To zapravo znači institucionalizaciju i operacionalizaciju principa rodne ravnopravnosti putem strategije urođnjavanja (Antonićević 2018). Različite mere urođnjavanja obuhvataju, na primer, primenu principa rodne ravnopravnosti u procesima izbora, zapošljavanja i napredovanja univerzitetskih kadrova, uspostavljanje pravnog okvira za zaštitu od rodne i svake druge diskriminacije i nasilja u univerzitetskom delatnom prostoru, uvođenje rodno osetljive statistike i budžetiranja, uspostavljanje mera za zaštitu akademskih radnica za vreme trudnoće i posle porođaja, podsticanje rodnog balansa u korišćenju odsustva s rada radi nege deteta. U pomenuti kontekst javne politike urođnjavanja visokog obrazovanja spada i uvođenje različitih mera za unapređenje kulturnog okruženja i za prevazilaženje tzv. „skrivenog kurikuluma“ reprodukovanja stereotipa i predrasuda u ponašanju i diskursu među nastavnim osobljem, tokom nastave i u odnosima sa studentima. U tom smislu, potrebno je uspostavljanje obaveze nastavnika da iz rodne perspektive preispitaju nastavne sadržaje, udžbenike istoriju discipline, ali i doprinose žena razvoju discipline (Vujadinović i Petrušić 2017; Petrušić i Vujadinović 2018). Za dodatnu edukaciju, kao i rodnu senzitivizaciju znanja, od posebnog značaja jeste uvođenje i afirmacija predmeta i studijskih programa Studija roda na svim nivoima visokog obrazovanja kako bi se, interdisciplinarnim pristupom, podstaklo kritičko promišljanje znanja i njegovo dograđivanje iz rodne perspektive (Blagojević 1998; Antonijević 2018).

Sprovođenje javne politike urođnjavanja delovanjem „odozdo“ ima centralni i najvažniji segment u uvođenju regulatornih mehanizama za urođnjavanje nastavnih planova, silabusā i nastavnih materijala (Vujadinović 2015; Vujadinović i Petrušić 2017; Petrušić i Vujadinović 2018), a ono podrazumeva i preradu akreditacionih materijala uvođenjem rodne perspektive u definisanje ciljeva, sadržaja i ishoda učenja za opšti kurikulum i za svaki silabus ponaosob. Pristup urođnjavanja neophodan je i prilikom provere kvaliteta udžbenikā, kako u instrukcijama za recenzente tako i u sastavu samih komisija u kojima je neophodno uspostaviti ekspertizu u oblasti rodno osetljivog pristupa visokom obrazovanju.

Smisao i misija Zbornika jeste da se ukaže na različite pravce i dimenzije rodne ravnopravnosti u visokom obrazovanju i istraživačkom radu. Ova knjiga predstavlja kolektivni napor autora i autorki iz Srbije, kao i onih van njenih granica, da skrenu pažnju na neophodnost urođnjavanja visokog obrazovanja u različitim disciplinama, kao i posredstvom interdisciplinarnih i multidisciplinarnih pristupa. Osnovna namera Zbornika jeste da doprinese uspostavljanju novih i kritički osmišljenih sadržaja visokog obrazovanja, da razvije svest o značaju rodne perspektive za unapređenje kvaliteta visokog obrazovanja.

Knjiga *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: koncepti, prakse i izazovi* organizovana je u pet celina. U prvom poglavlju naslovljenom *Kritički pristup konceptima*

visokog obrazovanja iz rodne perspektive dati su neki osnovni, ali i novi koncepti u vezi s visokim obrazovanjem. Tu su tekstovi o naučnoj izvrsnosti Marine Hjuson, maskulinitetu u akademiji Džefa Herna, kao i tekst o feminističkoj pedagogiji Ane Kolarić. U drugom poglavlju knjige *Urođnjavanje visokog obrazovanja i istraživanja: izazovi prakse i mogućnosti institucionalizacije u evropskom kontekstu i Srbiji* razmatraju se prakse urođnjavanja visokog obrazovanja u nordijskom kontekstu i Sloveniji (tekstovi Lise Husu, Veronike Tašner i Milice Antić Gaber), kao i pregled rodni nejednakosti u naučnim istraživanjima na globalnom nivou (Lilijana Čičkarić). Treće poglavlje knjige *Rodna ravnopravnost, diskriminacija i segregacija u visokom obrazovanju u Srbiji: kritički osvrt* donosi konkretne primere urođnjavanja u organizacijama visokog obrazovanja koje se bave naučnim istraživanjima i razvojem (Valentina Janev i Sanja Vraneš), i pitanjima normativnih izazova rodne ravnopravnosti u visokom obrazovanju (Jelena Čeriman i Irena Fiket). U istom delu knjige posmatra se i diskriminacija i segregacija unutar visokog obrazovanja u Srbiji (Ankica Šobot, Karolina Lendak-Kabok), kao i rodne strukture, politike i organizaciona kultura (Branka Drašković, Marija Babović i Ivanka Popović). Četvrto poglavlje knjige pod naslovom *Urođnjavanje disciplina i rodnost kao disciplina* sadrži tekstove Daše Duhaček i Isidore Jarić, koje se bave istorijskim razvojem i strateškim značajem rodni studija u Srbiji. Kritičku analizu pitanja i problema urođnjavanja pojedinih disciplina, uz konkretne predloge za njihovo unapređenje iz rodne perspektive, donose tekstovi Tatjane Đurić Kuzmanović i Svetlane Tomić. Peto poglavlje knjige *Teorijska i strateška pitanja urođnjavanja pravnčkog obrazovanja* poseban akcent stavlja na rodnu dekonstrukciju i urođnjavanje pravnčkog obrazovanja u teorijsko-konceptualnom smislu (tekstovi Zorice Mršević i Susan Ber), urođnjavanjem pojedinih predmeta (Marijana Pajvančić, Dragica Vujadinović i Nevena Petrušić), kao i konkretizacijom politika rodne ravnopravnosti i njene institucionalizacije akcionim planovima na primeru takvog plana na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu (Dragica Vujadinović, Tanasije Marinković, Ljubinka Kovačević).

Knjiga *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: koncepti, prakse i izazovi* jedna je od prvih koja se u našoj izdavačkoj delatnosti, na sveobuhvatan i sistematičan način, bavi potrebom, smislom, sadržajima, normativnim artikulacijama i sprovođenjem ideja i praksi urođnjavanja visokog obrazovanja u Srbiji. Važno bi bilo da ova knjiga i radovi eminentnih autorki i autora sakupljenih u njoj ne bude poslednja, već da bude prekretnica i pokretač kontinuiranog bavljenja teorijom i praksom urođnjavanja na svim nivoima visokog obrazovanja. Takođe, želimo da istaknemo da ima mnogo tema, između ostalih o interseksionalnoj perspektivi u visokom obrazovanju, kao i autorki i autora koji iz različitih objektivnih ili subjektivnih okolnosti nisu uspeali da se nađu u ovoj knjizi. Nadamo se da ćemo imati priliku da taj nedostatak otklonimo nekim novim zbornikom, kao i da će se u njemu naći više konkretnih iskustva iz prakse urođnjavanja visokog obrazovanja u Srbiji, ali i van nje. Verujemo da će ova knjiga biti čitana i korišćena

i među teoretičarima, praktičarima, ali i donosiocima odluka, te da će pokrenuti preko potreban dijalog oko budućnosti urođnjavanja visokog obrazovanja u Srbiji.

Literatura

- Antonijević, Zorana. (2018). „Proizvodnja znanja i javne politike u Srbiji: Za i protiv urođnjavanja“. *Sociologija* 60 (1): 299–312.
- Babović, Marija. (2016). *Gender Equality Index 2016 – Measuring gender equality in Serbia 2014*. Beograd: Social Inclusion and Poverty Reduction Unit Government of Republic of Serbia. http://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/gender_equality_index_for_serbia_2016.pdf.
- Blagojević, Marina. (1998). *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-ih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju.
- Blagojević, Marina. (2009). *Knowledge production at the semiperiphery: a gender perspective*. Belgrade: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Book of Abstracts – Gender Equality in Higher Education: International Good Practices and Local Contexts*. (2017). Belgrade: Faculty of Law University of Belgrade. <http://www1.ius.bg.ac.rs/files/2017/10/BOOKLET-Konferencije-GENDER-MAINSTRAMING-IN-HIGHER-EDUCATION-Faculty-of-Law-October-20-20-9.30-18.00.pdf>
- Hughson, Marina. (2017). *Muškarci u Srbiji : druga strana rodne ne/ravnopravnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- The Global Gender Gap Report 2018*. (2018). Switzerland: World Economic Forum. http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf.
- Vujadinović, Dragica. (2015). „Gender Mainstreaming in Law and Legal Education“. *Anali Pravnog Fakulteta u Beogradu*, 63 (3): 56–74.
- Vujadinović, Dragica, Stanimirović, Vojislav. (2016). „Rodni odnosi u Srbiji u doba tranzicije – Između emancipacije i retradicionalizacije“, u: *Demokratska tranzicija Srbije – (Re)kapitulacija prvih 25 godina*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. 159–166.
- Vujadinović, Dragica, Petrušić, Nevena. (2018). „Od rodno slepog ka rodno inkluzivnom visokom obrazovanju u Srbiji: akcioni planovi za urođnjavanje“. *Sociologija*, 60 (1): 313–329.
- Vujadinović, Dragica, Petrušić, Nevena. (2017). „Uvođenje rodne perspektive u pravničko obrazovanje u Srbiji: pilot analiza studijskih programa i udžbenika“, u: *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, Knj. 7, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 84–103.

I
KRITIČKI PRISTUP VISOKOM OBRAZOVANJU
IZ RODNE PERSPEKTIVE

RODNOST I PROIZVODNJA ZNANJA NA POLUPERIFERIJI: PRAVO NA IZVRSNOST?¹

Abstract: This text has two main goals: the first one is to show how the knowledge on the status of women scientists at the semiperiphery of Europe (former Yugoslavia and present-day Serbia) was not lagging behind the knowledge on that phenomena in the “centre”, and the second, that the problems of unequal treatment of women scientists cannot be easily resolved by importing ready-made solutions from the “centre”. The analysis I present here comes from a feminist-sociological perspective, which means that knowledge production is approached as a structured social process, which is also gendered institutionally and epistemologically, as well as along the lines of “excellence”. I critically examine “scientific excellence” as the right to recognition, influence, and social status, something which should dominantly be based on meritocratic evaluation of scientific contribution (including social sciences) and not on individual positioning in the dominant hierarchical models of knowledge production, nationally and transnationally. To show how “excellence” is defined in reality, I offer a theoretical model which presents “excellence” not for what it is in its own right, but how it is reduced to a residuum, after multiple and intersectional exclusions are made. Further, I exhibit the main features of “grounded theory” based on the empirical research in former Yugoslavia, which connects “excellence” with gender, social structure, and socio-economic development. In conclusion, I examine the “possibility” of “excellence” in the case of an individual woman academic in the field of women’s and gender studies, living and working at the semiperiphery. I show how her recognition of “excellence” is further complicated to become “an impossibility”, due to double exclusion (from within to without, and from without to within, i.e. “muteness” and “numbness” (Blagojević, 2006), which reflects the ambivalent relationship of the semiperiphery towards the centre (and vice versa), as well as the hybrid and diachronic nature of the semiperiphery.

Keywords: semiperiphery, women scientists, scientific excellence, higher education, Serbia, Yugoslavia.

¹ Tekst nastao kao rezultat rada na projektu Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (projekat broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke i tehnološkog razvoja.

Uvod

Tekst je nastao na osnovu uvodnog izlaganja koje je bilo pripremljeno za međunarodnu konferenciju „Gender Equality in Higher Education: International Good Practices and Local Contexts“, održanu u oktobru 2017. godine u Beogradu. Već u toku pripreme ovog izlaganja bilo mi je jasno da govoriti na engleskom u društvu eminentnih koleginica i kolega koji su se ovom temom bavili godinama, kao uostalom i ja sama, a obraćati se srpskom auditorijumu u kome se ova tema prvi put pokreće na nivou Beogradskog univerziteta, u suštini predstavlja nemoguć zadatak. To je ista ona vrsta „nemogućnosti“ koju sam opisivala u svojim različitim tekstovima i predavanjima, a koja zapravo ukazuje na vremenski/istorijski, tematski, sazajni, kulturološki, pa i civilizacijski raskorak u kome delaju one/i koje/i u Srbiji, pa i na poluperiferiji uopšte, pokušavaju da artikulišu znanje o rodnosti, kao oblast naučnog i akademskog znanja (Blagojević 2004; Blagojević 2009). U svom uvodnom izlaganju imala sam potrebu da „ka spolja“, odnosno za koleginice i kolege koji su iz inostranstva objasnim kontinuitet stvaranja znanja o rodnim (ne)jednakostima u akademskim institucijama u Srbiji, a ka „unutra“ sam imala potrebu da ukazujem na to zašto je to uopšte važna tema. I dok sam u prvom slučaju branila kontekst i iznosila činjenice o tome da taj kontekst „nije zaostajao za Evropom“, već je u najmanju ruku tu temu otkrivao simultano, čak se njom bavio originalno i hrabro, u drugom slučaju koristila sam „Evropu“ da „ubedim kontekst“ kako je tema rodne ravnopravnosti u akademskim institucijama izuzetno važna, jer se odnosi na transformaciju samog znanja, na menjanje paradigme androcentričnog znanja. Dok „od spolja“ uvek osećam potrebu da se odbranim od stereotipa o „zaostalosti“, ka „unutra“ imam potrebu da o toj „zaostalosti“ govorim i da je kritikujem, pa i da se od nje distanciram. To je, rekla bih, tipična ambivalentna situacija u kojoj se nalaze i sama poluperiferija i jedna naučnica s poluperiferije koja se bavi upravo naučnicama sa poluperiferije i znanjem koje one proizvode iz rodne perspektive.

Zato sam u ovom tekstu odlučila da, s jedne strane, pokažem kako sam tokom godina razvijala teorijski okvir za bavljenje naučnicama, u dugom trajanju od tridesetak godina, koji, oslonjen na razumevanje strukturalnih datosti koje proizvode isključivanje žena u nauci, još uvek pokazuje svoju valjanost. To sam činila individualno, sve do početka 90-ih, ali sam onda, vremenom, i sama postajala konstitutivni deo jednog kulturnog, naučnog, političkog i sazajnog miljea, u kome se feminizam u Srbiji razvijao i postajao postepeno prihvatano, bar u alternativnom političkom prostoru ratnih devedesetih godina. U tom miljeu delovale su i aktivistički, ali i naučno, različite žene iz akademske zajednice (Vujadinović 2012; Blagojević 1998).² Iako su

² U Beogradu se još od konferencije „Drug-ca“ žena (1978) feminizam razvijao uz praćenje feminističke teorije i redovna okupljanja i diskusije u feminističkoj grupi „Žena i društvo“ (Lina Vušković,

njihovi napori bili individualni i raštrkani, najčešće nepovezani, one su ipak povremeno imale mogućnosti da sarađuju i razmenjuju svoja znanja, sve učestalije od početka 1990-ih godina, kada je i aktivistička scena počela naglo da raste, a posebno s odmicanjem devedesetih godina i formiranjem ženskih studija na Beogradskom univerzitetu, na Filozofskom fakultetu³, kao i Centra za ženske studije izvan Univerziteta u Beogradu, kao alternativne obrazovne institucije (Blagojević 1998b; Dojčinović-Nešić 1998). Ipak, institucionalizacija rodni studija na univerzitetima u Srbiji nikad nije dostigla puni zamah, i odvijala se pre svega putem urođnjavanja pojedinih naučnih disciplina ili univerzitetskih kurseva, uglavnom zahvaljujući individualnim naporima i individualnoj zainteresovanosti, a ne kao sistematski poduhvat koji bi omogućio njihovu punu integraciju u akademski sistem.

S druge strane, dok je na poluperiferiji mnogo toga slično ili isto kao i u „centru“ kada se radi o ženama u nauci, postoji i uvek specifično „izvrtnje“ (twist), koje omogućuje da se bilo kakva rešenja pojednostavljeno prihvataju i prenose. To specifično „izvrtnje“ ili inverzija čini svaki transfer bilo kakvih gotovih rešenja iz centra na poluperiferiju krajnje problematičnim, pa neretko i kontraproduktivnim. Implicitna ideja o „prosvetljivanju“ koja je sastavni deo kolonijalnih i neokolonijalnih politika prema poluperiferiji počiva na jednostavnom konstrukt jednonelinearnog modela razvoja, koji u realnosti poluperiferije, ali i mnogih drugih društava, jednostavno ne funkcioniše (Eisenstadt 2002). Ono što čini izvor tog „izvrtnja“ može se, pojednostavljeno, svesti na dve kontekstualne činjenice: na postojanje bitno različitog institucionalnog okruženja (Musli and Suda 1999; Blagojević 1999), a s druge strane, na specifičnu temporalnost poluperiferije u odnosu na centar (Hughson 2015).

Preneseno na oblast položaja žena u nauci, ovaj tekst ima za cilj da pokaže dve stvari: niti je poluperiferija zaostajala za znanjem u ovoj oblasti (iako se radi o individualnom, a ne institucionalizovanom znanju), i šire za znanjem u ženskim studijama (bar kada je reč o post-jugoslovenskom, pa i srpskom intelektualnom prostoru), niti je problem adekvatnog tretmana žena u nauci na poluperiferiji, pa i u Srbiji, lako rešiv prenošenjem iskustava iz „centra“ na poluperiferiju (podizanjem znanja o problemu i primenivanjem „rodne kompetencije“ u sprovođenju rodni politika, odnosno ekspertskog znanja koje dolazi iz „centra“). Drugim rečima, ono što je dominantno oblikovalo položaj žena u nauci u Srbiji bile su, s jedne strane, karakteristike patrijarhalnog rodni režima u socijalističkom društvu, a s druge strane (nepovoljne) karakteristike položaja nauke koje se, kada je reč o Srbiji, održavaju do danas. Pritom

Sofija Trivunac 1998). Od sredine 80-ih u Srbiji počinju i istraživanja koja u fokus stavljaju žene i koja su manje ili više eksplicitno feministička, ili se rade s tih pozicija (videti: Vujadinović 2012).

³ Kurs koji je uvela prof. Anđelka Milić na Filozofski fakultet, u saradnji s Marinom Blagojević i Žaranom Papić (1992), bio je prvi univerzitetski kurs u jednoj postsocijalističkoj zemlji (vidi Blagojević 1998b).

su sličnosti u onome što je proizlazilo iz patrijarhalne strukturacije moći i položaja bilo mnogo sličnije situaciji u „centru“, dok je ono što je bilo vezano za položaj nauke i različite profesionalne privilegije koje donosi bavljenje naukom bilo bitno drugačije u poređenju s istim tim „centrom“. S jačanjem neoliberalne globalizacije temeljno se menja položaj nauke i u centru i na poluperiferiji, pa se i pitanje položaja žena u nauci dodatno usložnjava. To je vidljivo, pre svega, na agregatnom nivou, dok individualni iskoraci i strategije ostaju izvan domašaja ovog teksta.⁴

Dok se na pojavnom nivou vrši neka vrsta ujednačavanja argumenata, bilo da je reč o centru, poluperiferiji ili periferiji, u osnovi tih sličnih pojava stoje veoma različite dinamike društvenih procesa i različite dinamike stvaranja znanja o tim društvenim procesima.⁵ Zato je svako učitavanje „istosti“ u različite kontekstualne činjenice, koje nužno odražavaju različite temporalnosti, svojevrsna greška u zaključivanju, koja se može nazvati tempocentrizam. Centar je, u tom smislu, hronično zaslepljen svojim tempocentrizmom, i on uvek učitava istost i istu vrstu faznosti u imaginarnom jednolinearnom modelu razvoja, bilo da je reč o poluperiferiji ili periferiji. S druge strane, poluperiferija je takođe zarobljena svojim ambivalentnim tempocentrizmom, koji, s jedne strane, treba da potvrdi njenu razliku u odnosu na centar, a s druge strane, treba da omogući njenu „istost“ sa centrom. To znači da poluperiferija stalno i sama potvrđuje (često i na sopstvenu štetu) ideju o jednolinearnosti – upravo svojom sopstvenom željom da „dostigne“ centar koji vidi kao „viši“ stepen razvoja, čemu svakako doprinosi i apsolutna dominacija ideja o tome šta je „napredak“ i kako se on meri (te ideje su proizvedene upravo u tom istom „centru“). S druge strane, poluperiferija ima otklon prema toj „pokretnoj meti“ koju predstavlja „centar“, i svesna je da ga, po prirodi stvari, nikada ne može da ga dostigne, pa zato izražava potrebu da pojača svoju razliku, pa i da se zamrzne u sopstvenoj „istoriji“, koja se obično shvata kao tačka najvišeg „nacionalnog“ uspona (obično najveće teritorije na kojoj se neka država u svojoj istoriji protezala). To izaziva veoma komplikovanu temporalnost poluperiferije, koja je i sama u suštini uvek ambivalentna, usmerena i napred i nazad istovremeno.

Da bih bolje obrazložila složeno polje koje obuhvata pitanje „položaja žena u nauci u Srbiji“, odlučila sam da u ovom tekstu pre svega dam presek svojih teorijskih uvida koji su građeni na različitim empirijskim istraživanjima, na evropskim eks-

⁴ Pitanje kreativnih pojedinaca u oblasti nauke i kulture u malim zemljama na poluperiferiji posebno je zanimljivo pitanje i ono se kroz istoriju uglavnom razrešavalo na dva načina: neprepoznavanjem unutar vlastitog konteksta (gubljenje talenata) i/ili emigracijom ka velikim međunarodnim centrima (pojačavanje talenata). Male zemlje ostaju izvor talenata, ali ti talenti se ne integrišu u kontekste iz kojih su izronili, jer male zemlje uglavnom nemaju kapacitet (institucionalni, normativni, razvojni, kulturološki...) da ih prisvoje i prilagode svojim potrebama.

⁵ Dobar primer za ovu tvrdnju jeste učitavanje istih uzroka za niski fertilitet na primer u Srbiji i u zemljama Zapada (Videti: Hughson i Bobić 2014).

pertskim projektima posvećenim ovim temama, kao i na autorefleksiji i autoetnografskom metodu, koji su pak vezani za ispitivanje položaja naučnica, proizvodnje znanja i fenomena „naučne izvrsnosti“ na poluperiferiji. U ovom tekstu polazim od izlaganja teorijskog okvira u koji smeštam naučnu izvrsnost, potom dajem pregled nekih najvažnijih istraživačkih nalaza, i na kraju pokušavam da objasnim „nemogućnost izvrsnosti“ naučnice s poluperiferije koja se, na primer, bavi rodnim studijama.⁶

Pristup koji ovde zastupam dominantno je sociološki, ali tačnije feminističko-sociološki, što znači da proizvodnju znanja razumem kao strukturirani društveni proces koji je ujedno i urodjen: i institucionalno, i sazajno, i po liniji priznanja „izvrsnosti“. Naglašavanjem strukturalnih ograničenja ne želim da ukinem pitanje individualne odgovornosti za različite karijerne izbore i ishode, koje svaka naučnica na kraju sama pravi. Ipak, na osnovu svega što sam do sada uradila i istražila, čvrsto verujem da su individualne razlike u individualnom postupanju sekundarne u odnosu na strukturalne činjenice. Ovo je, naravno, sociološka perspektiva koja utvrđuje agregatnu i grupnu uslovljenost. Na individualnom nivou iskazivanje agregatnih verovatnoća može imati drugačiji ishod, ali to ne ukida onu verovatnoću koja proizilazi iz grupne pripadnosti. To zapravo znači da se pojedinačni „uspešni slučajevi“ mogu razumeti ispravno i sociološki tačno samo kao izuzetak u masi „neuspešnih“ slučajeva,⁷ tačnije svih onih talentovanih i sposobnih žena koje ne samo tokom istorije već ni do dana današnjeg nemaju šanse, ili imaju veoma umanjene šanse, da im bude priznata „izvrsnost“, osim ukoliko nisu tesno povezane sa uticajnim muškarcima, „odobrene“ od strane etabliranih muških naučnih elita i/ili koje proizvode znanje koje te elite ne ugrožava. Zato u ovom tekstu, u najkraćem, pokušavam da tematiziram tematizujem i kritički ispitam „pravo na izvrsnost“ kao pravo na priznatost, uticajnost i društveni status, kao nešto što treba prevashodno (idealno tipski posmatrano) da zavisi od same naučne izvrsnosti, naučnog doprinosa (kreativnog i društveno korisnog) koji je individua ostvarila, a ne od njene pozicioniranosti u dominantnom hijerarhijskom modelu koji postoji u nauci i u proizvodnji znanja, u širem smislu, na lokalnom (državnom) ili na globalnom (regionalnom i svetskom) nivou. Polazim od „idealnog“ u smislu naučne meritokratije, da bih objasnila jaz koji postoji između tog „idealnog“ i „stvarnog“ kao krajnjeg ishoda (tj. priznanja izvrsnosti) i šta zapravo proizvodi taj jaz, na poluperiferiji, ali i izvan nje.

⁶ Nisu sve naučne discipline podjednako osetljive na kontekst i na postojanje ili nepostojanje znanja o kontekstualnim datostima. Rodne studije, po mom uverenju, imaju visok stepen osetljivosti na kontekstualne karakteristike, koje u postojećem globalnom hijerarhijskom naučnom poretku, bivaju teško integrisane, pogotovu ukoliko dolaze sa poluperiferije.

⁷ Da bi to postalo što jasnije za nesociološku čitalačku publiku, koristim metaforu „Šekspirove zamišljene sestre“ (videti: Blagojević 2009, 9).

Naučna izvrsnost kao reziduum višestrukih isključenosti (intersekcionalni pristup)⁸

Ono što je moj polazni teorijski okvir u ovom tekstu zapravo je rezultat mog dugogodišnjeg bavljenja naučnicama i njihovom izvrsnošću. Počinjem s kraja, od modela koji je proizašao iz istraživanja i reflektovanih iskustava i koji u najkraćem objašnjava veze koje postoje između različitih individualnih karakteristika i verovatnoće dostizanja „izuzetnosti“. Da bi se razumela naučna izvrsnost, ili ono što se priznaje kao „naučna izvrsnost“, potrebno je razumeti strukture moći koja proizvodi, imenuje i vrednuje „izvrsnost“. Upravo ignorisanje strukturalnih faktora i nepoznavanje pravilnosti koje oblikuju mogućnosti individualnih naučnica rezultiraju u obnavljanju i širenju stereotipa o postojanju „jednakosti šansi“⁹, onda kada su one u načelu zagarantovane pravnom regulativom. „Jednakost šansi“¹⁰ međutim, kada je reč o nauci nikada nije ni postojala, niti je ona još uvek uspostavljena. Uspeh u nauci i „izvrsnost“ ne određuju prevashodno sposobnosti i talenti, iako su neosporno oni veoma važni, već je oblikuju pre svega strukturalni faktori koji bi se mogli označiti kao „matrica isključivanja“. Zato je paradoksalno kada se o ženama u nauci govori uglavnom na način koji pokazuje da su pojedine žene tokom istorije koje su dale značajan doprinos nauci ostale nepriznate, a da se istovremeno ne izloži temeljnoj kritici sam konstrukt „izvrsnosti“, koji je uvek i svuda veoma selektivan i elitistički.¹¹ Time se implicitno prihvataju kriterijumi izvrsnosti koji su u svojoj suštini već isključujući, limitirani i iskrivljeni. Drugim rečima, ne može se razumeti nevidljivost ili poluvidljivost žena u istoriji nauke, ako se ne razume ceo sistem koji tu nevidljivost proizvodi. Ne može se jednostavno samo „dopunjavati“ primerima nepriznatih naučnica, ono što je u svojoj osnovi pogrešno postavljeno. Zato iz sociološke perspektive nije nelogično taj sistem sagledati upravo kao „matricu isključivanja“ (graf. 1).

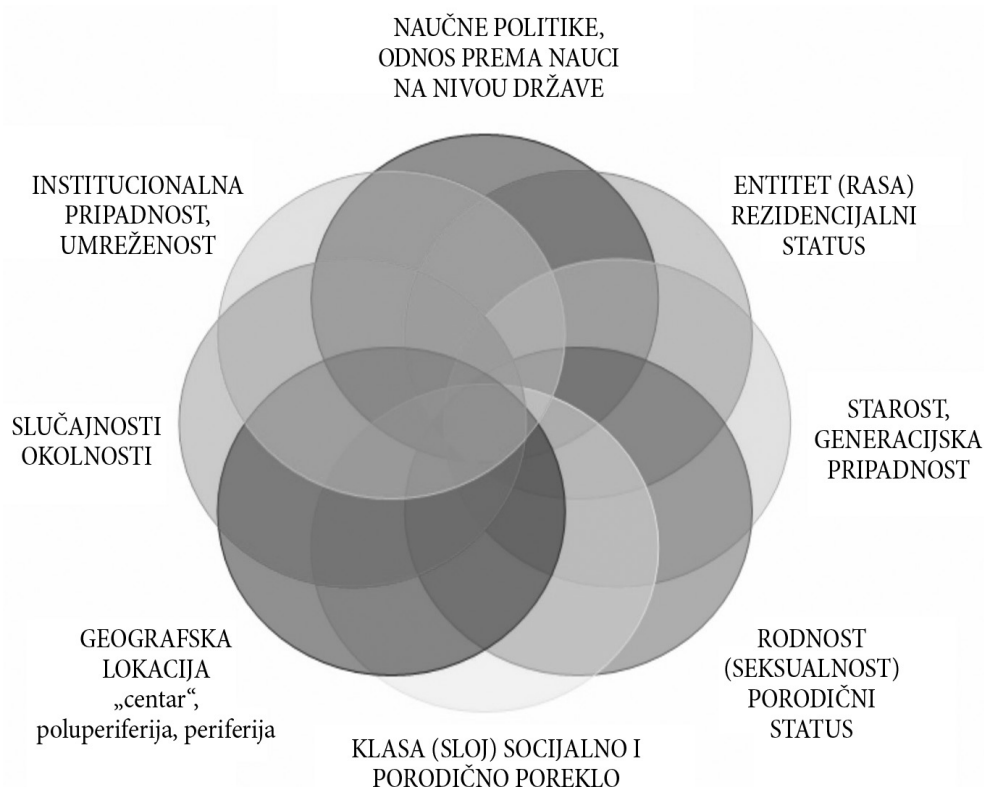
⁸ Ovaj model je prvi put bio izložen kada sam po pozivu, kao ekspertkinja za nauku Evropske komisije, održala uvodno predavanje „Gender and Excellence: Hierarchies, Exclusions“ na Petoj evropskoj konferenciji posvećenoj rodnoj ravnopravnosti u visokom obrazovanju (European Conference on Gender Equality in Higher Education, Humboldt – University, Berlin, August 28–31, 2007) (Blagojević 2007). Tom prilikom ne samo da je u diskusiji koja je usledila ova ideja bila dobro prihvaćena, već su mi po završetku prilazile kolege i kolegice da mi daju dodatne primere kojima su potvrđivali valjanost tog modela.

⁹ Mislim na jednakost šansi kod podjednako talentovanih i kreativnih ljudi, bez obzira na to da se li se radi o ženama ili muškarcima. Takođe, verujem da je raspored talenata i sposobnosti nezavisan od rodne pripadnosti.

¹⁰ Ova „jednakost šansi“ ne odnosi se na apsolutnu jednakost, već na jednakost onih što imaju isti nivo sposobnosti i talenta, u meri u kojoj je to uopšte moguće izmeriti i ustvrditi.

¹¹ „Elitistički“ u smislu isključivanja sposobnih i talentovanih, a ne „elitistički“ u smislu naglašavanja prednosti u odnosu na druge koji su manje talentovani i sposobni.

Ono što ovaj grafikon prikazuje jeste sistem činilaca, individualnih i grupnih karakteristika, koji svi zajedno formiraju „naučnu izvrsnost“, koja se uspostavlja kao rezidualna kategorija, *onda kada su sva prethodna isključivanja već obavljena*. Veoma su retki izuzeci, to jest primeri onih koji su postali „izvrсни“ dolazeći „niotkud“. Moje teorijsko polazište jeste da preduslov za razumevanje suštine „naučne izvrsnosti“ ne predstavlja bavljenje onim što ona jeste, nego onim što ona postaje i onim što ona predstavlja *onda kada se obave sva prethodna isključivanja*.¹²

¹² Poseban problem predstavlja to što je u duhu zapadnjačkog i modernističkog sistema vrednosti, a pogotovu u duhu vladajuće neoliberalne ideologije, dominantno razumevanje „izvrsnosti“ vezano za individualno dostignuće naučnika/ce ili njegovu/njenu priznatost, iskristalisanu u procesu takmičenja sa drugima. Tako suženo, pa i iskrivljeno razumevanje „izvrsnosti“ samo po sebi je problematično, ali u ovom tekstu nema mesta za šire obrazlaganje razloga. Zato se, bez dodatnih analiza i objašnjenja, ovde oslanjam na ono što „podrazumevam da se podrazumeva“ u aktuelnom naučnom kontekstu „centra“ (Zapada) pod „izvršnošću“, a koji i poluperiferija koja je u procesu „evropskih integracija“ uglavnom prihvata bez „suvišnog propitivanja“, u procesu „autokolonizacije“ (Kovačević 2008; Hughson 2015). To prihvatanje se najbolje vidi u merenju izvrsnosti koje počiva ne samo na favorizovanju „centra“ (Blagojević, Yair 2010), već je i po modelu „tvrdih“ nauka.

Radi se o sistemu strukturalnih faktora koji deluju kroz sklop posebnih hijerarhija i isključivanja (rod, životna dob, klasa, lokacija, građanski status, porodični status, uključenost u određene institucije i mreže, kao i postojanje ili odsustvo podsticaja iz sfere naučne politike, državnih politika ili samog tržišta). Neke od tih činilaca bismo mogli nazvati „diskriminacijom“, ali klasični tipovi diskriminacije ne iscrpljuju sve mogućnosti. Osim toga, ne radi se „samo“ o diskriminaciji, već i o eksploataciji u naučnim timovima i naučnim institucijama, o krađi ideja i raznim vrstama plagijarizma, nepotizma i razmena u neformalnim odnosima koji utiču na formalne strukture. Na priznavanje naučne izvrsnosti utiču i promenljiva popularnost i podrška određenim naučnim disciplinama, pa i samo definisanje „nauke“. S neoliberalnim razvojem uobičajena podela na „tvrde“ (hard) i „meke“ (soft) nauke, zamenjena je samo upotrebom termina „nauka“ (science) koji sada obuhvata isključivo „tvrde nauke“ (hard sciences). Takva dinamika razvoja samog polja nauke uslovlila je marginalizaciju naučnih disciplina poput sociologije i antropologije, ali i marginalizaciju širokog polja humanistike. Uz to, postoji i činilac koji se opire strukturaciji, ali koji se može odrediti kao „slučajnost“ (ili „sreća“, najčešće iskazana u tome da se ostvari neki kontakt sa uticajnom individuom koja onda postaje mentor), koja ima značaja u životima izuzetnih individua i ponekad igra veoma veliki uticaj u njihovim karijerama. Međutim, ta slučajnost, kao i individualni talenti i sposobnosti u suštini ne preovlađuje u odnosu na sva pomenuta isključivanja. Drugim rečima, posmatrano agregatno, matematički, verovatnoća isključivanja iz korpusa („pool“) veoma talentovanih, daleko prevazilazi verovatnoću individualnog uključivanja u korpus onih koji mogu biti prepoznati kao „izvršni“. Iako je uobičajeno da se u bavljenju naukom i naučnicima fokus stavlja na one koji su uspeli (slično kao i sa umetnicima), u suštini je važno imati u vidu da je mnogo više onih koji su, bez obzira na svoje talente i sposobnosti, ostali izvan skupa onih „izuzetnih“, ili koji nikada nisu imali šanse da to postanu, ili nisu imali dovoljno preduslova da to ostvare. Oni kojima se „izvršnost“ prizna samo su vrh ledenog brega u odnosu na sve oni koji tu „izvršnost“ zaslužuju, ali ona ostaje nepriznata zbog neobjektivnog i nemeritokratskog sistema priznavanja i nagrada. Takođe, taj sistem isključivanja deluje intersekcionalno, kroz ukrštanje, kao i preklapanje i/ili akumulaciju više karakteristika koje su „ometajuće“ te višestruko smanjuje šanse za „izuzetnost“.¹³ Životne šanse naučnika i naučnica, uključujući i njihove profesionalne šanse i priznanje naučne izvrsnosti, uslovljene su verovatnoćama koje proizlaze iz tih međusobno ukrštenih karakteristika, odnosno intersekcionalnosti, ali i iz akumulacije njihovih „neadekvatnih“ ili nepovoljnih karakteristika. Ukoliko bi se u ovu horizontalnu matricu isključivanja dodala vertikalna profesionalnog

¹³ Mada, u nekim slučajevima, naročito pod uticajem „afirmativne akcije“ ili „kvota“ u selekciji, određene karakteristike mogu se međusobno potirati. Na primer, pripadnost manjinskom narodu, ili ženskom rodu, u nekim slučajevima može imati prednost.

napredovanja, onda bi postalo jasno da duž vertikale postoji velika verovatnoća da individue i dalje budu isključivane na svakom novom nivou, i to sve intenzivnije, osim ukoliko nisu zaštićene nekom vrstom „kvota“, afirmativnom akcijom ili pravilima reprezentativnosti.

Ovaj postojeći hijerarhijski model nije samo nepravedan, u smislu da ne omogućava pravedno takmičenje ljudi koji imaju izuzetne sposobnosti i talente, ali su drugačije društveno pozicionirani usled svojih individualnih karakteristika, već je i suštinski neracionalan sa stanovišta korišćenja i razvoja „ljudskih resursa“, odnosno razvoja čovečanstva u celini. Model isključivanja sposobnih ne omogućuje racionalno korišćenje možda jedinog resursa koji čovečanstvo u ovom trenutku ima u obilju, a to su zapravo talenti i sposobnosti ljudske rase. Dugotrajni efekti isključivanja pojedinih društvenih grupa iz proizvodnje znanja proizvodi neobjektivno i iskrivljeno znanje, koje ometa društvenu inkluziju i solidarnost, ali i društveno-ekonomski razvoj na planetarnom nivou.¹⁴

Paradoksalno, ali istinito, ključ za opstanak čovečanstva leži upravo u „otključavanju“ ovog resursa, koji se ne koristi adekvatno zbog načina na koji je institucionalno uređena oblast bavljenja naukom. Neoliberalna globalizacija svodi nauku i tehnologiju na njenu tržišnu upotrebljivost, pri čemu društvene nauke i humanistika ostaju skrajnute, što za posledicu ima znatno zaostajanje evolucije društvenih institucija u odnosu na evoluciju (ili čak skokove u razvoju) tehnologije. Dominacija androcentričnog znanja, koje u svojoj suštini stalno iznova obnavlja patrijarhalne vrednosti, prožima još uvek sve naučne oblasti, osim u velikoj meri getoiziranih rodni studija. Rodne studije su, u tom smislu, neophodne u samoj transformaciji sistema znanja, što daleko nadilazi pitanje zastupljenosti žena u naučnoj proizvodnji. One su neophodan i esencijalan element kritičkog mišljenja u nauci, kao i naučne etike zasnovane na poštovanju ljudskih prava i održivosti, ali i neophodan uslov pronalaženja razvojnih rešenja, od lokalnog do globalnog nivoa.

U čitavoj slici koja otkriva isključivanje pojedinih društvenih grupa u ovom trenutku verovatno se najviše zna o isključenosti žena iz istorije zapadne nauke, čemu je najviše doprinela feministička kritika nauke (na primer: Schiebinger 1989; a kod nas: Popović 2012). Međutim, isključenost žena nije jedini oblik isključivanja, mada je verovatno najznačajniji, jer je rodna hijerarhija tokom istorije najverovatnije bila osnovni model hijerarhizacije društvenih grupa. U ovom tekstu mene pre svega zanima povezanost rodnosti i lokacije (poluperiferija). O tome kakvi su efekti neuključivanja žena

¹⁴ Ono što se događa u naučnim hijerarhijama neodoljivo podseća na hijerarhije u velikim kompanijama. Nema nikakvog racionalnog razloga da vrhovi kompanija budu hiljadama puta više plaćeni od onih na nižim nivoima, jer se njihova „izuzetnost“ ne može empirijski potvrditi u tim razmerama. Oni koji se nalaze u upravnim odborima ne mogu da imaju više hiljada puta veću inteligenciju ili druge sposobnosti od onih „dole“. Ono što proizvodi ovu razliku u vrednovanju nema nikakvog opravdanja u realnim razlikama u sposobnostima (ako bi to uopšte i trebalo da bude opravdanje).

u nauku, ili njihovog sporadičnog i nedovoljnog uključivanja, napisane su mnoge studije, ali je mnogo manje zastupljena kritika o isključivanju evropske poluperiferije u proizvodnji znanja (Blagojević 2009; Babović 2018; Avlijaš 2018), ili o politikama rodne jednakosti koje se iz evropskog centra prelivaju ka evropskoj poluperiferiji (Hughson 2015; 2017; Antonijević 2018).

Istraživanje naučnica u socijalističkoj Jugoslaviji: obrasci koji opstaju

Ulazak žena u nauku, njihov položaj u naučnim i akademskim organizacijama, kao i priznavanje njihove naučne izvrsnosti, počiva na dugotrajno uspostavljenim društvenim obrascima unutar patrijarhalnog društvenog ustrojstva. U najkraćem, „patrijarhalna dividenda“ je obuhvatala i dividendu „naučnika“, odnosno u velikom broju društava je sa njom bila tesno povezana, kao i u slučaju drugih profesija. Upravo opstajanje tih obrazaca tokom vremena, i u raznim društvima, često sa veoma različitim političkim uređenjima, dokazuje da je reč o strukturalnim datostima koje bitno ograničavaju individualne iskorake žena iz tih okruženja. S druge strane, uporno opstaju različite racionalizacije ovakvog stanja stvari, najčešće izražene u tvrdnjama da žene i muškarci imaju različite sposobnosti. Takve tvrdnje se, doduše, povlače iz javnih prostora, u kojima su zabranjene, u prostore neformalne komunikacije unutar „old boys networks“ u kojima i dalje opstaju i formiraju polje „bratskog razumevanja“, podrške i bliskosti. Naučnice, usled „političke korektnosti“, koja sve više oblikuje komunikaciju bar među najobrazovanijima, ne moraju nikada da budu u situaciji da čuju tvrdnje o tome da su žene intelektualno inferiorne, ali će one uporno biti izložene posledicama takvih uverenja. Ta duboka sumnja u njihovu „pamet“, u njihovu sposobnost i talenat, prožimaće sve njihove odnose i sa muškarcima, ali i sa samim ženama koje su duboko interiorizovale ideju o ženskoj inferiornosti. To sve zajedno rezultira u različitom vrednovanju naučnih doprinosa kada su u pitanju žene i muškarci, o čemu već postoji mnoštvo istraživanja (videti: Gender and Excellence in the Making, 2004). Ideje o intelektualnoj inferiornosti žena dele i muškarci i žene, jer ta uverenja izranjaju iz patrijarhalne kulture, u kojoj se socijalizuju i jedni i drugi. Takođe, naučnice će uporno biti vrednovane sa stanovišta onih vrednosti koje interesovanje i naučni fokus žena smatraju inferiornim ili trivijalnim za „velike teme“ kojima se bave muškarci. To se javlja naročito u slučaju društvenih i humanističkih nauka. Teret „nenaučnosti“ i „neakademizma“ naročito nose rodne studije.¹⁵ Ali isto

¹⁵ Napadi na rodne studije koji su deo neokonzervativizma i populizma uzeli su maha u mnogim zemljama poluperiferije. Ali, sa druge strane, specifična getoiziranost rodni studija, ponekad u kombinaciji sa njihovom snažnom ideologizacijom, „kulturalizacijom“, pa i (dnevnom) politizacijom, može da doprinese i urušavanju kvaliteta znanja koje se u njihovom okviru proizvodi.

tako, različite teme koje često interesuju naučnice (na primer, dobrobit, staranje i sl.) ostaju, zajedno sa njima, marginalizovane u samoj nauci, a onda i u pogubnoj društvenoj praksi koja suštinski ignoriše ključna pitanja razvoja, koja u suštini uvek treba da budu povezana sa dobrobiti.

Uspešnost žena u nauci i pitanje njihove naučne izvrsnosti za jednu sociološkinju, kao što sam ja sama, pitanje je razumevanja društvene činjenice u njenoj strukturalnoj povezanosti sa drugim društvenim činjenicama, kao i traženje objašnjenja koje ovu činjenicu povezuju sa drugim pojavama od mikro do makro nivoa. To je upravo logika iz koje sam ja pristupila bavljenju naučnicama, kao „vrhu“ u piramidi stručnjakinja, u svom istraživanju krajem osamdesetih godina. Naime, i danas je moguće razumeti položaj naučnica iz perspektive onih nalaza do kojih sam tada došla, a onda ih dalje razvijala tokom 90-ih. To znači da sam ulazeći u dubinu, u strukturalna objašnjenja, obezbedila razumevanje obrazaca koji funkcionišu u dugom trajanju i nisu lako podložni promenama.¹⁶ Kao osnovne, i do danas relevantne i upotrebljive teorijske pomačke koje sam načinila u tom istraživanju, izdvojila bih sledeće:

1. Objašnjavanje važnosti samog društveno-ekonomskog razvoja/razvijenosti u povećanju zastupljenosti i poboljšanju položaja naučnica, odnosno utvrđivanje povezanosti feminizacije profesija, uključujući nauku, sa društveno-ekonomskim razvojem.
2. Povezivanje rodnosti i društvene stratifikacije ustanovljavanjem i objašnjavanjem obrasca rodno uslovljene ambivalentnosti „društvenih nagrada“ u društvenoj promociji žena i muškaraca (generalno, pa i u nauci).
3. Otkrivanje i definisanje „sistemske inhibicije“ kao obrasca koji formira ulazak žena u nauku i njihovu uspešnost, i to u povezanosti sa specifičnom naučnom oblašću (rodna segregacija naučnih disciplina).
4. Razumevanje povezanosti rodnosti sa kontekstom, odnosno razumevanje da su društveni resursi u celini kontekstualno uslovljeni, pa da tako i „veličina kolača“ zavisi od konteksta, i pre nego što dođe do podele po linijama roda. Moja kasnija istraživanja na ovom planu unela su i dimenziju globalizacije i položaja konteksta u globalnoj hijerarhiji, kao faktora koji uslovljava mogućnost doseganja „naučne izvrsnosti“, što je objašnjeno u prethodnom delu ovog rada.

¹⁶ Moje bavljenje naučnicama, od sredine 80-ih godina, započelo je na podsticaj moje dve profesorke na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, koje su se i same bavile statističkim i demografskim praćenjem razlika između „polova“, što je tada bila uobičajena terminologija. To su bile Ruža Petrović i Anđelka Milić. One su pokazivale ozbiljnu naučnu dubinu u korišćenju statističkih izvora, pri čemu su, zbog svog sociološkog obrazovanja, bile u stanju da u svojim analizama odu mnogo dalje od pukog ilustrativnog ili deskriptivnog nivoa korišćenja brojeva. To je bila „sociološka demografska škola“ u kojoj sam i ja obučena i naučena da koristim kvantitativne podatke i statistiku. Ova napomena je važna da bi se razumela logika iz koje sam pristupila bavljenju stručnjakinjama, a onda i naučnicama u bivšoj Jugoslaviji.

„Profesionalno uspešnim ženama“ u Jugoslaviji odlučila sam da se bavim zato što sam upravo najobrazovanije žene videla kao ključ za razumevanje šireg društvenog procesa ženske emancipacije i sa njima povezane društvene transformacije. Međutim, u momentu kada sam tu odluku artikulisala, suočila sam se s mnoštvom prepreka sadržanih pre svega u činjenici da je tema bila nova, neobična za tadašnji akademski kontekst, teško uhvatljiva u postojeće dominantne teorijske okvire, multidisciplinarna i transdisciplinarna, te u svojoj osnovi feministička. Da bih joj uopšte mogla pristupiti, morala sam da odbacim mnogo toga što sam već naučila u sociologiji koja je u tom periodu bila duboko androcentrična i bez ikakve svesti o tome. To me je učinilo veoma usamljenom u intelektualnom smislu, jer sam usled nerazumevanja za svoj pristup ostala bez mentorske podrške¹⁷. Zato sam, da bih ipak sprovedla svoje empirijsko istraživanje o „uspešnim ženama“ i bila koliko-toliko sigurna u ono što radim, primenila strategiju oslanjanja na „tvrde podatke“, uz primenu feminističkog znanja i teorije i unošenja „mekih“ činjenica i uvida iz upitnika, intervjuva, kao i pomoću autoetnografskog metoda. Iz kompleksnog pristupa koji sam godinama razvijala nastalo je ono što bi se današnjim rečnikom nazvalo „interseksionalno“ razumevanje društvene stratifikacije i društvene pokretljivosti, ali primenjeno na oblast nauke i istraživanje društvenog položaja naučnica.

Moj rad na artikulaciji originalnog pristupa trajao je godinama, u svojevrsnoj izolaciji. Tek mnogo godina kasnije razumeću da je moj rad bio pionirski ne samo u Srbiji, bivšoj Jugoslaviji, već i u Evropi. To sam shvatila u momentu kada sam dobila poziv od Evropske komisije (2002) da budem članica ekspertske tima koji se bavio naučnicama u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi (za zemlje „kandidatkinje“ za priključenje u Evropsku uniju), i kada sam imala prilike da uporedim svoje već deceniju stare uvide s onim što je „Evropa“ (u smislu EU) tek otkrivala.¹⁸ Iz tog timskog rada proizašao je Enwise Report (2003).

Polaznu osnovu mog prvobitnog istraživanja predstavljala je detaljna i obuhvatna analiza statističkih podataka vezanih za jugoslovensko društvo, u celini i po delovima, uključujući republike i pokrajine. To je omogućilo da se dobiju uvidi koji su bili veoma važni sa stanovišta razumevanja različitih društvenih pojava, odnosno da se dostigne razvijen nivo njihove teoretizacije i objašnjenja.¹⁹ Imala sam mogućnost da,

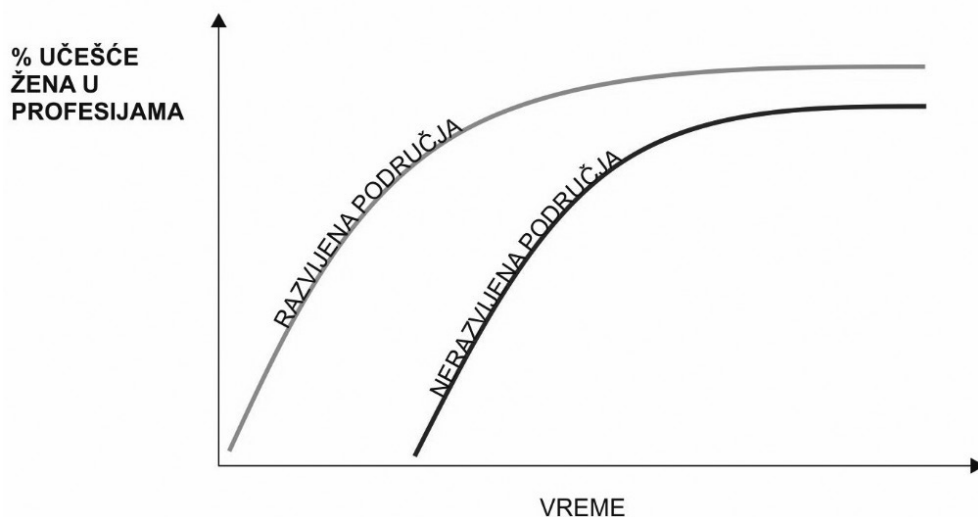
¹⁷ Više o tome videti u Predgovoru, u knjizi Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka, (Blagojević Hjuson 2015)

¹⁸ Za priču o položaju naučnice na poluperiferiji svakako nije nebitna činjenica da sam u ovaj tim pozvana na preporuku nemačkih naučnih institucija, koje su prepoznale vrednost mog rada i doprirosa, a ne naučnih institucija Srbije, države čije državljanstvo imam.

¹⁹ Ovde je važno napomenuti i da je statističko praćenje razlika u obrazovanju žena i muškaraca od najnižih do najviših nivoa, pa i doktorata, u bivšoj Jugoslaviji, u mom istraživanju bilo moguće zahvaljujući izuzetno razvijenoj „rodnoj statistici“, kako bi se to danas nazvalo. Naime, u bivšoj Jugoslaviji postojao je ne samo veoma razvijen statistički sistem praćenja svih indikatora po polu (i po

poređenjem različitih delova bivše Jugoslavije, koji su funkcionisali unutar istog političkog i ekonomskog sistema, ali su bili na različitim nivoima ekonomske i društvene razvijenosti, razumem kako te razlike utiču na tempo i kvalitet uključivanja žena po celoj vertikali obrazovanja. Zahvaljujući tom važnom uvidu da upravo nivo razvijenosti jednog društvenog konteksta (u slučaju Jugoslavije, nivo razvijenosti republika i pokrajina) ima važnu ulogu u obezbeđivanju ulaska žena u profesije (od najnižeg do najvišeg nivoa), otišla sam i korak dalje pomoću međunarodne statistike dostupne u Ujedinjenim nacijama i ispitivala kako faktor razvijenosti deluje u poređenju različitih zemalja sveta (Blagojević 1991). Zaključak koji sam u tom trenutku mogla da izvedem je *da sâm razvoj nužno vodi promeni u pozitivnom pravcu*, odnosno da nerazvijena područja slede razvijena po gotovo istom obrascu.

FEMINIZACIJA PROFESIJA

Taj obrazac podrazumeva: prvo, da žene osvajaju nivo po nivo obrazovanja, u piramidi obrazovanja; i, drugo, da one pre svega ulaze u one oblasti koje se smatraju

etničkoj/nacionalnoj pripadnosti), već je i sam pol višestruko bio povezan s ostalim varijablama. Tako je, na primer, bilo moguće upoređivati obrazovanje, pol i etničku pripadnost, pa čak i starost. Takođe, redovno su štampane publikacije pod nazivom Žena i društvo, koje su omogućivale širu i laku dostupnost ovih podataka. To je važno naglasiti jer se u opštem brisanju memorije, nastale u postsocijalizmu, ili odbacivanju bilo kakvog pozitivnog sećanja kao iskrivljene slike koja počiva na „nostalgiji“, lako uspostavlja sistem u kome se stalno počinje iz početka, pa tako stoji stvar i sa tzv. rodnom statistikom. Brisanje memorije rezultira time da se uspešno gaji osećanje inferiornosti i pospešuju provincijalizacija, dalja periferijalizacija i autokolonizacija poluperiferije, što u krajnjoj liniji vodi i degradiranju znanja koje se na poluperiferiji proizvodi.

„bližim“ njihovim tzv. tradicionalnim ulogama. Tek kada dođe do „zasićenja“ jednog nivoa, ili jedne oblasti, feminizacija obrazovnog profila preliva se na druge oblasti ili nivoa. Međutim, radilo se o promeni koja je bila proizvod procesa industrijalizacije i modernizacije i bila iskazana u promeni ukupne strukture po zanimanjima i u suštini je bila posledična u odnosu na sam razvoj. U takvom talasu promene, povećano obrazovanje žena za korišćenje njihovih resursa u javnoj sferi imalo je presudan značaj i proizvodilo je ono što sam tada nazvala „*nadeksploatacija žena u socijalizmu*“ (Blagojević 1991), jer su njihovi resursi bili maksimalno korišćeni i u privatnoj i u javnoj sferi, što je bilo preduslov ubrzanog razvoja. Moje istraživanje pokazalo je da industrijski razvoj gotovo po automatizmu vodi povećanom učešću žena na višim nivoima profesionalne hijerarhije. Taj zaključak je ostao relevantan do danas, jer problem „implementacije rodni politika“ u zemljama poluperiferije nailazi na pojačane prepreke upravo zato što je rodni politikama veoma teško kompenzovati nepovoljnu konstelaciju razvojnih faktora, ili omogućiti njihovu realizaciju u kontekstu „raz-razvoja“ i hroničnog „viška ljudi“ (Hughson 2015; Antonijević 2018).

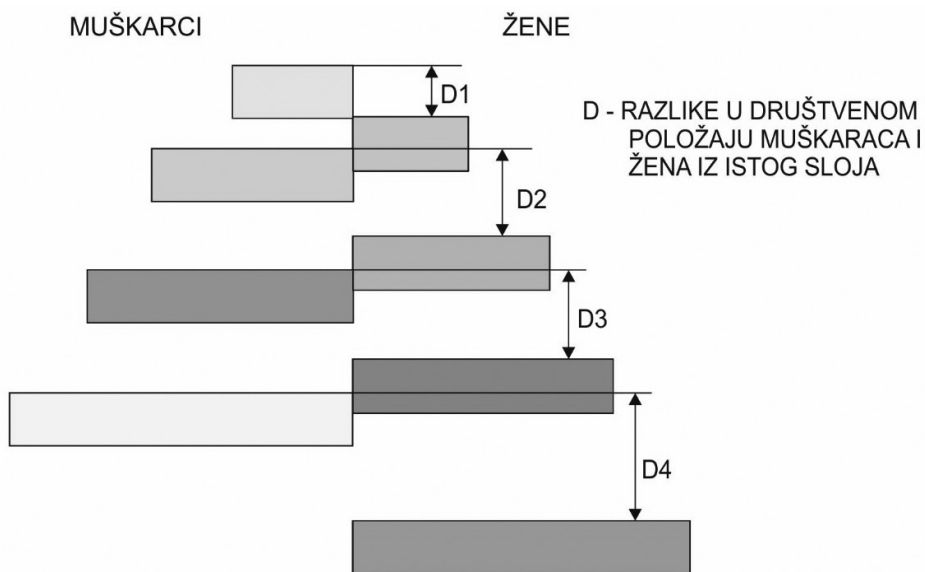
Posmatrano na nivou pojedinačnih društava, zastupljenost žena i karakteristike položaja žena s najvišim nivoom obrazovanja (do nivoa doktorata) bilo je, tada kao i sada, neophodno sagledati iz perspektive društvene slojevitosti, odnosno povezati piramidu obrazovanja s drugim društvenim pojavama (razvoj, ekonomija, tržište rada, institucionalni razvoj, rodni režimi, ideologija i slično). Tu sliku makropovezanosti omogućili su pomenuti statistički i demografski podaci. Time je ujedno izbegnut jednostran pristup, koji je do tada dominirao i koji je ostao važan u mizoginom diskursu, da „sve zavisi od same žene“. Umesto na individuu, težište sam stavila na kolektiv, to jest žene i njihov položaj, što je omogućilo razumevanje strukturalnih barijera koje uslovljavaju obim mogućnosti koji stoji pred naučnicom kao individuum. To je i do danas ostao jedini valjan pristup u analizi položaja žena u nauci, kao društvenog, a ne individualnog fenomena.

Da bih objasnila odsustvo ili umanjeno prisustvo žena u nauci u Jugoslaviji, ja sam pre svega pošla od piramide društvene stratifikacije. Unošenje roda u slojnu/klasnu piramidu počivalo je na prethodno sprovedenoj feminističkoj kritici osnovnih socioloških pojmova kao što su: društveni položaj, moć, ugled i drugo, koji su, kao što sam pokazala, nosili snažan pečat androcentrične neobjektivnosti (Blagojević 1991). Formulisala sam *novi stratifikacioni model koji je eksplicitno povezivao rodnost sa društvenom hijerarhijom* (Shema 2). Ovaj model, međutim, nije bio samo teorijski utemeljen, već je bio i u skladu sa opštim empirijskim nalazima obimnog istraživanja koje sam sprovela.²⁰ On bi se, današnjim terminima, mogao nazvati „interseksionalnim“, jer

²⁰ U samom procesu istraživanja ja sam ovakav stratifikacioni model konstruisala na samom kraju, odnosno tek onda kada mi je empirijski materijal, kvantitativni i kvalitativni, omogućio da napravim odgovarajući teorijski iskorak.

je pokazivao kako rodnost deluje duž društvene stratifikacione vertikale (povezanost stratuma/klase i rodnosti).

Shema 2 – Integracija roda u stratifikacioni model

Ovaj model pokazuje da distanca između individualnog društvenog položaja žena i muškaraca nije fiksna, već varira u zavisnosti od sloja, odnosno od mesta u samoj vertikali. Model u suštini podrazumeva postojanje dveju među sobom povezanih hijerarhija muškaraca i žena koje zajedno sačinjavaju treću. *Raspon između društvenih položaja muškaraca i žena raste od viših ka nižim društvenim položajima, odnosno slojevima.* Tamo gde je najmanja distanca između muškaraca i žena, na najvišim društvenim položajima, ujedno je i najmanja verovatnoća da će neka žena taj položaj dostići. Istovremeno, na dnu lestvice društvene hijerarhije najveća je verovatnoća da će žene koje pripadaju najnižem društvenom sloju tu i ostati. Takav raspored „šansi“ potvrđuje odsustvo žena na najvišim društvenim položajima. *Rod je utoliko snažniji kriterijum društvene diferencijacije ukoliko je niži društveni sloj kome individua pripada.* Rod je više „sudbina“ pojedinca na dnu nego na vrhu, odnosno njegov/njen život, njegove/njene opcije su više oblikovani rodnom pripadnošću. Iz toga proizlazi i zaključak da u postojećoj stratifikacionoj strukturi uspinjanje žene na lestvici društvene hijerarhije istovremeno znači i njeno svojevrsno „oslobađanje“ od roda, ili, još preciznije, od rodnih karakteristika (Blagojević 1991).

S obzirom na predloženi model društvene strukture, postavila sam hipotezu da društvena promocija žena u smislu doseganja viših društvenih položaja predstavlja

njihovu *dvostruku promociju*, oslobađajući ih i od restriktivnih mehanizama koji deluju na razvoj individua, ograničavanjem njihovih individualnih izbora, na nižim nivoima društvene hijerarhije, kao i od ograničenja vezanih za njihove rodne karakteristike. Međutim, promocija žena shodno datom modelu ne samo da ne smanjuje *sukob uloga*²¹ (profesionalne i porodične) već ga povećava. To je rezultat veće uklopljenosti žena u društvenu ulogu na nižim nivoima društvene hijerarhije, koja proizlazi iz njihove pripadnosti društvenoj grupi koja ima niži društveni status.²² Istovremeno, žene na višim nivoima društvene hijerarhije svoju rodnu ulogu više i češće odbijaju da prihvate kao datost, što je i uslov i posledica njihovog povoljnijeg društvenog položaja.

Otuda je položaj žena na najvišim nivoima društvene hijerarhije bitno *ambivalentan*. On je istovremeno i *oslobađajući i marginalizujući*: žena ima šansu da se samorealizuje, da razvije svoje sposobnosti, da učestvuje u podeli različitih društvenih privilegija, ali s druge strane, odbijajući da prihvati dominantan obrazac rodne uloge, ili rodnog identiteta, ona ostaje izvan društva, na specifičan način *neintegrisana*. To dalje znači sledeće: kada su u pitanju žene, društvena promocija u smislu uspinjanja na lestvici društvene hijerarhije nesumnjivo smanjuje stepen eksploatacije i alijenacije koji je više izražen na nižim nivoima, ali ima i svoju visoku psihičku cenu u smislu izraženog konflikta uloga, osećanja nepripadanja, nesigurnosti i „plaćanja prevelike cene“, koja često podrazumeva i usamljenost. Za muškarce je, s druge strane, društvena promocija nedvosmislena i nagrađujuća, jer ne postoji nesklad između njihove rodne uloge i parametara uspeha definisanih na „muški način“ u patrijarhalnom društvu, odnosno zasnovanih na androcentričnim kriterijumima.

Sledeće važno teorijsko pomeranje u pravcu razumevanja uključenosti žena u nauku i njihove promocije u nauci predstavlja „otkriće“ i definisanje *sistemske inhibicije*, čije je postojanje takođe proizašlo odozdo, iz empirijskih uvida, tako da bi se moglo reći da se radi o „utemeljenoj teoriji“ („grounded theory“).²³ Utvrdila sam da

²¹ „Sukob uloga“ u sociološkoj feminističkoj literaturi kasnih 80-ih i 90-ih bio je veoma prijemčiv i raširen koncept. Iako on u teorijskim feminističkim debatama na Zapadu više nema značaj koji je imao, ja smatram da je i dalje kao koncept veoma upotrebljiv i značajan sa stanovišta empirijskih istraživanja i rodnih politika, naročito na poluperiferiji. U društvenoj realnosti poluperiferije „sukob uloga“ ima još uvek veliku „opipljivost“.

²² Koncepti i teorije su kontekstualno senzitivni. Iako su ponekad zastareli u smislu „teorijskih debata“, oni mogu postati značajniji ako društveni kontekst, na primer, ima hod „unazad“. Tako koncept „uloge“ možda čak dobija i pojačan značaj u nekim kontekstima koji prolaze kroz intenzivnu repatrijarhalizaciju u retradicionalizaciju, bar na simboličkom nivou, kao što to biva u Srbiji. U Srbiji je, tako, sasvim uobičajeno da žene koje su visoko pozicionirane promovišu model hiperseksualnosti kao i servilnosti u odnosu na muškarce uopšte ili na „vođu“. Odricanje od sopstvenog stava i mišljenja o pitanjima koja „nisu za žene“, ili jednostavno neupitno priznavanje autoriteta „vođe“, postaje dominantan model ženskosti u javnom prostoru, sa svim negativnim porukama koje se potom odašilju ka privatnoj sferi.

²³ Konkretno istraživanje o kome je reč, a koje je bilo deo mog šireg istraživanja vezanog za doktorsku disertaciju, odnosi se na kraj 80-ih godina, i ono je sprovedeno putem poštanskog upitnika.

postoji povezanost između društvenog vrednovanja jedne naučne oblasti i njene otvorenosti za žene. Naime, što je jedna naučna oblast više vrednovana, ona je zatvorenija za žene, i da bi žene u nju ušle, moraju posedovati više „promotivnih mehanizama“ kojima kompenzuju postojanje „sistemске inhibicije“ usmerene prema ženama. Istraživanje je pokazalo jaku povezanost između zastupljenosti žena u nauci, pa i u pojedinim naučnim disciplinama, i njihovog socijalnog porekla, obrazovanja oca i majke, porodične podrške, pa i mesta stanovanja (urbano/ruralno). Postojanje upravo tih „promotivnih mehanizama“ dokazuje da postoji direktna i/ili indirektna diskriminacija žena u oblasti nauke, koja varira od privlačnosti te oblasti za muškarce, koji imaju „prirodnu“ prednost u odnosu na žene. Da je utakmica bila ravnopravna, socijalno poreklo, veličina porodice, obrazovanje roditelja, pa i količina podrške koju dobijaju naučnice i naučnici ne bi se razlikovala. Ali bilo je obrnuto. Naučnice su morale da imaju povoljnije indikatore svog položaja od naučnika odnosno da poseduju *promotivne mehanizme*, koji u suštini kompenzuju niži društveni status žena. Takođe, zato što je umetnost u celini bila otvorenija za žene od nauke, umetnice su imale nepovoljnije poreklo od naučnika. Slična pravilnost postoji i u slučaju različitih naučnih disciplina. Što je jedna disciplina ili poddisciplina zatvorenija za žene, naučnica mora posedovati više resursa (promotivnih mehanizama) kojima može da kompenzuje otpore proizvedene sistemskom inhibicijom. Posebno zanimljivi nalazi mog istraživanja odnosili su se na same profesije i pravila koja su ih regulisala, kao i na diskriminaciju žena u organizacijama. Iako u vreme u kome sam počela da se bavim tim temama (kraj 80-ih godina) nije postojala razvijena teorija o muškim privilegijama ili patrijarhalnim dividendama (Connell 2000), meni je bilo jasno, i to sam dokazala, da odsustvo ili niska zastupljenost žena u profesijama, naročito nekim profesijama, ima uzrok u privilegijama koje čine suštinu povoljnog statusa samih profesija.

Na kraju, naročito važan teorijski uvid, koji je postao vidljiv već tada, početkom 90-ih godina, jeste da naučnice u Istočnoj Evropi, kao i njihov položaj u celini, moraju da se sagledaju u uskoj povezanosti s društvenim kontekstom, te da je važno razumeti razlike u odnosu na Zapad – Istok. Ovaj nalaz koji je tada bio formulisan kao „Dvostruko Janusovo lice“ (Blagojević 1994), u suštini je relativizovao elitizam naučničke karijere u zemljama socijalizma. U tadašnjoj Jugoslaviji, kako je istraživanje pokazalo, naučnice su smatrale da je položaj same nauke toliko nepovoljan da to uveliko prevazilazi problem rodne diskriminacije koji su identifikovale već tada (ali ga, naravno, tada nisu nazivale „diskriminacija“, već „različit tretman“). Bilo je važno razumeti da postoji duboka povezanost rodnosti s kontekstom, odnosno da su društveni resursi u celini kontekstualno uslovljeni, pa da time i veličina kolača zavisi od konteksta, čak i pre nego što dođe do podele po linijama roda. Više od deceniju kasnije, nalazi Enwise

Šira statistička analiza koja je otkrila obrasce rodne segregacije, u obrazovanju i profesijama obuhvatala je podatke za period 1961–1981. god.

ekspertske grupe Evropske komisije koja se bavila položajem naučnica u Istočnoj Evropi dodatno su potvrdili da je nepovoljan položaj nauke u zemljama poluperiferije u stvari, paradoksalno, povoljan faktor za njihov ulazak u oblast nauke (Enwise 2003). Žene po pravilu ulaze u one oblasti za koje muškarci nisu dovoljno zainteresovani, one su „rezervna armija rada“, rečeno u ključu marksističkog diskursa. *Što je oblast nauke u celini u lošijem položaju, ona će po pravilu biti više feminizirana*. Postoji, na primer, kao što je to pokazano u Enwise izveštaju, jasna veza između količine novca u pojedinoj naučnoj oblasti i zastupljenosti žena.

To takođe znači i da se izvrsnost, pored ostalog, mora sagledati iz perspektive konstantno promenljivog „najelitnijeg mesta“ u nauci, a ne samo iz perspektive realnih društvenih potreba, ili neometanih naučničkih interesovanja žena i muškaraca. „Izvrnsnost“ se pre svega oblikuje prema elitističkim očekivanjima, koja podrazumevaju i visoku koncentraciju resursa, a ne prema bilo kojim drugim društvenim ili individualnim kriterijumima. Osim toga, „izvrnsnost“ je u globalizacijskoj perspektivi posebno sužena, iako postoji privid (simulakrum) velike uključenosti i otvorenosti nauke. Ona je sužena zato što je čitava piramida izvrsnosti veoma strma, i *postaje sve više strma*, tako da se radikalno smanjuje verovatnoća dostizanja vrha. To je rezultat „uvlačenja“ svih „lokalnih“, ili mikro piramida izvrsnosti u jednu „makro“ globalnu, transnacionalnu piramidu, koja se formira transnacionalnim kriterijumima izvrsnosti, koji su po sebi vrlo naklonjeni „centru“ (Blagojević i Yair 2008) i sistemu isključivanja koji počiva na prepoznavanju nekoliko „autoriteta“ u svakoj oblasti (takozvani „star system“). Naročito je zanimljivo da visoka suženost „izvrnsnosti“, koja se, pored ostalog, ogleda u malim šansama i daljem smanjivanju šansi za finansiranje različitih projekata i povećanoj nesigurnosti položaja naučnika, pri čemu se oni pretvaraju u intelektualni prekarijat (Puig de la Bellacasa 2002; Blagojević 2009, 161–178), u suštini potpuno odgovara drugim, paralelnim i simultanim procesima redistribucije društvenog bogatstva u pravcu sve većeg povećanja nejednakosti. Globalizacija nauke, kao što se pokazuje, samo pojačava elitizaciju „izvrnsnosti“, na način koji ne odgovara realnoj distribuciji talenata i sposobnosti koji postoji u naučnoj (i široj) populaciji i žena i muškaraca. Time naučne institucije i same potvrđuju sopstvenu „neodrživost“, na način na koji se to dešava i sa drugim institucijama u patrijarhalnom i androcentričnom institucionalnom ustrojstvu (videti: Hearn, Vasquez del Aguila & Hughson 2018).

Rodne studije na poluperiferiji: nemogućnost izvrsnosti?

U prethodna dva dela ovog teksta pokazala sam šta sve utiče na priznavanje „izvrnsnosti“, kao svojevrsnog „vrha piramide“ u piramidi naučnog napredovanja, baveći se problemom „izvrnsnosti“ iz perspektive nauke u celini i položaja i zastupljenosti naučnica. Međutim, ako se ovi prethodni teorijski i empirijski uvidi fokusiraju na problem izvrsnosti u jednoj oblasti kao što su rodne studije, onda slika koja je

inače veoma složena postaje još složenija. Dakle, šta utiče na priznavanje „izvrsnosti“ naučnice koja se bavi rodnim studijama na poluperiferiji (videti: Blagojević 2009, 179–200)?

Proizvodnji znanja o rodnosti na poluperiferiji prolazi kroz ambivalentan proces prihvatanja i odbijanja, pri čemu je posebno važno naglasiti da poluperiferija ima i svoju drugačiju temporalnost i drugačiju dinamiku proizvodnje znanja, ali i da prolazi kroz izraženu *autokolonizaciju*, *pojačanu periferijalizaciju*, *pa i provincijalizaciju*. Ipak, upravo su ovi procesi istovremeno i procesi koji proističu iz savremene neoliberalne globalizacije. Kontekst poluperiferije „prirodno“ odbacuje „svoje znanje o sebi“,²⁴ pa time i originalno znanje koje se proizvodi u rodnim studijama. Poluperiferija pokazuje snažnu tendenciju brisanja sopstvene pozitivne memorije, a u oblasti rodnih studija to je možda još i izraženije, upravo zato što nisu institucionalizovane na odgovarajući način, pa zato njihovi proizvodi znanja i ne podležu uvek adekvatnim akademskim kriterijumima. Takođe, dominantan način bavljenja rodnošću jeste „transmisija“ znanja i svojevrstan normativni determinizam, koji se očituje u „usvajanju međunarodnih standarda“ (što je isto tako deo neoliberalne globalizacije). Kritika takvih praksi postoji i u Srbiji i na poluperiferiji, ali ona je ipak marginalna (Hughson 2015; Antonijević 2018). Samo prizivanje i pominjanje „konteksta“ i „kontekstualizacije“ nije dovoljno da bi se izbegle sve zamke neoliberalnih neokolonijalnih strategija koje i rodnost podvode pod polje svoje intervencije. Takođe, pod pritiskom populizma, antifeminizma i različitih desničarskih ideologija, postoji „prirodna tendencija“ da one/i koje/i se bave rodnim studijama izbegavaju akademske debate koje bi mogle destabilizovati njihove inače male zajednice, pa se osrednjost prihvata kao „korisna“, čak i neophodna, da bi se povećala sama zajednica.

Takvo stanje stvari proizvodi situaciju u kojoj ni „iznutra“, ali ni „spolja“, ni u kontekstu poluperiferije, ni globalno, ne postoji prostor za razumevanje kreativnog, inovativnog naučnog doprinosa koji bi neku naučnicu sa poluperiferije koja se bavi rodnim studijama ili istraživanjima svrstao među „izuzetne“. Ili, tačnije, prostor postoji, ali je on jako sužen, i možda je tek u nastajanju,²⁵ a možda se nikada i neće uspostaviti, jer ne postoje kriterijumi za njegovo uspostavljanje. Važno je uočiti da ni kontekst poluperiferije, a ni globalni centri proizvodnje naučnog znanja, uglavnom ne prepoznaju i ne vide dobit od kreativnog znanja koje se stvara na poluperiferiji. „Centar“ ne smatra da je to znanje korisno za njegove sopstvene uvide o sebi, što ono u suštini jeste, kao neka vrsta „ogledala“. Svojevremeno sam problem dvostrukog

²⁴ Ovo se ne odnosi na onu vrstu znanja koje neguje megalomansku sliku o ulozi „svoje“ nacije u istoriji, već na kritičko znanje koje sagledava sopstveno društvo i istoriju u kontekstu širih procesa razvoja, regionalno i globalno.

²⁵ Na primer, SEFEM, Sekcija za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta (<http://sefem.org/>)

isključivanja s kojim je suočena naučnica na poluperiferiji koja proizvodi znanje o rodnosti opisala kao „nemost i nemuštosť“ (engl. „mutness and numbness“) (Blagojević 2006). Ka spolja, ka globalizovanom, i u suštini univerzalizovanom rodnom diskursu postoji osećanje „nemosti“ kada se komunicira znanjem koje je relevantno za poluperiferiju. Pritom ne postoji potreba za tim znanjem kao kritičkim teorijskim znanjem, već uglavnom kao znanjem koje potvrđuje ono što „centar“ već o sebi „zna“. A ka „unutra“, ka samom kontekstu koji odbacuje kreativno znanje iz rodni studija (ili jednostavno ne oseća za njim potrebu), kada ono nije „pečatirano“ stranim autoritetom, ali i inače, postoji „nemuštosť“, nemogućnost (ili veoma ograničena mogućnost) komunikacije tim znanjem usled odsustva odgovarajućih diskursa. Poluperiferijski kontekst ima temeljan problem s „feminizmom“ kao stranim telom, pa otuda i sa rodni studijama. Znanje iz oblasti rodni studija može se razvijati samo ili uglavnom u svojevrsnim getima, a ne kao integralni deo akademije, i ono ne utiče na naučne discipline. Ono što od feminističkog znanja prodre u naučni diskurs „normalizuje se“ do tačke nestajanja, ali i dalje ostaje snažan i sve snažniji deklarativni antifeminizam. Na individualnom nivou te prepreke se manifestuju kao serija isključivanja koja rezultira u tome da naučna izvrsnost naučnica ostaje neprepoznata, ali na kolektivnom nivou, na nivou društava na poluperiferiji Evrope i same poluperiferije, te prepreke stalno iznova proizvode poluperiferijalnost tih društava i njihovu duboku ambivalenciju prema modernosti, razvoju i pozitivnoj društvenoj promeni. Dakle, to nema negativne efekte samo po status individualni naučnica, što nije nebitno, ali što je još važnije, ovakav status naučnica i akademskog polja rodni studija umanjuje društveni efekat i pozitivan uticaj koji bi prepoznavanje izvrsnosti moglo imati i u konkretnom kontekstu (Srbija) i šire (poluperiferija i globalni nivo). U suštini, kao sociološkinja, uvek sam davala prednost društveno-transformacijskom potencijalu zalaganja za rodnu ravnopravnost u odnosu na deklarativan pristup zasnovan na „ženskim pravima“, zato što sam smatrala da nema i ne može da bude jednakosti bez transformacije celog konteksta. „Ljudska prava“ ne mogu da budu svedena na korektiv temeljni društveni nejednakosti, već logika jednakosti koja je u njima sadržana treba da bude osnovni motor promene društava u pravcu povećanja jednakosti, inkluzivnosti i kohezivnosti. Međutim, neoliberalni kapitalizam je inverzijom koja mu je svojstvena uspeo da preokrene početne namere i ideje u svoju korist. Društveno-transformacijski potencijal promene odnosa između rodova postao je veoma marginalizovan u odnosu na snažno naglašavanje individualni prava žena, što se vrlo dobro uklapalo u neoliberalno razumevanje razvoja i s njim povezan etos ekstremnog individualizma, takmičenja, pa i surovosti.

U momentu kada ovaj tekst završavam, poluperiferija iskazuje još radikalnije odbijanje znanja o rodnosti, jer se feminizam i rodne studije vide kao „uvoz sa Zapada“, ali i kao deo nasleđa „levice“, pri čemu i „Zapad“ i „levica“ na poluperiferiji nose teret

duboke ambivalencije. U suštini, međutim, realni problemi s kojima je poluperiferija suočena, uključujući ekonomske i političke probleme, pa i probleme rodni nejednakosti, samo su lokalizovani, kontekstualizovani i teritorijalizovani problemi globalnog razvoja, ponekad njegov integralni deo, a ponekad samo njegov refleks (simulakrum). U najkraćem, ti problemi su svodivi na problem globalnog neoliberalnog modela ekonomskog razvoja, koji je svojevrsna kulminacija destruktivnog i androcentričnog patrijarhalnog poretka i koji ne ugrožava samo osnovu ljudske društvenosti, već i biološke egzistencije čovečanstva (Videti: Hearn, Vasquez del Aguila i Hughson 2018). Tako, radikalizovani problemi obnavljaju radikalizovane diskurse o rodnosti i rodnim studijama, i obrnuto, radikalizovani diskursi povećavaju (ne)mogućnost razumevanja, solidarnosti i konstruktivnih rešenja, izvan postojećeg globalizacijskog neoliberalizma. Ista „galama“ o rodnim studijama čuje se i u Srbiji, i u ostalim delovima poluperiferije (Mađarska, Poljska, Bugarska, Hrvatska...), pa i u samom „centru“. Ista vrsta „argumenata“ prepisuje se i kruži među desničarima, konzervativcima, neokonzervativcima, tradicionalistima, kvazidemokratama i religijskim ekstremistima. Stvaranje znanja o rodnosti zaključano je u dnevno-političke debate, podele i interese, ali ono je za njih uvek centralno. Na paradoksalan način, upravo ta centralnost pitanja rodnosti za različite ideologije, kao i njihova politička instrumentalizacija, jesu dokaz o ključnom značaju znanja o rodnosti.

Umesto zaključka

Na kraju, da se vratim na početak. Realnost poluperiferijskog konteksta uvek ima specifičan „zaplet“ u odnosu na kontekst „centra“, neku vrstu „izvrtanja“ ili inverzije. To specifično „izvrtanje“ čini svako pojednostavlivanje prenošenja bilo kakvih gotovih rešenja iz centra na poluperiferiju krajnje problematičnim. Ono što čini izvor tog „izvrtanja“ može se, pojednostavljeno, svesti na dve kontekstualne činjenice: na postojanje bitno različitog institucionalnog okruženja, a s druge strane, na specifičnu temporalnost poluperiferije u odnosu na centar. Preneseno na oblast položaja žena u nauci, ovaj tekst ima za cilj da pokaže dve stvari: niti je poluperiferija zaostajala za znanjem u ovoj oblasti, i šire za znanjem u ženskim studijama (bar kada je reč o post-jugoslovenskom, pa i srpskom intelektualnom prostoru), niti je problem adekvatnog tretmana žena u nauci na poluperiferiji, pa i u Srbiji, lako rešiv podizanjem znanja o problemu i primenjivanjem „rodne kompetencije“ u sprovođenju rodni politika. Ali ono što je najzanimljivije od svega jeste da, paradoksalno, razumevanje same inverzije u kojoj poluperiferija obitava, pa time i objašnjenja o njoj samoj, podrazumeva visok nivo naučne izvrsnosti, bilo da ona postane vidljiva, bilo da ostane nevidljiva, i od spolja i iznutra.

Literatura

- Antonijević, Z. (2018). *Urođnjavanje javnih politika u Srbiji, 2000-2014: politike podrške porodici u kontekstu evropskih integracija*, Doktorska disertacija. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu Asocijacija centara za interdisciplinarnu studije i istraživanja, Centar za studije roda.
- Avlijaš, S. (2018). Theorising the Effect of Transition on Female Labour Force in the European Semi-Periphery: An Interdisciplinary Methodology, Beograd: *Sociologija* Vol. LX 2018), N° 1. 35-49.
- Babović, M. (2018). Gender and Economic Inequalities: Trends in Feminist Economics and Sociology at the Centre and Semi-Periphery of the Global Knowledge Production System, *Sociologija* Vol. LX 2018), N° 1. 11-34.
- Blagojević, M. (1991). *Žene izvan kruga: profesija i porodica*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević, M. (1994). Double-faced marginalisation. Women in Science in Yugoslavia'. In: V. Stolte-Heiskanen ed.), *Women in science: token women or gender equality*, Oxford: Berg Publishers, 1994.
- Blagojević M. (ur.) (1998a). *Ženski pokret u Beogradu 90-ih: ka vidljivoj ženskoj istoriji*, Beograd: Centar za ženske studije.
- Blagojević, M. (1998b). *Ženske studije na Beogradskom univerzitetu*, u: Blagojević, M. (ur.) *Ženski pokret u Beogradu 90-ih: ka vidljivoj ženskoj istoriji*, Beograd: Centar za ženske studije.
- Blagojević, M. (1999). Institutions in Serbia: After Collapse What? In: Heinrich G. H. ed.) *Institution Building in the New Democracies: Studies in post-postcommunism*. Budapest: Collegium Budapest.
- Blagojević, M. (2009). Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective, Beograd: Institut za sociološka i kriminološka istraživanja.
- Blagojević, M, Yair G. (2010). The Catch 22 Syndrome of Social Scientists in the Semi-Periphery: Exploratory Sociological Observations, Beograd: *Sociologija* Vol LII 2010, N°4 337-355.
- Blagojević Hjuson, M. (2015). *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Blagojević, M. (2004). Creators, Transmitters and Users: Women's Scientific Excellence at the Semiperiphery of Europe. In: *Gender and Excellence in the Making*. European Commission, Directorate-General for Research, Luxemburg.
- Blagojević, M. (2006). Canons and Contexts: Beyond Fragmentation, in Bidwell-Steiner, M. and Wozonig, K. S. (eds) *A Canon of Our Own?* Innsbruck: StudienVerlag.
- Blagojević, M. (2007). "Gender and Excellence: Hierarchies, Exclusions and Illusions", keynote speech, 5th European Conference on Gender Equality in Higher Education, Berlin 2007, Humboldt-University Berlin, August 28-31.
- Connell, R. W. (2000). *The Men and the Boys*. University of California Press, 2000.
- Dojčinović-Nešić, B. (1998). Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, u: Blagojević M. (ed.) *Ženski pokret u Beogradu 90-ih: ka vidljivoj ženskoj istoriji*, Beograd: Centar za ženske studije.
- Eisenstadt, S. N. (ed.) (2002). *Multiple Modernities*, New Brunswick: Transaction Publishers.

- Enwise Report (2003). *Waste of Talents: Turning Private Issues into a Public Debate*, Brussels: European Commission.
- Gender and Excellence in the Making*. (2004). Brussels: European Commission.
- Hearn, J., Vasquez del Aguila E. & Hughson, M. (2018). *Unsustainable Institutions of Men: Transnational Dispersed Centres, Gender Power, Contradictions*, Routledge.
- Hughson, M. (2015). *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*, Beograd: IKSI.
- Hughson, M. (2017). Conceptualisation of the Gender Policy Field, in: Kruessmann, T. and Ziegerhofer, A. *Promoting Gender Equality Abroad: An Assessment of EU Action in the External Dimension*. Lit Verlag. 6-34
- Musli, J. and Suda, Z. (eds.) (1999). *The Meaning of Liberalism – East and West*, Budapest: CEU Press.
- Popović, D. (2012). *Žene u nauci: od Arhimeda do Ajnštajna*. Beograd: Službeni glasnik.
- Puig de la Bellacasa M. (2002). "Flexible girls: A position paper on academic generational politics". In: Passerini L., Lyon D. and Borghi L. (eds.) *Gender Studies in Europe*. Firenze: European University Institute and Robert Schuman Centre for Advanced Studies.
- Kovačević, N. (2008). *Narrating Post/Communism: Colonial Discourse and Europe's Borderline Civilization*. London: Routledge.
- Schiebinger, L. (1989). *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Vujadinović, D. (2012). "Feministička perspektiva u sociologiji u Srbiji – Doprinosi Marine Blagojević, Slobodanke Nedović, Žarane Papić i Anđelke Milić", *Sociološki pregled*, god. XLBI 2012. br. 3-4 (Posebno izdanje).
- Vušković, L. i Trivunac, S. (1998). Feministička grupa Žena i društvo, u: Blagojević, M. (ur.) *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-tih*, Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju.

JEFF HEARN

MEN AND MASCULINITIES IN ACADEMIA, HIGHER EDUCATION AND SCIENCE: APPROACHES, APPLICATIONS, AND ACTIONS¹

Abstract: This chapter examines academia, higher education and science through the lens of critical studies on men and masculinities, through the interrogation of three key interconnected aspects. First, approaches to the study of men and masculinities are reviewed in terms of the main characteristic features of contemporary critical theorizing, research and debates on men and masculinities, including on masculinities theory and some critiques thereof. Second, applications that link academia, higher education and science to critical analysis of men and masculinities are discussed in terms of: a) the situation of gendered individuals, men's individual academic identities and men's gendered careers; b) how academia and science are practiced, organized and managed within academic organizations and organizational cultures; and c) broader questions of gendered knowledge, including the relevance of gender for the construction of scientific knowledge itself, in the research process and knowledge production. The final part of the chapter focuses on actions, at individual and interpersonal, organizational, and national and transnational levels of intervention in changing men and masculinities in academia, higher education and science.

Keywords: academia, higher education, masculinities, men, science

1. Introduction

Gender inequalities persist in academia, higher education and science. That much is obvious, if not to all those actors, individual and collective, involved and implicated. Indeed it is important to recognize academia as a complex site of multiple or multi-agents within multi-organizations, inter-organizational relations that operate locally, nationally and transnationally.

¹ This chapter is a considerably revised version of a keynote presentation presented at the Faculty of Law, University of Belgrade, and OSCE "Gender Equality in Higher Education: International Good Practices and Local Contexts" Conference, 20 October 2017. Please note that the term, science, is used throughout to encompass all sciences, including social sciences and humanities.

The notion of “gender” is often interpreted to mean “female” or “women”. However, in order to understand the gender dimension of academia, higher education and science, it is necessary to understand gender power relations, including gender relations between women and men. And to understand the gender dimension and gender relations involves developing an understanding of men and masculinities, as well as women and femininities. This gender power relational perspective applies to many fields and in many arenas, but may take particular forms in academic, higher education and science institutions. Such a way of approaching the gender dimension in science is relevant to the conduct of men in science institutions, the organization and management of science, the research process, and the specific doing of science itself. Thus, gender and gender relations are not synonyms for women; they not only concern, in both senses, women and girls, but also men and boys, and further gender/sexual categories, for example, LGBTIQ+, including non-binary, agender and asexual categories.

To put all this another way, gender (in)equality in academia, science and higher education is often framed with a focus on women, either women’s experiences or even women as the problem and the need to change women! Or it is framed in terms of supposedly complementary gender relations as the problem, so change is to be through gender mainstreaming, with its various pros and cons, but without an explicit commitment to feminist theory and practice, and the promotion of the interests of women. Much less often, the focus can be on men as the problem, and so the need is to change men within the context of gender power relations! In this contribution, I focus on neither “women as the problem” nor “gender mainstreaming” as “the solution” to gender inequalities in academia, but rather on gendering men, even “the problem of men”, in academia.

In engaging with the problematic that men in science and higher education are gendered too, I focus my discussion on three key *interconnected* aspects:

- approaches* to the study of men and masculinities;
- applications* that link academia, higher education and science to the critical analysis of men and masculinities; and
- actions*: “what is to be done?”: individually, organizationally, (trans)nationally, in academia, higher education and science.

2. Approaches to the study of men and masculinities: naming men as men

Before proceeding further to discuss some key features of recent studies on men and masculinities, three basic points need to be noted:

- first, (broadly non-critical) studies on men and masculinity are not new, and have been often been implicit in men studying men;
- second, such studies on men and masculinity are in themselves no guarantee of criticality; and,

- third, the “Man/Men Question” has figured long and strong in feminism and related critical gender theory and practice.

It is in this context that there has been over fifty years of expansion of critical research on men and masculinities, sometimes referred to as the sub-field of Critical Studies on Men and Masculinities (CSMM) (see Kimmel et al. 2005), with, for example, numerous international specialist journals and other institutional developments (see Hearn and Howson 2019). CSMM is a broad umbrella term for a varied series of studies of men and masculinities that are clearly and explicitly different from the malestream (O’Brien 1981), and opposed to (supposedly) non-gendered, non-feminist or anti-feminist scholarship. It refers to critical, explicitly gendered studies of men and masculinities that engage most significantly feminist critiques, but also some men’s positive responses to feminism, critiques from poststructuralism, postmodernism, postcolonialism, and from gay, queer, trans, intersex, non-binary positions, amongst other perspectives (Hearn 2004, 2015).

Studies range from masculine psychology to broad societal and collective analyses of men; they include ethnographies of particular men’s activity and investigations of masculinities in specific discourses. Certain themes have been stressed, for example, around work and family, sometimes posed in contradiction with what are often assumed to be dominant definitions and priorities of men. Research has often been local, personal, bodily, immediate, interpersonal in focus, as in the ‘ethnographic moment’ (see Connell 2000), but increasingly there is a turn to the ‘big picture’ of globalizations (Connell, 1993, 1998), world-centred approaches (Connell, 2014), transnational patriarchies, and transnational change (Hearn et al., 2013; Hearn, 2015).

The specific, explicit and gendered “naming men as men” (Hanmer 1990; Collinson and Hearn 1994) has been made within this context, not to essentialize or reify men, but to see men and masculinities as an object of critique and critical interrogation. The idea that the gender of men derives from a fixed, inner trait or core is antagonistic to CSMM. Accordingly, it is necessary to distinguish men as ‘objects’ of study, and men as the ‘subjects’ or doers of studies. Importantly, CSMM is certainly not the preserve or property of men, as promoted in some ambiguous or even anti-feminist versions of “Men’s Studies” (as if most academic work is not already); rather, CSMM comprises studies by women, men and further genders.

The broad critical approach to men and masculinities that has developed in CSMM can be characterized in several ways:

- *a critical explicit focus* on men and masculinities, rather than an implicit or incidental focus on men and masculinities;
- *informed by feminist, gay, queer and other critical gender scholarship;*
- *gendered, socially constructed, (re)produced*, not just “naturally this way”;
- *variable and changing* across time (history), space (culture), within societies, and across the life course and biographies;

- emphasizing men's differential relations to *gendered power*.
- spanning the *material and the discursive* in analysis;
- (re)produced in the *intersections of gender and further social divisions* (Connell et al. 2005, 3) – or to put this another way, men are not only men.

Overall, CSMM comprise *historical, cultural, relational, materialist, deconstructive, anti-essentialist* studies on men and masculinities (Hearn and Pringle 2006). In debates in and around CSMM, the most cited approach is what can be called masculinities theory (for example, Carrigan et al. 1985; Connell 1995), in which various masculinities are framed in relation to the theorizing of patriarchy and patriarchal relations. Within this approach, the concept of hegemonic masculinity has been a central pillar, while other concepts, such as complicit masculinity, have been taken up far less. Hegemonic masculinity has been defined in various ways, but most notably as "... the configuration of gender practice which embodies the currently accepted answer to the problem of legitimacy of patriarchy, which guarantees (or is taken to guarantee) the dominant position of men and the subordination of women." (Connell 1995, 77). Key features of this approach are:

- the critique of sex role theory;
- the use of a power-laden concept of masculinities;
- emphasis on men's unequal relations to men as well as men's relations to women;
- attention to the implications of gay scholarship and sexual hierarchies more generally;
- distinguishing between hegemonic, complicit, subordinated, and marginalized masculinities;
- emphasis on contradictions, and at times resistance(s);
- analysis of institutional/social, interpersonal and intrapsychic (psychodynamics) aspects of masculinities;
- exploration of transformations and social change.

Masculinities theory has been extremely influential within CSMM, and indeed beyond, with very many applications and many different interpretations of hegemonic masculinity in particular, in theoretical, empirical and policy studies (Connell & Messerschmidt 2005; Hearn et al. 2012; Messerschmidt 2012; Bridges & Pascoe 2014; Matthews 2016). There are also a range of critiques of masculinities theory and the concepts of masculinity and hegemonic masculinity. First, there can be unclarity in what masculinity/masculinities mean. Second, comparative, postcolonial, transnational and queer approaches complicate a unified theory of men and masculinity/ies. Third, 'hegemonic masculinity' is often a heuristic device rather than a precise concept. Thus:

the concept of hegemony has generally been employed in too restricted a way; the focus on masculinity is too narrow. Instead, it is time to go back from *masculinity* to *men*, to examine the hegemony of men and about men. The hegemony of men seeks

to address the double complexity that men are both a *social category formed by the gender system* and *dominant collective and individual agents of social practices* (Hearn 2004, 59; see also Hearn 1996)

To summarize, CSMM involves, first, the critical gendering of men, the “naming men as men”, and, second and simultaneously, problematizing and deconstructing both masculinities and the social category of men.

3. Applications: naming men in academia, science and higher education as men

Talk about gender in academia, science and higher education is typically talk about women – and sometimes girls, as, for example, when discussing why more girls do not take up science, engineering and technology subjects (SET). Even so, you might imagine that it is difficult to talk about academia without discussing the power, positions and constructions of men and masculinities... but this is not so; this lacuna contrasts with extensive scientific and popular debates on, for example, “failing boys” in primary and secondary education.

Men in academia and science still generally remain unproblematized, not interrogated, and taken-for-granted. Indeed, many debates and documents on gender equality in academia are strangely silent on questions of men, masculinities and male majorities, especially those that operate at senior and leadership levels. For example, there are many excellent studies and reports on gender and science funded by the European Commission that have nil or virtually nothing to say about men and masculinities, and their part within science and higher education systems. Men are typically an “absent presence”, even in professedly critical studies of science and higher education, with implicit reference wrapped up in supposedly gender-neutral characterizations of institutions, as if there are: “non-gendered universities + women”.

This careless avoidance, this less or more conscious avoidance, is certainly rife in mainstream academia, mainstream higher education, and “normal science” (Kuhn 1970). Without attending to such questions, how likely is it to reduce gender inequalities in higher education? Thus, *naming men as men* (Hanmer 1990; Collinson and Hearn 1994) and naming male privilege in academia (Bulumulle 2015) is still (for some) an obvious, yet awkward and uncomfortable task for many in academia. To put this directly, we may ask: is it odd or obvious to talk of men in academia, higher education and science?

Debates on gender equality in academia, higher education and science have often been framed in terms of:

- the situation of *gendered individuals*: who does what? Who does science? Who are the leaders, inventors, followers, assessors, researchers, teachers, workers? How are individual identities and careers gendered?

- *gendered organizing and organizations*: how academia and science are practiced, organized and managed within organizations and local organizational cultures; and
- broader questions of *gendered knowledge*: the relevance of gender for the construction of scientific knowledge itself, in the research process and knowledge production.

Thus, first, the gendering of men and masculinities in academia, higher education and science can be understood by way of the construction of individuals and individual identities. Academia, higher education and science can be seen as sites where different masculinities are (re)produced – for administrators, academics, managers, students. These are diverse and observable ways of being both men and academics. For example, in studying the conduct of jurisprudence in universities, Richard Collier (1998) catalogued the following academic masculinities: the Nutty Professor; the Administrator; the New Entrepreneur; the Sexual Predator; the Young Man in a Hurry; the Infantilized Intellectual; the Empire Builder; the Aloof Cynic; the Gentleman Intellectual; the Academic Couple; even the Profeminist. You can your own to the list. Arguably, the New Entrepreneur and the Young Man in a Hurry have become more prominent in the neoliberal university, where age and status, and indeed gender, are no longer so self-reinforcing. To this list, one might also note such further academic masculinities as, for example, the Misogynist, the Stealer of Ideas; the Unsuccessful Academic; the Non-Researching Research Manager or Gatekeeper; and the Equality Supporter, whether Active, Passive or simply Hypocritical.

The focus on the individual is not only a matter of identity; it also concerns individual (gendered) careers. There is now significant evidence from Swedish surveys of the relative advantages that accrue to male doctoral students, in terms of health, stress, parenthood, discrimination, sexual harassment, integration in the academic environment, doctoral work, career coaching, and overall more positive, supportive doctoral educational environments for men than women (HSV, 2003, 2008; UKÄ, 2016; also see Hearn & Husu, 2019). Subsequent individual academic assessment may be gender-biased in various ways, for example, with scoring of men higher than women in differential letters of recommendation about women and men (Madera et al., 2009). A more complex process is raised by a study of 168 life scientists in ecology and evolutionary biology, showing clear discrepancies in publication rate between men and women in early careers, with consequences for subsequent citation. The use of the apparently neutral "h index" as a measure of research performance (the number of papers published, h, by a scientist where each paper has received "h" or more citations) favours men.² The "h index" is highly correlated with quantity of research

² "The h-index (also known as Hirsch index) was introduced by J. Hirsch in 2005 and can be defined as follows: A researcher has an h-index, if he/she has at least h publications for which he/she

output; women scientists assessed in this way are likely to suffer in comparison with men (Symonds et al. 2006). In many contexts, men still tend to publish more papers than women, even after accounting for mitigating factors (Ding et al. 2006). This perspective interconnects with the discussion below on organizational contexts.

Second, the gendering of men and masculinities in academia, higher education and science is highly important in terms of how such institutions, organizations and workplaces operate. Historically, academic organizations have been characterized by the relative age, class and ethnic homogeneity and homosociality³ of certain men. The historical legacy and the current reality of men-men relations, men's networks, and male bonding are all too obvious in most academic institutions. The legacy of homogeneity and homosociality of certain men has only been displaced partially in relatively recent historical times. Even with moves to more technocratic forms of management (Hearn 2001), academia, science and higher education remain predominantly sites of men's various powers (*She figures* 2015) and male privilege (Bulumulle 2015).

Contemporary academic, science and higher education organizations continue much of this legacy, but now with some further features:

- strong age-, ethnic- and gender-differentiation, vertically and horizontally;
- relatively fixed layers of older professorial and senior staff, predominantly men, together with shifting, temporary populations of women and men members, students and less established staff;
- presence of both formality and informality, bringing social ambiguities;
- hierarchical aged, gender, social, sexual and intense emotional dynamics; and
- strong pressures and opportunities to conform, and occasionally to subvert.

A key aspect of the gendered operations of academic, science and higher education organizations is how men act as managers, gatekeepers and leaders more generally. Considered in a broad international perspective, there are very large national and societal variations in the extent to which men dominate the professoriate, headships of departments, the rectorate, and decision-making bodies responsible for awarding

has received at least h citations. For example, Researcher A has an h-index = 13 if he/she has published at least 13 documents for which he/she has received at least 13 citations. Its popularity as a bibliometric indicator has derived from the fact that it combines productivity (number of documents) and impact (number of citations) in one index." (<http://ipscience-help.thomsonreuters.com/inCites2Live/indicatorsGroup/aboutHandbook/usingCitationIndicatorsWisely/hIndex.htm>, accessed 10 September 2018). It should be noted that the index is not reliable for comparing scientists across fields, as citation conventions vary so widely among different disciplines and research areas.

³ Homosociality – men's greater valuation of men, and preference for men and men's company (Lipman-Blumen 1976), the transfers of power and information, emotional charge, and emulation and imitation between men; dispensability of individual men – is a useful concept here to consider the ways of organizing of men in science and science management. Similarly, the notion of "cultural cloning" (Essed & Goldberg 2002) has been applied more intersectionally to analyze working in and between science institutions.

research funding. In some countries, such key positions are still overwhelmingly “men’s business”.

Gendered processes in research and funding are not just about individual and individual careers, but more embedded, organizational processes. They include not only the relative rate of funding success of women and men applicants, but also the relative gender rates of application (much affected by position, status, and organizational support and facilitation), relative rates and patterns of publication citation, and moreover the total and average amounts of total funds as awarded by gender. In some countries, studies of funding processes, perhaps most famously that by Wennerås & Wold (1997), have shown how men can be favoured; however, in the same year, a similar UK study by the Wellcome Trust (*PRISM ...*, 1997) did not find gender bias, but did note women’s lower rate of application for research funding. These and other studies have been influential in the policy field, in questioning and sometimes reforming assessment and selection procedures, for example, in the Nordic countries. A subsequent meta-analysis of 21 studies found:

evidence of robust gender differences in grant award procedures. Even though the estimates of the gender effect vary substantially from study to study, the model estimation shows that all in all, among grant applicants men have statistically significant greater odds of receiving grants than women by about 7%. (Bornmann et al. 2007)

However, in many countries, basic information is still lacking on the gendering of these processes and the part that different men play in research funding decisions (for further information, see *The gender challenge in research funding* 2009).

To put this another way, we may ask: what different kinds of academic management and “managerial masculinities” are done in science? Men’s managerial power and influence, and managerial masculinities in science encompass the impact of men’s actions on academic appointments, promotions, the distribution of scientific resources, and substantive academic and theoretical practices, and scientific priorities.⁴ Two particular issues of interest are the transition from being primarily a more or less senior scientist to being primarily an academic manager, and the question of which particular women, and with what kind of orientation, men in management choose to sponsor. Masculine or masculinist cultures may also be reproduced at the level of the department or scientific team, in terms of local work cultures, such as a ‘family’ (for example, patriarchal, paternalist) or a ‘gang’ (for example, sporty, nerd), which may in turn undervalue women’s contribution, social capital and leadership. The recent EU study, ‘GEDII: Gender Diversity Impact – Improving research and

⁴ Patricia Yancey Martin (1996, 2001) has shown how men may maintain managerial power in science and higher education through, for example, gendered appointment and promotion processes and interactions, such as ‘promotion of men’, ‘open criticism of women, not men’, ‘ganging up on a woman’, and presenting men’s practices as the “normal”, even the official, way of doing things.

innovation through gender diversity', has been studying gender cultures at the level of the research team, with a range of conceptualizations and results on the effect of different gender arrangements (<https://www.gedii.eu/about/publications/>).

Third, the gendering of men and masculinities relates to knowledge production, research content, theory development, concepts, research directions and priorities. The institutional structures and contexts of science have always had differential impacts on men's and women's opportunities to engage in scientific activities (Bowling & Martin 1985; Schiebinger 1987). Londa Schiebinger (1989, 100) has argued that exclusion of women from science derived from science becoming located in monastic university traditions and aristocratic men's associations (Crasnow et al. 2015). Patterns of exclusion of women from scientific institutions, national and provincial science associations, and academic departments and societies were long reproduced by men of science (Abir-Am 2010, 154).

Yet the history of science is usually not presented as a history of structural male privilege, but has often been portrayed as a history of great men. Thomas Beggan (2007) summarizes this latter approach, albeit critically, as follows:

The modern scientific method was first described by Sir Francis Bacon (1561–1626) shortly after the end of the Renaissance (1450–1600) in *The Advancement of Learning*. The goal of the scientific method is to develop theories, derived from empirical evidence, that explain phenomena and allow for the prediction and control of the external world. ... the scientific method has been remarkably effective in transforming the way we examine and interact with our physical world. [...] Sir Isaac Newton (1643–1727), illustrated the power of science in two incredibly productive years when he began revolutionary advances in mathematics, physics, optics and astronomy. His *Principia*, considered the most important scientific book ever produced, presented laws that applied to falling objects on earth as well as the motion of the planets and comets. These principles are essential to understanding applications ranging from the firing of cannon balls to the orbits of rockets in space. Working in a different domain, Gregor Johann Mendell (1822–84) examined how traits are passed from one generation to the next. Although he was unable to explain the mechanism of genetic transmission, his identification of dominant and recessive traits could be seen as the basis for current research on cloning and genetic testing. Modern medical miracles such as heart transplants and life-saving drugs like antibiotics have been made possible by the exercise of the scientific method. (Beggan, 2007, p. 543)

Histories of great men in science and knowledge production more generally may seem, to some, to make for "good" heroic stories and story-telling, but they frequently misconstrue and mislead in terms of content, process and historical accuracy, itself an important element of science; in short, such accounts are often unscientific, and

in that lies their unfortunate importance. In contrast, in various critical, feminist and postcolonial accounts of science a rather different picture is presented, in which the historical, social, material and practical aspects of knowledge production are highlighted (see, for example, Stanley 1990; Gane 1993; Maddox 2002; Harding 2009; Seth 2009). Accordingly, feminist and related methodological debates have been very important in challenging individualist accounts of science and men's achievements in science – most obviously in the humanities and social sciences, and increasingly in the natural, medical and technological sciences (Harding 1991).

It might be argued that the relevance of this kind of gendering and racializing (of knowledge) varies with different kind of scientific and technological endeavors. Compare, for example, building a bridge that stays up and does not collapse, with theorizing on the very nature of organic/inorganic matter itself, and possible differences, or not, between such organic/inorganic 'matters'. An oft-cited example comes from cell biology and the metaphors used to describe conception (Martin 1992). Until the 1970s, textbooks described conception by depicting an active sperm pursuing a passive egg, in a fight with rivals. Later research has corrected this view with evidence on complex egg and sperm "co-operation" towards fertilization (Schiebinger 1999).

The relevance of explicitly gendered thinking on men and masculinities is relatively well researched and recognized in relation to technology (for example, Adas 1989; *Men and Masculinities* 2004), and to some extent in relation to medicine (for example, Rosenfeld and Faircloth 2006). For example, cardiovascular disease has often been presented as a male disease, but is in fact a major disease of women; osteoporosis is sometimes seen as a female disease, but is a major disease of later male life. Until the late 1990s, it was often assumed that results will apply equally to men and women, and women were routinely excluded from studies; now evidence shows this assumption was wrong, for example, regarding pain (Greenspan 2007). Examination of anatomy texts for the last 100 years or more shows that nearly all images, figures and explanation use 'male' as the norm, even when discussing female properties. In radiation studies, the Standard Man (middle-aged, white, USAmerican) is used to calculate radiation doses for women and men, despite the fact that women need much lower radiation doses than men. In automobile engineering, the car seat belt was initially designed for men, and not for pregnant women, using "male" crash test dummies rather than "pregnant dummies" (Schiebinger & Schraudner 2011). Women have been frequently excluded from studies on drug trials, so that in some cases withdrawal of drugs has had to occur later. The net effect is that some women suffer unnecessarily and die (Schiebinger 1999). What is especially interesting is when critical insights on men and masculinities are applied to theory and conceptual development in disciplines where the state of knowledge might appear less obviously connected with gender power relations, such as physics (Götschel 2011; Gonsalves et al. 2016) or water engineering (Zwartveen 2008). These are areas that need much more detailed research studies.

4. What is to be done?: Actions

Naming men as men in academia, higher education and science is both an analytical matter and a matter of policy and practice. Gender equality and gender mainstreaming involves men and boys just as much as women and girls. How can men contribute to gender equality in academia, higher education and science? How are men affected by gender (in)equality in academia, higher education and science? And which and different men? Gay and bisexual men? Transmen? Men as carers? Men with disabilities? Older and younger men? In the face of all of this, what is to be done – at individual, organizational, and beyond, at national and transnational levels?

4.1. Actions: individual and interpersonal levels

One arena of action is to focus on changing individuals. Men in science and higher education are probably not so very different to other men; some may be little more intellectual, work-oriented, more defended (?), more defensive... they may be well able to engage in complex forms of resistance. Men's practices in science can be seen as paralleling closely how men may respond to gender equality more generally: from outright rejection and hostility, to welcoming; from anti-feminist to unhelpful to facilitative to profeminist (cf. Jalmert 1983; Messner 1997; Egeberg, Holmgren & Hearn 2009). Men move along such dimensions in gendered scientific practices according to political and organizational pressures and conditions. As discussed, men are a social group with relative privilege, but it also needs to be remembered that men are not only men. Some men seek to act against gender inequality, support women, appoint feminist women, and critically examine men's own work, stopping various silences. Unreconstructed men persist, as when, for example, supposedly "critical" male scholars say proudly they know nothing on gender! There are many ways in which men can avoid being concerned with or resist, explicitly or implicitly, gender issues and gender equality. Typical ways to avoid, to resist, 'naming men as men' in academia, science and higher education include:

- "We are all just individuals"
- "We are all just human beings, we are all equal"
- "Men and women are no different, so ..."
- "Men and women are very different, so ..."
- "I am first and foremost a manager, professor, administrator ..."
- "I just try and be fair, and judge people on their merits"
- "Here it is just a question of competence"
- "Here we are just one big happy family ..."
- "Class, race, religion, sexuality etc. are more important"
- "I am gay, so this is not key for me"

- “I am a father, I take care of my children, do my bit at home”
- “I don’t have time for feminism or GE, they’re old fashioned”
- “I don’t know anything about gender ...”

There are also “in principle” academic men (cf. Jalmert 1983) in academia who may be familiar with and even “know their” feminism and gender equality, but cannot be relied upon to do anything against men’s interests, and for solidarity with women. Men acting against gender inequality are less usual – appointing feminist women, supporting women, critically examining men in their own work, scholarly or other – but have a key role to play in stopping silence, in being persistent. Explicit attention needs to be given to these issues in gender training, along with questions of male identity; men’s prejudices; change in men’s attitudes and behaviours; how organizations re-produces dominant male values; and ways of changing research organizations in these and related respects.

Responsible actions for men (and members of other dominant groupings) include:

- limiting out talking time to our fair share
- not interrupting who is speaking
- becoming a good listener
- getting and giving support
- not giving answers and solutions
- relaxing
- not speaking on every subject
- not putting others down
- nurturing democratic group processes
- interrupting others’ oppressive behaviour (Moyer and Tuttle 1983)

Common pitfalls in mixed-gender groups include:

- ‘hogging the show’
- being the continual problem solver
- speaking in ‘capital letters’
- defensiveness
- task and content focus, to the exclusion of nurturing
- negativism
- transfer on to formal powerful positions
- intransigence and dogmatism
- listening only to oneself
- avoiding feelings
- condescension and paternalism
- using sexuality to manipulate women
- seeking attention and support from women while running the show
- protectively storing key group information for one’s own use
- speaking for others (Moyer and Tuttle 1983)

4.2. Actions: organizational level

At the organizational level, systemic and structural change is needed. According to *Science Policies in the European Union: promoting excellence through gender mainstreaming* (ETAN 2000), the principles of gender mainstreaming in scientific institutions are: building equality into the culture and organizations; treating employees as whole persons; respect and human dignity (anti-discrimination); participation and consultation; and visioning. The main tools for realizing these goals recommended were identified as: gender equality indicators; gender proofing/gender impact assessment; building ownership of gender equality within all levels of the organization; gender monitoring for employers; enacting member state laws on gender balance in decision-making and access to public records; and removal of laws that impede women in scientific careers; awareness-raising; and training.

If gender mainstreaming were to be more fully applied and developed in research and science, changes that would be likely to occur include:

- more research funding to fields where women are more represented, less for fields where men are more represented;
- more research funding for research by women, less for men;
- more attention to gendered aspects of research and use of sex/gender analysis in scientific knowledge production;
- more gender training for current and future researchers;
- holding senior management – in funding agencies, hiring and promotion, and journal editorships – accountable (Schiebinger & Schraudner 2011), with more involvement of women in research funding decisions and as key research gatekeepers of excellence, so less men in such decisions and as gatekeepers, for example, as committee chairs.

Many further possible organizational actions follow the perspective of naming men as men:

- considering that if there are more women in academic evaluation, then there will be less men there, and putting this on agendas for discussion;
- setting local and national targets for numbers of men in academic evaluation and chairs thereof (such as 50%);
- assisting the creation of a minimum mass of women in academic evaluation;
- changing organizations and academic evaluation, including men's unequal sponsorship of men and women;
- changing men who are in academia and academic evaluation to be anti-sexist;
- ensuring that men doing science evaluation have academic and professional knowledge on gender and power issues;
- changing men's research and teaching, including critical research and teaching on men and masculinities;

- reviewing long hours work culture;
- seeking temporary solutions to intractable problems;
- changing the quantity of men in leadership and the quality of men's leadership;
- changing dominant models of masculinity in academia more generally;
- challenging assumptions of gender-neutrality and gender-absence within the supposedly 'objective' mainstream and in scientific excellence;
- changing men at home: giving more priority to domestic/caring responsibilities;
- attending to issues of sexuality, harassment, bullying and violence through changing policies and practices;
- attending to men's intersectional relations, for example, to age, class, gender identity, sexuality;
- linking resource allocation to gender equality: for example, structuring training budgets in evaluation for men in inverse proportion to the ratio of men to women;
- seeking how men can assist in not blocking equal opportunities policies;
- asking men where they stand.
- change men!

4.3. Actions: national and transnational challenges

Having worked in several different countries, I can attest that the situation on men, masculinities and gender equality may appear different in different countries. For example, Finland, Sweden and the UK have rather similar levels of economic development, but Finland and Sweden are much more class-equal and gender-equal; the proportion of women professors in Finland is 27-29%, compared with 24% in Sweden, and 17.5% in the UK, not so different from EU average of 79% men. R&D as a percentage of GDP also varies: Sweden 3.3%; Finland 2.9%; UK 1.7%, as against Serbia 0.8%, and an EU mean of 2.0%. Researchers per 1000 labour force by sex 2012 also range widely: Finland 27.6 men, 14.1 women; Sweden 19.0 men, 12.6 women; UK 16.0 men, 11.4 women; EU-28 13.0 men, 7.6 women (*She figures* 2016).

Finland and Sweden have more open information systems, but slow processes; everyone knows everyone, posing opportunities for mixed loyalties, and a few key actors (usually men and men's networks) affecting outcomes, for example, in recruitment. The UK is much more closed regarding information, but with faster processes; everyone does not know everyone, thus with less mixed loyalties, and more diverse key actors. When a job is advertised, it is likely applications will arrive from academics not known to the assessors. In the UK, there are more possible alternative academic institutions. Equality rhetoric is strong in Sweden; relatively strong in Finland, though not in recent and current university reforms; equality rhetoric is weaker in the UK, but there are also some strong procedures on "transparency" (for example, UK Engineering and Physical Science Research Council). "Feminism" often something

of a “dirty word” in Finland and the UK, much less so in Sweden, with almost political parties claim to be feminist in some usage. So, different national and local contexts demand different strategies and actions in changing men and masculinities in academia.

In addition, internationalization and international, or rather transnational, trends are of growing importance in academia, higher education and science. These trends are various and include: moves to neo-liberal management of academia; greater work intensity with less unit resources, monitoring, surveillance; more standardized measures; greater centralization of universities bringing a “new gender-neutrality”; prioritizing of publications; domination of North/West/Anglo-‘knowledge’; emphasis on differential status between universities through league tables; obsession with “excellence”; tighter inter-organizational relations between universities through networks, partnerships, and associations; and scientific knowledge production takes place through a mix of scientific hubs and dispersed transnational networks. In addition, science is increasingly sustained by transnational ‘reserve armies’ of often younger, postdoctoral academic labourers, pursuing gendered/generational, precarious, mobile “early” careers through short-term research projects and part-time teaching, sometimes over an extended period (Hearn & Husu, 2019). In this academic world, control(s) may easily shift from direct management in universities towards greater self-monitoring by docile or supposedly ‘autonomous’ academics within transnational academic patriarchies.

Men and masculinities now operate within the complex relations between: transnational neo-liberal academic patriarchies (and the contradictions they bring), neo-liberal (supposedly ‘autonomous’) universities, and constructions of neo-liberal, individual(ist) ‘autonomous’ masculinities (Hearn 2017). These conditions demand new, creative transnational responses for changing men transnationally and for transnational gender equality. The velvet triangle espoused by Alison Woodward (2004) now needs to become a transnational velvet triangle in and across academia, higher education and science. This brings us back to the importance of embracing world-centred approaches (Connell 2014), critiquing transnational patriarchies, and working for transnational change (Hearn et al. 2013; Hearn 2015).

5. When all else fails, try humour!

Finally, when all else fails, try humour! Go to the website, ‘Congrats, you have an all male panel!’ (<http://allmalepanels.tumblr.com/>). There you will find many examples of such all-male panels, for example, the “25th World Congress on Controversies in Obstetrics, Gynaecology and Infertility”, the “Revolutionizing Labour Relations international conference of Labour and Social History Linz”, the “Is the World Ready for Global Justice, Faculty of Law, McGill University”, and much much more!

References

- Abir-Am, P. (2010). Gender and technoscience: a historical perspective. *Journal of Management Innovation*, 5(1), 152-165.
- Abir-Am, P., & Outram, D. (eds.) (1987). *Uneasy careers and intimate lives: Women in science, 1789-1979*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Adas, M. (1989). *Machines as the measure of men: Science, technology, and ideologies of Western dominance*. Ithaca, NY, Cornell University Press.
- Beggan, J. (2007). Science. In M. Flood, J. K. Gardiner, B. Pease & K. Pringle (Eds.) *International encyclopedia of men and masculinities* (pp. 440-442). London, Routledge.
- Bornmann, L., Mutz, R., & Daniel, H.-D. (2007). Gender differences in grant peer review: a meta-analysis. *Journal of Informetrics*, 1(3), 226-238. DOI:10.1016/j.joi.2007.03.001
- Bowling, J., & Martin, B. (1985). Science: a masculine disorder? *Science and Public Policy*, 12(6), 308-316.
- Bridges, T., & Pascoe, C. J. (2014). Hybrid masculinities: new directions in the sociology of men and masculinities. *Sociology Compass*, 8(3), 246-258. DOI:10.1111/soc4.12134
- Bulumulle, K. S. (2015). *Interrogating what is male privilege in the academy*. Doctoral diss. Adelaide: University of Adelaide.
- Carrigan, T., Connell, R., & Lee, J. (1985). Towards a new sociology of masculinity. *Theory and Society*, 14(5), 551-604. DOI: 10.1007/BF00160017
- Collier, R. (1998). 'Nutty professors', 'men in suits' and 'new entrepreneurs': corporeality, subjectivity and change in the law school and legal practice. *Social & Legal Studies*, 7(1), 27-53. DOI: 10.1177/096466399800700103
- Collinson, D. L., & Hearn, J. (1994). Naming men as men: implications for work, organizations and management. *Gender, Work and Organization*, 1(1), 2-22. DOI:10.1111/j.1468-0432.1994.tb00002.x
- Connell, R. (1993). The big picture: masculinities in recent world history. *Theory and Society*, 22(5), 597-623. DOI:10.1007/BF00993538
- Connell, R. (1995). *Masculinities*. Cambridge: Polity.
- Connell, R. (1998). Masculinities and globalization. *Men and Masculinities*, 1(1), 3-23. DOI: 10.1177/1097184X98001001001
- Connell, R. (2000). *The men and the boys*. Cambridge: Polity.
- Connell, R. (2014). Margin becoming centre: for a world-centred rethinking of masculinities. *NORMA: International Journal for Masculinity Studies*, 9(4): 217-231.
- Connell, R., Hearn, J., & Kimmel, M. (2005). Introduction. In M. Kimmel, J. Hearn, & R. Connell (Eds.) *Handbook of studies on men and masculinities* (pp. 1-12). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Connell, R., & Messerschmidt, J. W. (2005). Hegemonic masculinity: rethinking the concept. *Gender & Society*, 19(6), 829-859. DOI:10.1177/0891243205278639
- Crasnow, S., Wylie, A., Bauchspies, W., & Potter, E. (2015). Feminist perspectives on science. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Available at: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2015/entries/feministscience/>
- Ding, W. W., Murray, F., & Stuart, T. E. (2006). Gender differences in patenting in the academic life sciences. *Science*, 313(5787), 665-667.

- Egeberg Holmgren, L., & Hearn, J. (2009). Framing 'men in feminism': theoretical locations, local contexts and practical passings in men's gender-conscious positionings on gender equality and feminism. *Journal of Gender Studies*, 18(4), 403-418. DOI:10.1080/09589230903260076
- Essed, P., & Goldberg, T. (2002). Cloning cultures: the social injustices of sameness. *Ethnic and Racial Studies*, 25(6), 1066-1082. DOI:10.1080/0141987022000009430
- ETAN (European Technology Assessment Network) (2000). Science policies in the European Union: promoting excellence through mainstreaming gender equality. A report from the ETAN network on women and science. Brussels.
- Flood, M., J.K. Gardiner, B. Pease and K. Pringle (Eds.) (2007) *Encyclopaedia on men and masculinities*. London: Routledge.
- Gane, M. (1993). *Harmless lovers? Gender, theory and personal relationships*. London: Routledge.
- The gender challenge in research funding: assessing the European national scenes* (2009). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Gonsalves, A. J., Danielsson, A., & Pettersson, H. (2016). Masculinities and experimental practices in physics: The view from three case studies, *Physical Review Physics Education Research*, 12, 020120. DOI:10.1103/PhysRevPhysEducRes.12.020120
- Greenspan, J. D., et al. (2007). Studying sex and gender differences in pain and analgesia: a consensus report, *Pain*, 132, S26-S45. DOI:10.1016/j.pain.2007.10.014
- Götschel, H. (2011). The entanglement of gender and physics: human actors, work place cultures, and knowledge production. *Science Studies*, 24(1), 66-80.
- Hanmer, J. (1990). Men, power and the exploitation of women. In J. Hearn and D. Morgan (Eds.) *Men, masculinities and social theory* (pp. 21-42). London: Unwin Hyman/Routledge.
- Harding, S. (1991). *Whose knowledge?: Thinking from women's lives*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Harding, S. (2009) Postcolonial and feminist philosophies of science and technology: convergences and dissonances. *Postcolonial Studies*, 12(4): 401-421. DOI: 10.1080/13688790903350658
- Hearn, J. (1996). 'Is masculinity dead?' A critical account of the concepts of masculinity and masculinities. In M. Mac an Ghaill (Ed.) *Understanding masculinities: social relations and cultural arenas* (pp. 202-217). Milton Keynes: Open University Press.
- Hearn, J. (2001). Academia, management and men: making the connections, exploring the implications. In A. Brooks & A. Mackinnon (Eds.) *Gender and the restructured university* (pp. 69-89). Buckingham: Open University Press.
- Hearn, J. (2004). From hegemonic masculinity to the hegemony of men. *Feminist Theory*, 5(1), 49-72. DOI:10.1177/1464700104040813
- Hearn, J. (2015). *Men of the world*. London: Sage.
- Hearn, J. (2017). Neoliberal universities, patriarchies, masculinities, and myself: transnational personal reflections on and from the global North. *Gender, rovné příležitosti, výzkum [Gender and Research]*, 18(1), 16-41. DOI:http://dx.doi.org/10.13060/25706578.2017.18.1.348; http://www.genderonline.cz/uploads/9ca00c579277882deab7f476e0833abafb2a3248_gender-01-2017-stat-1-hearn.pdf
- Hearn, J., Blagojević, M., & Harrison, K. (Eds.) (2013). *Rethinking transnational men: beyond, between and within nations*. New York: Routledge.
- Hearn, J. & Howson, R. (2019). The institutionalization of (Critical) Studies on Men and Masculinities: geopolitical perspectives. In L. Gottzén, U. Mellström & T. Shefer (Eds.) *The International Handbook of Masculinity Studies*, London: Routledge.

- Hearn, J., & Husu, L. (2019). Age-gender relations in the academic profession: putting the challenges of entry and early career into context. In T. Adams and M. Choroszewicz (eds.) *Professions, Gender and Diversity*. London: Routledge.
- Hearn, J., Nordberg, M., Andersson, K., Balkmar, D., Gottzén, L., Klinth, R., Pringle, K., & Sandberg, L. (2012). Hegemonic masculinity and beyond: 40 years of research in Sweden. *Men and Masculinities*, 15(1), 31–55. DOI:10.1177/1097184X11432113
- HSV [Högskoleverket] (2003). *Doktorandspegeln 2003*. HSV Rapport 2003:28 R.
- HSV [Högskoleverket] (2008). *Doktorandspegeln 2008*. HSV Rapport 2008:23 R.
- Jalmert, L. (1983). *Om Svenska män: fostran, ideal och vardagsliv* [About Swedish men: upbringing, ideal and everyday life]. Stockholm, Sweden: Arbetslivsinstitutet
- Kimmel, M., Hearn, J., & Connell, R. (Eds.) (2005) *Handbook of studies on men and masculinities*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kuhn, T. S. (1970). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lipman-Blumen, J. (1976). Toward a homosocial theory of sex roles: an explanation of the sex segregation of social institutions. In M. Blaxall & B. Reagan (Eds.) *Women and the workplace* (pp. 15-31). Chicago: University of Chicago Press.
- Madera, J. M., Hebl, M. R., & Martin, R. C. (2009). Gender and letters of recommendation for academia: agentic and communal differences. *Journal of Applied Psychology*, 94(6), 1591-1599. DOI:10.1037/a0016539
- Maddox, B. (2002). *Rosalind Franklin: the dark lady of DNA*. London: Harper Collins.
- Martin, E. (1992). *The woman in the body* (2nd ed.). Boston: Beacon Press.
- Martin, P. Y. (1996). Gendering and evaluating dynamics: men, masculinities and managements. In D. L. Collinson & J. Hearn (Eds.) *men as managers, managers as men* (pp. 186-209). London: Sage.
- Martin, P. Y. (2001). ‘Mobilizing masculinities’: women’s experiences of men at work. *Organization*, 8(4): 587-618.
- Matthews, C. (2016). Exploring the pastiche hegemony of men. *Palgrave Communications*, 2 (16022). DOI:10.1057/palcomms.2016.22
- Men and Masculinities* (2004). 6(4) Special issue on masculinities and technologies.
- Messerschmidt, J. W. (1996). Managing to kill: masculinities and the space shuttle challenger explosion. In C. Cheng (Ed.) *Masculinities in organizations* (pp. 29-53). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Messerschmidt, J. W. (2012). Engendering gendered knowledge: assessing the academic appropriation of hegemonic masculinity. *Men and Masculinities*, 15(1), 56–76. DOI:10.1177/1097184X11428384
- Messner, M. A. (1997). *Politics of Masculinities*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Moyer, B. & Tuttle, A. (1983). Overcoming masculine oppression in mixed groups. In *Off their backs ... and on our own two feet* (pp. 24-29). Philadelphia, PA: New Society Publishers.
- O’Brien, M. (1981). *The politics of reproduction*. London: Routledge & Kegan Paul.
- PRISM *Women and peer-review: an audit of the Wellcome Trust’s decision making process* (1997). London: Wellcome Trust.
- Rosenfeld, D., & Faircloth, C. A. (Eds.) (2006). *Medicalized masculinities*. Philadelphia, PA: Temple University Press.

- Schiebinger, L. (1987). The history and philosophy of women in science: a review essay, *Signs*, 12(2), 305-332.
- Schiebinger, L. (1989). *The mind has no sex? Women in the origins of modern Science*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Schiebinger, L. (1999). *Has Feminism Changed Science?* Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Schiebinger, L., & Schraudner, M. (2011). Interdisciplinary approaches to achieving gendered innovations in science, medicine and engineering. *Interdisciplinary Science Review*, 36(2): 154-167.
- Seth, S. (2009) Putting knowledge in its place: science, colonialism, and the postcolonial. *Postcolonial Studies*, 12(4): 373-388. DOI: 10.1080/13688790903350633
- Symonds, M.R.E., et al. (2006): Gender differences in publication output: towards and unbiased metric of research performance, *PLoS ONE*, 1(1), e127. DOI:10.1371/journal.pone.0000127
- She figures 2015* (2016). Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Stanley, L. (Ed.) (1990). *Feminist praxis: research, theory, and epistemology in feminist sociology*. London: Routledge.
- UKÄ [University Chancellor's Office] (2016). *Doktorandspegeln 2016. En enkät om studenternas studiesituation*. UKÄ Rapport 2016: 18.
- Wennerås, C, & Wold, A. (1997). Nepotism and sexism in peer-review. *Nature*, 387, 22 May, 341-343. DOI:10.1038/387341a0
- Woodward, A. (2004). Building velvet triangles: gender and informal governance. In S. Piattoni & T. Christiansen (Eds.) *Informal governance and the European Union* (pp. 76-93). London: Edward Elgar.
- Zwarteveen, M. (2008). Men, masculinities and water powers in irrigation. *Water Alternatives* 1(1): 111-130. www.water-alternatives.org

PEDAGOGIJA I AKTIVIZAM: OSVRT NA ESEJE ADRIJEN RIČ O OBRAZOVANJU¹

Abstract: Everybody talks about the crisis of the humanities. This crisis is usually explained by the failure of democratic education, on the one side, and the marketisation of education, bureaucracy, and technocracy in education, on the other. Over the last decade, the right-wing ideology, conservative revolution, and populism, in both the USA and Europe, have put to the test the core values of the University: the idea of democracy, academic freedom, and social justice. The global crisis has affected the humanities/literary studies in Serbia, as well.

This paper examines Adrienne Rich's essays on education and pedagogy, written in the period 1966-1978, and argues that her teaching experience and views on education might be useful for feminist and radical teachers today. The paper focuses on uses of language and literature in the classroom, the potential of language to both produce and change everyday reality, and the relationship between teacher and students. Finally, the reception of Rich's essays in a contemporary classroom is discussed as an example of a teaching and learning process that asks for deeper understanding of the politics of language and historical context.

Rich's views on education and language, especially when she writes about teaching students from underprivileged groups, are seen as potentially useful in our local context if one wants to 1) change the curriculums (through teaching Women's/Gender Studies) and 2) take responsibility for the fact that the Roma minority rarely attend university, and do something about it.

Keywords: Adrienne Rich, City College of New York, Women's Studies, activist pedagogy

1. Visoko obrazovanje, nekad i sad

Kriza univerziteta, koja obično ide ruku podruku s problemima u osnovnim i srednjim školama, ima brojne razloge. Dva su tesno povezana: politički (kome je

¹ Rad je nastao u okviru projekta br. 178029 Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, Knjiženstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine.

obrazovanje namenjeno, ko ima koristi od takvog obrazovanja, kako se obrazovanje finansira?) i epistemološki (šta se i kako uči na fakultetu?). U poslednje vreme, sve je dominantnija ideja o obrazovanju kao sredstvu za ostvarenje ekonomskog prosperiteta, kako pojedinca tako i zajednice. Drugim rečima, umesto da visoko obrazovanje proizvodi znanje, kulturu i kritički orijentisane studente građane, univerzitet studentima konzumentima nudi isplativa i praktična znanja koja će oni moći da upotrebe na tržištu rada (Readings 1996). Logika tržišta i novca, oličena u ideji o merljivim i konkretnim učincima obrazovanja, odrazila se na društvene nauke i, ponajviše, humanistiku (Nusbaum 2012). U poslednjih desetak godina, konzervativna revolucija i populizam (Miler 2017), kako u Americi tako i u Evropi, doveli su u pitanje temeljne vrednosti univerziteta: ideju demokratije, akademske slobode i socijalne pravde. Dobar primer predstavlja nedavni i još uvek aktuelni napad predsednika mađarske vlade Viktora Orbana (Viktor Orbán) na Centralnoevropski univerzitet u Budimpešti, koji je 1991. osnovao Džordž Soroš (George Soros) s namerom da to bude mesto za obrazovanje građana iz Istočne i Centralne Evrope na polju demokratije i ljudskih prava.² Nedugo posle napada na taj univerzitet, u avgustu 2018, mađarska populistička vlada odlučila je da ukine studije roda na fakultetima uz objašnjenje da ne postoji potreba za takvim studijama na tržištu rada, te da novac poreskih obveznika treba usmeriti na isplativije programe.³

Globalne tendencije u visokom obrazovanju, odnosno marketizacija i sve eksplicitnije (često i zakonom predviđeno) povezivanje obrazovanja s industrijom i privredom, kao i populizam, zloupotreba medija i nepotizam u obrazovanju, nisu zaobišli ni Srbiju. S jedne strane, novi zakoni o obrazovanju insistiraju na preduzetništvu, dualnom obrazovanju, informacionim tehnologijama, odnosno povezanosti obrazovanja s privredom; s druge strane, dekani i profesori pojedinih fakulteta 2017. potpisuju proglas podrške (tadašnjem) premijeru za predsedničku kandidaturu ili izdaju diplome za plagirane doktorske radove.⁴ Ideja o demokratizaciji pedagoških pristupa, kao i shvatanje učenja kao procesa transformacije umesto reprodukcije, koji se vezuju za pedagošku alternativu utemeljenu 1970-ih godina u Americi i Velikoj Britaniji (tu spadaju kritička pedagogija, feministička pedagogija, te slični pristupi koje u to

² Vidi: <https://www.theguardian.com/world/2018/may/15/central-european-university-ready-to-move-out-of-hungary>.

³ Ukidanje programa odnosi se pre svega na državni fakultet ELTE (ELTE: Eötvös Loránd University). Vidi: <http://hungarianfreepress.com/2018/08/10/gender-studies-programs-to-be-banned-in-hungary/>; <http://www.foxnews.com/world/2018/08/11/hungarys-populist-government-abolishes-gender-studies-courses.html>; <https://visegradpost.com/en/2018/08/25/kulturkampf-in-hungary-goodbye-gender-studies-and-its-only-the-beginning/>.

⁴ Vidi: <https://pescanik.net/o-peticiji-protiv-novousvojenih-obrazovnih-zakona/>; brojne komentare i tekstove o obrazovanju uopšte: <https://pescanik.net/razgovor-o-obrazovanju/>; niz komentara i tekstova o plagiranim doktoratima u protekle četiri godine postoji na: <https://pescanik.net/plagijati/>.

vreme zagovaraju progresivni i radikalni nastavnici), u današnjoj Srbiji uglavnom postoje tek formalno, u vidu usputne retorike. Studenti na državnim fakultetima pod pritiskom su da svake godine sakupe određeni broj bodova kako bi stekli pravo na budžetsko finansiranje studija. Mnogi studenti su prinuđeni da rade honorarne poslove tokom studiranja. Društvena pokretljivost odnosno socijalna mobilnost, koja se u socijalističkoj Jugoslaviji ostvarivala upravo preko obrazovanja, skoro da je zamrla: studiranje je sve skuplje i zbog toga sve manje dostupno pripadnicima deprivilegovanih društvenih grupa.⁵ Kada je reč o studentima književnosti, što je oblast koja me ovde prevashodno zanima,⁶ oni se neposredno suočavaju s navedenim pritiscima: naša struka nije isplativa, njeni učinci nisu merljivi, posla je sve manje. U nedavno objavljenom intervjuu, Rajna Dragičević, redovna profesorka i upravnica Katedre za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima, na Filološkom fakultetu u Beogradu, rekla je da su se na tu katedru, koja obrazuje nastavnički kadar za osnovne škole, posle prijemnog ispita u junskom roku upisala samo 53 prijavljena bruceša od mogućih 120.⁷ Radi se, dakle, o katedri koja se bavi jezikom. Na katedrama koje su fokusirane na književnost stvari ne stoje ništa bolje. Tvrditi u takvom kontekstu da obrazovanje jeste i treba da bude sredstvo za društvenu promenu predstavlja, u najmanju ruku, izazov.

U ovom tekstu razmatram uvide Adrijen Rič (Adrienne Rich), čuvene američke pesnikinje i esejistkinje, ali i radikalne feministkinje i društvene aktivistkinje, u obrazovanje i njegovu ulogu u društvenim promenama. Ona je živela, stvarala i delala u vreme velikih promena u Americi, kada društveni i politički kontekst snažno boje crnački, feministički i drugi pokreti za ljudska prava, kada se afirmiše seksualna revolucija, kada se obrazovanje demokratizuje i u pedagoškom i u socijalnom smislu. Naravno, treba se zapitati zašto bismo danas čitali eseje Adrijen Rič iz perioda 1966–1978. Pođimo od očiglednog: njeno iskustvo iz učionice i zaključci o obrazovanju predstavljaju dragoceno političko nasleđe. To nasleđe danas postaje bitno jer se visoko obrazovanje praktično više ne vidi kao javno dobro i mesto slobode i kritičkog mišljenja.

Obiman pesnički i esejistički opus Adrijen Rič zanimao je domaću nauku tek povremeno, i to na dva načina. Objavljeni su malobrojni akademski radovi koji se bave njenom poezijom (na primer u časopisu *Genero*), te prevodi nekoliko njenih eseja, pre svega o lezbejskom iskustvu, u okviru feminističke štampe (recimo u časopisu *Feminističke sveske*). Međutim, o njenim tekstovima o obrazovanju, koliko je meni poznato, kod nas se nije pisalo.

⁵ Vidi: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1604816>.

⁶ Autorka predaje na Katedri za Opštu književnost i teoriju književnosti na Filološkom fakultetu u Beogradu.

⁷ Vidi: <https://www.blic.rs/kultura/vesti/profesorka-rajna-dragicevic-kulturu-rijalitija-nema-ko-da-zabrani/brjn0gc>.

Ovde ću prvo sažeto ocrtati kontekst u kom je Adrijen Rič predavala i o kom je potom pisala. Izložiću ukratko njene stavove prema upotrebi jezika i povezivanju nastave jezika i književnosti sa svakodnevnim životom, te njene uvide u probleme predavačke prakse. Rič je bila posvećena ženskim studijama i promeni baze znanja iz te perspektive. Na kraju ću dati i jedan primer za recepciju njenih tekstova u učionici. Iako taj primer naizgled nije u vezi sa osnovnom temom, on pokazuje kako se u prihvatanju njenih tekstova potvrđuje upravo njeno viđenje obrazovanja: Rič je insistirala na tome da je neophodno poznavati kontekst i jezičke politike kako bi se nešto zaista razumelo. Primer skreće pažnju i na opštu promenu atmosfere: radikalni feminizam, pa samim tim i zahtev da se menja obrazovanje i društvo odbacuju se jer se, paradoksalno, vide kao nešto prevaziđeno, ili čak pogrešno.

2. Preuzimanje odgovornosti

Ključni eseji Adrijen Rič o obrazovanju objavljeni su u raznim časopisima i zbornicama, a potom su objedinjeni u zbirci izabranih tekstova *On Lies, Secrets and Silence* iz 1979. godine. Na hrvatski su prevedeni 2003. pod naslovom *O lažima, tajnama i šutnji*. Elen Mers (Ellen Moers) primetila je za tu knjigu eseja da je loše smišljen jedino naslov jer zavodi na krivi trag: nije reč o lažima, tajnama i ćutanju, već o feminizmu, pedagogiji i književnosti (Moers 1979). Kada je reč o pedagogiji i obrazovanju, Rič je počela da se zanima za pedagoški aspekt jezika kada je počela držati kurseve jezika u okviru Otvorenih predavanja. Na Siti Koledžu u Harlemu u Njujorku (The City College of New York) predavala je od 1968. do 1974. u okviru Centra za obrazovanje, napredovanje i znanje (SEEK: Search for Education, Elevation and Knowledge).⁸ Taj program pokrenut je 1965. godine s ciljem da pripremi srednjoškolce Afroamerikance i Portorikance za koledž i to tako što će im se besplatno ponuditi pripremni kursevi, stipendije, savetovalište i podrška za studiranje (Reed 2013: 37–38). Programom je rukovodila Mina Šonesi (Mina Shaughnessy). Ona je smatrala da su „osnove pisanja“ presudno važne u pripremi za koledž, baš kao i povezivanje obrazovanja sa svakodnevnim iskustvima studenata iz obespravljenih i marginalizovanih grupa. Angažovala je brojne književnice i književnike (kao i umetnike uopšte), aktivistkinje i aktiviste, poput Džun Džordan (June Jordan), Odri Lord (Audre Lorde), Toni Kejd Bembare (Toni Cade Bambara), da predaju u okviru SEEK-a. O svojoj motivaciji za rad na Siti koledžu Adrijen Rič piše:

Za posao na Cityju prijavila sam se 1968. godine jer mi je Robert Cumming opisao SEEK program, nakon što su ustrijelili Martina Luthera Kinga, pa su moji motivi bili složeni. To je bilo povezano i s osjećajem krivnje bijelih liberala, naravno; i političkom

⁸ Dalje u tekstu: SEEK.

odlukom da svoju radnu energiju posvetim 'hendikepiranim' (crnim i portorikanskim) učenicima. (Rich 2003, 49)

U kontekstu 1960-ih, kada deluju brojni pokreti za ljudska prava, angažovanje Adrijen Rič na Siti koledžu izgleda kao logičan izbor osveščene aktivistkinje. Ali nje-no obrazovanje i dotadašnja kratka predavačka iskustva nisu bili ni blizu onoga s čime se susrela u okviru SEEK-a. Rič kaže:

Prije nego što sam počela predavati na City Collegeu poznavala sam samo eliti-stičke institucije: Harvard i Radcliffe za studija, Swathmore kao gostujuća pjesnikinja, Columbiju kao nastavnica na postdiplomskoj pjesničkoj radionici koju su pohađali neki od najboljih mladih pjesnika u gradu. (Rich 2003, 49)

Moglo bi se reći da je upravo iz „osjećaja krivnje bijelih liberala“, a onda i iz ose-ćaja feminističke solidarnosti, kao i iz celokupnog društvenog i političkog konteksta, proizašla odluka Adrijen Rič da preuzme odgovornost za belu boju svoje kože, koja je privileguje u odnosu na osobe drugačije boje kože, o čemu je kasnije pisala u čuvenom eseju o „politikama lokacije“ (Rich 1986, 210–231). Tom osećanju odgovornosti bliska je i jedna njena naizgled neobična odluka. Kada je 1974. godine saznala da je dobila „Nacionalnu književnu nagradu“ za zbirku pesama *Diving into the Wreck: Poems 1971–1972*, Rič je na dodelu došla sa još dve nominovane pesnikinje: Odri Lord i Alis Voker (Alice Walker). Nagradu su primile sve tri u ime svih žena, a Rič je održala kratak govor koji su njih tri zajedno napisale. Posle smrti Adrijen Rič 2012. godine, u kratkoj emisiji *in memoriam* na *Democracy Now!*, Alis Voker se priseća da je te 1974. svima bilo jasno da Afroamerikanka još uvek ne može da dobije Nacionalnu književnu nagradu.⁹ Odluka Adrijen Rič da nagradu ne prihvati u svoje ime već da je „podeli“ sa dve „crne“ pesnikinje bila je i antirasistički i antiseksistički gest. To treba imati u vidu i kada se čitaju njeni tekstovi o obrazovanju i pedagogiji.

3. „Za mene jezik implicira slobodu“¹⁰

Rad na Otvorenim predavanjima uticao je na to kako Adrijen Rič shvata ulogu predavača i proces učenja uopšte: prestala je da traga za jednim genijalnim studentom u moru osrednjosti i zapitala se kako jezik razumeju oni koji njime nisu ovladali i koji su trpeli posledice baš zbog toga što njihov jezik nije prikladan (Rich 2003, 61–62). Ona jezik vidi kao moć i veruje da ne treba „samo naučiti žargon elite, uklopiti se bez ostatka u *status quo*, već [treba] naučiti da se jezik može upotrijebiti kao sredstvo za promjenu zbilje“ (Ibid. 61–62). Rič misli da svest o potlačenoj poziciji može dovesti

⁹ Vidi: <https://www.youtube.com/watch?v=lJH4Y-ylOzE>.

¹⁰ Vidi: Rich, 2003, 58.

do pobune, te stoga ne čudi što je u jednoj od malobrojnih fusnota u eseju o nastavi jezika uputila na rad Paula Freirea (Paulo Freire), osnivača kritičke pedagogije, tačnije na njegovu ideju da se do oslobođenja dolazi samo pomoću kritičke svesti. A kritička svest može se najbolje razviti obrazovanjem. Zbog toga, jednom kada se našla u netipičnom obrazovnom okruženju, Adrijen Rič je posegla i za klasičnim obrazovanjem koje je stekla na prestižnim univerzitetima, ali i za idejama i tekstovima nastalim u okviru pokreta iz 1960-ih, pre svega ženskog i crnačkog (ona pominje da je čitala Džejsma Boldvina [James Baldwin] pre nego što je saznala za neke važne „crne“ autorke čijih knjiga naprosto nije bilo u knjižarama),¹¹ te za radovima kritičkih i progresivnih edukatora iz istog perioda.

Rič je predavala jezik i pisanje pomoću čitanja i tumačenja književnih tekstova, ali i pisanja fikcije. Izbor lektire Rič ovako objašnjava: „ja sam pak lutala po cijeloj mapi svoje osobne lektire: D. H. Lawrence, W. E. B. DuBois, LeRoi Jones, Platon, Orwell, Ibsen, pjesnici od W. C. Williamsa do Audre Lorde“ (Rich 2003, 52). Smatrala je da su dela afroameričkih književnica i književnika važna za studentkinje i studente, jer oni s njima umnogome dele iskustvo u kome dominira diskriminacija na osnovu boje kože, te, kao posledica, svest o klasno inferiornoj poziciji. U pripremi silabusa i predavanja Rič je tražila odgovore na pitanja: „Koji su argumenti za, a koji protiv ‘crnačkog engleskog’? Je li standardizirani engleski tek oružje kolonizatora?“ (Ibid. 51).

Upotrebu jezika Rič opisuje kao ključni instrument za promenu odnosa moći u svakodnevnom životu:

Jezik je takvo oružje i sve što ide s jezikom: razmišljanje, kritika, preimenovanje, stvaranje. Činjenica da je naš jezik kao takav na kušnji poradi kvalitete našeg društva znači da u nastavi moramo biti potpuno svjesni toga kakvo oruđe želimo dati našim učenicima, shvatiti kako se koristi protiv njih, i da učinimo sve što možemo da budemo sigurni kako i oni neće jednog dana iskoristiti taj jezik za ušutkavanje i vladanje nad drugima. (Rich 2003, 62)

Razume se, u radu sa studentima iz obespravljenih grupa postavilo se i pitanje poverenja. Stanovište da „jezik implicira slobodu“ (Rich 2003: 58) i da se osoba može osloboditi zahvaljujući pisanoj reči bilo je teže braniti pred studentima na Siti koledžu „protiv kojih su jezik i književnost korišteni da ih se zadrži na istom mjestu, obmanjuje, zastrašuje, ulije osjećaj nemoći“ (Ibid. 58). Prema osnovnim idejama *freirovski* shvaćene kritičke pedagogije,¹² da bi došlo do dijaloga, neophodno je uspostaviti odnos poverenja i uzajamnog uvažavanja između nastavnika i studenata, ali i među

¹¹ Adrijen Rič na taj način skreće pažnju na dvostruku diskriminaciju „crnih“ autorki, zasnovanu na kategorijama roda i rase.

¹² O kritičkoj pedagogiji Paula Freirea i drugih kritičkih pedagoga vidi, na primer, tekstove Dejana Ilića „Hodačasnik očiglednog“ i „Pedagogija kao politika“: <http://www.skolegijum.ba/tekst/index/1449/hodocasnik-ociglednog>; <https://www.skolegijum.ba/tekst/index/1473/pedagogija-kao-politika>.

studentima. Kako sama Rič kaže, za tako nešto nije bilo opšteg uputstva. Svaka generacija je drugačije reagovala na predavanja i izbor lektire. Recimo, dok su jedni analizirali Lorensov roman *Sinovi i ljubavnici* s uzbuđenjem i entuzijazmom, drugi su ga videli kao zadatak koji moraju da urade:

Čini mi se da se radi o tome da je kod prvog razreda, odnosno za mnoge u njemu, uspostavljeno povjerenje u roman kao moguće sredstvo za spoznavanje sebe; kod potonjeg razreda, roman je predstavljao zadaću koju treba obaviti, pročitati ga površno, a veze sa njima samima izbjegnute gdje je god to bilo moguće. (Rich 2003, 60)

Uvidi Adrijen Rič u poverenje i zajednicu u učionici u čvrstoj su vezi sa demokratizacijom obrazovanja, aktuelnom u to vreme. Nešto kasnije, o feminističkom obrazovanju i angažovanoj pedagogiji¹³ piše i bel huks (bell hooks),¹⁴ feministkinja i aktivistkinja koju zanima da li i na koji način obrazovanje može dovesti do društvene promene. Neki od njenih zaključaka mogu se shvatiti kao svojevrsna elaboracija kratkih napomena Adrijen Rič o tome da nema garancije da će svaka generacija dobro reagovati bilo na silabus bilo na predavača. Naime, huks ističe da nastavnici, iako je odgovornost za ono što se dešava u učionici prvenstveno na njima, nisu jedini odgovorni za rad u učionici. Ako su studenti aktivni i ako sebe vide kao deo grupe odnosno zajednice, onda oni preuzimaju deo odgovornosti. Međutim, to se ne dešava uvek, kaže huks. Angažovana pedagogija preispituje postojeća znanja, te može isprovocirati i otpor kod studenata. Taj otpor treba videti kao društveno konstruisan strah od prelaženja utvrđenih granica, od sumnje u usvojena znanja i obrasce ponašanja, te od podrivanja uloga i pozicija svakoga od nas (v. hooks 1994).

Prelaženje tih granica karakteristično je za predavačko iskustvo Adrijen Rič. Ona piše da su kasnih 60-ih na Siti koledžu i nastavnici i studenti osetili „teret dokazivanja“: trebalo je pokazati da i „učenici iz geta“ mogu argumentovano i na sofisticiran način govoriti o važnim temama (Rich 2003, 53). Svi su oni zajedno radili na otklanjanju elitističkih predrasuda i stereotipa, ali i internalizovanog osećaja inferornosti kod studenata, koje su za sobom ostavili „intelektualni jad i ljudska beda javnog školskog sustava“ (Ibid. 54).

Godinu dana posle smrti Adrijen Rič, Centar za humanistiku Univerziteta u Njujorku (na kom se nekada odvijao program SEEK) objavio je zbirku tekstova iz dva dela, sastavljenu od kritičkih eseja urednica i urednika zbirke, ali i arhivskih doku-

¹³ bel huks, koja svoje knjige o obrazovanju na ovaj ili onaj način posvećuje Paulu Freireu, koristi termine angažovana i transformativna pedagogija kako bi nadomestila neke nedostatke kritičke i feminističke pedagogije. No vrlo često ona sve navedene termine koristi kao sinonime. Umesto fokusiranja na terminološke nedoslednosti, bolje je obratiti pažnju na njenu argumentaciju.

¹⁴ Vidi trilogiju bel huks o obrazovanju: *Teaching to Transgress. Education as the Practice of Freedom*, Routledge, 1994, *Teaching Community. A Pedagogy of Hope*, Routledge, 2003, *Teaching Critical Thinking. Practical Wisdom*, Routledge, 2010.

menata, odnosno beležaka Adrijen Rič, silabusa s njenim komentarima, prepiske s koleginicama i kolegama, dok je radila na Siti koledžu.¹⁵ Na kraju druge sveske, Konor Tomas Rid (Conor Tomás Reed) povezuje predavačku praksu s poetikom Adrijen Rič i tvrdi da su rad sa studentima iz obespravljenih grupa, specifična pedagogija, te studentski protesti iz 1969. na Siti Koledžu uticali na njenu poeziju čineći je angažovanijom i eksplicitnijom (Reed 2013). Takođe na osnovu arhivske građe, Danica Savonik (Danica Savonick) piše o aktivističkoj pedagogiji Adrijen Rič. Rič nikada nije eksplicitno i sistematično izložila ili imenovala sopstvenu pedagogiju. Ali na osnovu eseja i arhivske građe jasno je da se tu radilo o aktivizmu u pedagogiji, čiji je cilj bio da se formiraju slobodne građanke i građani. Rič je studente videla kao „strastvene učenike i mislioce“ (Savonick 2017, 321). Primer za to imamo u njenim beleškama, gde se vidi kakve je „zadatke“ Rič postavljala pred svoje studente:

Sastavite opis kursa koji biste jednom želeli da pohađate – iz bilo koje oblasti, na bilo koju temu. Napišite kako bi taj materijal mogao najbolje da se predaje, šta biste voleli da radite u okviru tog kursa. (...) Napišite kako biste želeli da se vodi kurs, pod kojim uslovima biste najviše uživali u njemu i najviše dobili od njega (...) zašto vam je takav kurs važan i šta biste mogli da naučite iz njega što bi bilo vredno za vaš život. (Citirano prema Savonick 2017, 321).

Takav zadatak lako možemo dovesti u vezu s osnovnom idejom kritičke pedagogije: svi učesnici obrazovnog procesa imaju svoja relevantna iskustva koja su bitna za proizvodnju znanja. To znači da studenti nisu prazan list hartije koji predavač ispunjava sadržajem; naprotiv, svaki student treba da ima „glas“ u obrazovnom procesu. Znanje koje se stiče u obrazovnoj instituciji treba da bude relevantno za život studenata izvan učionice. Takve stavove Adrijen Rič deli s mnogim progresivnim edukatorima iz tog perioda.¹⁶

4. Žene i obrazovanje: odgovornost prema sebi

Eseji u kojima se Adrijen Rič bavi položajem žena u obrazovanju, odnosom prema ženskom iskustvu, te univerzitetom kao načelno patrijarhalnom i konzervativnom institucijom, pisani su u vreme kada se žensko znanje legitimise osnivanjem Ženskih studija na američkim univerzitetima.¹⁷ Može nam se učiniti da ti tekstovi nisu relevantni za nas danas: programi iz ženskih/rodnih studija na osnovnim i postdiplomskim

¹⁵ Više o zbirci: <https://www.centerforthehumanities.org/lost-and-found/publications/adrienne-rich-teaching-at-cuny-1968-1974-part-i-ii>.

¹⁶ Vidi, na primer, brojeve časopisa *Radical Teacher* iz sedamdesetih godina: <http://www.radicalteacher.net/> ili vidi o radu Hauarda Zina (Howard Zinn): <https://www.howardzinn.org/>.

¹⁷ Vidi eseje „Prema ženski orijentiranom sveučilištu (1973–74)“, „Zahtijevamo obrazovanje (1977)“ i „Shvatimo studentice ozbiljno (1978)“ u Rich 2003.

studijama (potonje je češći slučaj u Istočnoj i Centralnoj Evropi) nisu retki, postoji feminističko izdavaštvo, žene se nalaze na rukovodećim pozicijama u obrazovanju, kao direktorke škola, dekanice fakulteta, rukovoditeljke naučnih projekata...¹⁸ Međutim, stvari su ipak komplikovanije. Kada se u obzir uzme položaj javnog obrazovanja danas, korporatizovani univerzitet, standardizovani testovi, tretiranje znanja kao robe i, konačno, sve češća zatvaranja odseka za studije kulture i rodne studije zbog njihove navodne neisplativosti, odnosno zbog smanjenja budžeta za društvena i humanistička istraživanja, eseji u kojima Rič opominje studentkinje da treba da zahtevaju znanje umesto da ga primaju, te da univerzitetsko obrazovanje podrazumeva „etički i intelektualni ugovor između nastavnika i studenata“ (Rich 2003, 215) postaju i te kako relevantni. Etički i intelektualni ugovor, prema Rič, ima dve strane. Prvo, on podrazumeva da studentkinje preuzmu odgovornost za sebe:

Odgovornost prema sebi znači da nećete posegnuti za plitkim i jednostavnim rešenjima – sažecima knjiga i ideja, vikend susretima koji vam jamče promjenu života, upisivanjem ‘laganih’ predmeta umjesto onih za koje znate da su zahtjevni, blefirati u školi i životu umjesto da čestito obavite posao, rano se udati da pobjegnute od pravih odluka, zatrudnjeti da bi umakle od postojećih problema. (...) To znači da inzistiramo na životu ispunjenom radom, inzistiramo na tome da u našem životu posao treba biti značajan poput ljubavi i prijateljstva. (Rich 2003, 217–218).

Druga strana ugovora podrazumeva da fakultet i zaposleni ozbiljno shvate studentkinje, to jest da prihvate da su žensko znanje i iskustvo suštinski vredni i neophodni u obrazovnom procesu. Taj uvid, dodajmo, mora biti otelotvoren kako u kurikulumu tako i u predavačkoj praksi. Upravo o tome govori Rič kada insistira na promeni nastavnog programa, odnosno na drugačijoj bazi znanja: „treba nam radikalna promjena predmeta, načina istraživanja i metoda“ (Rich 2003: 129). Takva promena se već desila u okviru ženskih studija, smatra Rič. No nju zanima da li je ta promena moguća u visokom obrazovanju uopšte. Ona nudi konkretne predloge koji se uglavnom zasnivaju na ideji da visoko obrazovanje i istraživanje treba da se okrenu problemima specifičnim za svoju, uvek heterogenu zajednicu, a pogotovo onim problemima koji muče obespravljene i marginalizovane grupe (Rich 2003, 139). Takvo stanovište, znamo, deli većina edukatora koji obrazovni proces vide kao emancipatorski i transformativan.

Razume se, Adrijen Rič nisu promakle sličnosti između „nevidljivog“ znanja Afroamerikanaca i Portorikanaca na Siti Koledžu i nedovoljno vidljivog ženskog znanja i iskustva u drugim obrazovnim institucijama: „Visoko je obrazovanje, uključujući i tzv. znanosti, sklono bijelcima i muškarcima, rasističko je i seksističko; ta se sklonost izražava na suptilne i neuvijene načine“ (Rich 2003, 224). Ovde vidimo da

¹⁸ Razume se, ne treba idealizovati žene na rukovodećim mestima. To što je neko žena ne znači da je i feministkinja niti da će se u odlučivanju voditi principima jednakosti, ravnopravnosti i slobode. Vidi na primer Moi 1989.

je Rič bila sasvim svesna čvrste povezanosti kategorija roda, rase, klase i ostalih, koju je desetak godina kasnije Kimberli Krenšo (Kimberlé Crenshaw) razradila u okviru feminističke teorije intersekcionalnosti (v. Crenshaw 1989).

5. Primeri iz prakse

Iskustva i zaključci Adrijen Rič mogu se reartikulisati u današnjem, bitno drugačijem kontekstu: studentkinje i studenti biraju lakši put (na primer, čitanje sažetaka knjiga i pohađanje manje zahtevnih predmeta) zbog trke za bodovima, ali i zbog načelno oslabljene uloge, a u domaćem kontekstu i ugleda, visokog obrazovanja. Lako ćemo se složiti da se promena baze znanja zaista desila s otvaranjem odseka za ženske/rodne studija, kako globalno tako i lokalno. U našem kontekstu ta promena javlja se pre svega na razini programa master i doktorskih studija na pojedinim fakultetima društvenih i humanističkih nauka. Takvih programa nema mnogo, a njihova realizacija nije izvesna na početku svake školske godine upravo zbog njihove neisplativosti, to jest zbog malog broja upisanih studentkinja i studenata. (A opet, koliko je studenata dovoljno i ko to određuje?) Međutim, kada je reč o osnovnim studijama, izmene programa znatno su sporije. Tako na primer čak ni 2018. godine nećemo naići na termine poput „ženska književnost“, „ženske studije“, „rodne studije“, „feministička teorija i kritika“ u nastavnom programu (odnosno u nazivima obaveznih i izbornih predmeta) katedara za srpsku književnost ili opštu književnost na Filološkom fakultetu u Beogradu.

Na Katedri za opštu književnost i teoriju književnosti držim dva obavezna predmeta o modernosti i modernizmu. U silabusu predmeta o modernističkoj prozi, u čijem su fokusu dela Džejmisa Džojasa (James Joyce) i Virdžinije Vulf (Virginia Woolf), nalaze se i dva eseja Adrijen Rič: „Kad se mi mrtvi probudimo: pisanje kao re-vizija“ i „Notes towards a Politics of Location“. Na časovima te eseje tumačimo u dva konteksta: 1) književnoistorijskom, to jest iz perspektive feminističke teorije i kritike, imajući u vidu pre svega debate o (ženskoj) tradiciji i kanonu; 2) društvenoistorijskom, to jest sa stanovišta istorije ženskog/feminističkog pokreta. Pored toga, esej o „politikama lokacije“ uzimam kao polaznu tačku za razgovor sa studentima o solidarnosti i društvenom/političkom udruživanju, kako nekad tako i danas. U okviru završnog ispita, studentkinje i studenti pišu kraći esej o pojmovima koje Adrijen Rič koristi u tim esejima, povezujući njene uvide s ostatkom lektire iz silabusa. Ovaj predmet pohađaju studenti IV godine osnovnih studija na Katedri za opštu književnost i teoriju književnosti.¹⁹ Pošto su i književni rad i feminističko angažovanje Adrijen Rič studentima obično sasvim nepoznati, dešavalo se da njen stil pisanja opišu kao neobičan, prislan, ljutit, a meni, premda retko, postave pitanje čemu toliko feminizma na obaveznom predmetu.

¹⁹ O feminističkoj pedagogiji i primerima iz predavačke prakse pisala sam u Kolarić 2018.

Zbog toga mi je blizak primer iz predavačke prakse Denisa Janga (Dennis Young) koji se odnosi na radikalni feminizam i provokativni stil pisanja Adrijen Rič.²⁰ Jang je 1994. svojim studentima na osnovnim studijama dao čuveni esej Adrijen Rič „Kad se mi mrtvi probudimo: pisanje kao re-vizija“ iz 1971. Naišao je na neočekivano negativnu reakciju studenata na taj esej („Ah, ona je radikalna feministkinja iz 60-ih. Stvari su se promenile. Mi smo već probuđeni!“; „Zašto bih slušao lezbejku koja očigledno mrzi muškarce i krivi ih za sve što ne valja na svetu?“). Jang je potom podelio studente u parove i zadao da jedna/jedan napiše pitanja, nedoumice i komentare o eseju, a da druga/drugi na to odgovori. Jang zaključuje da je negativna usmena reakcija studenata delimično izazvana stilom Adrijen Rič, koji on naziva „retorikom ekstremnog“: to je ljutito, optužujuće, konfliktno, a ponekad i isključivo pisanje (Young 1994, 2). Ali s druge strane, ta reakcija je bila takva i zato što je bila ishitrena. Za razliku od jakih usmenih reakcija, pisana rasprava nije bila negativna. Pisanje zahteva kritičko promišljanje, kontekstualizaciju teksta o kom se piše, kao i pažljiviju artikulaciju sopstvenih stavova. Studenti su esej Adrijen Rič najpre smestili u istorijski kontekst, a potom ga povezali sa savremenim kontekstom. Takva kontekstualizacija dovela je do razumevanja njene pozicije u 60-im i 70-im godinama prošlog veka. Pritom, pisana rasprava vođena je u vidu dijaloga, to jest komentara i odgovora, što je dodatno podstaklo kritičko razmišljanje.

Zaključak

Uprkos tome što su se u međuvremenu politički, društveni i kulturni kontekst promenili u Americi i Evropi, i što tekstovi Adrijen Rič zahtevaju dodatno kontekstualno prevođenje u Srbiji, njen stav da se pomoću jezika koji učimo u toku obrazovanja proizvodi ali i menja svet oko nas, kao i ideja o preuzimanju odgovornosti za sopstveni život i ulogu u društvu (kako nastavnika tj. intelektualaca tako i studentkinja i studenata) daju nadu, ali i neke konkretne smernice progresivnim nastavnicima.

Umesto zaključka, izneću nekoliko napomena o tome šta nam eseji o obrazovanju Adrijen Rič govore danas. Iako naizgled načelne i manifestne, i uprkos upotrebi gotovo naredbodavnog „treba da“, one nisu niti opšte niti obavezujuće, to jest sasvim su u skladu s pedagogijom same Adrijen Rič, i njih treba neprekidno preispitivati.

Obrazovanje treba da bude emancipatorsko, da teži uspostavljanju jednakosti i socijalnoj pravdi. Smisao i svrha obrazovanja ne smeju se svesti na potrebe privrede i tržišta rada.

Obrazovanje, odnosno nauka i istraživanje, treba da budu okrenuti problemima zajednice, naročito problemima obespravljenih i marginalizovanih grupa (žene, deca,

²⁰ Ovaj primer nalazi se u izlaganju sa konferencije o pisanju i komunikaciji na koledžu, koja je održana 1994. godine.

stari, nacionalne manjine, pripadnici LGBTQ zajednice...). U tom smislu, jedno od osnovnih pitanja za sve progresivne nastavnike na ovim prostorima jeste: gde su Romkinje i Romi u obrazovnom sistemu? To, dakle, ne sme biti pitanje kojim se bave samo nevladine organizacije i, često samo prividno, odeljenja u Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. To je pitanje koje se tiče svih nas.

Nastava jezika i književnosti treba da bude povezana sa svakodnevnim iskustvima i problemima studentkinja i studenata. Samo u tom slučaju možemo govoriti o značaju i relevantnosti humanističkog obrazovanja za širu zajednicu.

Legitimizacija ženskog znanja i iskustva neophodna je u obrazovnom sistemu uopšte, na svim nivoima obrazovanja, a pogotovo u okviru društvenih i humanističkih nauka. Feminističko obrazovanje i aktivistička pedagogija mogu suštinski da promene pogled na svet. U tom smislu, učionica ostaje mesto slobode i mogućnosti.

* * *

Povodom smrti Adrijen Rič kratak *in memoriam* napisala je upravo jedna aktivistkinja. U sedam sažetih beležaka Lepa Mladenović priseća se čitalačkih susreta s Adrijen Rič i zaključuje da su joj neki njeni eseji bitno promenili život (Mladenović 2013, 221- 225).

Literatura

- Crenshaw, Kimberle. (1989). „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics“. *University of Chicago Legal Forum*, 1, Article 8, 139–167. Dostupno na internet adresi: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1052&context=uclf>
- Culley, Margo, Catherine Portuges. (ur.) (1985). *Gendered Subjects. The Dynamics of Feminist Teaching*. Routledge.
- Feigenbaum, Anna. (2007). „The Teachable Moment: Feminist Pedagogy and the Neoliberal Classroom“. U: *The Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, 29:4, 337–349.
- Freire, Paulo. (2002). *Pedagogija obespravljenih*. Zagreb: Odraz.
- hooks, bell. (1994). *Teaching to Transgress. Education as the Practice of Freedom*. Routledge.
- . (2003). *Teaching Community. A Pedagogy of Hope*. Routledge.
- . (2010). *Teaching Critical Thinking. Practical Wisdom*. Routledge.
- Kolarić, Ana. (2018). „Feministička pedagogija i studije književnosti“. U: *Feministička teorija je za sve*. Ur. Adriana Zaharijević, Katarina Lončarević. Beograd: FPN, ISFDT, 57-76.
- Miler, Jan-Verner. (2017). „Šta je populizam?“ Beograd: Fabrika knjiga.
- Mladenović, Lepa. (2012). „Adrijen Rič (1929–2012) – Sedam beležaka o Adrijen Rič“. U: *Genero*, časopis za feminističku teoriju i studije kulture, Beograd: Centar za ženske studije i Centar za studije roda i politike, Fakulteta političkih nauka. 16, 219–226.
- Moers, Ellen. „A Poet’s Feminist Prose“. *The New York Times*. April 22, 1979.

- Moi, Toril. (1989). „Feminist, Female, Feminine“. U: *The Feminist Reader. Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*. Ur. Catherine Belsey i Jane Moore. New York: Blackwell, 117–132.
- Nusbaum, Marta. (2012). *Ne za profit. Zašto je demokratiji potrebna humanistika?* Beograd: Fabrika knjiga.
- Readings, Bill. (1996). *The University in Ruins*. Harvard University Press.
- Reed, Conor Tomás. (2013). „Treasures that prevail: Adrienne Rich, the SEEK program, and social movements at the City College of New York, 1968–1972“. U: *Adrienne Rich: Teaching at CUNY, 1968–1974 (Parts I & II)*. Prir. Iemanjá Brown, Stefania Heim, Erica Kaufman, Kristin Moriah, Conor Tomás Reed, Talia Shalev, Wendy Tronrud, Ammiel Alcalay. Lost & Found: The CUNY Poetics Document Initiative, 37–65.
- Rich, Adrienne. (1986). „Notes toward a Politics of Location (1984)“. U: Rich, *Blood, Bread and Poetry. Selected Prose 1979–1985*. New York, London: W. W. Norton & Company, 210–231.
- Rich, Adrienne. (2003). *O lažima, tajnama i šutnji. Izabrani prozni tekstovi 1966–1978*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Savonick, Danica. (2017). „Changing the Subject: Adrienne Rich and the Poetics of Activist Pedagogy“. U: *American Literature*, Vol. 89, No. 2, June 2017, 305–329.
- Young, Dennis. (1994). „The Rhetoric of Extremity: Teaching Adrienne Rich to Undergraduates“. Paper presented at the Annual Meeting of the Conference on College Composition and Communication. Dostupno na internet adresi: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED372388.pdf>
- Elektronski izvori
- <http://www.skolegijum.ba/tekst/index/1449/hodocasnik-ociglednog>
- <https://www.skolegijum.ba/tekst/index/1473/pedagogija-kao-politika>
- <https://www.theguardian.com/world/2018/may/15/central-european-university-ready-to-move-out-of-hungary>
- <http://hungarianfreepress.com/2018/08/10/gender-studies-programs-to-be-banned-in-hungary/> <http://www.foxnews.com/world/2018/08/11/hungarys-populist-government-abolishes-gender-studies-courses.html>
- <https://visegradpost.com/en/2018/08/25/kulturkampf-in-hungary-goodbye-gender-studies-and-its-only-the-beginning/>
- <https://pescanik.net/o-peticiji-protiv-novousvojenih-obrazovnih-zakona/>
- <https://pescanik.net/razgovor-o-obrazovanju/>
- <https://pescanik.net/plagijati/>
- <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1604816>
- <https://www.blic.rs/kultura/vesti/profesorka-rajna-dragicevic-kulturu-rijalitija-nema-ko-da-zabrani/brjn0gc>
- <https://www.youtube.com/watch?v=IJH4Y-ylOzE>
- <https://www.centerforthehumanities.org/lost-and-found/publications/adrienne-rich-teaching-at-cuny-1968-1974-part-i-ii>
- <http://www.radicalteacher.net/>
- <https://www.howardzinn.org/>

II
URODNJAVANJE VISOKOG OBRAZOVANJA I
ISTRAŽIVANJA: IZAZOVI PRAKSE I MOGUĆNOSTI
INSTITUCIONALIZACIJE U EVROPSKOM
KONTEKSTU I SRBIJI

GENDER EQUALITY IN NORDIC ACADEMIA: ADVANCES AND CHALLENGES

Abstract: The five Nordic countries – Denmark, Finland, Iceland, Norway, and Sweden – are considered high achievers in global comparisons of overall gender equality of society (World Economic Forum, 2017a). Political will in the region to advance gender equality in academia is high. Gender equality promotion in higher education, academia, and research has been on the national policy agendas for four decades, since the late 1970s and early 1980s, through various national level interventions and measures, especially so in Finland, Norway, and Sweden. Gender equality is addressed in the university legislation in Norway and Sweden, and in Finland the Gender Equality and Anti-Discrimination legislation especially gives educational institutions a duty to promote equality and prevent discrimination. Universities in Finland, Norway, and Sweden have for decades been legally obliged to engage in equality planning. These three countries also show the highest proportion of women on scientific boards in the European Union, approaching gender parity, and the highest proportion of women among university Vice-Chancellors in the EU. Despite this, unequal gendered structures in academic careers and gender segregation of disciplinary fields prevail. Taking the proportion of women among full professors as one indicator of gender equality in academia, the Nordic region does not excel in a European comparison, neither in the share of women in the professoriate, nor the pace of diminishing the gender gap among professors. This article interrogates the Nordic paradox of high overall gender equality in society, political will, and active policy regulation to advance gender equality in academia and science, on the one hand, and the unequal gendered structures in academic careers and inequalities in resource allocation, including research funding, on the other. Some differences and similarities between the five Nordic countries will be highlighted and discussed, along with historical developments, policy landscapes, and continuing resistances to advancement of gender equality, both within and outside academia.

Keywords: gender equality interventions; gender equality plans; political will; gender segregation; gender balance; gendered careers; gender mainstreaming; women professors; excellence funding; committees on women and science.

Introduction

This chapter explores gender equality, gender relations, and gender paradoxes in academia and research in the context of the Nordic countries- Finland, Denmark, Iceland, Norway, and Sweden, five small countries in Northern Europe. The Nordic countries have a joint identity as small welfare states and collaborate extensively regionally in different policy areas through various Nordic platforms, such as the Nordic Council of Ministers, but also belong to different alliances. Three of the countries, namely, Finland, Denmark, and Sweden, belong to the European Union; Norway and Iceland are affiliated via the EES; and three countries, Denmark, Norway, and Iceland, belong to NATO, with Finland and Sweden being non-allied.

Both when it comes to gender relations and gender equality in society, as well as to academia and research, Nordic countries are a globally interesting context for research and for policy analysis. They have reached a high level of overall gender equality, and can be characterised as research-intensive, competitive societies with high educational attainment. Exploring changing gender relations in academia in this kind of relatively gender-aware and research-intensive context will increase understanding of the dynamics of persistent gendering of academia and research, robustly documented in international and Nordic research during the past decades (ETAN 2000; Caprile et al. 2012; van den Brink & Benschop 2012; Bergman et al. 2013; Strid & Husu 2013; Fox et al. 2017).

The five Nordic countries can be characterised as global and European leaders when it comes to overall gender equality of society (World Economic Forum 2017a; EIGE 2015). Furthermore, the five countries have also been rated in a global comparison as “the best countries to be a mother” (Save the Children 2015). In the Global Gender Gap Report 2017 Iceland, Norway, Finland, and Sweden were ranked in the top five countries globally with smallest societal gender gaps (World Economic Forum 2017a). Sweden, Denmark, and Finland were topping the European Union Gender Equality Index 2013, comparing the state of gender equality in the 28 EU member states in the arenas of work, knowledge, time, money, health, and power (EIGE 2013). However, despite the high level of overall gender equality, several gender equality challenges continue to prevail in the Nordic region, such as gender segregation in education and labour market, gender pay gap, and violence against women.

In the European gender equality comparison, high level of national investment in Research and Development (R&D) was found to be correlated with high level of societal gender equality. In a European context but also globally, the Nordic countries, especially Sweden, are among the top investors in R&D (OECD 2018). Furthermore, the countries have ranked high in global competitiveness comparisons, with Sweden and Finland in the top ten, and Denmark and Norway 11th and 12th in 2017/2018 (World Economic Forum 2017b).

The Nordic region is characterised by a high educational level of the population, especially women. Women have made great gains in tertiary education in the Nordic region. The proportion of female adult population (25-64) with tertiary level education in Finland was third highest, 50,8 %, in the OECD countries in 2016, with Sweden, Iceland, and Norway approaching 50%, as well (OECD Adult education level 2018). The proportion of women in EU-28 countries among the working-age population (15-64) with tertiary education was the highest, after Estonia, in Finland (42,9%) in 2017, followed closely by Iceland, Sweden, and Norway, and somewhat lower in Denmark, EU-28 average being 29.9% (Eurostat 2017). However, it should be noted that the Nordic educational landscape is, at the same time, characterised by persistent horizontal gender segregation.

When looking at academic careers in universities, the picture changes. Women have increasingly entered university careers, and nearly every other university teacher in the Nordic region is currently female, but this is also the case in Serbia and many other EU countries (EC 2015). Furthermore, if the proportion of women among full professors (the highest academic position in each country) is used as an indicator of gender equality in academia and science, the Nordic region does not excel in a European comparison, having reached only a somewhat higher level than the European (EU-28) countries on average. In Finland and Iceland, respectively, 26.6% and 26.3 % of full professors were women in 2013, in Norway 25.2 and Sweden 23.8% (EC 2015). This is somewhat higher than the EU average 20.9%, but countries like Croatia, Latvia, Romania, and Ireland had higher proportions of female professors than the Nordic countries. Gender change in the professoriate is slow. Even in Sweden, where gender equality has been strongly on the higher education agenda for decades, the growth of women's share among full professors has been only by ca one per cent unit a year (UKÄ 2016).

However, the scientific arena where Nordic countries do excel in a European and international perspective is the gender-balance in scientific and academic leadership and decision-making. When 85% of European universities are still led by male Rectors and Vice-Chancellors, the Nordic universities (nearly all of them public institutions) show a clearly more gender-balanced pattern in leadership positions. Fifty percent of Swedish, 40% of Finnish, 37.5 % of Norwegian, 33% of Icelandic, and 31% of Danish universities had female Rectors (highest leadership position corresponding Vice-Chancellor in some countries) in 2014 (EU, 2015). When it comes to high-level scientific boards and committees, as monitored by European gender and science statistics, Nordic countries again show gender-balanced patterns, with Sweden 55%, Finland 50%, Iceland 47%, Denmark 43%, and Norway at 40% women on these boards, in contrast to EU-28 country average 28% in 2010 (EU, 2015). Notably, this development is not anything new in the Nordic region, but the scientific boards have been gender-balanced since the early 2000s, in many Nordic countries even earlier

still (see EC, 2003, 2009). Women have thus reached significant representation among the gatekeepers who lead academic institutions and shape the scientific agenda in the Nordic countries.

Political will

Nordic women entered the public political sphere early from a global perspective: Finland was the first country in the world to give women full political rights in 1906, and Finland, Denmark, and Sweden appointed first female ministers to national Governments in the 1920s. Currently, the political power in the Nordic region is more evenly shared between women and men than elsewhere in Europe, or in global comparison. Iceland, Norway, and Finland ranked as top one, four, and five in the dimension ‘political empowerment’ in the 2017 Global Gender Gap index (World Economic Forum, 2017a.). Finland and Iceland have had a democratically elected female head of state (President), and all Nordic countries except Sweden have had or currently have a female Prime Minister. The Nordic parliaments have for decades had high proportions of women in the parliament from a global perspective and are approaching gender balance with a regional proportion of women in parliaments 41.4%, when the global average of female representation is 23.8% (IPU, 2018). Women MPs have formed a critical mass in the Nordic parliaments for quite a long period of time, and many of them have promoted gender equality in their parliamentary work, often joining forces across party boundaries. The national Governments in Iceland, Sweden, and Norway are gender-balanced in 2018, and Denmark and Finland have 41% and 35% of women in their national Governments, respectively; several previous Finnish Governments having been gender-balanced as well (EIGE Gender Statistics database, 2018).

Gender equality has been on the political agenda in Nordic countries since the 1960s, and national gender equality machineries, policy programmes, and legislation were introduced from the early 1970s, onwards. Gender equality legislation was introduced first in Iceland, in 1976, followed by Norway in 1978, Sweden in 1980, Finland in 1987, and Denmark in 1988, and the equality legislation in each of these countries has been amended several times. Gender equality is also specifically mentioned in the Norwegian and Swedish University laws, the Swedish School Act, and the Norwegian Education Act, and in Finland – the duty of educational institutions to promote gender equality is included in the Equality Act.

Nordic countries are small, and this is why regional co-operation in the Nordic area between the five countries has been significant for knowledge transfer and policy transfer. Governmental co-operation around gender equality started over 40 years ago, in 1974, as the Nordic Council of Ministers, and the first joint Nordic gender equality program was launched at the end of the 1980s (NIKK, 2018). This Nordic governmental co-operation around gender equality has also provided support to

gender research, in terms of large research projects such as: *Unfinished Democracy* on women in politics in the Nordic countries (1985, original 1983), and *Nordic Women's Literature History* published in five volumes, followed by an extensive website (see <http://nordicwomensliterature.net/>); the Nordic coordinator position for Women's Studies, and since 1995 a Nordic Gender Research Institute, NIKK (1995-2011) replaced in 2012 by a "new NIKK", Nordic Information on Gender, that is more policy and information focused than the original NIKK (see NIKK, 2018).

National initiatives

At the national level, in the field of gender in academia and research, the political will to promote gender equality has been evidenced by numerous national-level publicly funded activities and initiatives, starting in the late 1970s and early 1980s. Among the first of these was, in the aftermath of the UN International Women's Year 1975, that the Norwegian national Research Council NAVF established in 1977 a National Secretariat for Women's Studies, the aim of which was to promote research on women (Haavind, 1997), and later also women in research, more broadly. This publicly funded secretariat was active for 20 years, until 1998, after which an information and documentation centre for gender research, KILDEN, was established within the National Research Council (see www.kilden.forskingsradet.no). In 2004, the promotion of gender equality in research in Norway was given a boost by the establishment of a national committee with this aim by the Ministry of Education. The later developments of this committee are discussed further below.

In Sweden and Finland, the first high-level national reports on the position of women in research were published in the early 1980s, notably earlier than similar reports elsewhere in the European Union countries (see ETAN, 2000). The Ministry of Education in Finland set up a high-level committee in 1981, consisting of prominent female scholars from different disciplinary fields, to review obstacles in women's research careers. The Committee produced an extensive report with recommendations, with a follow-up in 1986 (see Husu 2007). Equal representation of women and men in the National Research Council, the Academy of Finland, was one of the recommendations. In Sweden, a report initiated by the national gender equality committee on conditions of gender equality research and women in research, called "If half were women ..." was published around the same time, in 1983. The committee consisted of politicians, with an advisory group of women researchers (SOU 1983:4). In Denmark, the first Ministry level report on women in research was published much later, in 1998 (Ministry of Research and Information Technology, 1998).

The Nordic political will to promote gender equality in academia has twice clashed with European Union regulations, and the planned measures had to be stopped. Norway is not a member of the European Union but an EC-associated country,

participating fully in European research activities. The most radical measure allowed by Norwegian legislation was the attempt to earmark academic positions for the underrepresented gender. This measure was disallowed by the EFTA Court in 2003 as discriminatory against men (see Lismoen, 2013). This EFTA ruling forced Norway to develop other types of measures. Sweden encountered similar obstacles from European legislation. The measure of earmarking 31 professorships in 1995 “for the underrepresented gender” was contested by some applicants at the EU court as being against European equal treatment directive. These earmarked professorships were given a nickname *Tham* professorships after the Social Democratic Minister of Education in charge, Carl Tham. Proportion of women among professors in Sweden was 7 % at that time (Jordansson, 1999). That these legal complaints were successful meant earmarking professorship for women or underrepresented gender was not continued in Norway and Sweden.

In Finland, the 1980s and 1990s were an especially active and progressive period in addressing gender inequalities in academia and research, but the 2000s less so. The active national stakeholders in the 1980s and 1990s included the Council for Equality and the Equality Ombudsman (the national gender equality machinery), the Academy of Finland (national Research Council), and the Ministry of Education. The measures included both promotion of gender equality in higher education and research, and the promotion of Women’s and Gender Studies at universities and research institutions. Concrete achievements include introducing equality planning in universities since the early 1990s and in the Academy of Finland since the early 2000s; Equality Ombudsman’s guidelines on how to promote gender equality in universities in 1990; Ministry of Education’s measure of five-year earmarked professorships in Women’s Studies in universities; one earmarked Academy Professorship funded by the Academy of Finland (notably earmarked to the field, without reference of the gender of the position holder); significant increase in share of women in the boards of national Research Councils; prolongation of fixed-term university and research positions in case of parental leave; general strengthening of Women’s Studies and Gender Studies at universities and in research; and general awareness-raising on gender equality issues in the sector (see Husu, 2007).

In the 2000s, the examples of expressions of political will to promote gender equality in universities and research came mostly from Norway and Sweden. A key example of this is the high-level Committee set up by the Norwegian Ministry of Education and Research. The Ministry appointed a *Committee for Mainstreaming – Women in Science* in 2004, later to be renamed *Committee for Gender Balance in Research*, and further *Committee for Gender Balance and Diversity in Research*. The Committee has completed four terms, and was appointed to a fourth in 2018, with a broadened mandate to address gender and diversity. It is a national-level Committee with solid gender expertise, supporting gender equality developments and providing

recommendations on measures in institutions at universities, university colleges, and research institutes, engaging in awareness-raising activities and providing advice to stakeholders in the sector. (Kifinfo, 2018; see also Husu, 2015).

In Sweden, the Social Democratic-Green government appointed in 2014 declared itself as ‘a feminist government’, and has kept gender equality high on the political agenda. The Minister of Education appointed a ministerial advisory group on gender equality. The White Paper on research policy in 2016 addressed gender issues in research careers extensively, including funding allocation and also research contents. A major national gender mainstreaming programme has been in progress since 2016. Swedish universities were given a gender mainstreaming task by the Government in 2016, in the annual governmental ordinance letter to the universities. Most Swedish universities have the status of public authorities; this ordinance was a continuation of an extensive gender mainstreaming duty that was previously applied across key national authorities, including the public research funding and innovation organisations. All universities were obliged by a governmental ordinance to develop a gender mainstreaming plan by May 2017, to be reported to the Government. In 2016 and early 2017 universities launched numerous activities and allocated resources to prepare their gender mainstreaming plans. The National Secretariat on Gender Research was given a task to support universities in this process, and funding for this support was allocated to the Secretariat in the state budget.

Persistent paradoxes

There are at least three paradoxes which can be discerned to highlight and understand the Nordic setting. These are the *paradox of change*, the *paradox of excellence*, and the *paradox of interventions*.

The first, the *paradox of change*, refers to the rapid changes of universities and the research landscape, on the one hand: the increasing participation in higher education, in general; increase of the proportion of women among doctoral graduates and lower level academic posts; rapid technological change impacting research, teaching, and learning; governance changes in the sector; legislative reforms; internationalisation; increased mobility; and move towards strategic research funding.

On the other hand, when it comes to changes in gender patterns in academia and research, these have been very slow in several respects, despite the growing proportion of women in the recruitment pool for research, and a female majority among students and undergraduates. Gender balance has been approached among the total teaching and research staff at Nordic universities, and leading positions have an increasing share of women: as explained earlier, the proportion of women university Rectors is clearly higher than elsewhere in Europe, as is the proportion of women in decision-making boards (EC, 2015). However, the proportion of women among full

professors remains low, and is changing very slowly, as is the case elsewhere in Europe. Gender segregation in tertiary education remains persistently high in the Nordic region, with natural sciences and technology a continuously male-dominated field. This situation derives from a complex set of factors, including historical conditions, labour market structure, with a large public sector, and persistent gendered pathways. A recent study by Stoet and Geary (2018) places such gendered contradictions in a more globally contextualised framework, with a particular focus on STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) subjects.

The *paradox of excellence* refers to the increase of various excellence initiatives, especially in research funding, which have been introduced at the national, Nordic, and European levels during the 2000s, and their gender impacts. A comparison by the Nordic Institute for Innovation, Research, and Education (NIFU), on gender division of leadership positions of 269 Nordic centres of excellence in 2011 found that only 12% of the centres had a female leader. These were split as follows: in Sweden, Denmark, Norway, and Finland women are leaders of 8%, 7%, 13% and 19 % of the centres respectively (Bergman et al., 2013). These figures are notably less than the proportion of women professors at that time in these countries.

Furthermore, a 2010 Swedish monitoring study on national excellence programmes during the first decade of the 2000s, entitled “His excellence”, concluded that 87 % of the Swedish excellence funding had been allocated to male researchers (Sandström et al., 2010). It also found that there was only one woman among those 20 researchers who had received the largest share of the excellence funding.

In neighbouring Finland, a national programme called Finland Distinguished Professors ([FiDiPro](http://www.fidipro.fi), see www.fidipro.fi) was launched in 2006 to “enable distinguished researchers, both international and expatriates to work and team up with the ‘best of the best’ in Finnish academic research.” It has been funded by the National Research Council, the Academy of Finland (which as mentioned earlier has a well-established Gender Equality Plan), and TEKES, the Finnish Funding Agency for Innovation. In the first application round in 2006, all 23 FiDiPro visiting professorships went to male researchers.

The *paradox of interventions* refers to the long history of Nordic gender equality interventions in universities and research, and the long equality agendas. Nordic countries, especially Norway and Sweden, have introduced and funded a large variety of gender equality interventions in the higher education and research sector, and various stakeholders are continuously engaged actively in promoting gender equality and providing resources.

Gender equality planning in universities has been conducted for decades. Finnish, Norwegian, and Swedish universities have university-level, in some cases faculty-level gender equality plans since the 1990s, and they are statutory by law (on Finland, see Husu, 2007; on Norway, see Kifinfo, 2018). These equality plans have typically covered

a broad range of issues, including recruitment and promotion, resource allocation, gender balance in decision-making, prevention of sexual harassment and bullying, and teaching and classroom related issues, in some cases also integration of a gender dimension in curricula. With the development of anti-discrimination legislation that includes several discrimination grounds, gender equality plans have at many universities been broadened to more general anti-discrimination plans.

Despite the multitude of long-term interventions, the long-term gender equality development in the Nordic region, academic careers, especially, continue to show gendered patterns in men's favour. Areas where the interventions have had significant positive impact are university leadership positions and the composition of scientific boards. These are also areas where political will plays a role. Horizontal gender segregation and entrenched male dominance among professors continue to persist as challenges, despite the hard work with gender equality interventions.

A further positive outcome of the Nordic interventions is that gender research and Gender Studies programmes at universities can be assessed to have a stronger foothold in the Nordic countries than in many other European countries: practically every Nordic university has a Gender Studies programme, gender research projects, and programmes; in addition, centres of excellence in gender research have been funded by major national funding bodies in Sweden. National well-functioning information centres on gender issues and research are publicly funded in Denmark, Finland, Norway, and Sweden.

The Nordic region provides a rich laboratory in which gender equality interventions and their implementation and impact in academia and research can be evaluated over an extended period. Notable advances have been reached but the slow development in tackling persistent inequalities in academic careers and structures demands continuous vigilance and commitment of all stakeholders: researchers, academic leaders, and policy makers.

References

- Bergman, S., with assistance from L. M. Rustad and a Nordic reference group (2013). *The Nordic region – a step closer to gender balance in research? Joint Nordic strategies and measures to promote gender balance among researchers in academia*. Nordic Council of Ministers, TemaNord 2013:544.
- Caprile, M., Addis, E., Castaño, C. & al. (2012). *Meta-analysis of gender and science research*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Danmark statistikbank: sustainable development indicators, INDIC501: Educational attainment in total population 1 January by unit, level, reporting country and sex. <http://norden.statbank.dk/INDIC501>, accessed June 30, 2014.
- EIGE (European Institute for Gender Equality) (2013). *Gender equality index report*. Downloaded June 29, 2014 from <http://eige.europa.eu/sites/default/files/Gender-Equality-Index-Report.pdf>.

- EIGE (European Institute for Gender Equality) (2017). Gender Equality Index 2017. Measuring Gender Equality in the European Union 2005-2017. DOI 10.2839/251500.
- EIGE (European Institute for Gender Equality) (2018). Gender Statistics Database. <http://eige.europa.eu/gender-statistics/dgs>. Accessed August 8, 2018.
- ETAN (European Technology Assessment Network) (2000). *Science Policies in the European Union. Promoting Excellence Through Mainstreaming Gender Equality. A Report from the ETAN Network on Women and Science*. Brussels: European Commission, Research Directorate-General.
- European Commission (EC) (2003). *She figures 2003: statistics and indicators on gender equality in science*. Luxembourg: Official Publications of the European Communities.
- European Commission (EC) (2009). *The gender challenge in research funding: mapping the European national scenes*. Luxembourg: Official Publications of the European Communities.
- European Commission (EC) (2013). *She figures 2012: statistics and indicators on gender equality in science*. Luxembourg: Official Publications of the European Communities.
- European Commission (2014). *Gender in decision-making database*. http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/gender-decision-making/database/index_en.htm, accessed on July 1, 2014.
- European Commission (EC) (2015). *She figures 2014: statistics and indicators on gender equality in science*. Luxembourg: Official Publications of the European Communities.
- Eurostat (2018). Population by educational attainment level, sex and age (%) – main indicators. Accessed August 10, 2018.
- Fox, M.F., Bunker Whittington, K., & Linkova, M. (2017). Gender, (in)equity and the scientific workforce, in Felt, U. & al. (Eds.) *The handbook of science and technology studies*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kifinfo: *Gender balance and diversity in research – Norway*, <http://kifinfo.no/en>, accessed August 8, 2018.
- Haavind, H. (1997). *Den første utredningen om kvinneforskning. muligheter og ambisjoner i de samfunnsvitenskapelige fag*. Kvinneforskning nr. 3/4, 1997, Thematic issue “1977 – 1997 20 år – naturligvis”, reprinted and accessible at http://www.kampdager.no/arkiv/forskning/artikkel_haavind.html.
- Haavio-Mannila, E., Dahlerup, D., Eduards, M., & Gudmundsdottir, E. (Eds.). (1985). *Unfinished democracy: women in Nordic politics*. Oxford: Pergamon.
- Husu, L. (2007). Women in universities in Finland: relative advances and continuing contradictions. In Mary Ann Sagaria (ed.) *Women, Universities, and Change* (pp. 89-111). Palgrave Macmillan, New York.
- Husu, L. (2015). A Comprehensive National Approach to Promote Gender Equality in Science: The Case of Norway. *Advancing Women in Science: An International Perspective*, 329.
- IPU (International Parliamentary Union) (2018). Women in national parliaments. <http://archive.ipu.org/wmn-e/world.htm>. Accessed August 9, 2018.
- Jordansson, B. (1999). *The politics of gender equality: the encounter between political intentions and the academy in the “Tham Professorships”*. Nationella sekretariatet för genusforskning.
- Lismoen, H. (2003). EFTA court prohibits affirmative action practices. *EIRO European Industrial Relations Observatory Online*. Accessible at <http://www.eurofound.europa.eu/eiro/2003/02/inbrief/no0302102n.htm>

- Ministry of Research and Information Technology, Denmark (1998).
- NIKK (Nordic Information on Gender) (2018). <http://www.nikk.no/>. Accessed August 8, 2018.
- OECD (2018). OECD data, Adult Education Level, <https://data.oecd.org/eduatt/adult-education-level.htm>, accessed August 8, 2018.
- OECD (2018). OECD data, Gross Domestic Spending on R&D, <https://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm>, accessed August 8, 2018.
- Sandström, U., Wold, A., Jordansson, B., Ohlsson, B., & Smedberg, Å. (2010). *Hans Excellens: om miljardsatsningarna på starka forskningsmiljöer*. Stockholm: Delegationen för jämställdhet i högskolan.
- Save the Children International (2015). *The urban disadvantage: state of the world's mothers*. Fairfield, CT: Save the Children.
- The Save the Children Fund (2016). *Every last girl: free to live, free to learn, free from harm*. London: Save the Children.
- Stoet, G. and Geary, D.C. (2018). The Gender-Equality Paradox in Science, Technology, Engineering, and Mathematics. *Psychological Science* Vol. 29(4) 581–593.
- Strid, S., & Husu, L. (2013). Conference Proceedings from GEXcel Themes 11–12: Gender Paradoxes in Changing Academic and Scientific Organisation (s). Conference of Workshops, 20–21 October 2011. Örebro University, *GEXcel Work in Progress Report Volume XVIII*.
- SOU (Sveriges Offentliga Utredningar) (1983). “Om hälften vore kvinnor...” Jämställdhetskommitténs betänkande om kvinnor i forskningen. SOU 1983:4.
- UKÄ (Universitetskanslerämbetet) (2016). Kvinnor och män i högskolan. *UKÄ Rapport 2016:16*.
- van den Brink, M., & Benschop, Y. (2012). “Slaying the Seven-Headed Dragon: The Quest for Gender Change in Academia”, *Gender, Work & Organization* 19: 71–92
- World Economic Forum (2017a). *Global Gender Gap Report 2017*. Available at <https://www.weforum.org/reports/the-global-gender-gap-report-2017>
- World Economic Forum (2017b). *The Global Competitiveness Report 2017-2019*. <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2017-2018>.

VERONIKA TAŠNER
MILICA ANTIĆ GABER

EDUCATIONAL MERITOCRACY AND GENDER EQUALITY IN SLOVENE ACADEMIA

Abstract: In this paper the authors present the concept of educational meritocracy and the role this regulative idea plays in the field of education. They lay out the impact of meritocratic logic, talent, and effort together with individual achievements, in relation to opportunities for re-positioning of the women in Slovenia in the mentioned field. They believe that educational meritocracy was and still is an important factor in pursuing greater equality and equity for all (in the education system and in society). Yet, authors also warn against unreflective celebration of educational meritocracy. In their opinion the concept of meritocracy has its problems and is not sufficient criterion for greater equity and gender equality in academia. In the case of women in Slovene academia they demonstrate that meritocratic principles support hegemonic structures and are not gender sensitive.

Keywords: meritocracy, gender (in)equality, education, academia, Slovenia

1. Introduction

In the period following the Second World War, the growth of industrialisation and professionalisation of the production and government of social services invited into the field of paid work, and subsequently, education, until then marginalised segments of population: working class people and women. Assisted by the regulative idea of the time – the idea of meritocracy – members of both groups encountered – a gained spectrum of new opportunities for change, in their way of life, and also, change in social status. Stakes on education were set high both in capitalism and in socialism (comp. Husen 1974).

With the new rationality, the stakes on talent and effort, along with individual achievements, came into the fore. This was meant to outline a new educational, professional path, and even change the role of citizens in societies in the second half of the 20th century. All individuals with a certain talent and readiness to invest effort

in education were to have equal access to public offices that demand demonstrated ability. It was thus supposed that education is capable to identify and select talented and motivated individuals, provide education related to individual merit and, at the same time, ensure comparative advantage to the nation which invests in education for all, in relation to the nations that were not able or willing to invest in activation of the maximum number of its citizens. To put it differently: equal access to education, its liberalisation, opened the way to educational meritocracy which, in turn, brought hope to never higher numbers in population and, in addition, probably as equally important – a hope in fair choice, independent of social origin and gender, the equal treatment of everyone. Educational meritocracy helped to shape the new social order. The concept of merit, of repayment for past efforts and achievements of the individual, functioned as one of the greatest promoters of inclusion in education, as through new viewpoints, concepts and criteria on social mobility, it encouraged a different perspective on socialisation. The demand regarding the development of human abilities brought a requirement for greater equality for everyone and a more just social order, thus opening the doors of schools and other institutions to new generations of girls and women. However, true equality of education was never achieved. Despite the illusions about equality, the educational system inherently carried numerous mechanisms of social reproduction. Before we look at the problems of meritocracy, we shall give a brief overview of structural changes in the Slovenian educational system that carried within them the logic of meritocracy.

2. More education for girls and women in Slovenia

In Slovenia, as in the majority of European Union countries, the last decades have witnessed a breakthrough with regard to girls and women in the field of education and, consequently, in the field of academia. This is an important achievement in securing an equal position for girls and women, and it is not a coincidental or isolated process. In Slovenia, in the period after the Second World War, as in other republics of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, we can determine by the outlines of the general value framework and the prevailing type of rationality (Foucault 2009; Weber 1978; 1988) that the rights of the individual, as promoted by the Liberation Front during the war, remained at the fore: free schooling, social rights and the right to work. Alongside these, of particular importance for the present discussion is the conceptualisation and implementation of the new role and position of women in society. Women gained the right to vote and the right to equal pay for equal work. Concessions were also made in traditional male strongholds (Antić-Gaber 2011, Gabrič 2009), such as the academic and political fields, in which women began to occupy leading positions. It is possible to conclude that socialism was very predisposed to the idea of education for everybody – this was a direct reflection of a new type of rationality – educational meritocracy.

The constitution of the Federal Republic of Yugoslavia from 1946¹ ensured women an equal position in the education system. The idea of equality was present in all fields of education. Its realisation began immediately after the war, even before the extensive school reform in the 1950s. Amongst the first measures for achieving greater equality for everyone was the extension of the number of years of general primary school. The result was an increased proportion of both male and female school pupils and students in the very first decade after the war (Gabrič 2009). The so-called *great reform* of the school system, which the Yugoslav authorities prepared in the mid-1950s, and the principal document of which was the *General Act on Schooling* (1958), stemmed from the idea of equality for all. It is evident from statistics regarding the educational structure and the number of students enrolled in educational institutions that these measures did, in fact, contribute to creating a more highly educated population, with girls and women, in particular, taking advantage of new educational opportunities.

While a great deal of attention was given to education in general, particular care was devoted to the education of women. This was because, on the one hand, women were thought to be more susceptible to counter-revolutionary ideas, while, on the other hand, it was due to their role as mothers, as a woman was regarded to be “the first educator of the child” (Jeraj 2005, 130). Women entered the education system in great numbers, and gradually even exceeded men in number.

The field of education after 1945 was also marked by the abandonment of old pedagogical practices and the implementation of new ones based on educational models of the Soviet Union, with particular efforts being focused on literacy, as well as on abolishing gender segregation.

In the last three decades of the 20th century, the most resounding measures in schooling were rather dynamic. In 1971, the ideological aspect of education in schools was strengthened, in an attempt to do away with the educational neutrality that was not to the liking of the authorities. From 1975, the higher education sphere was enriched with a new university centre in Maribor. The 1980s were most radically (negatively) marked by the project of career-oriented education, which, as Gaber demonstrates, was a result of, amongst other things, an erroneous “conception of the development of the European school sphere” (2006, 47). Instead of increasing the number of active students, which was the orientation in the majority of developed countries, the reform led to “the limitation of study in general, and the forced redirection to the fields of natural sciences and technical studies. Along with the recession in the country at the time, these two measures deprived Slovenia of approximately 20,000 graduates in the period until 1991” (ibid.).

Independence in 1991 brought the acceptance of a new constitution, the establishment of a multiparty political system, and the implementation of a European

¹ Official Gazette of the Federal People's Republic of Yugoslavia, No. 10/1946.

dimension in the Slovenian space, to mention just a few changes. Consequently, important changes came about in the sphere of education, as well. Favourable social conditions also arose for changes in the area of gender equality and justice in education. The *White Paper on Education in the Republic of Slovenia* was published in 1995. This document had been aimed at facilitating the establishment of a high quality and competitive education system that would ensure the greatest possible proportion of citizens the opportunity to realise their right to education. Relevant to the present discussion is a section that directly addresses gender equality. In the *Introduction*, it reads: “*With regard to gender differences, it is necessary to shift the emphasis from formal rights of non-discrimination to substantial rights and to ensuring equal opportunities on all levels of the education system. When we speak of children’s rights, we must therefore also speak of the rights of girls, and of the discrepancy between the idea of equal opportunities in an unequal education system that one way or another still privileges the members of one gender.*” (1996, 23).

The authors of the *White Paper* were aware of the problem of the hidden mechanisms of gender differentiation in educational institutions. The clear and decisive opening of the question of the rights of girls in education facilitated the serious treatment of this topic, which until then had more or less been a “non-topic”. With the above text, the issue of equal opportunity for both genders gained a place amongst the principles guiding the systemic and curricular renewal of education in Slovenia. It was also necessary to seriously deal with gender equality in other areas, and this was one of the topics of discussion during the process of entering the European Union.

The project Slovenian Public Opinion (SPO) revealed that trust in the education system increased from year to year, reaching as much as 80% in 1999. On the basis of the statistical data, we assume that the high level of trust in the institution of the education system was influenced by the fact that a greater portion of the population invests in education, amongst them also more women. The proportion of the population included in tertiary education (short- and long-cycle higher education) in Slovenia has increased significantly in recent years, and this is particularly true of the female part of the population. Even more marked has been the increase in the proportion of women amongst graduates of tertiary education. The scales tipped towards the side of women around 1980, and since then the proportion of women has grown with increasing rapidity. Data shows that the percentage of women amongst graduates of university, higher vocational education, and short-cycle study was 42% in 1970, 49% in 1988, 58% in 1985, 59% in 1990 and 2000, and 64% in 2009 (Statistical Yearbook 2005; 2010).

Throughout the entire period, there is a noticeable increasing trend in the proportion of women at higher education institutions; in the 1953/54 academic year, the percentage of women enrolled amounted to 29.4%, by 1969/70 this had risen to

42.4%, and in 2000/01 it was 57.3% (Gabrič 2009, 220). In the 2009/10 academic year, 59.5% of the students enrolled in university were women (Statistical Yearbook 2010). The proportion of women completing postgraduate studies is nonetheless slowly but surely growing. In the period 1945–1995, a total of 3,159 PhDs had been awarded, with 698, or 22.1%, being awarded to women. In 1969, the percentage of female doctoral graduates was 10.2%, in 1979 it was 26%, in 1989 32%, in 1999 36.6%, and in 2009² 44.8%. The proportion of women amongst master's and specialisation graduates has also increased significantly. In the period 1962–1995, 33.8% of all master's and specialisation graduates were women, whereas in 1979 women accounted for 19.5%, in 1989 39.9%, in 1999 48.5%, and in 2009 56.7% (Statistical Yearbooks 1970; 1980; 1990; 2000; 2010). Amongst recipients of PhDs in the decades after World War Two, men have dominated, comprehensively. However, the proportion of women doctoral graduates has grown gradually, and in 2012 was approximately equal to men.

It is possible to conclude that the statistical data shows that girls and women are more successful in completing both secondary and tertiary education. The data also confirms the thesis concerning the infiltration of women into prestigious academic disciplines such as medicine and law. At the same time, a more detailed examination of the data confirms the old thesis regarding the gender-specific educational paths of both male and female students. Women still largely dominate the “typically female” areas of study, such as education, the humanities, social sciences, social work, and medicine, while men prevail in “traditionally male” programmes, such as computing, mathematics, natural sciences, technical studies, construction, and production and processing technology. Gender-specific educational paths, as well as professional and career choices, can be partly explained with the aid of Bourdieu (2001), who believes that these inequalities persist due to the gender-specific organisation of girls and boys into various kinds of schools and later faculties, thus also determining the various careers of both genders. The various choices of girls and boys, which do not depart radically from conventional images of femininity and masculinity, can be attributed to their habitus and to social practices (Bourdieu 2001, 2002) which, despite shifts and changes in individual fields, still powerfully dominate processes of identification and subjectivisation. Non-discrimination legislation, the struggle for genuine, fair educational opportunities for girls and women, and their personal engagement in the newly conquered fields have, after centuries of male domination, led to results that are, at first glance, very favourable for women. It is the case of acquiring cultural capital (Bourdieu 2004) to which, after the elimination of final systemic barriers, girls and women gained access. Personal effort and ability were once again required, as well

² This figure includes both PhDs awarded according to the previous system, and those awarded according to the third Bologna cycle.

as an investment of time, but the returns made it worthwhile. This is a process in which, at least at first glance, each individual woman can achieve maximum possibilities for herself. Statistical data leads us to the conclusion that this seems important and meaningful to women. On average, women achieve a higher level of education and conclude their studies more rapidly than men. Women have no doubt profited from the change in the rules and logic in the field of education. Yet it is necessary to consider the educational successes of girls and women against the background of a contemporary, rapidly changing, globalised, fluid society that presents the individual woman with ever new demands to adapt to. With the loss of certain important social mechanisms of security, (well-educated) women are, like everyone else, faced with increased risks and uncertainty (Bauman 2002; Beck 2009). It is clear that the choices of the individual woman are not internally non-contradictory and unproblematic.

3. Educational meritocracy and its problems

Despite the appraisal of meritocratic logic and its widespread acceptance, especially in the educational and academic fields, we have to mention the limits and criticisms of meritocracy. M. Young did that in his book *The Rise of the Meritocracy* (1958), but despite his warnings against inequalities, the positive aspect of meritocracy prevailed. Today, it is still believed that meritocracy is not a theory of justice but an answer to a number of inequalities which appeared within the educational field. Yet, in general, there are three arguments against meritocracy which are often mentioned:

“1. The readiness for work is determined at least partly by an individual’s social background and family circumstances.

2. It is a concept which allows big differences between the educated elite and others. That is why it allows the development of a very unjust and unequal society and in spite of giving the same opportunity to all, disregarding their social background, it preserves inequality (...).

3. The concept can lead to the dictatorship of the talented (...).” (Hutmacher 2001, 98).

Taking into account Bourdieu’s (1990) criticism where he named meritocracy as pure illusion behind which social reproduction of social inequalities takes place, Madeleine Arnot is convinced that we should speak of an illusion of male meritocracy (2013). This is an important insight if we consider the power relations within any social subsystem where meritocracy is at work, and we should do that. Merit is socially constructed. Its content depends on interests of those in the position of power who decide what counts as merit and what does not. The mainstream discourse of meritocracy tries to convince us that merit is gender-, identity-, class- (and so on), blind. Yet, numerous researches revealed that despite of seemingly neutral merit-based

criterion in the academic field, for example, gendered discrimination is taking more and more sophisticated and hidden forms, that are very hard to identify and change.

In the next section we will attempt to demonstrate some of the problems with the concepts of meritocracy, excellence, equity, and (gender) equality in the field of higher education in Slovenia.

4. Women in the Slovene academia

In this respect, we will turn to the institutions within higher education. It is widely believed that institutions *per se* are neutral, objective organisations in which common good is the primary goal. Even individuals that are a part of academic institutions are inclined to think that that the primary goal of the academic field should be and is the search for truth and that its behaviour is above all, ethical.

However, looking more comprehensively into these institutions one can see that power games are played – fights for higher and more powerful positions and rare goods, outing those who are different from ‘us’, and discriminations of all sorts are practice that can be found within. Sociologists did warn us about these effects decades ago. In his book *Homo Academicus* (1984) P. Bourdieu was highly critical of the gatekeepers of the academic field. Joan Acker defined inequality in organisations as: “systematic disparities between participants in power and control over goals, resources, and outcomes; workplace decisions such as how to organise work; opportunities for promotion and interesting work; security in employment and benefits; pay and other monetary rewards; respect; and pleasures in work and work relations.” (Acker 2006, 443). Moreover, when discussing the question of excellence in the mentioned field, we have to address the gender aspect of these institutions – as they are definitely gendered. As J. Acker (1990, 146) pointed out, institutions are gendered when “advantage and disadvantage, exploitation and control, action and emotion, meaning and identity, are patterned through and in terms of a distinction between male and female, masculine and feminine. This could happen and did happen due to the fact that those who shaped the institutions are not agents without gender but gendered subjects. Institutions create gender normative standards, express gendered institutional logic, and are major factors in the reproduction of gender inequality (Kimmel, 2011, 124). This is also true for academic institutions. That is why we have to problematise and be critical towards academic institutions, too (Husu 2001).

In the 1990s most of the research authors concentrated on the marginalisation of women in academia, obstacles in their career advancements, and mostly focused on the individual level, using metaphors such as: *glass ceiling*, *ivory tower*, *storming the tower*, *the continuum of otherness*, *handmaidens of the knowledge class*, *the outer circle*, *outsiders in the sacred grove*, *the other academics*, *against the odds*, *the chilly*

climate, leaky pipeline (Husu 2001). They talked about ‘invisible’ but strong forces, what was lacking – as L. Husu (ibid.) pointed out – was the problematisation of the activities of the actors in the field and the processes that were developed there. She instead demanded to seek answers to: *which groups constituted and processed the glass ceiling? And why this glass ceiling cannot be broken?* That is why we have to be aware of the dynamics of gendered patterns and relationships that include constant production and reproduction of gender relations and gender inequalities. This will enable us to see gendered nature in apparently neutral structures, processes and modes of operation.

We will now move in to the Slovene academic field and look at ways of institutionalisation of masculine domination, gender blindness, and different variations of sexism. All this can be traced through the documents by which these academic institutions organise their work, institutionalise power relations, and represent themselves to the wider public. Our analysis will concentrate on: missions, values, and visions of our academic institutions, and policies on equity and (gender) equality.

Searching through these documents one can quickly summarise that the Slovene academic field suffers from lack of awareness of the importance of existing gender inequality in its field. It can be swiftly uncovered that during the time of the Bologna process these institutions have not taken the opportunity to do something in this respect.

What have we found out?

Expressing their missions, visions and values Slovene universities emphasise:

- they will pursue excellence and the highest quality as well as the highest ethical criteria in all scientific fields and art (University of Ljubljana – UL);
- academic excellence and the highest possible quality (UL);
- quality: achieving excellence, i.e. high and internationally comparable quality standards in all areas of the university’s activities (University of Primorska – UP);
- the motto *Scientia vinces* (‘with knowledge to victory’) by providing a creative environment for researchers, professors, and students, thereby enabling opportunities for top achievement results in the cutting edge fields of science, technology, and art (University of Nova Gorica – UNG);

We can therefore see that the discourse of these documents is oriented towards – competitiveness, achievements, high standards, and individual success. Again, we find the logic of meritocracy at work.

It is perhaps even more telling to see what is lacking rather than what is included in these documents. (Gender) equality and equity are overlooked in all researched documents. It only comes close at UL, when talking about values, there is a single

mention of equal opportunities and solidarity – but it remains entirely overlooked in other examined documents.

Values that prevail in these documents are values from the liberal or even neo-liberal set of values, logic of competitiveness which is more connected to masculinism and battles for domination – as they call for: “creating your own future” or “with knowledge to victory”.

All these documents also lack gender-sensitive language. Slovene language is gender sensitive, but these documents are only written in male forms. For example, in the 2014 Annual report of the UL women are mentioned only twice (when quoting the share of female students, and when reporting about the visit of a scientist of Slovene origin).

It seems that Slovene universities are content regarding gender relations, and the position of women and men in their structures, and for this reason they do not tackle the issue. But is this really the case? What does the data say?

Table 1: Share of women among university teaching staff (by academic post)

Academic – teaching staff	1980*	1990*	2000*	2010*	2012/2013**	2014	2015
Total	19,40 %	17,60 %	24,80 %	35,90 %	37,80 %	39,35 %	40,26 %
Full Prof.	NO data	9,40 %	11,90 %	20,10 %	23,10 %	24,95 %	28,91 %
Associate Prof.	NO data	16,50 %	19,10 %	30,80 %	33,20 %	33,66 %	35,31 %
Assistant Prof.	NO data	16,10 %	28,60 %	40,70 %	43,00 %	44,14 %	43,37 %
Higher Lecturer	NO data	23,30 %	29,30 %	39,20 %	44,20 %	47,50 %	46,21 %
Lecturer	NO data	52,10 %	49,60 %	59,70 %	56,40 %	55,76 %	55,56 %
Language Lecturer	NO data	NO data	79,10 %	80,00 %	83,20 %	84,52 %	84,80 %
Assistants	NO data	NO data	NO data	43,37 %	45,36 %	44,88%	46,50 %

Source: Statistical Office of Slovenia

It would be possible to interpret this data as a rather encouraging development in the academic field, because the share of women in full professorships is increasing; but it can also be seen that the share of ‘language lecturer strata’ remains at a constant high level, and also in fairly equal proportion of male and female assistants. At the same time, in this field, as part of the historically established relations, where there are fights for positions – prestige and power persist. It is therefore essential to take a look at some other information, for example, who controls the most important decision-making places? Who decides on financial matters, on the most prestigious appointments or about awards, etc.?

Table 2: Share of women in senates of UL and chosen committees for the academic year 2016/2017

Name of the committee	Chair F/M	Vice-chair F/ M	% of females
Senate	M	/	14,8
Management Board	M	NO data	11,1
Habilitation Committee	M	NO data	15,4
Prešeren Award Committee	F	M	26,7
Statutory Committee	M	NO data	25
Committee for Awarding Honorary Titles and Prizes	M	NO data	28,6
Committee for Ethical Questions	M	NO data	25
Personnel Committee	M	NO data	14,3

Source: <https://www.uni-lj.si/mma/Komisije%20Univerze%20v%20Ljubljani.pdf/2014122910395867/>

Table 2. clearly shows that the most powerful positions in decision-making structures at UL are taken by males. It is even more telling that women are not only in un-equal positions, more than that – they are marginalised, they do not reach the critical mass in the most important bodies: the Senate, the Management Board, or the Habilitation Committee.

When taking a look at awards and recognitions for 2016 at UL, we found: two honorary doctorates were awarded (both recipients were males); of the 11 golden plaques, only one was received by a woman; among the recipients of the ceremonial charter for young teachers in higher education there was only one women among the nine recipients.

All this data clearly shows that the dominant positions in the academic field are occupied by agents who have historically shaped, structured, and constituted this field, and adapted it to their goals, needs, and intentions in the process of constitution. An unreasonably and inexplicably high degree of male domination in these bodies reveals, at the same time, which positions are perceived as places for establishing, and preserving the advantages, domination, power, and authority.

Historically, at some point in time, women were allowed to enter the academic field. We can now discover ways in which these structures, mechanisms, and apparently neutral rules of the game cause difficulties for women in taking positions where the most important decisions are made.

It is clearly evident that those who are most often admitted into these positions are (in many respects) the ones who are the most similar to those already ‘in the positions’, already ‘in the field’. This is justified by seemingly meritocratic, neutral, simply technical criteria in the form of bibliometrics (in Slovenia called *SICRIS points*),

years of experience in decision-making positions, number of conducted research projects; funding for research obtained from 'other sources' etc. This is justified under the pretext that a high degree of scientific knowledge is required. The logic pursued thus establishes the following: women should first prove themselves, then they can occupy these positions. They do not pursue further how the conditions of both differ; how economic and social circumstances change through time, etc.

Those who, according to these seemingly neutral criteria, enter the field, decision-making or other prestigious positions therefore keep the reproduction of male domination unquestioned and consolidate homosocial networks. If women come to be accommodated in these positions – they are those who do not question such criteria, who do not question their eligibility, and thus they consolidate male domination in the field. In analogy with complicit masculinity (R. Connell), we could talk about complicit femininity. Complicit femininity consolidates academic hegemonic masculinity, just because they also benefit from it as they participate in achieving high positions, academic prestige, symbolic and social capital. In this way one can understand the support of the habilitation criteria at UL, which foresees the requirement for Associate Professors of conducting a research project and justifying it with the explanation that in this way we learn a great deal, etc. At a time when the prospect of landing a project is the same as winning the lottery, these criteria are straightforwardly absurd, and do not serve any other purpose than to be gatekeepers that keep the doors shut for newcomers.

Concluding remarks

In our paper we tried to demonstrate the continued importance of the concept of meritocracy regarding the equality of women and men in the field of education/academia. Yet, we also wanted to warn against unreflective celebration of the renaissance of meritocracy, hidden behind the idea of excellence. The logic of meritocracy is necessary; it has a powerful function of interpellation. Yet, it should be criticised, as it is not sufficient criterion for greater equity and gender equality. Namely, we are convinced that it allows reproduction of hegemonic structures and practices that have nothing to do with academic merit, as we showed in the second part of our article. That is why we believe principles of meritocracy should be contested. We know now for decades that there are great problems with the principle of meritocracy, and that is why the step toward modification or even redefinition of the concept and its contemporary derivatives is necessary. In the contemporary world there are increasing numbers of well-educated (excellent) young women and men, who do what they are asked to do – study hard and work well – yet they cannot find proper places for themselves in the existing social structures. And we can hardly blame them for that! There are other reasons for them getting stuck. One of them is that there are not

enough places for all the excellent ones to get the permanent positions in academia, for example. That is why meritocratic principles and hegemonic structures which are supported should be questioned, criticised, and changed.

References

- Acker, J. 1990. *Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations: Gender and Society*, Vol. 4, No. 2 (Jun, 1990), pp. 139-158 Published by: Sage Publications, Inc. Accessed: 29-04-2017.
- Acker, J. 2006. *Inequality regimes: Gender, Class, and Race in Organizations Gender & Society*, Vol. 20 No. 4, August 2006 441-464, DOI: 10.1177/0891243206289499
- Antić Gaber, M. (ed.). 2011: *Ženske na robovih politike*. Ljubljana: Sophia.
- Bauman, Z. 2002. *Tekoča moderna*. Ljubljana: *cf.
- Beck, U. 2009. *Družba tveganja. Na poti v neko drugo modern*. Ljubljana: Krtina.
- Bourdieu P. 1988. *Homo Academicus*. Stanford University Press.
- Bourdieu, P., Passeron, J.-C. 1970/1990. *Education, Society and Culture*. London: Sage.
- Bourdieu P. 2001. *Musculine Domination*. Cambridge: Polity Press
- Bourdieu, P. 1984/2002. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard: University Press.
- Bourdieu, P. 2004. *Oblike kapitala*. In: *Kompendij socioloških teorij* (eds. Adam, Frane and Tomšič, Matevž). Ljubljana: Študentska založba. 311–322.
- Bourdieu, P. in Passeron, J.-C. 1970/1990. *Reproduction in education, society and culture*. London: Sage.
- Connell, R. 2005. *Masculinities*. Polity Press.
- Foucault, M. 2009. *Security, Territory, Population*. London: Palgrave Macmillan.
- Gaber, S. 2006. *Edukacija, socialna promocija in "dedovanje" izobrazbe*. *Sodobna pedagogika*. 57/ special edition. 42–53.
- Gabrič, A. 2009. *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. Retrived from: <http://www.pei.si/Sifranti/StaticPage.aspx?id=71> (5. 2. 2017).
- Husen, T. 1974. *Talent, equality and meritocracy*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Husu, L. 2001. *On metaphors on the position of women in academia and science*, NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research, 9:3, 172-181. Accessed, 11.12. 2014 at: <http://dx.doi.org/10.1080/713801035>
- Hutmacher, W. 2001. Introduction. In: W. Hutmacher, D. Cochrane in N. Bottani (ed.), *In pursuit of equity in education: Using international indicators to compare equity policies* (1 – 22). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Jeraj, M. 2005. *Slovenke na prehodu v socializem: (vloga in) položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Kimmel, M. 2011. *Gendered Society*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- White paper on education in the Republic of Slovenia*. 1996. Ed. J. Krek. Ljubljana: Ministry of education and Sport.
- Weber, M. 1946. *Essays in Sociology*. Trans. And ed. H.H. Gerth and C. Wright Mills. New York: Oxford UP.

RODNE NEJEDNAKOSTI U NAUČNIM ISTRAŽIVANJIMA

Abstract: This chapter deals with the importance of analysing gender equality within the international scientific market and within certain segments of research work and activities. In the contemporary developed world, women account for about 40% of researchers in science. Women are increasingly represented in STEM, but still significantly less than men, in general. Women on average publish fewer research papers than men. This gender imbalance in scientific research has not been mirrored in the domain of quoting and downloading scientific papers from electronic platforms, for scientific journals.

Women also co-operate in international research projects less than men and, to a lesser extent publish works co-authored with colleagues from these projects. So, the increase in the number of women in research is not accompanied by changes in the direction of more frequent cooperation between researchers at the international level. On the other hand, the female scientific output involves a slightly higher proportion of highly interdisciplinary research. One of the more noticeable differences is the fact that women are less mobile than men, and they are considerably more involved in projects that do not involve researchers as a migrant population.

The research on gender equality issues has been increased over the past several decades, especially in terms of coverage and complexity, and a growing number of new topics that emerge almost every day. The largest number of published works, which use the term 'gender' in the title, are present in biomedical and social science disciplines. There is also an enhancement in the number of works on the issues of feminism, gender bias, gender discrimination, and gender equality.

Keywords: research, gender gap, gender equality, global research landscape.

Uvod

Potreba za rodnom ravnopravnošću u nauci, istraživačkim delatnostima i institucijama stalna je pojava i počiva na interakciji složenih procesa kao što su naučno-istraživački rad, dinamika karijernih postignuća, institucionalni i regionalni uticaj i

naučno tržište. Evropska komisija je 2015. godine objavila strateški dokument u cilju promovisanja rodne ravnopravnosti u nauci (Advancing Gender Equality in the European Research Area, 2015). Strategija koju je 2018. godine donelo Veće Evrope takođe predlaže niz ciljeva za napredak i osnaživanje žena, uključujući promovisanje ravnopravnosti u organizacionim strukturama naučnih instituta i univerziteta (Council of Europe Gender Equality Strategy 2018-23). Program Evropske unije za finansiranje istraživanja Horizon 2020 posebno poziva na sprovođenje strategije za rodnu ravnopravnost u istraživačkim timovima i politici odlučivanja, u cilju poboljšanja kvaliteta naučnih istraživanja (Science with and for Society 2015).

U potrazi za razlozima što nema dovoljno žena u naučnim istraživanjima, pre svega u prirodnim, tehničkim, medicinskim naukama i inženjerstvu (STEM), na prvo mesto treba staviti ranu socijalizaciju i edukaciju dece, koja uz selektivnu upotrebu igračaka stiču prve rodne predrasude. Vrlo lako se ti stereotipi dalje podstiču i produbljuju u osnovnom i srednjem obrazovanju. Kao jedno od rešenja problema nameće se povećanje udela studentkinja na fakultetima gde se izučavaju ove nauke na 50%. Zatim je neophodno raditi na promeni pristupa karijeri, jer je i on rodno determinisan. Muškarci češće apliciraju za poslove za koje nisu kvalifikovani i češće ulaze u rizik, dok žene postupaju odgovornije i promišljenije. Na sve to nadovezuju se i pitanja balansa profesionalnog i privatnog života, prekida karijere, lične i institucionalne podrške, kao i nevidljivih strukturnih prepreka u vidu staklenog plafona, predrasuda, stereotipa i seksizma u institucijama na svim nivoima.

Danas smo svedoci postojanja dva trenda u tretiranju i sprovođenju rodne ravnopravnosti u razvijenim društvima, koji stoje u određenoj vrsti kolizije. Prvo, na delu je globalni trend širenja diskursa o rodnoj ravnopravnosti i donošenja rodno senzitivnih politika. S druge strane, postoji obilje primera o stalno zastupljenom reakcionarnom trendu (*backlash*) u vidu istrajnog i duboko ukorenjenog seksizma. Stoga povećanje participacije žena u sistemima donošenja odluka i upravljanja danas postaje važnije nego ikad, jer se na taj način donosioci odluka drže na oprezu prilikom arbitriranja o dodeli finansijskih sredstava za projekte o rodnoj i za rodnu ravnopravnost. O odnosu nauke i društva ne mogu odlučivati samo muškarci, već je uključivanje žena u sve sfere naučnog upravljanja i odlučivanja od presudnog značaja.

1. Rodna neravnopravnost u nauci

Prema najnovijim podacima koje je objavio UNESCO, žene čine oko 30% istraživača u prirodnim naukama, tehnologijama, inženjeringu i medicini (STEM) (Gender and Science 2018). Dok ih je u Francuskoj, Nemačkoj i Holandiji u toj ulozi samo 25%. Iako skoro u jednakom broju diplomiraju i magistriraju, žene u istraživačkoj karijeri počinju da nailaze na prepreke već u fazi izrade doktorske disertacije i to se nastavlja dalje u procesu napredovanja u hijerarhijskoj strukturi naučnih organizacija. Radi se

o kontroverznom fenomenu bušne cevi (*leaky pipeline*), koji ne dozvoljava ženama da, po istim pravilima i sa istim kvalitetima kao muškarci, napreduju na lestvici naučne hijerarhije. Barijere, pored ostalog, potiču i iz same akademske i naučne zajednice. Stepenn rodni razlika varira po oblastima. Najveća zastupljenost žena, i to na nižim istraživačkim nivoima, jeste u društvenim, humanističkim, medicinskim i prirodnim naukama, a najmanja u inženjerstvu i računarstvu (Gender and Science 2018).

I u Srbiji je situacija slična. Podaci Republičkog zavoda za statistiku potvrđuju da iako žena sa fakultetskom diplomom ima više, među zaposlenima na istraživačkim poslovima dominiraju muškarci (RZS 2017, 45–61). Muškarci čine većinu i među studentima na područjima informatike i komunikacione tehnologije (74%), inženjerstva i građevinarstva (63%). Žena ima više među istraživačima u medicinskim naukama (skoro 60%), a najmanje ih je u tehnologijama (37%). Rodni disbalans je naročito izražen u članstvu Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU), gde ima vrlo malo izabranih naučnica u svim naučnim oblastima, a na Odeljenju društvenih nauka čak nema niti jedne žene.

Pored rodnog disbalansa u broju istraživača, iskustvena evidencija svedoči i o velikom rodnom disparitetu u pogledu produkcije i publikovanja naučnih radova (Larivière et al. 2013). Studija nastala na osnovu analize 5.500.000 dokumenata i 27.300.000 autora, otkriva da muškarci produkuju veći broj radova (70%) i ostvaruju više prvih autorstava (66%) od žena, čak i u najproduktivnijim zemljama (West et al. 2013). Tu neravnotežu prati i disbalans u pogledu vidljivosti, citiranosti i uticajnosti publikacija. U jednoj studiji pronađeno je čak da su samo 13% visoko citiranih autora u 2014. godini bile naučnice. Broj varira po disciplinama, od 3,7% u inženjerstvu do 31% u društvenim naukama (Bornmann et al. 2015).

Rodne razlike primetne su i u pogledu zarada i karijerne putanje i napretka istraživača u naučnoj hijerarhiji. Jedna studija urađena na osnovu analize rezultata više od 25.000 istraživača pokazala je da muškarci znatno češće u karijeri postaju vodeći istraživači (Van Dijk et al. 2014). Druge studije pružaju dokaze o sporijem napretku žena jer one duže ostaju na mestu asistenta profesora i naučnih saradnika nego muškarci (Van den Besselaar, Sandström 2016). Predrasude u korist angažovanja muškaraca, veće početne plate, lakši pristup kreditnim linijama za istraživanja, veća mentorska podrška, viši procenat dobijanja finansijskih sredstava za projekte – samo su neki od brojnih faktora koji predstavljaju glavne prepreke na karijernom putu žena (Moss-Rakusin 2012; Sege 2015).

Žene češće od muškaraca imaju nelinearne profesionalne putanje i češće napuštaju akademsku karijeru (Ramos et al. 2015). Neravnoteža između radnog i privatnog života u velikoj meri ometa produktivnost i napredak (Kyvik, Teigen 1996). Prekid karijere kasnije može uticati na celokupnu naučnu produktivnost. Razlozi su najčešće porodijsko odsustvo, loše zdravstveno stanje, izostanak partnera i potpuno preuzimanje porodičnih obaveza. Te odluke skopčane su s nedostatkom izbora u vezi s roditeljskim

odsustvom, društvenim očekivanjima u vezi s negom i brigom, a važne su i rodne razlike u zaradama i prihodima. Rezultati studije u kojoj je ispitan veliki broj naučnica sa 13 najboljih univerziteta u SAD potvrđuju da one obavljaju skoro dvostruko više poslova u domaćinstvu nego naučnici, što znatno utiče na naučnu produkciju i profesionalni rad u svim aspektima (Schiebinger, Gilmartin 2010).

Meri En Mejsen iz Instituta za pravo i socijalnu politiku na Univerzitetu Berkli skreće pažnju na činjenicu da deca za muškarce predstavljaju karijernu prednost, a za žene vrlo često i nažalost kraj karijere. Prema podacima empirijskog istraživanja širom Amerike kojim je rukovodila Mejsen, među redovnim profesorima 70% muškaraca ima decu, a među ženama svega 44% (Mason et al. 2013). Na osnovu poređenja naučnih karijera muškaraca, žena bez dece i žena s decom – ustanovljeno je da žene s decom u 35% slučajeva napuštaju karijeru posle doktorata, a u 27% slučajeva na putu do sticanja najvišeg naučnog zvanja. Tu rodnu diskrepanciju Mejsen objašnjava rigidnošću akademskog sistema napredovanja, koji ne dozvoljava zastanak u radu, te od žena zahteva da najviše rade u svojim 30-im i ranim 40-im godinama, a to su godine kada žene danas najčešće i rađaju. Majke gube korak u napredovanju i ostaju na nižim pozicijama. Ponovni ulazak u akademski život nakon zastanka predstavlja veliki izazov, te stoga veći broj naučnica, za razliku od njihovih kolega, radi s kraćim radnim vremenom, na povremenim i privremenim poslovima, što u velikoj meri utiče na njihovu produktivnost i napredak.

Ključ za ostvarivanje jednakih mogućnosti za muškarce i žene, majke i očeve i u nauci i u akademskom životu jesu strukturne promene koje podrazumevaju čitav set mera i mehanizama usmerenih na postizanje balansa između privatnog i profesionalnog života. Tu spadaju mere poput plaćenog porodiljskog odsustva i za majke i za očeve; zatim fleksibilna radna mesta; politika ponovnog zapošljavanja; refundiranje troškova nege i brige o deci tokom rada noću, vikendom i izvan mesta prebivališta; analiza zadovoljstva platom; dostupnost valjane brige o deci na radnom mestu.

Kao digresija na prethodno pomenute nalaze, interesantni su podaci jednog novijeg istraživanja o položaju naučnica u Srbiji, gde više od polovine žena, kao i muškaraca iz uzorka, smatra da tranzicija u roditeljstvo ne bi ugrozila njihovu karijeru (Ćeriman, Fiket, Ratz 2017). Međutim, skoro polovina žena iz uzorka smatra da muškarci i žene koji rade na istim pozicijama u nauci nemaju iste probleme u radu, a preko trećine žena iz uzorka i da žene nemaju iste mogućnosti da karijerno napreduju kao muškarci (Ćeriman 2017, 73). Samo nekoliko sagovornica iz uzorka primećuje podređenu poziciju žena u poređenju s muškarcima (Ćeriman 2017, 79). Ti kontradiktorni nalazi ukazuju na ambivalentan odnos koji žene u nauci i u akademskoj sredini imaju prema rodnoj neravnopravnosti. Još uvek su vrlo jaki socijalno-kulturni faktori koji posle socijalizacije u okvirima patrijarhalnog sistema vrednosti i hegemonijskog

maskuliniteta igraju ključnu ulogu u neprepoznavanju problema rodne neravnopravnosti i posledica s kojima se žene suočavaju u svakodnevnom životu.

Brojna istraživanja skreću pažnju i na široko rasprostranjene predrasude i seksizam u zapošljavanju, autorstvu, priznavanju doprinosa i promociji izvrsnosti znanja uspešnih žena. Radi se o „Matilda efektu“, gde se ženski autori uglavnom povezuju s nižim percipiranim kvalitetom objavljenih radova i manjim interesovanjem za saradnju i rad na zajedničkim projektima (Knobloch-Westerwick et al. 2013). „Matilda efekat“ je termin koji je skovala istoričarka nauke Margaret Rositer (Margaret W. Rossiter) 1993. godine, a dobio je naziv po sifražetkinji Matildi Džoslin Gejdž (Matilda Joslyn Gage) i odnosi se na fenomen umanjivanja i čak pripisivanja rezultata naučnog rada žena muškarcima, najčešće njihovim muževima i partnerima.

Rodne razlike u pogledu broja objavljenih publikacija i njihovog uticaja povezano su i s razlikama u obrascima saradnje i sa obimom istraživačke mreže saradnika. Iako istraživačice sarađuju češće od muškaraca, njihove mreže su manje uticajne i uglavnom nisu međunarodnog karaktera (Uhly et al. 2015; Abramo et al. 2013). Istraživačice su takođe više interdisciplinarno usmerene i ređe se usko specijalizuju u određenim oblastima, što je takođe povezano s nižom produktivnošću, nižom stopom preuzimanja radova sa elektronskih portala i slabijom promocijom naučnog znanja (Leahey 2006; Leahey et al. 2010).

2. Rodna perspektiva u istraživanjima

Oslanjajući se na valjane izvore podataka i analitičke ekspertize, Elsevijer je realizovao istraživanje zasnovano na evidenciji produkcije, kvaliteta i uticaja naučnih rezultata iz istraživanja širom sveta, koje uključuje rodnu perspektivu i kao takvo može poslužiti za razumevanje uloge roda u strukturi globalnog istraživačkog tržišta (Gender in the Global Research Landscape 2017). U ispitivanju su korišćene bibliometrijske analize i metodologije koje omogućavaju podelu autora po polu u *Scopus* apstraktnoj i citatnoj bazi podataka i uključuju poređenja između dvadeset i sedam predmetnih oblasti u dvanaest zemalja tokom dve decenije. Baza obuhvata preko 62.000.000 dokumenata u više od 21.500 serijskih publikacija oko 5.000 izdavača, uključujući sve glavne istraživačke oblasti, sa 6.900 naslova u fizičkim naukama, 6.400 u medicinskim naukama, 4.150 u prirodnim naukama, te 6.800 u društvenim naukama.

Analiza rezultata istraživanja obuhvata tumačenje produktivnosti, uticaja i saradnje istraživača posmatranih kroz prizmu rodne perspektive i obima istraživanja rodni pitanja. Na osnovu analize ogromnog broja podataka, nastao je svojevrsan portret naučnih aktivnosti u globalnom kontekstu, koji pre svega obezbeđuje evidenciju bazu za buduće istraživačke agende što se tiču rodne ravnopravnosti u nauci. U ovom delu teksta koriste se nalazi tog istraživanja kao analitički okvir za razumevanje roda u istraživačkom pejzažu i kao dobra osnova za buduća slična istraživanja.

2.1. Učešće i produktivnost

U 2013. godini, žene su činile između 44% i 54% diplomaca na univerzitetima širom sveta (Gender and Science 2018). U izveštaju Evropske komisije navodi se da u Evropskoj uniji između 40% i 60% doktorskih studija završavaju žene (She Figures 2015). Međutim, nakon prvog stepena univerzitetskog obrazovanja, žene često napuštaju akademsku karijeru iz različitih razloga. Njihov udeo među naučnim istraživačima kreće se od 25% (STEM) do 40% (biologija, medicina, hemija, genetika). Tokom poslednje dve decenije, procenat žena među istraživačima povećao se u svim posmatranim zemljama i regionima. U devet zemalja (SAD, Evropska unija, Ujedinjeno Kraljevstvo, Kanada, Australija, Francuska, Brazil, Danska i Portugalija), žene čine više od 40% istraživača (Gender in the Global Research Landscape 2017). Povećava se i udeo žena među pronalazačima i inovatorima na globalnom nivou.

Analizom naučnih rezultata među istraživačima utvrđeno je da muškarci u proseku objavljuju više naučnih radova od žena (Gender in the Global Research Landscape 2017, 30). To što žene objavljuju manje ne utiče na činjenicu da se njihovi radovi manje citiraju ili preuzimaju s naučnih portala. Ta neravnoteža u naučnoj produkciji ogleda se pre svega u vidljivosti i prepoznatljivosti na naučnom tržištu. Doprinos žena u stvaranju i objavljivanju naučnih rezultata je velik, čak i u oblastima u kojima se one nalaze u manjini. Međutim, žene ređe prihvataju da budu vodeće ili korespondirajuće autorke u radovima nego što to čine muškarci. One su više sklone da eksperimentišu, dok muškarci preuzimaju uloge rukovodilaca i koordinatora projekata (Macaluso et al. 2016).

2.2. Citiranost i uticajnost

U domenu citiranosti naučnih radova autorke iz Sjedinjenih Država ostvaruju veći skor od kolega, dok je u Britaniji i Evropi citiranost radova istraživača i istraživačica ujednačena. U svim ostalim zemljama citiranost radova muških kolega je nešto veća (Gender in the Global Research Landscape 2017, 32). Žene su međutim mnogo manje zastupljene među inovatorima. Udeo žena na globalnom nivou porastao je sa 10% u periodu 1996–2000. na 14% od 2011. do 2015. Takođe je porastao i broj patenata koji uključuju bar jednu ženu registrovanu u timu pronalazača – sa 19% na 28% u istim vremenskim intervalima.

Žene su manje uspešne u podnošenju zahteva i dobijanju finansijskih sredstava za naučne projekte, prilikom dobijanja stipendija i donacija. Stopa uspeha pri apliciranju za grantove varira u zavisnosti od životne dobi i faze u karijeri. Pošto su uspešniji stariji istraživači i pošto je ženā znatno manje pri vrhu lestvice u naučnoj hijerarhiji, onda koncept propusnog kanala (*leaking pipeline*) ponovo postaje osnovni faktor za objašnjenje manjeg uspeha naučnica koje se javljaju na konkurse za finansiranje projekata (Gender in the Global Research Landscape 2017, 56).

2.3. Saradnja na međunarodnim projektima

Na mnogim istraživačkim poljima saradnja je od suštinskog značaja za razvoj i testiranje hipoteza i objavljivanje nalaza. Ona omogućava inovaciju, olakšava razmenu ideja i rezultira većom vidljivošću i naučnim uticajem. To je naročito važno kada je reč o međunarodnoj saradnji, širenju istraživačke mreže i razmeni ljudskih resursa. U svim zemljama u oba posmatrana perioda, žene manje participiraju u međunarodnoj saradnji (Gender in the Global Research Landscape 2017, 52). Taj problem prati čitav niz negativnih posledica kao što su smanjenje vidljivosti, prepoznatljivosti, citiranosti i uticajnosti njihovog naučnog rada na međunarodnoj sceni (Franceschet, Costantini 2010).

Rezultati istraživanja potvrđuju još jednu značajnu kontradiktornost – naučna saradnja više privlači žene nego muškarce (Kuhn, Villeval 2013). Ta činjenica je direktna posledica fenomena „staklenog plafona“, nevidljivih barijera koje onemogućavaju žene da participiraju u međunarodnim projektima. Druga prepreka jesu porodični odnosi, jer međunarodna saradnja zahteva veću mobilnost istraživača. Iako porodica i deca mogu negativno uticati na orijentaciju istraživačica na međunarodnu saradnju, pokazalo se da prisustvo supruga ili partnera s punim radnim vremenom predstavlja ključni faktor u donošenju odluke o mobilnosti (Uhly et al. 2015). Konačno, manja uspešnost u dobijanju finansijskih sredstva za istraživački rad predstavlja značajnu prepreku za žene da se umreže i razviju međunarodnu saradnju (Kaatz et al. 2016). Takođe, žene manje od svojih kolega učestvuju u publikovanju naučnih rezultata na međunarodnim projektima, što automatski povlači manju citiranost i prepoznatljivost u internacionalnim naučnim krugovima.

2.4. Međusektorska saradnja, interdisciplinarnost i mobilnost

Žene ređe učestvuju u zajedničkim projektima akademskog i korporativnog sektora, što ima negativne implikacije na uticaj i prepoznatljivost njihovog istraživačkog rada. U oba posmatrana perioda proporcija naučnih rezultata proisteklih iz akademsko-privredne saradnje manja je kada je reč o produkciji naučnica i istraživačica (Gender in the Global Research Scaping 2017, 56).

Naučna produkcija istraživačica uključuje i veći udeo interdisciplinarnih istraživanja (Gender in the Global Research Landscape 2017, 58). Žene imaju i nešto veći udeo u 10% najboljih interdisciplinarnih naučnih radova. Žene su sposobne da rade u različitim sredinama i komuniciraju s većim brojem ljudi u različitim oblastima. Interdisciplinarnost danas postaje sve važnija u naučnom radu, tako da naučnicama treba odati priznanje za dostignuća u tom pogledu. Međutim, zbog rodnog disbalansa, seksizma u nauci i patrijarhalnog sistema vrednosti, interdisciplinarnost u naučnom

radu povezana je s nižim stepenom citiranosti u odnosu na objavljivanje rezultata istraživanja iz jedne discipline, gde dominiraju muškarci.

Žene u nauci manje su pokretljive u međunarodnim okvirima nego njihove kolege. Procenat žena istraživača definisan kao migratorna grupa, u bilo kojoj od tri klase (odliv, prelazak ili priliv) niži je od udela žena u aktivnoj istraživačkoj populaciji (Gender in the Global Research Landscape 2017, 60). Veća je zastupljenost žena u nemigratornoj grupi, koju čine istraživači što nisu mobilni u međunarodnim okvirima nego u tranzitornoj, kojoj pripadaju istraživači koji se kreću na međunarodnom tržištu. Međutim, međunarodna saradnja produkuje prepoznatljivost i uticajnost na globalnoj naučnoj sceni i u tom smislu naučnice i istraživačice u nepovoljnijem su položaju. Manja mobilnost negativno utiče i na mogućnost žena da napreduju u karijeri i zauzmu pozicije u vrhu naučne lestvice. Takođe je utvrđena i značajna korelacija između mobilnosti i produktivnosti u naučnom radu, odnosno citiranosti, a samim tim i vidljivosti i uticajnosti u naučnim krugovima (Gender in the Global Research Landscape 2017, 62).

2.5. Mapiranje rodne tematike

Istraživanje rodne problematike u nauci tokom poslednjih decenija stalno se uvećava i menja. Ta oblast napreduje brže od stope rasta naučne produkcije u celini (Gender in the Global Research Landscape 2017, 69). Većina rodni istraživanja u prošlosti fokusirala se na učešće žena u društvenim naukama, a ona se znatno razlikuju od istraživanja rodne tematike na primeru u STEM. Koncept rodni inovacija relativno je nov i nastao je promocijom rodne analize u naučnim istraživanjima pre svega tehničkog, prirodnjačkog i medicinskog usmerenja (Gender in the Global Research Landscape 2017, 69). Istraživanja postaju sve složenija i sveobuhvatnija, često interdisciplinarna i intradisciplinarna, pa se i nove teme pojavljuju skoro svakodnevno. Nekadašnja dominacija istraživačica iz Sjedinjenih Država koje su se bavile rodni pitanjima polako jenjava s porastom interesovanja naučnica svih provenijencija unutar zemalja Evropske unije i šire. Mislim da tu anglosaksonsko govorno područje ne igra toliko ulogu koliko stavljanje rodne ravnopravnosti u prioritete naučne strategije EU (Horizon 2020). Takav pristup doprineo je da se rodna tematika sve češće nalazi na mapi istraživačkih projekata u svim evropskim zemljama.

U vremenskom rasponu od 2011. do 2015. godine evidentirano je više od 23.000 istraživanja o rodni pitanjima, dva i po puta više nego između 1996. i 2000. godine (Gender in the Global Research Landscape 2017, 73). U periodu 1996–2000, najveći broj istraživanja bio je lociran u Sjedinjenim Državama, 50% ili 4.000 radova. Taj broj se udvostručio u periodu 2011–2015, ali posmatrano relativno, iznosio je 34% od celokupne produkcije u ovoj oblasti. U EU je evidentiran velik porast sa 21% (1996–2000) na 35% (2011–2015). Najveći uticaj, čitljivost i citiranost imaju radovi publikovani u

Sjedinjenim Državama, Ujedinjenom Kraljevstvu i Danskoj, što je pre svega posledica dominacije anglosaksonskog govornog područja u svetskim razmerama, a zatim i tradicionalno visokog udela radova s rodnom tematikom unutar naučne produkcije ovih zemalja. Manju uticajnost beleže radovi publikovani u zemljama čije su naučne zajednice male i relativno skoro su počele da se bave problematikom rodne ravnopravnosti, kao što je to u zemljama istočnoevropskog i južnoevropskog regiona.

Među temama koje su figurirale u istraživanjima od 1996. do 2000. u društvenim naukama, izdvajaju se rodna ekonomija, rodna ravnopravnost, žene u nauci, obrazovanje, zapošljavanje, rodni identitet, rodne politike (Gender in the Global Research Scaping, 2017, 72). Te teme su često predstavljene u radovima kao povezane i isprepletane. U periodu od 2011. do 2015. mapa se proširuje na veći broj tema, reflektujući porast interesovanja za istraživanja u ovoj oblasti. Unutar društvenih nauka pojavljuju se novi termini poput feminizma, participacije, reprezentacije, rodnih stereotipa, rodnog jaza u zaradama, rodnog budžetiranja, feminističke ekologije. Dobar primer podizanja naučnog znanja iz ove oblasti na viši nivo predstavljaju istorijske nauke, gde se s većim ulaskom žena u proteklih 30 godina menja istraživačka agenda. Javljaju se istorija roda, istorija domaćinstva, istorija rađanja, istorija braka. Slično se dešava i u drugim društvenim naukama, sociologiji, antropologiji, etnologiji, psihologiji, pedagogiji, što u velikoj meri doprinosi naučnoj izvrsnosti.

3. Prevazilaženje rodnog disbalansa u nauci

Ključni faktori za jačanje rodne ravnopravnosti u nauci i akademskom životu mogu se podeliti u nekoliko grupa, uključujući sledeće komponente:

- novu formu radne snage na naučnom tržištu, koja u potpunosti uključuje žene i revitalizuje naučna dostignuća;
- globalizaciju i posebno internacionalizaciju nauke, koja pomaže u širenju rodne ravnopravnosti;
- participaciju žena na vodećim pozicijama u nauci;
- javno angažovanje koje je fokusirano na rodnu ravnopravnost u nauci i na akademiji.

Značajan mehanizam jeste promovisanje rodne ravnopravnosti kroz institucije, putem strukturnih promena u istraživačkim organizacijama, u naučnim institutima i na univerzitetima. Od 2000-ih se znatno intenzivnije kreiraju i sprovode razni programi koji rade na smanjenju implicitne rodne neravnopravnosti u zapošljavanju, vođenju karijere, podršci porodičnim politikama, mobilnosti i saradnji na međunarodnim projektima. Naredni faktor za stimulisanje žena jeste potreba da agencije za finansiranje prepoznaju i razumeju neophodnost integracije rodne analize u istraživačke projekte, jer to nije samo pitanje inkluzije žena, već pre svega pitanje kvaliteta istraživačkog rada i izvrsnosti naučnih rezultata. Stimulisanje izvrsnosti integrisanjem

rodne analize u istraživački rad predstavlja najvažniji pristup koji treba da unapredi nauku i visoko obrazovanje. Poslednjih godina na univerzitetima u razvijenim zemljama počinju da se usavršavaju instrumenti za merenje rodni varijabli u naučnim istraživanjima. Vlade, univerziteti, instituti i sve više privatne korporacije razvijaju posebne strateške planove za postizanje rodne ravnopravnosti u nauci.

Sve veći broj recenziranih časopisa sprovodi uređivačke politike koje zagovaraju principe rodne ravnopravnosti. Evropsko udruženje naučnih urednika sastavilo je skup preporuka za uključivanje rodne tematike u samu strukturu studija, analizu podataka i interpretaciju nalaza. Ti standardi će ojačati politiku dodele grantova i finansiranje zasnovano na rodnoj ravnopravnosti. Rodna dimenzija će vrlo skoro biti zastupljena i u oblastima kao što su teoretska fizika, inženjering, biomedicina, mašinstvo, računarski hardver, nanotehnologija. Evropska komisija identifikovala je oko 130 oblasti nauke i tehnologije u kojima bi rodna analiza bila korisna za istraživanja i doprinela ostvarivanju izvrsnih rezultata.

Iako poneke agencije za finansiranje imaju strategiju uključivanja rodne dimenzije u istraživanja, većina istraživača ne zna kako ovu vrstu istraživanja sprovesti na sofisticiran način. Rodne studije, teorije i metode još uvek se ne nalaze u bazičnom kurikulumu univerzitetskih nastavnih planova i programa. Stoga je podrška u obuci istraživača i nastavnog osoblja na prirodnim, tehničkim i društvenim fakultetima i u institutima ključna. Kreatori javnih politika sve češće žele podržati istraživanja koja nude podatke što se mogu koristiti u realizaciji novih standarda. Na primer, Evropska komisija je podržala program Rodne inovacije jer je prepoznala vrednost i utilitarnu funkciju tog projekta, a analizu podataka koristi kao dokaz za opravdanost svojih politika. Preko tog projekta pokazuje se kako istraživanje može koristiti kreativnu moć rodne analize za nova otkrića i inovacije. Dobar primer predstavlja činjenica da sve više žena ulazi u tehnološke nauke i kreira nove materijale kojima otvara ženama nove opcije i nove slobode u osnovnim biološkim funkcijama. Tim područjem se sigurno ne bi bavili muškarci, tako da je zaista važno da žene budu u istraživačkim ustanovama, dobro finansirane i u poziciji da mogu da propituju i odlučuju o važnim naučnim projektima.

Zaključak

Kada je u pitanju valjanost istraživačkog rada naučnika i naučnica, ne postoje validni dokazi koji bi dokumentovali tvrdnje o rodno zasnovanim razlikama. Postoje suptilne razlike u perspektivama, stavovima i atributima koje muškarci i žene unose u istraživanja i koje ih čine boljim. Da bi se povećala valjanost naučnih istraživanja, mora se povećati udeo žena u njima. Većina naučnih istraživanja danas se odvija u timovima i najefektivniji su oni u kojima je postignuta rodna ravnoteža. Usredsređenost na neiskorišćene potencijale i talente žena od ključne je važnosti.

Aktivnosti u toj oblasti započele su još osamdesetih godina prošlog veka u razvijenim zemljama, kada su državne agencije prikupljale statističke podatke o ženama na tržištu radne snage u nauci, obezbeđivale programe za započinjanje karijera, uspostavljale mentorske mreže, povećavale sredstva za istraživanja koje vode žene i organizovale obuke u pregovaranju o naučnim projektima. To je donelo značajne pomake u položaju žena u nauci i akademiji. Međutim, pred nama je još uvek dug put u prevladavanju strukturnih prepreka za dostizanje rodnog balansa u naučnom i akademskom životu.

Na kraju želim istaći veliku važnost i značaj prezentiranih podataka iz pomenutih istraživanja kao osnove za kreiranje budućih javnih politika u oblasti nauke i visokog obrazovanja. Navedeni rezultati pružaju obilje validnih dokaza za postojanju rodne neravnoteže i ukazuju na preku potrebu da se u procese donošenja odluka neizostavno uključe i rodne analize iz naučnih istraživanja. Istraživački nalazi mogu obezbediti validnu potvrdu za sprovođenje određene politike i treba da budu korišćeni kao snažno sredstvo u političkoj borbi za prevazilaženje rodne neravnopravnosti.

Literatura

- Abramo, G., D'Angelo, C.A., Murgia, G. (2013). Gender differences in research collaboration. *Journal of Informetrics*. (4):811-822. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2013.07.002>
- Bornmann, L., Bauer, J., Haunschild, R. (2015). Distribution of women and men among highly cited scientists. *Journal of the Association for Information Science and Technology*. 66 (12): 2715-2716. doi>10.1002/asi.23583
- Ćeriman J., Fiket I., Rác. (2017). *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*. Beograd. IFDT.
- Council of Europe. 2018. *Gender Equality Strategy 2018-2023*. <https://rm.coe.int/prems-093618-gbr-gender-equality-strategy-2023-web-a5/16808b47e1>
- European Commission. (2015). *She Figures*. https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/she_figures_2015-final.pdf
- European Commission. (2015). *Advancing gender equality in the European Research Area*. <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14846-2015-INIT/en/pdf>
- European Commission. (2015). *Science with and for Society*. http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/wp/2014_2015/main/h2020-wp1415-swfs_en.pdf#14
- Franceschet, M., Costantini, A. (2010). The effect of scholar collaboration on impact and quality of academic papers. *Journal of Informetrics*. 4(4):540-553. DOI:10.1016/j.joi.2010.06.003
- Huyer, S. (2015). Is the Gender Gap Narrowing in Science and Engineering? In: *UNESCO Science Report: Towards 2030*. Paris, France: UNESCO Publishing. <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002354/235406e.pdf>
- Kaatz, A., Lee, Y. G., Potvien, A., et al. (2016). Analysis of NIH R01 application critiques, impact and criteria scores: Does the sex of the principal investigator make a difference? *Academic Medicine* 91(8):1080-1088. doi: 10.1097/ACM.0000000000001272.
- Knobloch-Westerwick, S., Glynn, C. J., Huges, M. (2013). The Matilda effect in science communication: an experiment on gender bias in publication quality perceptions and collaboration interest. *Sci Commun*. 35:603-625. doi:10.1177/1075547012472684.

- Kuhn, P. J., Villeval, M. C. (2013). Are women more attracted to cooperation than men? *National Bureau of Economic Research Working Paper* No. 19277. <http://www.nber.org/papers/w19277>
- Kyvik, S., Teigen, M. (1996). Child care, research collaboration, and gender differences in scientific productivity. *Science Technology Human Values*. 21(1):54-71. <https://doi.org/10.1177/016224399602100103>
- Larivière, V., Ni, C., Gingras, Y., Cronin, B., Sugimoto, C. R. (2013). Global gender disparities in science. *Nature*. 504(7479):211-213. <http://doc.sciencenet.cn/upload/file/2013121-2152030894.pdf>
- Leahey, E. (2006). Gender differences in productivity: Research specialization as a missing link. *Gender and Society*. 20(6):754-780. <https://doi.org/10.1177/0891243206293030>
- Leahey, E., Keith, B., Crockett, J. (2010). Specialization and promotion in an academic discipline. *Research in Social Stratification and Mobility*. 28(2):135-155. <http://dx.doi.org/10.1016/j.rssm.2009.12.001>
- Macaluso, B., Larivière, V., Sugimoto, T., Sugimoto, C. R. (2016). Is Science Built on the Shoulders of Women? A Study of Gender Differences in Contributorship. *Academic Medicine*. 91(8):1136-1142. doi: 10.1097/ACM.0000000000001261.
- Mason M. A., Wolfinger N. H., Goulden M. (2013). *Do Babies Matter?: Gender and Family in the Ivory Tower (Families in Focus)*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Ramos, A. M. G., Cortés, J. N., Moreno, E.C. (2015). Dancers in the dark: Scientific careers according to a gender-blind model of promotion. *Interdisciplinary Science Review*. 40(2): 182-203. <https://doi.org/10.1179/0308018815Z.000000000112>
- Republički zavod za statistiku. (2017). *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd: RZS.
- Ritchie, T. D. (2009). Gender bias in research. In: J. O'Brien, J. Fields, E. Shapiro, Eds., *Encyclopedia of Gender and Society*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, vol. 2, pp. 713-715.
- Sege, R., Nykiel-Bub, L., Selk, S. (2015). Sex differences in institutional support for junior biomedical researchers. *JAMA*. 314(11):1175. doi:10.1001/jama.2015.8517
- Uhly, K. M., Visser, L. M., Zippel, K. S. (2015). Gendered patterns in international research collaborations in academia. *Studies in Higher Education*. 1-23:760-782. <https://doi.org/10.1080/03075079.2015.1072151>
- UNESCO. (2018). *Gender and Science*. <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/priority-areas/gender-and-science/improvingmeasurement-of-gender-equality-in-stem/stem-and-gender-advancement-saga>
- Van den Besselaar, P., Sandström, U. (2016). Gender differences in research performance and its impact on careers: a longitudinal case study. *Scientometrics*. 106(1):143-162. doi>10.1007/s11192-015-1775-3
- Van Dijk, D., Manor, O., Carey, L. B. (2014). Publication metrics and success on the academic job market. *Current Biology*. 24(11). doi: 10.1016/j.cub.2014.04.039.
- West, J. D., Jacquet, J., King, M. M., Correll, S. J., Bergstrom, C. T. (2013). The role of gender in scholarly authorship. *Plos One*. 8(7). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0066212>

III
RODNA RAVNOPRAVNOST, DISKRIMINACIJA I
SEGREGACIJA U VISOKOM OBRAZOVANJU U SRBIJI:
KRITIČKI OSVRT

JELENA ČERIMAN
IRENA FIKET

RAZUMEVANJE KONCEPTA RODNE RAVNOPRAVNOSTI U NORMATIVNOM OKVIRU VISOKOG OBRAZOVANJA U SRBIJI

Abstract: Since 2000, a number of legal and political measures and mechanisms have been implemented to advance gender equality in research and higher education institutions in Serbia, mainly as a part of the process of harmonisation of legislation with the EU standards on gender equality. However, while on one side the relatively high score on the Gender Equality Index is often evoked in political discourse to support the claim that Serbia is doing well regarding gender equality in higher education, most of the empirical research done in Serbia reveals persistent gender inequalities, gendered career possibilities, and unequal working conditions in academia for women and men. Originating from those contradictory assertions, our main research interest in this chapter is concerned with the way in which the concept of gender equality is understood in the normative frame of Serbia. Our hypothesis is that gender inequalities in the academic sphere are actually supported by the way in which the concept of gender equality is framed in the Serbian normative order.

Our study will be based on the analyses of documents that form the normative framework of gender equality in higher education in Serbia. In addition, we will analyse the data gathered in interviews with the academics of the University of Belgrade. Hence, an inappropriate normative framework will be detected, explored, and additionally explained through its visible practical implications.

Keywords: gender equality concept, higher education, Serbia

1. Uvod

U Srbiji je od 2000. godine razvijen niz pravnih i političkih mera i mehanizama za unapređenje rodne ravnopravnosti u naučnoistraživačkim i visokoškolskim ustanovama. Novi podsticaj za to došao je pre svega iz procesa pridruživanja Srbije Evropskoj uniji. Dati proces zahtevao je harmonizaciju domaćeg normativnog okvira s opštim standardima EU za rodnu ravnopravnost, kao i sa specifičnim preporukama

za ovu oblast poput preporuka u *Uputstvu za rodnu ravnopravnost u Horizontu 2020* (2016)¹ i u *Vodiču za sprovođenje ciljeva koji promovišu rodnu ravnopravnost u istraživanju i inovacijama* (2018).² Navedeni dokumenti, zajedno s nekoliko godina ranije donetim *Zaključkom Saveta Evropske unije o jačanju rodne ravnopravnosti u evropskom istraživačkom prostoru* (2015),³ obavezujući su za oblast visokog obrazovanja u Srbiji. Uz to, uputstvo za rodnu ravnopravnost u Horizontu 2020 i Zaključak Saveta Evropske unije o jačanju rodne ravnopravnosti u evropskom istraživačkom prostoru postavljaju uključivanje rodne dimenzije u projekte kao kvalifikujući uslov, te ograničavaju Univerzitet u Beogradu u pristupu evropskim fondovima ukoliko ne zadovolji dati kriterijum. Zbog svega navedenog ne može se negirati relevantnost normativnog okvira EU za razumevanje koncepta rodne ravnopravnosti u normativnom okviru Srbije.

Iako se u svom radu nećemo specifično baviti problematikom neadekvatnog usklađivanja normativnog okvira Srbije sa EU okvirom, značajno je naglasiti da se koncept rodne ravnopravnosti u evropskom diskursu definiše kao „koncept koji znači da sva ljudska bića imaju slobodu da razvijaju lične sposobnosti i prave izbore bez ograničenja nametnutih strogim rodnim ulogama“ (EC 1998, prema Babović 2010, 245), kao i na jednakosti (videti Ibidem, 242–259) u pristupu resursima, u šansama i tretmanu posmatrano kroz interseksionalnu prizmu, to jest uz uvažavanje međusobnog uticaja različitih dimenzija identiteta na proizvodnju nejednakosti. Multisektorsko poimanje koncepta postavilo je zahtev da rodna ravnopravnost postane obavezujući element svih aktivnosti i politika Evropske unije na svim nivoima i u svim fazama, što zapravo čini osnovu strategije urođnjavanja, odnosno *gender mainstreaming*-a (Šijački 2009; Babović 2010; Čičkarić 2016; Antonijević 2016; 2018; Antonijević, Beker 2017). Unutar ovakvog konteksta i pod njegovim uticajem razvijao se i koncept rodne ravnopravnosti karakterističan za normativ visokog obrazovanja Republike Srbije.

Iako je u političkom diskursu zastupljeno stanovište o uspešnosti Srbije u pogledu uspostavljanja rodne ravnopravnosti u visokom obrazovanju, pri čemu se ističe da je standard EU meren putem Indeksa rodne ravnopravnosti (IRR)⁴ gotovo

¹ Directorate-General for Research & Innovation. 2016. Guidance on Gender Equality in Horizon 2020. Brussels: European Commission. http://eige.europa.eu/sites/default/files/h2020-hi-guide-gender_en.pdf

² European Commission & the Helsinki Group on Gender in Research and Innovation. 2018. Guidance to facilitate the implementation of targets to promote gender equality in research and innovation. Luxembourg: Publications Office of the European Union. https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/KI-07-17-199-EN-N.pdf

³ Council of the European Union. 2015. Council conclusions on advancing gender equality in the European research area. Brussels: Council of the European Union. <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14846-2015-INIT/en/pdf>

⁴ IRR je merni instrument Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost koji prati napredak u ostvarivanju rodne ravnopravnosti i pruža ocenu stanja u šest domena – rad, novac, znanje, vreme, moć i zdravlje.

dostignut⁵ (Babović 2016), većina empirijskih istraživanja identifikuje postojanje rodne nejednakosti u akademiji, kao i rodno određene karijerne perspektive i nejednake uslove rada za žene i muškarce u sistemu visokog obrazovanja (Blagojević 2009; Ignjatović et al. 2010; Ćeriman et al. 2018; Delibašić et al. 2018). Uz to i jedna od retkih empirijskih analiza o razmerama različitih vidova rodne segregacije u oblasti visokog obrazovanja pokazuje da obrazovna postignuća žena nisu dovela do korespondirajućeg povećanja učešća na odgovarajućim pozicijama moći u akademskoj hijerarhiji (Manić, Joksimović i Zarić 2018).⁶ Navedeni podaci govore u prilog tezi da hijerarhijska struktura na Univerzitetu i dalje perpetuira rodne nejednakosti, te je naša namera u ovom tekstu da ispitamo da li sam normativni okvir potpomaže ovakvu situaciju ili pruža mogućnosti za razgradnju hijerarhijskih, pre svega patrijarhalnih struktura.

Naša hipoteza je da su rodne nejednakosti u akademskoj sferi podržane načinom na koji je koncept rodne ravnopravnosti shvaćen u normativnom poretku Srbije koji je referentan za oblast visokog obrazovanja. Osnovni istraživački cilj jeste utvrđivanje kako značaja tako i značenja koji je dat konceptu rodne ravnopravnosti u domaćem normativnom okviru.

Kako bismo odgovorile na postavljene istraživački cilj, studiju smo zasnovale na kvalitativnoj analizi sadržaja svih relevantnih dokumenata koji čine normativni okvir uvođenja rodne ravnopravnosti u visoko obrazovanje u Srbiji.⁷ U eksplorativnoj fazi, celokupni sadržaj svih dokumenata detaljno je pregledan i izdvajani su delovi što se odnose na ključne kategorije naše analize i veze između njih (rod, ravnopravnost, rodna ravnopravnost, obrazovanje, visoko obrazovanje), a koje su dodatno proširene jer smo već u ovoj fazi uočile da navedene osnovne kategorije stoje u tesnoj vezi i s nekim drugim pojmovima. Namera nam je bila da sadržaj koncepta rodne ravnopravnosti dobijemo iz samih dokumenata koji su činili materijal naše analize, te da gradimo zaključke utemeljene na podacima, bez unapred zadate definicije koncepta. Proveru pouzdanosti i valjanosti izdvojene empirijske građe u eksplorativnoj fazi vršile smo najpre zasebnim izdvajanjem relevantnih delova teksta (svaka istraživačica za sebe), a zatim njihovim upoređivanjem. Potvrdu pouzdanosti dobile smo potpunim poklapanjem

⁵ Gledano prema ukupnom skor u svih šest domena Indeksa rodne ravnopravnosti, rezultat država članica EU je 52,9%, dok je u Srbiji 40,6%. U domenu znanja, razlika između EU i Srbije, ali i pojedinačni skorovi (skor EU iznosi 49,1%, a Srbije 36,1%) pokazuju da su neophodna unapređenja u ovoj oblasti.

⁶ Studija se zasniva na evropskim i domaćim statističkim podacima, kao i mikropodacima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije o pregledu zvanja na visokoškolskim institucijama.

⁷ Na nivou Univerziteta analizirani su svi dostupni dokumenti koji se odnose na Univerzitet u Beogradu, pa je koherentno s tim izborom, u narativnoj analizi empirijskog materijala dobijenog polustrukturisanim dubinskim intervjuima uzorak ograničen na akademske radnice i radnike angažovane na Univerzitetu u Beogradu.

izdvojenih delova. U drugoj fazi analitičkog postupka fokusirale smo se na interpretaciju izdvojenog teksta nastojeći da utvrdimo značaj i značenje koncepta rodne ravnopravnosti koji proizlaze iz samog sadržaja.

Utvrđivanje značaja koncepta obezbeđeno je podelom druge faze analize na dva koraka. U prvom koraku druge faze iz izdvojenog teksta opšteg normativnog okvira Republike Srbije⁸ izdvojile smo konstitutivne elemente kojima je određen koncept rodne ravnopravnosti, putem kojih smo, dakle, definisale i njegovu značenje.⁹ Videvši da podzakonski akti kojima se reguliše oblast visokog obrazovanja daju mogućnost još preciznijeg određenja samog koncepta, što bi osnažilo njegovu praktičnu primenu, u drugom koraku druge faze pratile smo da li su izdvojeni elementi koncepta rodne ravnopravnosti inkorporirani i dodatno pojašnjeni u normativnom okviru koji se direktno odnosi na oblast visokog obrazovanja.¹⁰ Time smo dakle utvrđivale

⁸ U prvom koraku analizirani su sledeći dokumenti: Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS br. 98/2006;

Zakon o ravnopravnosti polova, *Službeni glasnik RS* br. 104/2009;

Zakon o zabrani diskriminacije, *Sl. glasnik RS* br. 22/2009;

Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine sa akcionim planom za period od 2016. do 2018. godine, *Sl. glasnik RS* br. 04/2016;

Strategija razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji, *Sl. glasnik RS* br. 1/07;

⁹ Analizom Strategije obrazovanja odraslih u Republici Srbiji utvrdile smo da u njoj u potpunosti izostaju pojmovi roda i rodne ravnopravnosti, a pojam pola pojavljuje se na jednom mestu, kada se ističe značaj programa dokvalifikacije za redukciju polnih razlika. Elementi koncepta su identifikovani iz ostalih navedenih dokumenata opšteg normativnog okvira.

¹⁰ U drugom koraku analizirani su sledeći dokumenti: Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije za period od 2016. do 2020. godine – istraživanja za inovacije, Službeni glasnik br. 25/2016;

Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020 godine, Službeni glasnik br. 107/2012;

Zaključak o usvajanju akcionog plana za sprovođenje Strategije razvoja obrazovanja u Srbiji, Službeni glasnik br. 16/2015;

Zakon o inovacionoj delatnosti, Službeni glasnik br. 110/05, 18/10 i 55/13;

Zakon o nacionalnom okviru kvalifikacija Republike Srbije, Službeni glasnik br. 27/2018;

Zakon o naučnoistraživačkoj delatnosti, Službeni glasnik br. 110/2005, 50/2006 – Ispr. 18/2010 i 112/2015;

Zakon o Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, Službeni glasnik br. 18/2010;

Zakon o visokom obrazovanju, Službeni glasnik br. 88/2017 i 27/2018 – dr. zakon

Kodeks profesionalne etike Univerziteta u Beogradu, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 19;

Minimalni uslovi za izbor u zvanja nastavnika na univerzitetu, Službeni glasnik br. 101/15, 102/16, 119/17;

Odluka o obrazovanju nacionalnog tela za akreditaciju i proveru kvaliteta u visokom obrazovanju, Službeni glasnik br. 9/2018;

Pravilnik o listi stručnih, akademskih i naučnih naziva, Službeni glasnik br. 53/17 i 114/17;

Pravilnik o standardima i postupku za akreditaciju visokoškolskih ustanova, Službeni glasnik br. 88/2017; Pravilnik o standardima za samovrednovanje i ocenjivanje kvaliteta visokoškolskih ustanova, Službeni glasnik br. 88/2017;

i koliki je značaj dat konceptu. Pretpostavka je, naime, da viši nivo usklađenosti normativa ukazuje na viši značaj koji se pridaje konceptu rodne ravnopravnosti.

Pored kvalitativne analize sadržaja, u radu interpretiramo i zaključke dobijene narativnom analizom empirijskog materijala, tačnije polustrukturisanih dubinskih intervjuja s akademskim radnicama i radnicima angažovanim na Univerzitetu u Beogradu. Taj materijal koristimo samo kao dopunu zaključcima analize normativnog okvira, jer nam on omogućava dodatnu refleksiju o konceptu rodne ravnopravnosti u visokom obrazovanju, to jest identifikaciju praktičnih implikacija razrade koncepta rodne ravnopravnosti u normativnom okviru Srbije.

Rad se sastoji od uvoda, analize opšteg normativnog okvira, a u trećem delu rada analiziramo normativni okvir koji se specifično odnosi na oblast visokog obrazovanja. U četvrtom delu rada u analizu uključujemo podatke empirijskog istraživanja koji dodatno problematizuje koncept rodne ravnopravnosti, tačnije njegovo viđenje, i valorizaciju iz ugla akademskih radnica i radnika Univerziteta u Beogradu.¹¹ U zaključku sumiramo ključne uvide proizašle iz našeg istraživanja i diskutujemo o njima.

Pravilnik o minimalnim uslovima za sticanje zvanja nastavnika na Univerzitetu u Beogradu, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 192;

Pravilnik o većima naučnih oblasti na Univerzitetu u Beogradu, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 134; Pravilnik o načinu i postupku sticanja zvanja i zasnivanja radnog odnosa nastavnika Univerziteta u Beogradu, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 135;

Pravilnik o radu univerzitetskog ombudsmana, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 156;

Pravilnik o upisu studenata na studijske programe Univerziteta u Beogradu, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 168;

Pravilnik o standardima i postupcima za obezbeđenje kvaliteta, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 174;

Rešenje o obrazovanju matičnih naučnih odbora (2016), br. 119-0-469/2016-14/1 do 119-0-469/2016-14/17, Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, <http://www.mpn.gov.rs/reenje-o-obrazovanju-maticnih-naucnih-odbora/>;

Rešenje o imenovanju člana odbora za akreditaciju naučnoistraživačkih organizacija (2017), br. 119-01-00036/2017-14/1, Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/dr-Olivera-M.Djordjevic.pdf>;

Rešenje o imenovanju članova odbora za akreditaciju naučnoistraživačkih organizacija (2018), br. 119-01-296/2014-17, Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/%D0%A0%D0%B5%D1%88%D0%B5%D1%9A%D0%B5-%D0%BE-%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%9A%D1%83.pdf>;

Rešenje o imenovanju predsednika i članova Nacionalnog saveta za naučni i tehnološki razvoj (2016), Službeni glasnik br. 81/2016;

Statut Univerziteta u Beogradu, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 201.

¹¹ Istraživanje je realizovano od februara do jula 2018. godine s ciljem da se ispita moć delanja žena u nauci. Podaci su dobijeni putem dubinskih intervjuja sa ženama i muškarcima (kontrolna grupa u uzorku), koji obavljaju rukovodeće funkcije u okviru pet državnih univerziteta u Srbiji (Beograd, Novi Sad, Niš, Kragujevac i Novi Pazar). Za potrebe ovog rada korišćeni su intervjui sa 9 žena i 4 muškarca koji su zaposleni na Univerzitetu u Beogradu.

2. Koncept rodne ravnopravnosti u opštem normativnom okviru

U ovom poglavlju analiziramo širi normativni okvir koji se posredno odnosi na problematiku rodne ravnopravnosti u visokom obrazovanju.

Prva značajna opservacija dobijena analizom domaćeg normativnog okvira jeste da postoji terminološka nedoslednost kada je reč o upotrebi pojma *rodna ravnopravnost*. U Ustavu Republike Srbije, u Zakonu o ravnopravnosti polova, kao i u Zakonu o zabrani diskriminacije, koristi se pojam *ravnopravnost polova*, dok se u Nacionalnoj strategiji za rodnu ravnopravnost, kao i u nacrtu Zakona o rodnoj ravnopravnosti,¹² taj pojam nastoji zameniti pojmom *rodna ravnopravnost*. Data terminološka nedoslednost predstavlja specifičnu problematiku domaćeg normativnog okvira, ali o njoj izostaju detaljne empirijske naučne analize.

Za poimanje koncepta rodne ravnopravnosti u domaćem normativnom okviru još uvek se pokazuju značajnim pojmovi pola i roda, te određenje njihove relacije. Pol se prima kao prirodna, bazična, neupitna, pa i „neteoretizovana kategorija“ (Radulović 2009), iz koje se izvodi i razvija pojam roda. Budući da je pol shvaćen kao „biološka karakteristika lica“ (Zakon o ravnopravnosti polova, Član 10.), u Srbiji su prepoznata jedino dva pola, a pitanje ravnopravnosti svodi se na muškarce i žene (a ne na sva ljudska bića).¹³

Ustav Republike Srbije u Članu 15. garantuje *ravnopravnost polova* definisanu kao ravnopravnost žena i muškaraca, kao i razvoj politika jednakih mogućnosti. U članu 21. Ustav garantuje i zabranu svake diskriminacije „neposredne ili posredne, po bilo kom osnovu, a naročito po osnovu (...) pola“. Prema Zakonu o ravnopravnosti polova, politika jednakih mogućnosti definiše se u Članu 3. kao „ravnopravno učešće polova u svim fazama planiranja, donošenja i sprovođenja odluka koje su od uticaja na položaj žena i muškaraca“. Ovo određenje dopunjeno je u Nacionalnoj strategiji za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine, u kojoj u uvodu stoji da „primena politike jednakih mogućnosti i rodne ravnopravnosti podrazumeva upotrebu nediskriminatornog, rodno osetljivog jezika“.¹⁴

Ipak, svi analizirani dokumenti iz opšteg normativnog okvira, osim Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost, pisani su rodno neosetljivim jezikom, uz obra-

¹² Nacrt zakona o rodnoj ravnopravnosti,

https://www.minrzs.gov.rs/images/2._nacrt_zakona_o_rodnoj_ravnopravnosti_14.06.2018..pdf

¹³ Upotreba pojma pol umesto rod i u nazivu Zakona o ravnopravnosti polova takođe je rezultat nerazumevanja pojma rod kod tadašnje političke elite, koja je pojam najpre vezivala za srodstvo. Naziv važećeg zakona predstavlja i izvestan vid kompromisa načinjen između interesnih grupa da bi zakon uopšte bio usvojen (videti Čeriman et al. 2011: 187).

¹⁴ U istoj strategiji se navodi da je Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti, čije su se aktivnosti odnosile na period do 2015. godine, preporučila „uvođenje nediskriminatorne terminologije i standardizaciju srpskog jezika u pogledu pravilne upotrebe roda i odgovarajućih izraza u propisima i komunikaciji“; međutim, ova preporuka nije do sada realizovana.

zloženje da su termini koji su upotrebljeni u njima za označavanje položaja, profesija, odnosno zanimanja „izraženi u gramatičkom muškom rodu“, ali da „podrazumevaju prirodni muški i ženski rod lica na koje se odnose“ (Član 10. Zakona o ravnopravnosti polova), odnosno da „svi pojmovi (...) u muškom rodu obuhvataju iste pojmove u ženskom rodu“ (Član 2. Zakona o zabrani diskriminacije). Jedino su u Nacionalnoj strategiji u upotrebi nazivi zanimanja, profesija i položaja i u ženskom i u muškom rodu, pa se, na primer, koriste „stručnjaci i stručnjakinje“, „direktorke/direktori“, „vaspitači/vaspitačice“, „predavači/predavačice“ itd.

Kada je reč o drugim konstitutivnim elementima koncepta rodne ravnopravnosti, Zakon o ravnopravnosti polova u članu 30 posebno naglašava jednake mogućnosti muškaraca i žena u obrazovanju, te zabranu diskriminacije zasnovane na polu u obrazovnim i naučnim ustanovama (na primer, u Članu 34. obrazovne ustanove obavezuju se „da obezbede jednake uslove za aktivno bavljenje sportom, nezavisno od pola, i da preduzimaju mere podsticanja fizičkog vežbanja i sportskih aktivnosti za devojčice i žene“). Pored toga, u Članu 31. Zakona definisana je obaveza vaspitanja o ravnopravnosti polova u okviru studijskih programa, kao i obaveza organa državne uprave nadležnih za obrazovanje da „u postupku donošenja nastavnih planova i programa, odnosno studijskih programa, i prilikom utvrđivanja standarda udžbenika, nastavnih metoda i normativa školskih prostora i opreme (...) omoguće sprovođenje politike jednakih mogućnosti žena i muškaraca“.

I Zakon o zabrani diskriminacije Članom 2. definiše zabranu diskriminacije, odnosno „svako neopravdano pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje (isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva) u odnosu na lica ili grupe, kao i na članove njihovih porodica, ili njima bliska lica, na otvoren ili prikriven način, a koji se zasniva na (...) pretpostavljenim ličnim svojstvima“. Teškim oblicima diskriminacije podrazumevaju se „izazivanje i podsticanje neravnopravnosti, mržnje i netrpeljivosti po osnovu (...) pola, rodnog identiteta“ (Član 13). U Članu 19. konkretno se definiše zabrana diskriminacije lica na osnovu njihovog ličnog svojstva u pristupu svim nivoima obrazovanja, kao i stručnom osposobljavanju.

Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost propisuje rodnu osetljivost u svim segmentima obrazovnog procesa i u pogledu pristupa obrazovanju, te pozicijama odlučivanja i upravljanja (tačka 1.4). Rodna osetljivost ovde podrazumeva: rodnu ravnopravnost u pogledu pristupa visokom obrazovanju, zatim upotrebu rodno osetljivog jezika, prevenciju diskriminacije i borbu protiv nasilja nad ženama, rodnu osetljivost kurikuluma i predmeta radi eliminacije rodni stereotipa i patrijarhalnih kulturnih obrazaca, te unapređenje komunikacije među polovima, kao i ravnopravan položaj muškaraca i žena na radu i učešće u odlučivanju i upravljanju. Jedan od posebnih ciljeva Strategije odnosi se upravo na razvijanje znanja i vidljivost akademskih rezultata u oblasti studija roda (poseban cilj 1.3) kako bi se postigla „izmena rodni obrazaca, ali i uvođenje rodne ravnopravnosti u javne politike“. Pored toga, Strategija

kao poseban cilj preporučuje rodno odgovorno budžetiranje (poseban cilj 3.5), kojim bi se i planiranje budžeta, kao i restrukturiranje prihoda i rashoda vršilo u pravcu unapređenja rodne ravnopravnosti u svim oblastima društva. Strategija, naime, zagovara ekonomsku politiku koja se zasniva na rodnoj ravnopravnosti (tačka 1.3), što podrazumeva da se ekonomske mere u planiranju ne razdvajaju od mera u drugim oblastima, poput mera u obrazovanju, čime bi se omogućila njihova jednaka realizacija. Nacionalna strategija u posebnom cilju 3.4 propisuje još i rodno osetljivu statistiku, rodno razvrstane podatke i rodne indikatore ističući ih kao „ključne alate za formulisanje, primenu, nadziranje, evaluaciju i reviziju političkih ciljeva“. U posebnom cilju 3.3, koji se odnosi na Rodnu analizu politika, programa i mera, Strategija propisuje i formiranje „baze podataka akademskih i nezavisnih stručnjaka i stručnjakinja za rodnu ravnopravnost“ kako bi se uspostavili mehanizmi podrške za rodnu ravnopravnost na svim nivoima. Naknadnom proverom dokumenata utvrdile smo da je taj element sadržan i u Zakonu o ravnopravnosti polova, ali dati delovi teksta nisu bili izdvojeni u prvom koraku analize budući da ne stoje u direktnoj vezi s visokim obrazovanjem. Konkretno, Zakon o ravnopravnosti polova u članu 40. ističe obavezu prikupljanja, evidentiranja i obrade statističkih podataka po polu na nivou Republike Srbije, te naglašava da su dati podaci „sastavni deo statističkog informacionog sistema Republike Srbije i dostupni su javnosti, u skladu sa zakonom“.

Analizom pravnog i strateškog okvira rodne ravnopravnosti u Srbiji identifikovale smo dakle sledeće osnovne karakteristike koncepta rodne ravnopravnosti: 1) nejasno određenje koncepta koje je iskazano dualizmom pol/rod, odnosno problematičnom upotrebom pojmova pola i roda, to jest rodnih identiteta za njegovo definisanje; 2) retku upotrebu rodno osetljivog jezika; 3) zahtev za jednak pristup žena i muškaraca pozicijama odlučivanja i upravljanja; 4) zahtev za rodnu osetljivost studijskih programa, kurikuluma i sadržaja obrazovnog procesa; 5) zahtev za jednak pristup žena i muškaraca obrazovanju na svim nivoima; 6) zahtev za jednak tretman žena i muškaraca u (pristupu) radu; 7) borbu protiv diskriminacije i nasilja po osnovu ličnog svojstva; 8) zahtev za rodno osetljivo budžetiranje i 9) zahtev za vođenje rodno osetljive statistike.

U narednom koraku naše analize, identifikujemo i kritički razmatramo koncept rodne ravnopravnosti u normativnom okviru koji se direktno odnosi na oblast visokog obrazovanja, imajući u vidu elemente koncepta rodne ravnopravnosti koje smo ovde izdvojile.

3. Koncept rodne ravnopravnosti u normativnom okviru referentnom za visoko obrazovanje

Za razumevanje koncepta rodne ravnopravnosti unutar sistema visokog obrazovanja daleko je značajniji specifični normativni okvir koji se odnosi na datu oblast nego što je to opšti normativni okvir Republike Srbije. Pre svega stoga što se on direktno

odnosi na oblast visokog obrazovanja te se od njega očekuje da uzme u obzir specifičnosti ovog sistema i da dodatno, u odnosu na opšti normativ, razradi problematiku u vezi s rodnom ravnopravnošću unutar visokog obrazovanja.

U skladu s našom istraživačkom strategijom, koja je eksplorativnog karaktera, u ovom poglavlju najpre izdvajamo konstitutivne elemente koncepta rodne ravnopravnosti unutar specifičnog normativa. Nakon toga, izdvajamo i interpretiramo njihovo značenje i utvrđujemo njihov značaj na osnovu praćenja koherentnosti s elementima koncepta izdvojenim u širem normativnom okviru.

Na osnovu analizirane građe, zaključujemo da se u njoj termini rodna ravnopravnost i rod veoma retko ekspliciraju, te da je pol referentna tačka i osnova na kojoj se zasnivaju takođe retko razrađene mere i aktivnosti usmerene ka ovoj oblasti. Izuzetak predstavlja rodno budžetiranje i unapređenje rodne i manjinske ravnopravnosti u nauci i inovacijama na svim nivoima odlučivanja, koje je zastupljeno u Smernicama za rodno budžetiranje na nacionalnom nivou, predviđenim *Strategijom naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije za period od 2016. do 2020*¹⁵ godine. Ipak, ostaje otvoreno pitanje značaja rodnog budžetiranja unutar specifičnog normativnog okvira budući da dostupni dokumenti ne daju informaciju koja bi nam ukazala na ostvarenu praktičnu primenu ovog elementa koncepta.¹⁶

Jezik analiziranih dokumenata iz normativnog okvira je rodno neosetljiv, naime sve imenice su navedene u muškom rodu čak i kada je za određenu imenicu zvanično propisan oblik i u ženskom rodu. U tekstu dokumenata nema ni formalnog pojašnjenja, to jest opravdanja isključive upotrebe imenica u muškom rodu.¹⁷ Čak i u delu o zaštiti prava, u Strategiji razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine, navode se samo studenti, ali ne i studentkinje. Iako je Strategija u celosti napisana rodno neosetljivim jezikom, jedino u poglavlju *Sadašnje stanje sistema obrazovanja nastavnika*, u segmentu koji se odnosi na obrazovanje nastavnika, odjednom se selektivno pojavljuju imenice ženskog roda: „Svi nastavnici u obrazovanju formiraju se na nivou visokog obrazovanja (strukovne ili akademske studije) osim sestara-vaspitačica (...) i majstora u srednjim stručnim školama.“ Ovaj primer ukazuje i na duboku ukorenjenost

¹⁵ Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije za period od 2016. do 2020. godine – istraživanja za inovacije, Sl. glasnik RS br. 25/2016 <http://www.mpn.gov.rs/wpcontent/uploads/2015/08/STRATEGIJA-naucnog-i-tehnoloskog-razvoja-RS-za-period-2016-2020..pdf>

¹⁶ Ministarstvo finansija Republike Srbije donelo je 2017. godine *Plan uvođenja rodno odgovornog budžetiranja u postupak pripreme i donošenja budžeta Republike Srbije za 2018. godinu*, a 2019. *Uputstvo za uvođenje rodno odgovornog budžetiranja*, gde je kao jedan od korisnika navedeno Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, videti

<http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/budzetski%20korisnici/2018/PLAN%20ROB.pdf> i

¹⁷ Najčešća formulacija koja se u zvaničnim dokumentima RS koristi za opravdanje ovakvog rodno diskriminatornog jezika je sledeća: „uz primenu opšteg pravila da svi pojmovi upotrebljeni u jednom gramatičkom rodu obuhvataju muški i ženski rod lica na koja se odnose.“

shvatanja o podeli poslova na muške i ženske, kao i na neprepoznavanje problematičnosti ovakve rodne podele u nazivima zanimanja, naročito jer je reč o sadržaju strategije razvoja jedne oblasti. Uz to, čak ni jezik *Pravilnika o listi stručnih, akademskih i naučnih naziva*,¹⁸ kao ni *Pravilnika o minimalnim uslovima za sticanje zvanja nastavnika na Univerzitetu u Beogradu*,¹⁹ nije rodno osetljiv. Svi stručni, akademski i naučni nazivi unutar pravilnika napisani su isključivo u muškom rodu (npr. biolog, ekolog, fizičar, matematičar itd.), dok su u drugopomenutom pravilniku predviđena „zvanja nastavnika na Univerzitetu: docent, vanredni profesor i profesor“ (Član 2 Pravilnika za sticanje zvanja nastavnika na Univerzitetu u Beogradu). Konstitutivni element koncepta – pristup pozicijama odlučivanja i upravljanja zastupljen je, kao što je ranije pomenuto, *Strategijom naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije za period od 2016. do 2020. godine* propisivanjem unapređenja rodne ravnopravnosti u nauci i inovacijama na svim nivoima odlučivanja, kao i unutar *Zakona o naučnoistraživačkoj delatnosti*,²⁰ gde se „vodi računa o rodnoj ravnopravnosti“ (Član 13, Član 24, Član 27.) kada se definiše sastav predviđenih tela, ali ne postoje precizna određenja kako doći do ravnopravnosti u sastavu tela. Izostaju dakle specifične odredbe, poput definisanja kvota, koje bi mogle doprineti adekvatnoj primeni. Međutim, treba pomenuti da je Evaluacija Nacionalnog akcionog plana za primenu Nacionalne strategije za unapređenje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji 2010–2015²¹ preporučila kao neophodnu reviziju ovog zakona budući da nije dovoljno rodno osetljiv. Pristup pozicijama odlučivanja i upravljanja zastupljen je i unutar *Zakona o visokom obrazovanju*, u kojem je, međutim, polni, a ne rodni identitet osoba uključen isključivo u okviru podataka o zastupljenosti polova unutar organa i institucija visokog obrazovanja. Zastupljenost polova unutar organa i institucija je u ovom zakonu fleksibilno definisana i dozvoljava različita tumačenja. Slično je definisano i za Savet visokoškolske ustanove, to jest upravljački organ visokoškolske ustanove: „Kada je osnivač Republika, predstavnike osnivača imenuje Vlada, iz reda istaknutih ličnosti (...) vodeći računa o zastupljenosti pripadnika oba pola.“ Namera zakonodavca je čak preneti i u *Odluku o obrazovanju Nacionalnog tela za akreditaciju*

¹⁸ Pravilnik o listi stručnih, akademskih i naučnih naziva http://nsvo.gov.rs/wp-content/uploads/2017/11/Pravilnik-o-Listi-stru%C4%8Dnih-akademskih-i-nau%C4%8Dnih-naziva_-53_2017.pdf?script=lat

¹⁹ Pravilnik o minimalnim uslovima za sticanje zvanja nastavnika na Univerzitetu u Beogradu <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/glasnik-zakoni/192GlasnikUni.pdf>

²⁰ Zakon o naučnoistraživačkoj delatnosti (Sl. glasnik RS br. 110/2005, 50/2006 – Ispr., 18/2010 i 112/2015) <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/09/Zakon-o-NID-iz-Paragrafa-sl-gl-112-iz-2015-preciscen-tekst.pdf>

²¹ Evaluacija Nacionalnog akcionog plana za primenu Nacionalne strategije za unapređenje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji 2010–2015 <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/201612/Evaluacija%20Nacionalnog%20akcionog%20plana.doc>

*i proveru kvaliteta u visokom obrazovanju,*²² međutim sankcije za nepoštovanje odredaba nisu predviđene. Dokumenta kojima se reguliše praktična primena odredaba Zakona o visokom obrazovanju, poput *Pravilnika o standardima za akreditaciju visokoškolskih ustanova*²³ ili *Pravilnika o standardima za samovrednovanje i ocenjivanje kvaliteta visokoškolskih ustanova,*²⁴ ne sadrže navedeni element koncepta, odnosno pristup pozicijama odlučivanja i upravljanja, iako za to svakako ima prostora i potrebe. Pravilnici Univerziteta u Beogradu (*Pravilnik o minimalnim uslovima za sticanje zvanja nastavnika na Univerzitetu u Beogradu,*²⁵ *Pravilnik o većima naučnih oblasti na Univerzitetu u Beogradu,*²⁶ ni *Pravilnik o načinu i postupku sticanja zvanja i zasnivanja radnog odnosa nastavnika Univerziteta u Beogradu,*²⁷ niti *Pravilnik o radu univerzitetskog ombudsmana*²⁸), kao ni *Statut Univerziteta*²⁹ – ne sadrže odredbe koje se odnose na ovaj element koncepta.

Konstitutivni element koncepta rodne ravnopravnosti – jednak pristup žena i muškaraca obrazovanju na svim nivoima – zastupljen je u *Pravilniku o standardima i postupcima za obezbeđenje kvaliteta Univerziteta u Beogradu,*³⁰ kojim je definisano da se valjanost studenata, pored ostalog, osigurava i „obezbeđivanjem jednakosti i ravnopravnosti studenata po svim osnovama“, uključujući tu polnu strukturu, seksualnu orijentaciju itd. (Član 10 tačka 4). Slične načelne odredbe sadržane su i u *Pravilniku o upisu studenata na studijske programe Univerziteta u Beogradu,*³¹ čije odredbe jamče

²² Odluka o obrazovanju nacionalnog tela za akreditaciju i proveru kvaliteta u visokom obrazovanju, Sl. glasnik RS br. 9/2018, <http://demo.paragraf.rs/WebParagrafDemo/?did=421017>

²³ Pravilnik o standardima i postupku za akreditaciju visokoškolskih ustanova, Sl. glasnik RS, br. 88/2017, <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2018/02/Pravilnik-o-standardima-i-postupku-za-akreditaciju-visoko%C5%A1kolskih-ustanova.pdf>

²⁴ Pravilnik o standardima za samovrednovanje i ocenjivanje kvaliteta visokoškolskih ustanova, Sl. glasnik RS, br. 88/2017, <http://nsvo.gov.rs/wp-content/uploads/2017/09/Pravilnik-o-standardima-za-samovrednovanje-i-ocenjivanje-kvaliteta-visokoskolskih-ustanova.pdf>

²⁵ Pravilnik o minimalnim uslovima za sticanje zvanja nastavnika na Univerzitetu u Beogradu, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 192, <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/glasnik-zakoni/192GlasnikUni.pdf>

²⁶ Pravilnik o većima naučnih oblasti na Univerzitetu u Beogradu, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 134 <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univ-propisi/PravilnikOVecimaNaucnihOblasti.pdf>

²⁷ Pravilnik o načinu i postupku sticanja zvanja i zasnivanja radnog odnosa nastavnika Univerziteta u Beogradu (Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 135)

<http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univ-propisi/PravilnikAngazovanjeGostujucegProfesora.pdf>

²⁸ Pravilnik o radu univerzitetskog ombudsmana (Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 156) <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univ-propisi/PravilnikUniverzitetskiOmbudsman.pdf>

²⁹ Statut Univerziteta u Beogradu, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 201, <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univ-propisi/Statut-UB-28.2.2018.pdf>

³⁰ Pravilnik o standardima i postupcima za obezbeđenje kvaliteta, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 174, http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univpropisi/Pravilnik_Standardi_Postupci_Obezbedjivanja_Kvaliteta.pdf

³¹ Pravilnik o upisu studenata na studijske programe Univerziteta u Beogradu, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 168, <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univpropisi/PravilnikUpisStudenata.pdf>

jednakost kandidata u ostvarivanju prava upisa na studijski program, što ne može biti ograničavano po osnovu pola (Član 3 stav 4).

Najčešće zastupljeni element koncepta u analiziranim dokumentima jeste jednak tretman žena i muškaraca u (pristupu) radu, međutim, navedeni element doveden je isključivo u vezu s materinstvom i očinstvom. Tako Zakon o naučnoistraživačkoj delatnosti predviđa samo da u vreme porodijskog odsustva rokovi za izbor u više zvanje i radni odnos miruju i da se ne uračunavaju u rok za izbor odnosno reizbor, ali ipak propušta da predvidi iste uslove za trudničko odsustvo, kao i za odsustvo u slučaju posebne nege deteta. U okviru ovih odredaba, upotreba rodno neosetljivog jezika proizvodi dileme u tumačenju. Naime, *Statutom Univerziteta u Beogradu* u Članu 100 stav 1 tačka 6, kao i u stavu 3 istog člana, te u Članu 142 stav 1 predviđeno je da se studentima, nastavnicima i saradnicima (isključivo navođenje u muškom rodu) odobrava mirovanje prava i obaveza usled održavanja trudnoće, nege vlastitog deteta do godinu dana života i posebne nege deteta koja traje duže od njegove prve godine života. Studentkinjama³² se odobrava mirovanje prava i obaveza i kada se nalaze u postupku biomedicinski potpomognutog oplođenja. Međutim, zanimljivo je primetiti da se i u slučaju porodijskog odsustva govori o studentu u muškom rodu te teorijski postoji mogućnost da ovo pravo uživaju i muškarci, iako to najverovatnije nije bila namera onih što su Statut pisali, već posledica upotrebe rodno neosetljivog jezika. Slične mere (uključujući i sličan neprecizan način njihove artikulacije) postoje i u *Zakonu o visokom obrazovanju*.³³ Zakon predviđa da se studentu, na njegov zahtev, odobrava mirovanje prava i obaveza u slučaju nege deteta do godinu dana života i posebne nege koja traje duže od detetove prve godine života, te održavanja trudnoće. Ipak, kada je reč o mogućnosti da student polaže ispit u skladu s opštim aktom visokoškolske ustanove u situaciji sprečenosti da prati nastavu i da izvršava predispitne obaveze, Zakon kao razloge navodi isključivo bolest i odsustvo radi stručnog usavršavanja u trajanju od najmanje tri meseca, dok propušta da pomene i mogućnost održavanja trudnoće i brige o deci. Zakon još predviđa i da se studentkinji, ali ne i nastavnici ili saradnici, koja je u postupku biomedicinski potpomognutog oplođenja na njen zahtev odobri mirovanje prava i obaveza u skladu s opštim aktom visokoškolske ustanove.

Koncept rodne ravnopravnosti unutar specifičnih normi visokoškolskog obrazovanja ne obuhvata pitanja zaštite od seksualnog uznemiravanja i diskriminacije u skoro svim analiziranim dokumentima, osim u *Kodeksu profesionalne etike Univerziteta u Beogradu*³⁴ iz 2016. godine. U *Statutu Univerziteta u Beogradu* samo na jednom

³² Samo na ovom jednom mestu u Statutu se navodi izraz studentkinje.

³³ Zakon o visokom obrazovanju, Sl. glasnik RS br. 88/2017 i 27/2018 – dr. zakon, <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/09/Zakon-o-NID-iz-Paragrafa-sl-gl.-112-iz-2015-preciscen-tekst.pdf>

³⁴ Kodeks profesionalne etike Univerziteta u Beogradu, Glasnik Univerziteta u Beogradu br. 193, <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univ-propisi/Kodeks-profesionalne-etike.pdf>

mestu se navodi sledeće: „U pogledu izbora lica za organe odlučivanja predviđeno je jedino da lice koje je pravnosnažnom presudom osuđeno za krivično delo protiv polne slobode ne može biti rektor ni dekan, odnosno nastavnik ili saradnik“; ali se ne predviđaju preventivne aktivnosti i mere kojima bi se predupredilo takvo ponašanje.

Pitanje javnih politika zasnovanih na merljivim i realnim pokazateljima od izuzetnog je značaja za njihovo uspešno primenjivanje. U tom smislu, važno je napomenuti da specifični normativni okvir ne predviđa čak ni vođenje rodno osetljive statistike, a često ne uključuje sadržinski podatke na kojima bazira propisanu akciju. Na primer, u Strategiji razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020, u poglavlju o viziji razvoja akademskih studija, u potpoglavlju Obuhvat, u tački 1. navodi se: „Republika Srbija do 2020. godine ima najmanje 38,5% (a kasnije najmanje 40%) visokoobrazovanih građana starosti od 30 do 34 godine.“ Dalje, Strategija u Prilogu 2 o razvoju i upotrebi obrazovne statistike i informacionog sistema u obrazovanju u tački 3. definiše: „Svi podaci moraju se voditi raščlanjeno (dezagregisano) da bi se omogućile celovite analize (...). Važna je i dubina do koje se ide u prikupljanju podataka (nivo regiona, okruga, opštine ili naselja), jer republički proseci mogu da zamagle i zakrive sliku o obrazovanju...“ Međutim, ni u ovom delu u kome se pridaje značaj raščlanjenom prikupljanju podataka ne predviđa se uvođenje varijabli koje bi omogućile uviđanje postojanja rodni razlika. Akcioni plan za sprovođenje date strategije koherentno je prati u smislu izostanka odredaba koje se odnose na pitanja rodne ravnopravnosti. Čak i kada se govori o smanjenju stope napuštanja sistema visokog obrazovanja, gde rod čini značajnu varijablu (videti Babović 2010), rodna statistika potpuno izostaje kao osnova za konstruktivno i informisano promišljanje rešenja problema.

Većina elemenata koji čine koncept rodne ravnopravnosti opšteg normativnog okvira samo sporadično prožimaju i normativni okvir specifičan za visoko obrazovanje. Elementi koncepta rodne ravnopravnosti identifikovani i u normativnom okviru koji se direktno odnosi na visoko obrazovanje su sledeći: nejasno određenje koncepta iskazano dualizmom pol/rod, odnosno problematičnom upotrebom pojmova pola i roda, zatim retka upotreba rodno neosetljivog jezika, zatim zahtev za jednak pristup žena i muškaraca pozicijama odlučivanja i upravljanja, kao i obrazovanju, zatim zahtev za jednak tretman žena i muškaraca u (pristupu) radu, kao i borba protiv diskriminacije i nasilja po osnovu ličnog svojstva, te na kraju i zahtev za rodno osetljivo budžetiranje. U užem normativnom okviru u potpunosti izostaju sledeći elementi koncepta: zahtev za rodnu osetljivost studijskih programa, kurikuluma i sadržaja obrazovnog procesa, kao i zahtev za vođenje rodno osetljive statistike.

Odredbe koje imaju za cilj dostizanje rodne ravnopravnosti u sistemu visokog obrazovanja javljaju se u veoma malom broju dokumenata. Nedostatak sistematičnog prenošenja, kao i preciznije razrade navedenih odredaba jasno pokazuje nizak nivo značaja koji se pridaje problematici rodne ravnopravnosti. Elementi koncepta, dakle, ne samo da nisu precizirani i dodatno razrađeni unutar specifičnog okvira referentnog

za visoko obrazovanje, već skoro u potpunosti izostaju iz većine analiziranih dokumenata; odnosno, čak i kada su određene odredbe navedene u dokumentima, nepreciznost u njihovom definisanju ostavlja prostor za različita tumačenja. Takve odredbe se najčešće odnose na radna prava porodilja i trudnica, odnosno prava na usklađivanje roditeljstva i rada (za očeve), zatim na atmosferu nenasilja, odnosno zaštitu od seksualnog uznemiravanja i diskriminacije u ustanovama visokog obrazovanja, kao i vrlo retko na jednak pristup žena i muškaraca visokom obrazovanju i pozicijama odlučivanja i moći. Odredbe koje se odnose na rodno osetljiv jezik, kao i rodno osetljive kurikulume, studijske programe i sadržaje obrazovnog procesa nisu prenete u specifični normativni okvir iz šireg normativnog okvira.

4. Analiza percepcije praktičnih implikacija domaćeg normativnog okvira

Kao što je već rečeno, u radu koristimo više metoda kako bismo dokazale osnovnu hipotezu. Pored rezultata kvalitativne analize sadržaja normativnog okvira, u radu interpretiramo i rezultate dobijene narativnom analizom polustrukturisanih dubinskih intervjuja. Intervjui omogućavaju uvid u stavove o rodnoj ravnopravnosti akademskih radnica i radnika angažovanih u okviru ustanova članica Univerziteta u Beogradu. Za potrebe analize u ovom radu korišćeni su podaci iz intervjuja sa 9 žena i 4 muškarca, te na osnovu tog malog uzorka nije moguće porediti zaključke između osnovnih uzoračkih grupa, niti ih generalizovati na populaciju akademskih radnica i radnika u Srbiji. Ipak, prikazani podaci daju nam potpuno validan uvid u značenja koja subjekti istraživanja pridaju rodnoj ravnopravnosti u visokom obrazovanju. Subjektima istraživanja u intervjuima su postavljena pitanja o njihovoj percepciji zastupljenosti žena i muškaraca na rukovodećim pozicijama u akademiji, te o mogućnostima usklađivanja porodične i profesionalne sfere, kao i o rodnim hijerarhijama u razvoju karijera žena i muškaraca na Univerzitetu u Beogradu. Ipak, iako su im ova pitanja mogla pružiti dovoljno prostora za refleksiju, sagovornice i sagovornici najčešće nisu reflektovali o problemima normativnog okvira, kao ni o njihovoj vezi s onim što su isticali kao glavnu prepreku na putu karijernog uspeha žena – patrijarhalnim vrednostima u društvu Srbije: „Ja verujem da mi je otežalo (napredovanje, prim. aut.) zato što se u našoj sredini i generalno i na našem fakultetu, mada to niko neće priznati, jednim očima gleda na muškarce, drugim očima na žene.“

Većina sagovornica, poput akademske radnice iz navedenog primera, smatra da žena unutar sistema visokog obrazovanja mora znatno više da radi od muškarca da bi „dokazala da može da bude ravnopravna“, ili pak da je sposobna obavljati rukovodeću funkciju. Akademske radnice na rukovodećim pozicijama u tehničkim i prirodnim naukama svedoče da se na svom radnom mestu osećaju kao da su „u muškom svetu“ jer im se čini da njihovi saradnici smatraju da im tu nije mesto, odnosno da

su „tu zalutale“ (Rácz 2018, 97). Normativi o neophodnim kompetencijama osoba na rukovodećim pozicijama nameću da je za valjano obavljanje rukovodeće funkcije neophodno posedovati borbenost i spremnost na konfrontaciju, te žene iz ovog istraživanja svedoče da često moraju dokazivati da kompetentno obavljaju svoja zaduženja i da poseduju navedene osobine (Ibidem 2018, 80–100). Ističu još i da je sistem visokog obrazovanja postavljen po modelu koji više odgovara muškarcima, odnosno koji omogućava napredovanje muškaraca, a onemogućava karijerno napredovanje žena (Ibidem).

Naše sagovornice vide patrijarhalne vrednosti kao barijere koje direktno deluju na uslove rada žena u akademiji, ali i kao indirektni uticaj na sferu rada, posmatrano preko neravnopravnosti žene u porodici:

„Trebalo da se izmeni stav muškaraca prema ženama, stav čitavog društva prema ženama jer vi vidite da je kod nas i žena koja je postala rektor vrlo neobična stvar (...) Drugo, žena bi trebalo da ima veću podršku u svojoj porodici, da napreduje, da se na to gleda sasvim pozitivno, a ne da je mesto žene u kući, da vodi računa o deci, o ručku, o spremanju.“

Poput sagovornice iz ovog primera, još jedna akademska radnica smatra da žena „nema izbora“ kada je reč o obavezama u domaćinstvu, te da je neophodno da uloži mnogo više napora od muškarca kako bi ispunila sve zahteve što se pred nju postavljaju u toku dana, kako u sferi rada tako i u porodici. Obe sagovornice time zapravo ukazuju na opstajanje koncepta dvostruke opterećenosti žene, ali i na viđenje žene prvenstveno u ulogama majke i domaćice, nezavisno od količine posedovanih resursa, te dati normativ ne zaobilazi ni visokoobrazovane žene u našem društvu.

S druge strane, nekoliko sagovornica istaklo je da ne smatraju da su žene neravnopravne s muškarcima u akademiji i da se s pojedinim zahtevima čak i preteruje, kao što je zagovaranje upotrebe rodno osetljivog jezika: „Čak nekad doživljavam te ljude koji se bore, odnosno pre svega žene, za ravnopravnost, da možda malo i preteruju, bar oko ovih termina – psihološkinja, sociološkinja i tako...“

Bez obzira na višegodišnje debate o važnosti kreiranja drugačijih simboličkih značenja i odnosa moći, u čemu jezik može igrati značajnu ulogu, i dalje opstaju jake podeljenosti u pogledu njegove upotrebe, čak i kod samih žena. Najčešće se takvi stavovi pravdaju viđenjem akademije kao meritokratskog prostora u kom ne važe neravnopravnosti koje naše sagovornice primećuju u svom okruženju, te stoga nema ni razloga da se postavljaju zahtevi za akcijama koje bi zagovarale viši stepen rodne ravnopravnosti.

Samo dva sagovornika su kritički komentarisali odredbe koje se odnose na rodnu ravnopravnost u normativnom okviru, s tim da su njihove refleksije prvenstveno usmerene na majke kojima sam zakon o visokom obrazovanju kreira dodatne barijere:

„...već sam zakon o visokom obrazovanju, koji kaže da je nastava obavezna, praktično ne omogućava majkama da studiraju. (...) Ne postoje nikakve posebne olakšice osim zamrzavanje statusa za majke. (...) Zakon propisuje fond časova, propisuje vam opterećenje, tako da, kad se vratim na to vaše pitanje koje zapravo ne cilja tol'ko na praksu kol'ko na normativ, normativ je u potpunosti nezainteresovan.“

Refleksije o ostalim mogućim aspektima rodne ravnopravnosti u normativnom okviru, kao i o njihovom značaju za sistem visokog obrazovanja, potpuno izostaju u analiziranim intervjuima.

5. Zaključak

Iako se već skoro dvadeset godina govori o značaju rodne ravnopravnosti u oblasti visokog obrazovanja, te se kontinuirano sprovode istraživanja o problematikama rodne ravnopravnosti u visokom obrazovanju, a nastoji se postići i potpuna institucionalizacija Rodnih studija u okviru Univerziteta u Beogradu, iz analize normativnog okvira ipak proizlazi zaključak da značaj koncepta rodne ravnopravnosti još uvek nije dovoljno shvaćen, niti je definisan tako da omogući bar prvi korak ka otklanjanju rodnih nejednakosti u akademiji. Analiza domaćeg normativnog okvira ukazala je upravo na nerazumevanje i neprihvatanje važnosti koncepta rodne ravnopravnosti i njegovog jasnog definisanja u dokumentima relevantnim za ovu oblast. Koncept je u svojoj suštini pojmovno kontradiktoran i neprecizno određen (Lombardo, Meier, Verloo 2009; Antonijević 2018), te time podložan različitim tumačenjima i manipulacijama, što ga samim tim čini neefektivnim.

Analizom šireg normativnog okvira Republike Srbije izdvojene su sledeće osnovne karakteristike koncepta rodne ravnopravnosti: 1) nejasno određenje koncepta koje je iskazano binarnim, heteronormativnim razumevanjem rodnosti; 2) retka upotreba rodno osetljivog jezika; 3) zahtev za jednak pristup žena i muškaraca pozicijama odlučivanja i upravljanja; 4) zahtev za rodnu osetljivost studijskih programa, kurikuluma, kao i sadržaja obrazovnog procesa; 5) zahtev za jednak pristup žena i muškaraca obrazovanju na svim nivoima; 6) zahtev za jednak tretman žena i muškaraca u (pristupu) radu; 7) borba protiv diskriminacije i nasilja po osnovu ličnog svojstva; 8) zahtev za rodno osetljivo budžetiranje i 9) zahtev za vođenje rodno osetljive statistike.

Iako smo analizom izdvojile ovde navedene elemente koncepta rodne ravnopravnosti, pri čemu su elementi 1 i 2 konstatacija postojećeg stanja, a elementi od 3 do 9 predstavljaju zahteve postavljene širim normativnim okvirom, ipak zaključujemo da u normativnom okviru kojim se direktno reguliše oblast visokog obrazovanja navedeni elementi koncepta nisu precizno definisani, niti dodatno razrađeni. Stoga zaključujemo da njihova relevantnost nije dovoljno ni shvaćena, a ni istaknuta, što može voditi različitim tumačenjima i zloupotrebama u praktičnoj ravni.

Normativni okvir koji se odnosi na visoko obrazovanje prepoznaje kao relativno značajnu ravnopravnost polova, a ne rodnu ravnopravnost, što je prvenstveno oličeno u odredbama usmerenim ka ženama kao majkama, a u nekim delovima i ka muškarcima – očevima. Omogućavanje pristupa pozicijama odlučivanja (putem afirmativnih mera definisanih u vidu kvota za članstvo u organima visokog obrazovanja) i zaštita od seksualnog uznemiravanja i diskriminacije sporadično su i nedovoljno efikasno uključeni u normativni okvir, te se može tvrditi da nisu shvaćeni kao njegovi relevantni delovi. Pored toga, u potpunosti izostaju odredbe koje se odnose na rodno osetljiv jezik i rodno osetljive kurikulume i studijske programe, kao i relevantnost uvođenja rodno osetljive statistike, iako se oni mogu pronaći u analiziranom opštem normativnom okviru Republike Srbije. Neusklađenost i nekoherentnost normativa koji direktno regulišu oblast visokog obrazovanja s opštim normativnim okvirom takođe govore o manjku političkog značaja koji se pridaje ovoj temi.

U retkim refleksijama o problemima normativnog okvira, akademske radnice i radnici Univerziteta u Beogradu iznose rezerve prema nastojanjima da se normativnim okvirom osvoje prostori simboličke i realne moći, naročito kada je reč o rodno osetljivom jeziku. Ipak, akademske radnice i radnici primećuju da patrijarhalne vrednosti opstaju u društvu Srbije i smatraju ih glavnom barijerom u razvoju akademskih karijera žena. Novija istraživanja upravo pokazuju da žene u akademskoj sferi, češće od svojih kolega, obavljaju administrativne poslove, kao i da ukazuju na perfidne mehanizme koji im onemogućavaju napredovanje u sistemu visokog obrazovanja (poput neformalnih saveza muškaraca pomoću kojih se onemogućava vertikalna pokretljivost žena, a obezbeđuje napredovanje muškaraca) (Delibašić, Pudar Draško, Fiket 2018; Čeriman, Fiket, Rác 2018).

Ipak, normativni poredak Srbije ne uzima u obzir kontekst u kom patrijarhalna matrica i dalje oblikuje društvene odnose, te doprinosi reprodukciji patrijarhalne kulture i u sferi visokog obrazovanja. Stoga se može tvrditi da način na koji je koncept rodne ravnopravnosti shvaćen u normativnom okviru zapravo doprinosi kreiranju rodnih nejednakosti unutar sistema visokog obrazovanja. Davanje značaja toj problematici vodilo bi ka adekvatnoj i preciznoj formulaciji koncepta rodne ravnopravnosti, kako u opštem tako i u specifičnom normativnom okviru, i predstavljalo bi neophodan uslov iniciranja mukotrpnog procesa razgradnje patrijarhalne kulture u akademiji.

Literatura

- Antonijević, Z. (2016). „Državni feminizam u Srbiji: Institucionalizacija feminističkih politika i praksi“. *Sociologija*, 3/ 2016, 350–371.
- Antonijević, Z. i Beker, K. (2017). „Analiza diskursa zakona i strategija u oblasti rodne ravnopravnosti i zabrane diskriminacije“. *Temida*, 1/20, April, 95–117.

- Antonijević, Z. (2018). „Proizvodnja znanja i javne politike u Srbiji: Za i protiv urođnjavanja“. *Sociologija*, 1/2018, 299–312.
- Babović, M. (2010). *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu: SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu.
- Babović, M. (2016). *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji. Merenje rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji u 2014*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.
- Blagojević, M. (2009). „Naučna izvrsnost na poluperiferiji: Hijerarhije, isključivanje i moguća feministička strategija za proizvodnju znanja“. U: J. Babić-Avdispahić, J. Bakšić-Muftić, U. Vlasisavljević (ur.), *Rod i nauka: zbornik radova sa Konferencije, Sarajevo, 4. i 5. septembra 2008. godine* (str. 19–39). Sarajevo: Centar za interdisciplinarnе postdiplomske studije.
- Čičkarić, L. (2016). *Žene i politika iz rodne perspektive*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Čeriman, J, Milutinović Bojanić, S, Pudar, G. (2011). „Serbia at the Crossroads: Gender Inclusiveness in Higher Education: Real or just Wishful Thinking“. In: L. Grunberg (Ed.), *From „Gender Studies“ to Gender in Studies: Gender Inclusive Curriculum in Higher Education, Academic Courses and Curricula* (185–207). Bucharest: UNESCO-CEPES.
- Čeriman, J, Fiket, I, Rác, K. (ur.) (2018). *Između patrijarhata i prekarizata: Usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu: Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju.
- Delibašić, B, Pudar Draško, G, Fiket I. (2018). *Univerziteti između meritokratije i patrijarhata: Žene i moć delanja*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Gavrić, S, Huremović, L, Savić, M. (prir.) (2011). *Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar: Fondacija Heinrich Boell, Ured u BiH.
- Ignjatović Džamonja, T, Popović, D, Duhaček, G. (2010). „Rodna osetljivost u akademskom prostoru: Istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti na Univerzitetu u Beogradu“. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka, V deo: Istraživanja*, 455–477. Preuzeto sa: <http://probni.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2011/01/24-Tamara-D%C5%BEamonja-Ignjatovi%C4%87Dragana-Popovi%C4%87Gordana-Da%C5%A1a-Duha%C4%87Dek-Rodna-osetljivost-u-akademskom-prostoru-istra%C5%BEivanje-stavova-prema-rodnoj-ravnopravnosti.pdf>
- Lombardo, E, Meier, P, Verloo, M. (ur.). (2009). *The Discursive Politics of Gender Equality: Stretching, Bending and Policy-Making (I edition)*. New York: Routledge.
- Manić, Slavica, Ljubinka Joksimović i Siniša Zarić, „Vertikalna segregacija u visokom obrazovanju – studija slučaja Republike Srbije“, *Ekonomski horizonti*, Januar–April 2018, Vol. 20, Sveska 1, 3–15.
- Rác, K. (2018). „Žene u muškom svetu. Rodna određenost rukovodilačkih strategija u nauci“. U: B. Delibašić, G. Pudar Draško, I. Fiket (ur.). *Univerziteti između meritokratije i patrijarhata: Žene i moć delanja* (str. 76–94). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Radulović, L. (2009). *Pol/rod i religija: konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Savić, M. (2011). „Seksualna orijentacija i rodni identitet“. U: S. Gavrić, L. Huremović, M. Savić (prir.), *Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava* (str. 41–50). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar: Fondacija Heinrich Boell, Ured u BiH.

Šijački, Z. (2008). *Evropska unija i rodna ravnopravnost*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.

Analizirani dokumenti

- Akcioni plan za sprovođenje Strategije razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine, *Sl. glasnik RS* br. 107/12 http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Akcioni_plan.pdf
- Council of the European Union. (2015). Council conclusions on advancing gender equality in the European research area. Brussels: Council of the European Union. <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14846-2015-INIT/en/pdf>
- Directorate-General for Research & Innovation. (2016). Guidance on Gender Equality in Horizon 2020. Brussels: European Commission. http://eige.europa.eu/sites/default/files/h2020-hi-guide-gender_en.pdf
- European Commission & the Helsinki Group on Gender in Research and Innovation. (2018). Guidance to facilitate the implementation of targets to promote gender equality in research and innovation. Luxembourg: Publications Office of the European Union. https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/KI-07-17-199-EN-N.pdf
- Evaluacija Nacionalnog akcionog plana za primenu Nacionalne strategije za unapređenje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji 2010–2015 <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/201612/Evaluacija%20Nacionalnog%20akcionog%20plana.doc>
- Kodeks profesionalne etike Univerziteta u Beogradu, *Glasnik Univerziteta u Beogradu* br. 193, <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univ-propisi/Kodeks-profesionalne-etike.pdf>
- Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine sa akcionim planom za period od 2016. do 2018. godine, *Sl. glasnik RS* br. 04/2016, <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/reg/viewAct/7d86ae9b-199f-4928-8128-b417b9279fc7>
- Odluka o obrazovanju nacionalnog tela za akreditaciju i proveru kvaliteta u visokom obrazovanju, *Sl. glasnik RS* br. 9/2018, <http://demo.paragraf.rs/WebParagrafDemo/?did=421017>
- Pravilnik o minimalnim uslovima za sticanje zvanja nastavnika na Univerzitetu u Beogradu, *Glasnik Univerziteta u Beogradu* br. 192, <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/glasnik-zakoni/192GlasnikUni.pdf>
- Pravilnik o većima naučnih oblasti na Univerzitetu u Beogradu, *Glasnik Univerziteta u Beogradu* br. 134, <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univ-propisi/PravilnikOVecimaNaucnihOblasti.pdf>
- Pravilnik o načinu i postupku sticanja zvanja i zasnivanja radnog odnosa nastavnika Univerziteta u Beogradu (*Glasnik Univerziteta u Beogradu* br. 135) <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univ-propisi/PravilnikAngazovanjeGostujucegProfesora.pdf>
- Pravilnik o radu univerzitetskog ombudsmana (*Glasnik Univerziteta u Beogradu* br. 156) <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univ-propisi/PravilnikUniverzitetskiOmbudsman.pdf>
- Pravilnik o standardima i postupku za akreditaciju visokoškolskih ustanova, *Sl. glasnik RS* br. 88/2017, <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2018/02/Pravilnik-o-standardima-i-postupku-za-akreditaciju-visoko%C5%A1kolskih-ustanova.pdf>
- Pravilnik o standardima za samovrednovanje i ocenjivanje kvaliteta visokoškolskih ustanova, *Sl. glasnik RS*, br. 88/2017, <http://nsvo.gov.rs/wp-content/uploads/2017/09/Pravilnik-o->

- standardima-za-samovrednovanje-i-ocenjivanje-kvaliteta-visokoskolskih-ustanova.pdf
- Pravilnik o listi stručnih, akademskih i naučnih naziva, *Sl. glasnik RS* br. 53/17 i 114/17, <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2018/02/Pravilnik-o-Listi-stru%C4%8Dnih-akademskih-i-nau%C4%8Dnih-naziva.pdf>
- Pravilnik o standardima i postupcima za obezbeđenje kvaliteta, *Glasnik Univerziteta u Beogradu* br. 174, http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univpropisi/Pravilnik_Standardi_Postupci_Obezbedjivanja_Kvaliteta.pdf
- Pravilnik o upisu studenata na studijske programe Univerziteta u Beogradu, *Glasnik Univerziteta u Beogradu* br. 168, <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univpropisi/Pravilnik-UpisStudenata.pdf>
- Statut Univerziteta u Beogradu, *Glasnik Univerziteta u Beogradu* br. 201, <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/univ-propisi/Statut-UB-28.2.2018.pdf>
- Strategija razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji, *Sl. glasnik RS* br. 1/07, http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Strategija-razvoja-OO-Sl.gl_-1-07.pdf
- Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije za period od 2016. do 2020. godine – istraživanja za inovacije, *Sl. glasnik RS* br. 25/2016 <http://www.mpn.gov.rs/wpcontent/uploads/2015/08/STRATEGIJA-naucnog-i-tehnoloskog-razvoja-RS-za-period-2016-2020..pdf>
- Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine, *Sl. glasnik RS* br. 107/2012, <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/STRATEGIJA-OBRAZOVANJA.pdf>
- Technical and Research Reports (often with corporate authors): Hershey Foods Corporation. (2001, March 15). *2001 Annual Report*. Retrieved from <http://www.hersheysannualreport.com/2000/index.htm>
- Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS* br. 98/2006, <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/70-100028/ustav-republike-srbije>
- Zakon o ravnopravnosti polova, *Službeni glasnik RS* br. 104/2009, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ravnopravnosti_polova.html
- Zakon o zabrani diskriminacije, *Sl. glasnik RS* br. 22/2009, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zabrani_diskriminacije.html
- Zakon o naučnoistraživačkoj delatnosti *Sl. glasnik RS* br. 110/2005, 50/2006 – Ispr. 18/2010 i 112/2015. <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/09/Zakon-o-NID-iz-Paragrafa-sl-gl.-112-iz-2015-preciscen-tekst.pdf>
- Zakon o visokom obrazovanju, *Sl. glasnik RS* br. 88/2017 i 27/2018 – dr. zakon, <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/09/Zakon-o-NID-iz-Paragrafa-sl-gl.-112-iz-2015-preciscen-tekst.pdf>
- Zakon o radu, *Sl. glasnik RS* br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – odluka US i 113/2017, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_radu.html

RODNA SEGREGACIJA U VISOKOM OBRAZOVANJU NA PRIMERU SRBIJE¹

Abstract: This text is aimed at the analysis of horizontal and vertical gender segregation in higher education, in Serbia. This phenomenon is to be observed by using relevant literature as well as current statistical data. Gender characteristics connected with the choices of faculty and scientific disciplines were the subject of the investigations which were conducted at the end of the 1980s. Furthermore, the aggregate picture of several generations of highly educated women and men in Serbia were shaped by Census data and it has been used for highlighting gender differences which have existed during the 20th and at the beginning of the 21th century.

For a comparative approach in terms of the situation in Serbia, we found relevant the analysis of the indicators which have been applied in the exploration of gender segregation in higher education in the European Union (EU) member states. The differences between women and men regarding their presence in certain educational domains verify horizontal gender segregation. Even though in Serbia, starting with generations of the late 1960s, the percentage of women among doctor graduates had been higher than the percentage of men, vertical gender segregation was recorded through the ratio of female employees in higher education.

The fact that gender segregation in higher education exists in countries which have achieved the highest standards regarding gender equality, verifies its resistance, as well as the complexity of resolving it.

Keywords: gender inequality, higher education, gender specific educational fields, academic staff, Serbia

1. Uvod

Visoko obrazovanje predstavlja jednu od centralnih tema rodne ravnopravnosti zbog njegove nedvosmislene važnosti kao faktora pozitivnih promena koje su se odvijale u pogledu unapređivanja položaja žena u društvu i njihove emancipacije. Taj

¹ Tekst je rezultat rada na projektu „Istraživanje demografskih fenomena u funkciji javnih politika u Srbiji“ (47006), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Vlade Republike Srbije.

obrazovni nivo je postao češća odlika ženske nego muške populacije. Na nivou EU28, u 2016. godini 38,7% žena životne dobi od 35 do 44 godine imalo je visoko obrazovanje, dok je muškaraca u istoj dobi s fakultetskom diplomom bilo 32,3%.² Prema podacima popisa stanovništva iz 2011. godine, u Srbiji je 24,6% žena u dobi između 35 i 39 godina i 20,9% u dobi između 40 i 44 godine imalo diplome višeg ili visokog obrazovanja. Udeo visokoobrazovanih u muškoj populaciji iznosio je 16,7% odnosno 15,6%.

Međutim, u kontekstu savremenih tendencija unapređivanja rodne ravnopravnosti iskristalisalo se pitanje rodne segregacije u visokom obrazovanju. Ono se odnosi na položaj žena u naučnoistraživačkom radu, u oblasti razvoja i tehnologija, mogućnosti karijernog napredovanja i njihove podzastupljenosti na odgovornim i rukovodećim pozicijama (European Commission 2005). Suočavanje s rodnom segregacijom u visokom obrazovanju predmet je konkretnih politika u mnogim evropskim zemljama. U pristupu Evropske komisije napravljen je zaokret, pa je fokus prebačen na institucionalnu transformaciju, umesto obezbeđivanja direktne podrške ženama (GenPort 2017, 1). Posebno mesto zauzimaju konkretni načini putem kojih se obezbeđuje i reguliše rodna ravnopravnost u nauci, inovacijama i visokom obrazovanju (Baltic Consortium 2018).

Kristalisanje rodne segregacije u visokom obrazovanju u okviru politike EU usmerene ka unapređivanju rodne ravnopravnosti govori o važnosti ovog pitanja. Otuda i potreba da se sagleda aktuelno stanje u Srbiji, i to putem analize relevantnih statističkih pokazatelja.

Obrazovne rodne specifičnosti u Srbiji bile su predmet socioloških istraživanja još krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina (Blagojević 1991; Milić 1994). Pored prepoznavanja rodne segregacije u obrazovanju, uspostavljen je teorijski okvir na kojem je utemeljeno objašnjenje uslovljenosti rodnih razlika u obrazovnim karakteristikama i nejednakosti između žena i muškaraca određenog obrazovnog nivoa.

Nepovoljan položaj visokoobrazovanih žena u pogledu realizacije profesije posledica je delovanja mehanizama koji su proizvod društvene strukture, institucionalnih i neinstitucionalnih prepreka na nivou profesija i organizacija, ali i faktora što se tiču individualnopsihološkog nivoa (Blagojević 1991, 113). U uslovima preovladavanja tradicionalnog obrasca podele rodnih uloga, u kojima su svakodnevne obaveze, briga o članovima porodice i kućni poslovi pretežno „ženske“ aktivnosti, suštinske prepreke i ograničenja dolaze iz te sfere. Položaj žene u porodici vidi se kao faktor marginalizacije žena (Blagojević 1991, 126).

Obrazovanje jeste doprinelo unapređenju društvenog položaja žena u Srbiji, ali rodno specifični izbori oblasti obrazovanja i zanimanjima proizveli su negativne efekte. Ti modeli ponašanja uspostavljeni su prema „(...) kulturno nasleđenom obrascu

² Preuzeto sa: https://eige.europa.eu/gender-statistics/dgs/indicator/ta_educ_attain_rate__edat_lfse_03/datatable

patrijarhalne diskriminacije i segregacije ženskog pola, koji se prenosi kroz proces socijalizacije u porodici i izvan nje“, a održavaju se „pod uticajem jednog dubljeg globalnog determinističkog sklopa, koji proizvodi uslove za reprodukciju obrasca, a potom i konkretne uslove pod kojima se odlučuje u konkretnim individualnim slučajevima“ (Milić 1994, 53). Taj obrazac i mehanizmi delovanja najpre su se uspostavili na nivou srednjeg obrazovanja, a potom su uobličavali i socioprofesionalnu strukturu visokoobrazovanih žena.

Širenje višeg i visokog obrazovanja, započeto među ženama rođenim 1950-ih, odlikuje se izrazitom usmerenošću ka humanističkim i društvenim naukama, porastom zastupljenosti u prirodnim i medicinskim naukama, dok je u slučaju tehničkih fakulteta evidentna veća usmerenost muškaraca (Šobot 2014, 102–105). Zastupljenost visokoobrazovanih žena povećavala se u narednim generacijama.

Ovaj tekst usmeren je na sagledavanje rodne segregacije u visokom obrazovanju na osnovu podataka popisa stanovništva i statistike obrazovanja Republičkog zavoda za statistiku. Analiza horizontalne segregacije odnosi se na žene i muškarce koji su tercijarno obrazovanje stekli tokom prve dve decenije 21. veka. Vertikalna dimenzija obuhvata rodnu diferenciranost u ukupnoj akademskoj populaciji, nezavisno od vremena završavanja fakulteta i sticanja zvanja doktora nauka.

2. Rodna segregacija u visokom obrazovanju kao opšti fenomen – situacija u EU

Rodna segregacija u visokom obrazovanju, kao aktuelno pitanje rodne ravnopravnosti u savremenim demokratskim društvima, javlja se u državama različitog socioekonomskog i kulturnog konteksta. Postoje neke opšte odlike koje se tiču uslovljenosti i načina njene manifestacije.

Specifičnosti položaja žena i muškaraca u pogledu aktivnosti i obaveza koje se tiču porodice utiču na nejednake pozicije što se tiče realizacije profesionalne karijere. Žene naučnice moraju mnogo više da rade kako bi se dokazale i izložene su stresu jer se usled nedostatka društvenog kapitala preterano oslanjaju na ljudski kapital (Gupta, Kemelgor, Fuchs & Etkowitz 2004, 41). Muški put podrazumeva potpunu posvećenost istraživanju, oslanja se na ranija postignuća i isključivo se identifikuje s naukom, a takav način za ženu nosi mnogo teškoća zbog njenih potreba za različitim identitetima i ograničenjima koje nose brak i porodica (Ibid, 54). Pored toga, naglašeno je da je položaj žena u nauci teži nego visokoobrazovanih žena u nekim drugim profesijama. One su u većoj meri pogođene prekidom izgradnje karijere u određenim životnim fazama, a pri povratku se suočavaju s negativnim iskustvom jer su najčešće socijalno izolovane i usamljene.

Teškoće usklađivanja porodičnog života i profesije reflektuju se na sveukupnu poziciju u pogledu zaposlenosti i mogućnosti napredovanja. Rodne nejednakosti u

pristupu elitnim institucijama i specijalizacijama proizvode razlike u ekonomskoj moći visokoobrazovanih žena i muškaraca (Charles & Bradely 2006, 574).

Visoko obrazovanje je bitan faktor pozicije na tržištu rada, kao i faktor koji utiče na individualne životne tokove i mogućnosti uspostavljanja određenih životnih stilova i kvaliteta života (Reimer & Pollak 2009, 416). Nejednake pozicije visokoobrazovanih žena i muškaraca produkuju negativne efekte na ekonomski položaj žena, kao i na mogućnosti i načine funkcionisanja u određenim životnim fazama i u različitim sferama života.

Rodne specifičnosti u izboru oblasti unutar kojih se stiče visoko obrazovanje za posledicu imaju nejednakosti na tržištu rada i rodnu razliku u zaradama (Barone 2011, 157–158). Osim na relaciji humanističke i osnovne nauke, rodna segregacija uspostavljena je i unutar njih, s obzirom na to koliko su konkretne discipline orijentisane ka brizi odnosno ka tehnicima, što je univerzalna karakteristika evropskih država bez obzira na njihove ekonomske i političke različitosti (Ibid, 169). Žene su znatno brojnije u profesijama u kojima je veća naglašenost sfere brige, a muškarci u onima u kojima je akcenat na sferi tehnike. Države se međusobno razlikuju u stepenu prezaštupljenosti ili podzaštupljenosti žena i muškaraca u konkretnim profesijama, ali postoji znatan stepen stabilnosti u pogledu raširenosti i načina manifestacije ovog fenomena. Održavanje rodni specifičnosti uslovljeno je ne samo uticajem rodni stereotipa na izbore već i time što su kulturne norme inkorporirane u racionalne razloge koji se zasnivaju na oceni mogućnosti i prepreka (Ibid, 171). Snaga uticaja tržišta rada pokazala je da se ni države koje su u kulturološkom pogledu najdalje odmakle u postizanju rodne ravnopravnosti nisu izborile s rodnom segregacijom u visokom obrazovanju.

Sva ograničenja koja stoje pred ženama negativno utiču na njihovu zaštupljenost u nauci i među predavačkim kadrom na fakultetima (European Commission 2012). Znatno je manji procenat žena među istraživačima, a još naglašenije među redovnim profesorima, od procenta žena koje su stekle zvanje doktora nauka. Žene doktori nauka, u poređenju s muškim kolegama, ređe obavljaju zanimanja koja imaju veći društveni ugled i povoljnije pozicije sa stanovišta visina zarade.

U 2014. godini, najmanji rodni jaz u prosečnim mesečnim zaradama³ zabeležen je u Sloveniji, gde su visokoobrazovane žene u proseku zarađivale 17,3% manje nego muškarci ovog obrazovnog nivoa. U Švedskoj, Norveškoj, Finskoj, ali i u Nemačkoj i Španiji rodni jaz u prosečnim mesečnim zaradama iznosio je nešto manje ili nešto iznad 20%. Najveće razlike bile su u Estoniji (33,9%) i Italiji (30,1%), a ne mnogo manje bile su u Poljskoj, Francuskoj i u Češkoj (blizu 30%).

³ Preuzeto sa: https://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT__30-GE__03-WorkAnd-economy/018_en_GE_GPG_Edu_r.px/table/tableViewLayout2/?rxid=57b6d944-8732-4639-96c9-9584d511039c

Rodna segregacija u visokom obrazovanju manifestuje se kroz horizontalnu i vertikalnu dimenziju, i u oba segmenta jasno je zastupljena u zemljama članicama EU28 (Macarie & Moldovan 2015). Ona je vidljiva u rodnim razlikama u izboru obrazovnih oblasti, kao i u razlici u zastupljenosti žena i muškaraca doktora nauka i njihove zastupljenosti među nastavnim osobljem u visokoškolskim ustanovama.

Prema Indeksu rodne jednakosti, uočava se stagnacija poboljšanja rodne ravnopravnosti tokom perioda 2005–2015. godina, ali zemlje članice se međusobno razlikuju u pogledu postignutog (EIGE 2017, 7). Više je postignuto kada je reč o učešću i sticanju tercijarnog obrazovanja, dok u pogledu rodne segregacije u posmatranom periodu gotovo da nije postignut nikakav napredak, i to je segment na kom je potrebno najviše raditi (Ibid, 29).

Specifičnosti društvenog razvoja država članica EU28 uslovile su i razlike u domenu znanja. Pored Danske i Švedske, indeks rodne jednakosti je iznad proseka za EU28 još u Belgiji, Luksemburgu, Holandiji, Irskoj, Francuskoj, Španiji i na Malti, dok je daleko veći broj država u kojima je on manji od prosečne vrednosti za EU (Ibid, 30). Najveći napredak u periodu 2005–2015, izražen u porastu indeksa u domenu znanja, zabeležen je na Kipru, zatim u Grčkoj, Luksemburgu i u Italiji, dok je u Velikoj Britaniji i u Nemačkoj došlo do pada.

Horizontalna dimenzija rodne segregacije na nivou EU28 ispoljena je u činjenici da je 2015. godine 43% devojaka studiralo u oblasti obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite, humanističkih nauka i umetnosti, dok je mladića bilo 21% (Ibid, 34). Države s najintenzivnijim rodnim jazom u tom pogledu bile su Finska, Estonija, Belgija, Danska i Irska, dok je on najmanji u Bugarskoj, Rumuniji i Italiji (Ibid, 35). Takođe, problem je i usporeno napredovanje tokom 2005–2015. u ublažavanju rodnog jaza kada je reč o sticanju tercijarnog obrazovanja u STEM oblastima (osnovne nauke, tehnologija, inženjerstvo i matematika).

3. Analiza rodne segregacije u visokom obrazovanju u slučaju Srbije

Rodna razlika izražena u tome što je broj žena koje su stekle tercijarno obrazovanje veći od broja muškaraca odlika je i generacija koje su fakultetske diplome sticale krajem prve i početkom druge decenije 21. veka. Nastavljena tendencija prema kojoj su devojke u većoj meri od mladića sklone sticanju tercijarnog obrazovanja nijednog trenutka nije prekinuta.

Analiza koja sledi zasniva se na broju diplomiranih studenata 2007, 2011. i 2016. godine. Izbor pomenutih vremenskih tačaka je slučajna, mada bi rodni odnos bio izražen na isti način i u nekim drugim godinama i ne bi bile narušene glavne karakteristike rodnih osobnosti u pogledu sticanja visokog obrazovanja.

U sve tri posmatrane godine, među diplomiranim studentima broj devojaka veći je nego broj mladića (Tabela 1). Ta razlika je blago smanjena 2011. u odnosu na 2007. godinu, dok je smanjenje rodne razlike 2016. u odnosu na 2011. godinu gotovo zanemarljivo.

Rodna razlika u pogledu broja devojaka i mladića koji su stekli fakultetske diplome jednim delom je posledica činjenice da je i među upisanim studentima, tokom celokupnog perioda, veći broj devojaka nego mladića. Međutim, ta rodna diferenciranost naglašenija je u slučaju diplomiranih studenata, što govori o tome da mladići češće odustaju od sticanja tercijarnog obrazovanja.

Stope feminiteta⁴ u slučaju diplomiranih studenata primetno su veće nego kada je reč o upisanim studentima. U školskim godinama 2007/2008, 2011/2012. i 2016/2017, broj upisanih devojaka na 100 upisanih mladića iznosio je 124,2, zatim 126,1 i u poslednjoj godini posmatranja 127,5. Nadalje, broj devojaka koje su diplomirale bio je veći od broja muškaraca za nešto više od 50% u 2007, do 40% u 2016. godini, a razlika u broju upisanih iznosila je između 24% i blizu 28%.

Tabela 1. Broj diplomiranih devojaka na 100 diplomiranih mladića (sva tri stepena visokog obrazovanja), prema obrazovnim područjima, Srbija (2007–2016).

	2007	2011	2016
Ukupno	153,1	142,0	140,4
Obrazovanje	858,6	646,7	553,8
Umetnost i humanističke nauke	299,2	279,5	226,4
Društvene nauke, novinarstvo i informisanje, poslovanje, administracija i pravo	156,0	152,3	160,7
Prirodne i informacione nauke, matematika i statistika, informacione i komunikacione tehnologije	94,7	73,1	81,8
Inženjerstvo, proizvodnja i građevinarstvo	63,9	53,1	58,4
Poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo i veterinarstvo	77,8	82,6	88,8
Zdravstvo i socijalna zaštita	317,3	267,3	310,4
Usluge	67,7	110,4	100,3

Izvor: Izračunato na osnovu podataka statistike obrazovanja RZS

Izrazito je uočljiva rodna razlika u slučaju diplomiranih studenata prema obrazovnim područjima, a najintenzivnija je u slučaju onih što su fakultetske diplome stekli iz oblasti obrazovanja i iz oblasti inženjerstva, proizvodnje i građevinarstva (Tabela 1). U prvom slučaju razlika je naglašena u dominaciji broja devojaka, ispoljena brojem koji je osam i po puta veći nego broj mladića u 2007. godini. U 2016. raz-

⁴ Izražena kao odnos broja žena na 100 muškaraca

lika je manja i broj devojaka je pet i po puta veći od broja mladića, ali je i tada to bila najintenzivnija rodna diferenciranost u pogledu broja diplomiranih studenata.

Pored sfere obrazovanja, preovlađujuće ženske oblasti jesu umetnost i humanističke nauke, društvene nauke, novinarstvo, poslovanje, administracija i pravo, kao i zdravstvo i socijalna zaštita (Tabela 2). Udeo žena među diplomiranim studentima iz tih oblasti iznosio je oko 60% u slučaju društvenih nauka, novinarstva, ekonomije i prava, te do 76%, u slučaju onih što su diplomirali u oblasti zdravstva i socijalne zaštite.

Tabela 2. Preovlađujuće ženske obrazovne oblasti – procenat žena u odnosu na ukupan broj diplomiranih studenata, Srbija (2007–2016).

	Obrazovanje	Umetnost i humanističke nauke	Društvene nauke, novinarstvo i informisanje, poslovanje, administracija i pravo	Zdravstvo i socijalna zaštita	Usluge
2007	89,6	74,9	60,9	76,0	40,4
2011	86,6	73,7	60,4	72,8	52,5
2016	84,7	69,4	61,6	75,6	50,1

Izvor: Isto kao tabela 1.

Udeo žena među diplomiranim studentima prilično je stabilan u sve tri godine posmatranja, pri čemu ipak postoje manje oscilacije u izraženosti „feminizacije“ pojedinih oblasti. To se odnosi na obrazovanje, umetnost i humanističke nauke, u kojima je udeo žena među diplomiranim studentima u 2016. godini za oko pet procentnih poena manji nego 2007. godine.

Tabela 3. Preovlađujuće muške obrazovne oblasti – procenat muškaraca u odnosu na ukupan broj diplomiranih studenata, Srbija (2007–2016).

	Prirodne nauke, matematika i IKT	Inženjerstvo, proizvodnja i građevinarstvo	Poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo i veterinarstvo	Usluge
2007	51,4	61,0	56,3	59,6
2011	57,8	65,3	54,8	47,5
2016	55,0	63,1	53,0	49,9

Izvor: Isto kao tabela 1.

Kada je reč o obrazovnim oblastima koje su preovlađujuće „muške“, razlika u brojnosti mladića koji su diplomirali u odnosu na devojke manja je nego u slučaju preovlađujuće „ženskih“ oblasti. Najizrazitije muško područje jeste inženjerstvo, proizvodnja i građevinarstvo, u okviru kojeg je najveća razlika zabeležena 2011. godine, kada su mladići činili gotovo dve trećine diplomiranih studenata (tabela 3). I u

slučaju prirodnih nauka, matematike i informaciono-komunikacionih tehnologija, najizraženija rodna razlika ispoljena je u ovoj godini, kada je među diplomiranim studentima bilo oko 58% mladića. Rodna razlika unekoliko je blaža 2016, ali je izraženija u toj godini nego što je bila 2007. godine.

Oblast usluga izdvaja se od ostalih jer rodna diferenciranost nije ispoljena na isti način u sve tri godine. Za razliku od 2007, kada je udeo devojaka iznosio oko 40%, u 2011. one su činile nešto više od polovine diplomiranih studenata u toj oblasti, dok 2016. godine razlika gotovo da nije postojala.

Tabela 4. Žene doktori nauka u Srbiji prema životnoj dobi, broj i procenat u odnosu na ukupan broj, 2011.

	Broj	% žena u ukupnom broju dr nauka
Svega	7045	38,2
25–29	122	54,5
30–34	482	55,8
35–39	831	55,6
40–44	969	52,1
45–49	1063	46,0
50–54	813	39,8
55–59	828	35,9
60–64	838	32,9
65–69	329	25,6
70–74	266	20,9
75–79	202	18,9
80–84	185	24,4
85+	117	28,3

Izvor: Izračunato na bazi podataka popisa stanovništva Srbije iz 2011. RZS

Naporedno s tendencijama porasta preovladavanja žena u odnosu na muškarce koji su stekli visoko obrazovanje, rasla je i okrenutost žena sticanju zvanja doktora nauka. Prema rezultatima popisa stanovništva Srbije iz 2011. godine, žene su činile nešto manje od 40% ukupnog broja doktora nauka. Međutim, u pojedinim starosnim grupama zabeležen je veći udeo žena nego muškaraca sa tim stepenom obrazovanja (Tabela 4). Kod rođenih krajem 1960-ih, više od polovine doktora nauka čine žene, i ta tendencija je nastavljena i u mlađim naraštajima.

U 2016. godini doktoriralo je 879 žena i 650 muškaraca (RZS 2017, 56). Dominantno muška polja su usluge (muškarci čine oko 70% onih što su doktorirali u ovoj oblasti), kao i inženjerstvo, proizvodnja i građevinarstvo (blizu 60%). Preovlađujuće ženske oblasti jesu umetnost i humanističke nauke, zdravstvo i socijalna zaštita, pri-

rodne nauke, obrazovanje, poslovanje i administracija. Relativno je ujednačen broj žena i muškaraca koji su doktorirali u oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija, kao i u društvenim naukama i novinarstvu.

Tabela 5. Nastavno osoblje s punim radnim vremenom, po polu, zvanjima i dužini radnog vremena, Srbija (2007–2016).

	Ukupno			Nastavnici			Saradnici		
	muškarci	žene	% žena	muškarci	žene	% žena	muškarci	žene	% žena
2007/2008	5938	4785	44,6	4072	2660	39,5	1866	2125	53,2
2011/2012	7145	6187	46,4	4942	3727	43,0	2203	2460	52,8
2016/2017	7337	6950	48,6	5473	4722	46,3	1864	2228	54,4

Izvor: isto kao Tabela 1.

Međutim, žene čine manje od polovine nastavnog osoblja u visokom obrazovanju, pri čemu je njihov udeo još manji kada se isključe saradnici u nastavi (Tabela 5). Među predavačima ima oko 40% žena, dok među saradnicima u nastavi žene čine više od polovine zaposlenih. U posmatranom periodu postoji pozitivna tendencija porasta udela žena među nastavnicima na fakultetima. U školskoj 2016/2017. godini, taj udeo je bio veći za oko pet procentnih poena nego 2007/2008. godine.

Tabela 6. Nastavno osoblje koje nema puno radno vreme, po polu, zvanjima i dužini radnog vremena, Srbija (2007–2016).

	Ukupno			Nastavnici			Saradnici		
	muškarci	žene	% žena	muškarci	žene	% žena	muškarci	žene	% žena
2007/2008	600	449	42,8	459	268	36,9	141	181	56,2
2011/2012	881	817	48,1	569	570	50,0	312	247	44,2
2016/2017	1016	977	49,0	675	633	48,4	341	344	50,2

Izvor: isto kao Tabela 1.

Razlika u zastupljenosti žena i muškaraca u slučaju nastavnog osoblja koje nema puno radno vreme ima određene osobenosti (Tabela 6). Veća zastupljenost muškaraca od žena bila je naročito naglašena u prvoj godini posmatranja. Zatim je polna struktura ujednačena u školskoj 2011/2012. godini, za razliku od nastavnika s punim radnim vremenom, dok je u školskoj 2016/2017. zabeležena blaga promena, uz nešto manju zastupljenost žena nego muškaraca. Ipak, u tim školskim godinama, zastupljenost žena među nastavnim osobljem koje nije imalo puno radno vreme veća je nego u slučaju nastavnika zaposlenih s punim radnim vremenom.

Na fakultetima Univerziteta u Beogradu, u školskoj 2016/2017. godini 3.305 žena bilo je zaposleno kao nastavnice s punim radnim vremenom, što je iznosilo 45,6% nastavničkog kadra koji je imao ovaj modalitet zaposlenosti. Udeo je gotovo isti i u slučaju fakulteta univerzitetā umetnosti, na kojima je u svojstvu nastavnika bila zaposlena 381 žena.

Tabela 7. Žene zaposlene kao nastavno osoblje s punim radnim vremenom (broj i %), prema fakultetima Univerziteta u Beogradu, Srbija, 2016/2017.

	Broj	%
Farmaceutski fakultet	116	90,5
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju	64	78,1
Filološki fakultet	175	66,3
Tehnološko-metalurški fakultet	101	61,4
Biološki fakultet	100	59,0
Fakultet za fizičku hemiju	27	51,9
Hemijski fakultet	66	51,5
Medicinski fakultet	596	49,5
Stomatološki fakultet	89	49,4
Geografski fakultet	55	49,1
Ekonomski fakultet	100	49,0
Veterinarski fakultet	92	46,7
Fakultet organizacionih nauka	103	46,6
Poljoprivredni fakultet	214	46,3
Učiteljski fakultet	60	43,3
Šumarski fakultet	89	42,7
Fakultet bezbednosti	33	42,4
Arhitektonski fakultet	76	42,1
Fakultet političkih nauka	74	40,5
Filozofski fakultet	180	40,0
Saobraćajni fakultet	108	39,8
Pravni fakultet	86	37,2
Matematički fakultet	67	31,3
Rudarsko geološki fakultet	103	31,1
Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja	51	29,4
Građevinski fakultet	99	29,3
Fizički fakultet	53	24,5
Elektrotehnički fakultet	102	24,5
Mašinski fakultet	190	18,4
Bogoslovski fakultet	36	11,1

Izvor: isto kao Tabela 1.

Posmatrano prema fakultetima, uočava se znatna diferenciranost u pogledu udela žena među nastavnicima zaposlenim s punim radnim vremenom (Tabela 7). Izrazito je preovlađujuća zastupljenost žena među nastavnicima na Farmaceutskom fakultetu (90,5%), dok se u pogledu njihove najmanje zastupljenosti, pored Bogoslovskog, izdvaja i Mašinski fakultet (18,4%).

Osim Defektološkog i Filološkog, postoji nekoliko fakulteta iz oblasti prirodnih nauka na kojima više od polovine nastavnika čine žene. To su Tehnološko-metalurški, Biološki, Fakultet za fizičku hemiju i Hemijski fakultet. Žene čine nešto manje od polovine nastavnika na Medicinskom i Stomatološkom fakultetu, a tek nešto malo manja zastupljenost nego na ovima je i na Geografskom i Ekonomskom fakultetu.

Među fakultetima s nižim udelom žena jeste nekoliko njih iz oblasti tehničkih nauka, kao i Fizički i Matematički fakultet, gde njihov udeo iznosi između 24,5% i 31,0%. Od fakulteta što pripadaju grupi društvenih nauka, najmanja zastupljenost žena među nastavnicima s punim radnim vremenom je na Pravnom, Filozofskom fakultetu i Fakultetu političkih nauka (37,2%; 40,0% i 40,5%). U odnosu na njih, nešto je veći udeo žena u nastavnim zvanjima na pojedinim fakultetima iz oblasti tehničkih i primenjenih nauka, kao što su Arhitektonski fakultet i Fakultet organizacionih nauka (42,1%; 46,6%).

4. Diskusija i zaključci

Analiza relevantnih podataka statistike obrazovanja i popisa stanovništva potvrdila je da postoji rodna segregacija u visokom obrazovanju u Srbiji, kao i kontinuitet rodni osobenosti u odnosu na prethodni period. Devojke ne samo da su se češće od mladića upisivale na fakultet već je razlika još naglašenija kada je reč o studentima koji su diplomirali.

Uspostavljeni rodni modeli mogu se shvatiti kao posledica različitog odnosa i različitih očekivanja. Žene su sklone da visoko obrazovanje doživljavaju kao put koji će im omogućiti ostvarivanje željenog načina i kvaliteta života (Blagojević 2002). Takođe, u pojedinim periodima društvenog razvoja naglašenije doživljavanje visokog obrazovanja kao okvira koji pruža veće mogućnosti može delovati podsticajno na žensku populaciju, ali uticaj obrazovanja kao faktora društvenog položaja zavisi i od socioekonomskog i sociokulturološkog konteksta, kao i od niza individualnih faktora (Diprete & Buchman 2006, 20).

Po sticanju tercijarnog obrazovanja, žene su suočene s određenim nepovoljnostima svog položaja. Jedna od njih proizlazi iz specifičnosti izbora oblasti unutar kojih su stekle visoko obrazovanje, što produkuje nepovoljan položaj na tržištu rada. Zatim, veće angažovanje žena u aktivnostima vezanim za porodicu ograničava njihovu profesionalnu karijeru, otežava angažovanje u naučnom i akademskom radu,

kao i obavljanje ključnih uloga u istraživačkim projektima, a u konačnom ishodu za rezultat ima rodni jaz u zaradama između visokoobrazovanih žena i muškaraca.

Analiza je potvrdila da u Srbiji postoje snažno naglašene rodne osobenosti u pogledu oblasti visokog obrazovanja. Najizrazitija rodna prenaplašenost, u sve tri posmatrane godine (2007, 2011. i 2016. godina), jeste u slučaju sticanja diploma u oblasti obrazovanja. Najintenzivnija je bila 2007, kada je broj devojaka bio čak osam puta veći od broja mladića (devojke su činile gotovo 90% diplomiranih studenata u ovoj oblasti). U slučaju oblasti koje su više „muške“, rodna diferenciranost je slabije izražena. Najevidentnija je u oblasti inženjerstva, proizvodnje i građevinarstva, gde su u posmatranom periodu mladići činili između 60% i 65% diplomiranih studenata.

U posmatranom periodu (2007–2016) postoji vrlo blaga tendencija ublažavanja rodne razlike među diplomiranim studentima u oblasti obrazovanja, usled malog ali ipak zabeleženog porasta broja muškaraca. Kada je reč o inženjerstvu, proizvodnji i građevinarstvu, najizrazitijoj „muškoj“ oblasti, tendencije su nešto drugačije. Rodna razlika je nešto veća 2011. nego 2007. godine, dok je 2016. ona blago smanjena, ali je bila nešto veća nego u početnoj godini posmatranja.

Jedino je u oblasti usluga došlo do promene u načinu na koji je izražena rodna razlika. Dok je 2007. godine to bila izrazito „muška“ oblast (60% diplomiranih studenata bili su muškarci), 2011. godine devojke su činile više od polovine studenata koji su stekli diplome unutar ove oblasti. Usled blagog smanjenja udela devojaka u 2016. godini, to je oblast sa najujednačenijom polnom strukturom diplomiranih studenata.

Analiza je pokazala da u Srbiji postoji porast udela žena koje su stekle diplome doktora nauka. Podaci popisa stanovništva iz 2011. godine govore da od generacija rođenih krajem 1960-ih, u svim starosnim kohortama, žene čine više od polovine osoba koje su stekle zvanje doktora nauka. Međutim, i u tom pogledu postoje pokazatelji koji potvrđuju neravnopravnost u odnosu na muškarce. Pored rodnih specifičnosti obrazovnih oblasti, na to ukazuje i manja zastupljenost žena među nastavnicima u visokom obrazovanju. Zanimljiv je primer Učiteljskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, gde su žene činile 43,3% nastavnika s punim radnim vremenom, iako je obrazovanje tipično „ženska“ oblast (90% svršenih studenata na učiteljskim fakultetima su žene).

Mogućnosti profesionalne realizacije žena koje su se opredelile i za porodicu i za nauku, pored položaja unutar porodice, uslovljene su i modelima u pogledu karijernog napredovanja i organizacije naučnoistraživačkog rada. U tom kontekstu istaknuta je potreba uspostavljanja modela koji „neguje ideju inkluzivnosti i diverziteta u nauci“, koji znači skladniju realizaciju profesionalne uloge s privatnim životnim iskustvima i izazovima, omogućavajući veći stepen fleksibilnosti u realizaciji profesionalne karijere, što za posledicu ima veću zastupljenost žena i veću vidljivost njihovih talenata, znanja i doprinosa u stvaranju naučnog znanja (Blagojević 2009, 32).

Imajući u vidu način manifestacije rodne segregacije u visokom obrazovanju u zemljama Evropske unije (Macarie & Moldovan 2015), može se reći da uočeni model

u Srbiji nije suštinski drugačiji. Među državama članicama EU28 postoji diferenciranost u rodnoj ravnopravnosti i u intenzitetu rodne nejednakosti između visokoobrazovanih žena i muškaraca, ali pitanja rodnih izbora obrazovnih oblasti i podzastupljenosti žena u nauci i profesorskom radu jesu opšta mesta.

Neravnopravnost visokoobrazovanih žena u odnosu na populaciju visokoobrazovanih muškaraca determinisana je tradicionalnim obrascem podele rodnih uloga, kao i mehanizmima produkovanja obrazaca karijernog napredovanja koji nisu uključili specifičnosti pozicija naporednog obavljanja profesionalnih i porodičnih aktivnosti i obaveza. Prevashodna angažovanost žena u ispunjavanju porodičnih obaveza i brige o članovima porodice u znatnoj meri remeti i otežava njen položaj u sferi naučnoistraživačkog rada i na predavačkim pozicijama u visokom obrazovanju.

Jedan aspekt ublažavanja konfliktne pozicije visokoobrazovanih žena jeste prevazilaženje tradicionalnog obrasca rodnih uloga unutar porodice i stvaranje mogućnosti za optimalnije angažovanje na profesionalnom polju i realizaciju individualnih potencijala. Drugi se tiče pristupa u vrednovanju rada, definisanju puteva karijernog napredovanja, kao i načina organizacije naučnog rada i realizacije istraživačkih projekata.

Rodna segregacija u visokom obrazovanju uslovljena je kulturnim normama čiji su uticaji i na nivou društva i na individualnom nivou veoma snažni. Činjenica da ona postoji i u državama koje su postigle najviše standarde rodne ravnopravnosti govori o otpornosti ovog fenomena i o složenosti njegovog regulisanja.

Literatura

- Baltic Consortium. (2018). *2018 Report. National Legislations on Gender Equality with a focus on the implementation of Gender Equality*. Preuzeto sa: http://oceanrep.geomar.de/43127/1/National_Legislations.pdf
- Barone, C. (2011). „Some Things Never Change: Gender Segregation in Higher Education across Eight Nations and Three Decades“. *Sociology of Education*, 2, 157–176. doi: 10.1177/0038040711402099
- Blagojević, M. (1991). *Žene izvan kruga*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Blagojević, M. (2002). „Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000: urođnjavanje cene haosa“. U: S. Bolčić & A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (str. 283–314). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević, M. (2009). „Naučna izvrsnost na poluperiferiji: Hijerarhije, isključivanje i moguća feministička strategija za proizvodnju znanja“. U: J. Babić-Avdispahić, J. Bakšić-Muftić & Ugo Vlasisavljević (ur.), *Rod i nauka* (str. 19–39). Sarajevo: Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije.
- Charles, M. & Bradely, K. (2002). „Equal but Separate? A Cross-National Study of Sex Segregation in Higher Education“. *American Sociological Review*, 67(4), 573–599. Preuzeto sa: <http://links.jstor.org/sici?sici>

- Diprete, A. T. & Buchmann, C. (2006). „Gender-specific trends in the value of education and emerging“. *Demography*, 43(1), 1–24.
- European Commission. (2005). *2005 Working document. Women in Sciences: Excellence and Innovation Gender Inequality in Science*. Preuzeto sa: https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/sec_report_en.pdf
- European Commission. (2012). *Report of the Expert Group. Structural change in research institutions: Enhancing excellence, gender equality and efficiency in research and innovation*. Preuzeto sa: https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/structural-changes-final-report_en.pdf
- European Institute for Gender Equality. (2016). *Analytical Paper. Integrating gender equality into academia and research organizations*. Preuzeto sa: <http://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/toolkits/gear>
- European Institute for Gender Equality. (2017). *2017 Report. Gender Equality Index Measuring gender equality in the European Union 2005–2015*. Preuzeto sa: <https://eige.europa.eu/rdc/eige-publications/gender-equality-index-2017-measuring-gender-equality-european-union-2005-2015-report>
- European Parliament. (2015, February). *2015. Empowering women and girls through education*. Preuzeto sa: <http://www.europarl.europa.eu/studies>
- GenPort. (2017, March). *2017 Policy Brief 8. PB8 – Implementing gender equality plans in research performing organisations: How to innovate?* Preuzeto sa: http://www.genderportal.eu/sites/default/files/resource_pool/pb8_gep_rpo_inno.pdf
- Guil, A, Mimbrero C. & Cámara, S. (2016). „Gender Competences Assessment to Promote Gender Equality in University“. Poster Presentation, 9th European Conference on Gender Equality in Higher Education (and Research) Université Paris Diderot, Paris 12–14 September, 2016. Preuzeto sa: <http://www.genderportal.eu/resources/gender-competences-assessment-promote-gender-equality-university-0>
- Gupta, N, Kemelgor, C, Fuchs, S. & Etzkowitz, H. (2004). „The ‘Triple Burden’: a cross-cultural analysis of the consequences of discrimination 41 for women in science“. In: European Commission, *Gender and Excellence in the Making* (str. 41–51). Brussels: European Commission Directorate-General for Research Information and Communication Unit.
- Macarie, F. C. & Moldovan, O. (2015). „Horizontal and Vertical Gender Segregation in Higher Education: EU 28 Under Scrutiny“. *Managerial Challenges of the Contemporary Society*, 8(1), 162–170. Preuzeto sa: <https://www.researchgate.net/publication/307864282>
- Milić, A. (1994). *Žene, politika, porodica*. Beograd: Institut za političke studije.
- Reimer, D. & Pollak, R. (2010). „Educational Expansion and Its Consequences for Vertical and Horizontal Inequalities in Access to Higher Education in West Germany“. *European Sociological Review*, 4, 415–430. DOI:10.1093/esr/jcp029
- RZS. (2017). *Žene i muškarci u Republici Srbiji*, Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Šobot, A. (2014). *Rodna neravnopravnost u Srbiji: Demografsko gledište*. Beograd: Institut društvenih nauka.

VALENTINA JANEV
SANJA VRANEŠ

SPROVOĐENJE POLITIKE RODNE RAVNOPRAVNOSTI U ORGANIZACIJAMA ISTRAŽIVANJA I RAZVOJA: STUDIJA SLUČAJA IZ SRBIJE

Abstract: In this paper, we analyse the results of the implementation of the Action Plan for the Promotion of Gender Equality at the “Mihajlo Pupin” Institute, the leading Serbian research and development institution in information and communication technologies. The initiative for implementation of best systematic approaches in order to increase participation and advancement in the career of women researchers was launched within the European Project *GenderTime* (Transferring Implementing Monitoring Equality), lasting from 2013 to 2017. The *GenderTime* based activities expanded the standard practice and existing monitoring approaches in the Human Resources Department with new quantitative and qualitative methods for gender equality analysis. The level of education was chosen as the most important dimension for gender structure and professional mobility analysis. Qualitative measures were taken, such as focus groups with women researchers, introduction of mentoring and regular interviews, nominations of women researchers for technological innovations and awards. The data analysis for the period from 2013 to 2018 has shown that the share of women among Doctors of Science has increased significantly (from 35% to 41%), as well as the percentage of women with engineer’s degree (from 34% to 38%). In addition to improving the professional career of women researchers, the most significant contribution of the application of *GenderTime* qualitative measures were raising self-confidence and motivation among young researchers to advance in their careers, and thus indirectly influence structural changes in the Institute.

Keywords: gender action plan, *GenderTime*, women in engineering, research and development, information and communication technologies.

1. Uvod

Rodna ravnopravnost i druga rodna pitanja u nauci i obrazovanju često su diskutovana u političkim agendama na nacionalnom, evropskom i međunarodnom nivou. Uprkos cilju Evropske unije (EU), koji je postavljen 2005. godine (*Council Conclusions* 2005; Evropska komisija 2006), da 25% vodećih pozicija u javnom sektoru obrazovanja, naročito u istraživanjima, treba da zauzimaju žene, cilj je još uvek daleko. Naime, samo 18% redovnih profesora, 13% menadžera/rukovodilaca visokoškolskih ustanova i 22% članova upravnih odbora u oblasti istraživanja čine žene (Evropska komisija 2012). Prema anketi Generalnog direktorata za istraživanje i inovacije iz 2014. godine, oko 36% istraživačkih organizacija navelo je da su u 2013. godini u svoje planove uvrstile aktivnosti koje se odnose na postizanje rodne ravnopravnosti, dok je taj procenat u Srbiji mnogo niži, oko 18% (*She Figures* 2015, 116).

Cilj teksta je da predstavi rezultate *GenderTime (Transferring Implementing Monitoring Equality)*¹ projekta, koji se odnosi na sprovođenje i unapređenje rodne ravnopravnosti u Institutu „Mihajlo Pupin“ (PUPIN), vodećoj instituciji u Srbiji za istraživanje i razvoj u informaciono-komunikacionim tehnologijama (CORDIS 2016).² Opšti cilj *GenderTime* projekta bio je sprovođenje „Akcionih planova za rodnu ravnopravnost“ u različitim obrazovnim i naučnim institucijama širom Evrope koje se razlikuju po broju zaposlenih i studenata, kao i naučnim disciplinama. U projektu *GenderTime* učestvovali su kako mali istraživački instituti (npr. Među-univerzitetski istraživački centar za tehnologiju, rad i kulturu, Grac, Austrija), tako i veliki multidisciplinarni univerziteti kao što su Univerzitet u Padovi (Italija), Univerzitet Paris Est Créteil (Francuska) i Univerzitet Loughborough (Ujedinjeno Kraljevstvo). Institut „Pupin“, kao reprezentativna organizacija za istraživanje i razvoj iz Srbije, izabran je da učestvuje u projektu i olakša prenos najboljih praksi iz Evrope u jugoistočnu Evropu.

Od svog osnivanja 1946. godine, Institut „Mihajlo Pupin“ bavi se primenjenim istraživanjima za potrebe velikih komunalnih i saobraćajnih preduzeća, privrednih kompanija iz raznih industrijskih grana, državnih organa i institucija, javne bezbednosti, finansijskih organizacija i slično. Od ukupnog broja zaposlenih (450), većina su istraživači (270). Uzimajući u obzir potrebe za analizom i izveštavanjem o stručnosti istraživačkog kadra, Institut „Pupin“ je u 2012. godini predložio inicijalni *Akcioni plan za unapređivanje rodne ravnopravnosti*, koji je je kasnije u toku projekta, uz pomoć eksperata za rodnu ravnopravnost iz *GenderTime* konzorcijuma, bio revidiran. Na početku projekta određen je okvir za prikupljanje podataka i analizu pokazatelja što se odnose na zapošljavanje, razvoj karijere i umrežavanje, razvoj i podršku osoblju,

¹ GenderTime projekat, <http://www.gendertime.org/>

² Istraživanje koje je dovelo do ovih rezultata finansirao je Sedmi okvirni program Evropske komisije FP7/2007-2013 po sporazumu br. SiS.2012. 2.1.1-1-321491, projekat „GenderTime: Transferring Implementing Monitoring Equality“; H2020 Evropske komisije pod ugovorom broj 809965.

upravljanje politikama i njihovo kreiranje, institucionalnu kulturu, naučne rezultate (inovacije), poslovne veštine itd. Osim kvantitativnih pristupa koji su već uspostavljeni u 2008. godini, uvedene su kvalitativne analize, kao što su fokus grupe sa ženama istraživačima, intervjui sa zaposlenima iz različitih istraživačko-razvojnih timova i nivoa upravljanja, analiza dokumenata inovativnih proizvoda i usluga i slično.

Rad je organizovan u četiri celine. Posle Uvoda, u drugom poglavlju predstavljamo ukratko trenutni zakonski okvir i situaciju rodne ravnopravnosti u Srbiji. Poglavlje 3 opisuje studiju slučaja Instituta „Mihajlo Pupin“, dok poglavlje 4 sumira ključne rezultate sprovođenja *GenderTime* Akcionog plana u Institutu „Mihajlo Pupin“ u periodu od 2013. do 2016. godine.

2. Osnovne informacije o kontekstu: rodna ravnopravnost u Srbiji

2.1. Kontekst politike

Politika rodne ravnopravnosti u Srbiji rukovodi se principima na kojima se zasnivaju i ključni međunarodni okviri poput: Pekinške deklaracije i platforme za akciju; Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW); Konvencije UN o političkim pravima žena (1953); Rezolucije UN 1325 „Žene, mir i sigurnost“ (2000); Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici i druge (Babović 2016). Važnim se mogu smatrati i usmerenja što dolaze pod okriljem Evropske unije, a u skladu su s procesima sinhronizacije i usklađivanja politika i institucionalnih okvira Srbije s Evropskom unijom. U tom smislu naročito su važna poglavlja 19 (Socijalna politika i zapošljavanje) i 23 (Pravosuđe i osnovna prava), kao i okvir predviđen Strategijom za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena: Transformacija života devojaka i žena kroz spoljnu politiku Evropske Unije (2016–2020). Za Srbiju je pogotovo značajna Strategija za rodnu ravnopravnost sa Nacionalnim akcionim planom za sprovođenje strategije (*Sl. glasnik RS* br. 4/2016), kao i trenutno važeći zakon o ravnopravnosti polova (*Sl. glasnik RS* br. 104/2009). Ta tri dokumenta predstavljaju osnovni strateški okvir politike rodne ravnopravnosti do 2020. godine. Institucije odgovorne za kreiranje politike rodne ravnopravnosti u Srbiji su: Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost, kojim rukovodi potpredsednica vlade Srbije,³ Sektor za antidiskriminacionu politiku i unapređenje rodne ravnopravnosti (osnovan 2017. godine) u okviru Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja,⁴ Odbor za rodnu ravnopravnost, koji u okviru Narodne skupštine Republike Srbije

³ Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost osnovala je Vlada Srbije 2014. godine, sa zadatkom da koordinira rad organa državne uprave u vezi s rodnom ravnopravnošću u Srbiji (<http://www.mgsi.gov.rs/lat/koordinaciono-telo-za-rodnu-ravnopravnost>).

⁴ Sektor za antidiskriminacionu politiku i unapređenje rodne ravnopravnosti Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja (<https://www.minrzs.gov.rs/lat/rodna-ravnopravnost.html>).

razmatra nacрте zakona i druge zakonske dokumente i nadgleda primenu zakona i drugih dokumenata što se odnose na rodnu ravnopravnost; zaštitnik građana i poverenik za zaštitu ravnopravnosti (ustanovljen na osnovu *Zakona o zabrani diskriminacije* iz 2009. godine).

Izveštaj o evaluaciji *Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost* iz 2015. godine pokazao je da je sprovođenje aktivnosti koje su bile determinisane u okviru Strategije i akcionog plana za rodnu ravnopravnost bilo nedovoljno efikasno i sa skromnim uticajem (UN Women 2015). Takođe, prema indeksu rodne ravnopravnosti EIGE (Babović 2016), Srbija zaostaje za prosečnim stopama u EU za 12 procentnih poena u svim domenima rodne ravnopravnosti, izuzev kada je reč o domenu političke moći, dok su najdublji propusti uočeni u domenu rada i novca. Međutim, napore Srbije na uvođenju rodne ravnopravnosti prepoznale su međunarodne organizacije, i Srbija je prva zemlja van EU koja je primenila EU Indeks rodne ravnopravnosti. Takođe, na 62. zasedanju Komisije o statusu žena u UN u Njujorku, Ujedinjene nacije označile su Srbiju i Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost kao primer dobre prakse za ostale zemlje (pogotovo u oblasti rodno odgovornog budžetiranja).⁵

2.2. Žene u obrazovanju i nauci

Istraživanje Republičkog zavoda za statistiku (RZS 2017, 46) pokazalo je da među diplomiranim studentima u 2016. godini žene čine više od polovine u značajnim oblastima obrazovanja, dok su muškarci dominantni na područjima *informatike i komunikacione tehnologije* (74%) i *inženjerstva, proizvodnje i građevinarstva* (63%). Među zaposlenima na polju istraživanja i razvoja u 2016. godini muškaraca ima četiri posto više nego žena, a sličan odnos je i među istraživačima. Najveće učešće žena istraživača beleži se u medicinskim naukama, skoro 60%, a najmanje učešće je u inženjeringu i tehnologiji (37%). Detaljna analiza broja zaposlenih na poslovima istraživanja i razvoja u oblasti inženjeringa i tehnologija pokazuje da se učešće žena povećalo sa 35,8% u 2012. na 37,2% u 2016. godini (RZS 2017, 57). Međutim, uprkos takvim pozitivnim brojkama i statistikama, analize položaja žena u obrazovanju i nauci pokazuju da „postoje razlike ne samo između muškaraca i žena koje rade na univerzitetu kao nastavni kadar veći i između istraživačkih instituta i univerziteta kad je u pitanju njihov položaj“ (Bogdanović 2006). Potrebu za ostvarivanjem principa rodne ravnopravnosti i položaj žena u obrazovanju i nauci analiziralo je nekoliko srpskih autorki, vidi Babović (2016), Vujadinović (2012), Bogdanović (2006) i Blagojević (2004).

U tekstu iz 2006, Bogdanović dalje zaključuje da „su žene u institutima u ravnopravnijem položaju sa muškarcima nego na univerzitetu. Međutim, kada se radi o upravljačkim funkcijama, uprkos svojim kvalifikacijama, analiza je pokazala da žene

⁵ UN: Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost dobar primer. (Tanjug, 12. mart 2018). <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/un-koordinaciono-telo-za-rodnu-ravnopravnost-dobar-primer/z1km16>

nisu nigde ravnopravne sa muškarcima i da je potreban čitav vek da one sustignu muškarce u ovom pogledu“ (Bogdanović 2006). Vujadinović (2012) zaključuje da postoji evidentna razlika između ukupnog broja upisanih, diplomiranih i nagrađenih studenata i udela žena u akademskom osoblju na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Analiza strukture akademskog osoblja po polu pokazala je dugotrajnu tendenciju muške dominacije na tom fakultetu. Analizirajući uslove za razvoj karijere u Srbiji, Blagojević (2003) uviđa da različite strategije koje stoje na raspolaganju doprinose odlivu mozgova, beskonačnoj mobilnosti (u rodnu zemlju i iz nje) i nemogućnosti za stabilno zapošljavanje u naučnoj instituciji u matičnoj zemlji. Babović (2016) zaključuje da su najkritičnije oblasti koje pokazuju najniže stope indeksa (ispod 30%) zabeležene u poddomenima segregacije i kvaliteta rada (domen rada), pristupu finansijskim resursima (domen novca) i društvenim aktivnostima (domen vremena).

U tekstu u kojem govori o mehanizmima za postizanje ravnopravnosti polova Vujadinović (2012) sugeriše da Ministarstvo prosvete i nauke treba da uspostavi telo koje će biti odgovorno za sprovođenje Nacionalnog akcionog plana na institucionalnom nivou, tj. telo koje se bavi rodnom ravnopravnošću u oblasti obrazovanja na univerzitetima, kao i u osnovnim i srednjim školama.

Aktivnosti započete u „Pupinu“ u okviru projekta *GenderTime* tematski i vremenski koincidiraju s aktivnostima iz *Pravilnika o sadržaju i načinu dostavljanja Plana mera za otklanjanje ili ublažavanje neravnomerne zastupljenosti polova i godišnjeg izveštaja o njegovom sprovođenju* (Službeni glasnik, 2010). U skladu s tim pravilnikom, od 2013. godine sve institucije iz obrazovnog i istraživačko-razvojnog sektora u obavezi su da godišnje izveštavaju u vezi s rodnom ravnopravnošću u vidu *Izveštaja o otklanjanju ili ublažavanju neravnomerne zastupljenosti polova i Plana mera za otklanjanje ili ublažavanje neravnomerne zastupljenosti polova*.

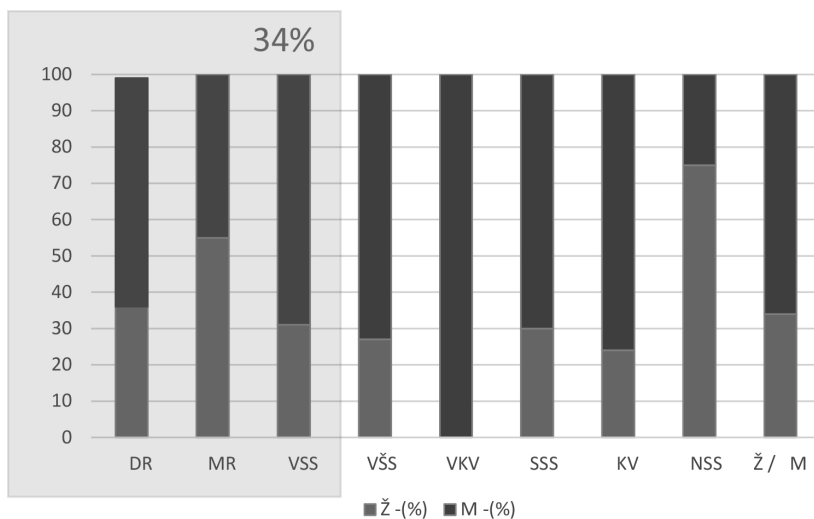
3. Akcioni plan za unapređenje rodne ravnopravnosti

3.1 O Institutu „Mihajlo Pupin“

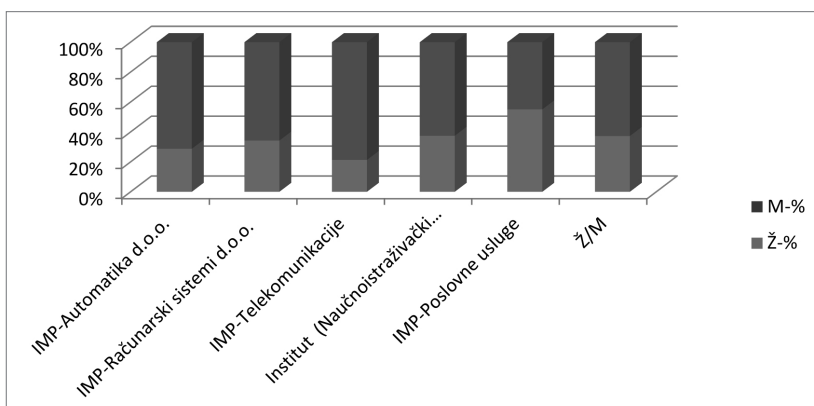
Institut „Pupin“ je najveći i najstariji institut za istraživanje i razvoj na području informaciono-komunikacionih tehnologija u čitavoj jugoistočnoj Evropi. Povezan je s Univerzitetom u Beogradu, više od 65% zaposlenih je iz oblasti inženjerstva, gde je većina regrutovana direktno sa Univerziteta preko stažiranja odnosno diplomskih radova. Situacija na početku projekta *GenderTime* (2013) pokazivala je 34,4% učešća žena među inženjerskim osobljem (DR, MR i VSS), kao što je prikazano na Slici 1. Međutim, rodna struktura se razlikuje od jedne poslovne jedinice do druge (Slika 2). Na primer, jedno od vodećih preduzeća u sastavu Instituta jeste *IMP-Automatika d.o.o.* Program obuhvata izradu složenih sistema za nadzor i upravljanje u elektroprivredi, industrijskim procesima i vodoprivredi; realizaciju sistema za upravljanja termoblo-

kovima, primenu uređaja za registraciju potrošnje električne energije, elektronskih mernih pretvarača električnih veličina, brojila električne energije za obračunska merenja na visokom naponu, etalonskih merača električne snage itd. Udeo žena na nivou kompanije *IMP-Automatika d.o.o.* na početku projekta *GenderTime* (2013) bio je 29%. Nakon sprovođenja Akcionog plana definisanog u okviru *GenderTime* projekta, u avgustu 2018. godine, udeo žena na nivou poslovne jedinice *IMP-Automatika* dostiže 32%, a na nivou Instituta 38,5% i 40% među osobljem s visokim obrazovanjem.

Slika 1. Rodna statistika prema stepenu obrazovanja na početku projekta *GenderTime*.

Slika 2. Rodna statistika u različitim istraživačkim i razvojnim grupama „Pupina“ na početku projekta *GenderTime*.

3.2. Praksa upravljanja ljudskim resursima

Institut „Mihajlo Pupin“ uveo je 2008. godine SAP® HCM sistem⁶ i uspostavio bazu znanja za ljudske resurse (Janev 2008), (Janev 2011), kako bi vodio obimnu evidenciju profesionalnog i naučnog života zaposlenih, uključujući naučne i profesionalne veštine i stručnost, dobijene sertifikate, informacije o angažmanima na konkretnim projektima s detaljima o njihovim ulogama i kompetencijama, naučna dostignuća (patenti, tehnička rešenja, naučni radovi i knjige), druga dostignuća i nagrade. Na nivou Srbije, indikatori za merenje učinka zaposlenih u istraživanjima i inovacijama podeljeni su u nekoliko grupa u skladu s Pravilnikom o postupku, načinu vrednovanja i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača (*Službeni glasnik*, 2017). Za praćenje sprovođenja Akcionog plana definisanog u okviru *GenderTime* projekta, kao i za sveobuhvatnu analizu aktivnosti koje se odnose na inovacije u okviru „Pupinovih“ ćerki kompanija, koristi se postojeći sistem za upravljanje kadrovskim podacima i dokumentima. Ključne funkcionalnosti sistema mogu se podeliti na sledeće podsisteme:

- baza kadrovskih podataka i dokumenata;
- sistem za profilisanje i pronalaženje ekspertize i
- sistem za planiranje ekspertize i razvoj kadrova.

Sistem ažurira podatke na dnevnom nivou i omogućava praćenje kretanja zaposlenih unutar određenih institucija odnosno kompanija, kao i opštu mobilnost istraživača (stipendije, položaj profesora na fakultetu, usavršavanje, odsustvo itd.). Ekspertiza i znanje zaposlenog u sistemu meri se setom pokazatelja kao što su obrazovanje, veštine, iskustva, socijalne sposobnosti, inženjerske sposobnosti za razvoj tehničkih rešenja, inovacija i ideja za poboljšanje poslovnog procesa ili sistema poslovnih klijenata.

3.3. Pregled aktivnosti

Januara 2013. godine, u okviru *GenderTime* projekta Institut je pokrenuo inicijativu za primenu najboljih sistemskih pristupa s ciljem povećanja učešća i napredovanja u karijeri žena istraživača. Inicijativa je uključivala aktivnosti kao što su: politike zapošljavanja, zadržavanja i unapređenja žena istraživača; unapređenje mogućnosti za razvoj karijere pomoćnog istraživačkog osoblja; mere za uspostavljanje ravnoteže između profesionalnih i privatnih aktivnosti, ažuriranje standarda upravljanja i

⁶ SAP HCM (eng. Human Capital Management) je podsistem za upravljanje kadrovskim podacima i kretanjem kadrova u okviru komercijalnog rešenja SAP ERP (eng. Enterprise Resource Planning), što je glavni proizvod najveće evropske softverske kompanije SAP AG. <https://www.sap.com/westbalkans/products/human-resources-hcm.html>

istraživanja i razvoja; kao i pomoćne politike za porodice dvojne karijere (gde oba roditelja teže uspehu i napretku u karijeri) i drugo. Akcioni „Pupinov“ plan sadrži dvadeset četiri akcije koje su fokusirane na postizanje sedam opštih ciljeva (vidi Tabelu 1).

Tabela 1. Ciljevi akcionog plana *GenderTime*.

Cilj	Značaj
Poboljšati mogućnosti zapošljavanja za sve na institucionalnom nivou	Visok
Identifikovati uzrok stvarnog odnosa polova	Srednji
Poboljšati mehanizam podrške za mlade istraživače, razvoj karijere i umrežavanje	Veoma visok
Poboljšati kulturu, komunikacije i organizaciju odeljenja	Srednji
Proceniti pauze u karijeri	Srednji
Razumeti zašto žene napuštaju inženjering	Visok
Širiti dobru praksu	Srednji

3.4. Praćenje aktivnosti

Metodologija upravljanja aktivnostima Akcionog plana (merenje, monitoring) zasniva se na skupu kvalitativnih analiza (diskusije fokus grupa, sprovođenje anketa), kao i na unakrsnoj primeni kvantitativnih pristupa (upoređivanje rezultata anketa, kvantitativna analiza učešća žena u istraživačkim i inženjerskim aktivnostima i drugo). Aktivnosti monitoringa obuhvataju prikupljanje, analizu i izveštavanje o pokazateljima učinka rada zaposlenih na projektima, upoređivanje rezultata s projektnim planovima i preduzimanje korektivnih mera. To se obavlja putem redovnih sastanaka „Pupinovog“ istraživačkog tima sa članovima Odeljenja za ljudske resurse i direktorkom Instituta. Tabela u Prilogu 1 (**Spisak mera** *GenderTime* plana i praćenje stope realizacije) prikazuje formular koji je bio korišćen za praćenje realizacije mera i njihov uticaj na različite aspekte iz domena upravljanja ljudskim resursima.

3.5. Merenje uspeha

Kritični element bilo kog akcionog plana uključuje praćenje napretka i merenje uspeha. Realizacija Akcionog plana bila je praćena unutar „Pupina“, kao i na nivou konzorcijuma projekta *GenderTime*. Učestalost izveštavanja razlikuje se od mere do mere, kao što je prikazano u Tabeli 2.

Tabela 2. Kako možemo da merimo uspeh sprovođenja GEP-a?

Mere	Indikatori	Praćenje unutar „Pupina“
Analiza rodne strukture	Podnošenje izveštaja, preciznost izračunavanja GE indikatora, dostavljanje izveštaja na vreme, dostupnost podataka za analizu	Mesečno i na zahtev
Napredak u karijeri i analiza razvoja osoblja	Kompletnost dokumentacije, unapređenje na vreme, broj publikacija / projekata	Nekoliko puta tokom godine, poklapa se sa sastancima Naučnog veća
Pregledati i pratiti usvajanje Mentorske sheme	Broj mladih istraživača (studenata doktorskih studija), broj sastanaka, kvalitet odnosa (mentor <-> istraživač)	Nekoliko puta tokom godine, poklapa se sa sastancima Naučnog veća
Poboljšati svest o jednakosti za sve zaposlene; Fokus grupa sa ženskim osobljem gde one diskutuju o svojim iskustvima	Dostupnost i interesovanje ženskih istraživača, sloboda govora o rodnim pitanjima, bolji odnos (nadležni <-> zaposleni)	Nekoliko puta tokom godine
Mere zadržavanja osoblja	Broj intervjuja pri odlasku, ažurirane informacije o situaciji ravnoteže između posla i života zaposlenih	Nekoliko puta tokom godine
Ažurirati Akcioni plan	Izveštaj dostavljen šefu Instituta, Upravi za GE	Jednom godišnje

Stepen obrazovanja bio je izabran kao najznačajnija dimenzija za analizu rodne strukture i vertikalne pokretljivosti. Na osnovu podataka za period od 2013. do 2018. godine, može se zaključiti da se udeo žena među doktorima nauka znatno povećao sa 35% na 41%, kao i procenat žena sa diplomom inženjera, sa 34% na 38%. Taj procenat je veći od evropskog proseka u oblasti inženjerstva i tehnologije (32,7%) (Evropska Komisija 2016). Pored unapređenja profesionalne karijere žena istraživača, najznačajniji doprinos od primene kvalitativnih mera (kao što su fokus grupe sa ženama istraživačima, uvođenje mentorstva i redovnih intervjuja, nominacije žena istraživača za tehnološke inovacije i nagrade), jesu aktivnosti u okviru *GenderTime* projekta, koje su doprinele podizanju samopouzdanja i motivacije mladih istraživača da napreduju u karijeri i na taj način indirektno utiču na strukturne promene u Institutu.

4. Dostignuća

U Srbiji, jednake mogućnosti garantuju se nacionalnim aktima i internim dokumentima institucije (Pravilnik o radu Instituta „Mihajlo Pupin“). Aktivnosti koje

su započete u okviru projekta *GenderTime* bile su motivisane odlukom da strukturne promene što bi se realizovale doprinesu ostvarenju svrha i ciljeva preduzeća u celini, uzimajući u obzir to da se naučne i poslovne performanse u „Pupinu“ procenjuju posredstvom indikatora koji se odnose na publikacije, patente, softverski alat, saradnju s naučnom zajednicom u inostranstvu i transfer znanja (komercijalni projekti) sa industrijom.

4.1. Dostignuća

Najvažnija dostignuća sprovođenja Akcionog plana za rodnu ravnopravnost u Institutu „Mihajlo Pupin“ su:

- **Unapređeno upravljanje:** Pored upravljanja operativnim procesima iz oblasti ljudskih resursa, organizacija za istraživanje i razvoj najčešće vodi evidenciju o napredovanju naučnog osoblja u karijeri (kvalifikacije i kompetencije zaposlenih), publikacijama/patentima/licencama, angažovanju u naučnim zajednicama itd. Uprava i Naučno veće „Pupina“ odgovorni su za praćenje napredovanja u karijeri „Pupinovog“ istraživačkog osoblja, dok Odeljenje za ljudske resurse pruža neophodnu podršku u vidu izveštavanja o postignutim rezultatima i održavanja dosijea istraživača u elektronskom formatu (Janev 2016). Aktivnosti preduzete u okviru projekta *GenderTime* doprinele su unapređenju i jačanju samog procesa upravljanja u organizaciji, što je dovelo do uspostavljanja *Službe za savetovanje u karijeri*, koja na jednoj strani komunicira s Upravnim odborom i Naučnim većem, a s druge strane sa istraživačkim osobljem (informiše ih o prilikama za unapređenje).
- **Podignuta svest:** Otvorene diskusije o temama iz oblasti rodne ravnopravnosti na *GenderTime* događajima imale su veliki uticaj na žene istraživače. Prema njihovim povratnim informacijama, *GenderTime* aktivnosti doprinele su podizanju samopouzdanja i osećaju da se neko brine o njima i njihovom radu. Aktivnosti koje su podrazumevale razmenu informacija i širenje dobre prakse (priča o uspehu) dodatno su motivisale mlade istraživače da se nominuju za tehnološke inovacije i/ili naučna zvanja te tako napreduju u karijeri i indirektno utiču na strukturne promene u Institutu.
- **Unapređenje profesionalne karijere istraživača:** Odeljenje za upravljanje ljudskim resursima u „Pupinu“ prati profesionalnu karijeru i napredak svih zaposlenih (454 zaposlena), s posebnim naglaskom na karijeru inženjera (242), te nosioce najvišeg akademskog zvanja doktore nauka (22). Analiza je u 2013. godini pokazala da postoje potencijali za strukturne promene uz promovisanje istraživača, pogotovo onih ženskog pola sa zvanjem magistra, u nosioce doktorskih zvanja. Glavna promene i dostignuća mogu se sumirati na sledeći način:

- ukupan broj zaposlenih porastao je za 8% u poslednjih 5 godina (period 2013 – 2018, videti Tabelu 3), dok je broj zaposlenih s visokom stručnom spremom porastao za 30%, sa 192 (2013) na 255 (2018), od kojih su 242 sa inženjerskom akademskom pozadinom;
- procenat nosilaca doktorskih zvanja kod žena povećan je sa 35% (2013) na 41% (2018);
- broj zaposlenih žena s magistarskim zvanjem (po starom univerzitetskom programu) smanjen je sa 29 (2013) na 22 (2018) usled promena i u vezi s njihovim napredovanjem u stručnoj karijeri.

Slika 3. Porast udela žena među istraživačima prema stručnoj spremi.

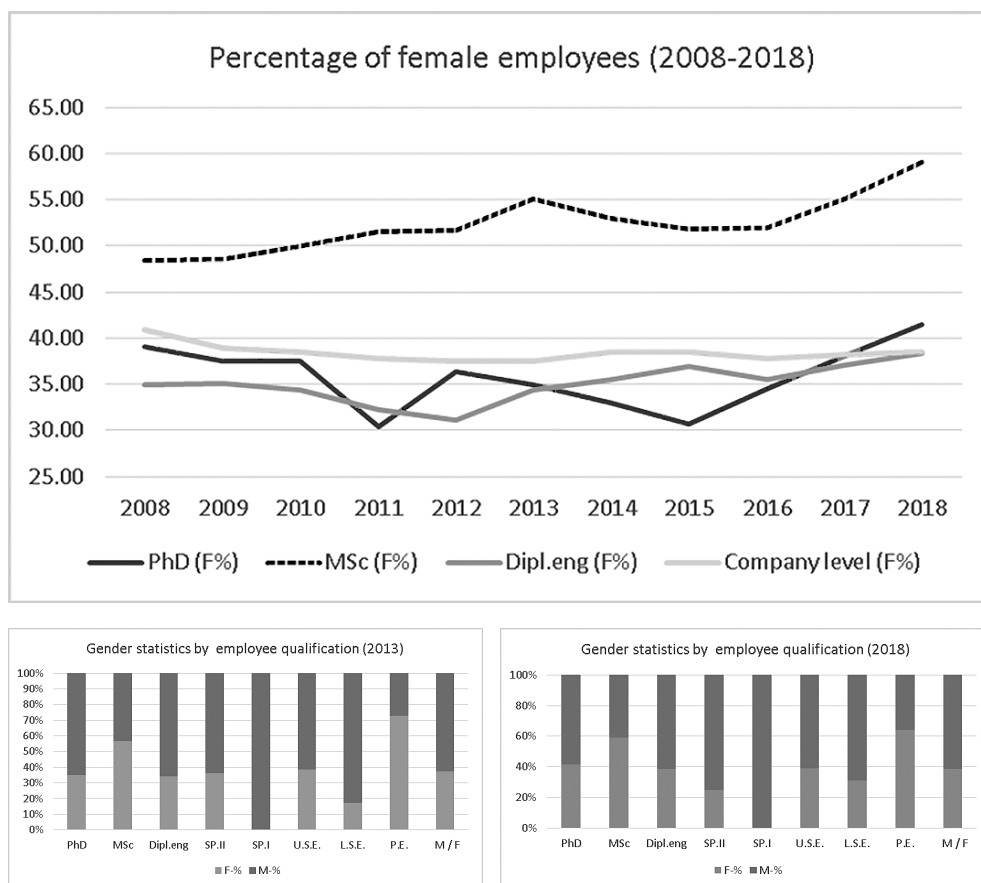

Tabela 3. Statistike o zaposlenima po kvalifikacijama za period od 2009. do 2018.

	PhD	MSc	Dipl. eng	SP.II	SP.I	U.S.E.	L.S.E.	P.E.	M / F
Rodna struktura i broj zaposlenih u 2013.									
F-%	35%	57%	34%	36%	0%	39%	17%	73%	37%
M-%	65%	43%	66%	64%	100%	61%	83%	27%	63%
Ukupno	20	29	192	33	7	75	23	22	417
Rodna struktura i broj zaposlenih u 2018.									
F-%	41%	59%	38%	25%	0%	39%	31%	64%	39%
M-%	59%	41%	62%	75%	100%	61%	69%	36%	61%
Ukupno	29	22	255	40	6	72	16	14	454

	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
PhD (F%)	37.50	37.50	30.40	36.40	35.00	33.00	30.70	34.50	38.00	41.40
MSc (F%)	48.50	50.00	51.60	51.70	55.10	53.00	51.80	52.00	55.10	59.00
Dipl. eng (F%)	35.10	34.40	32.20	31.10	34.40	35.50	36.90	35.50	37.10	38.40

Ostali značajni rezultati obuhvataju:

- **Porast broja žena na rukovodećim pozicijama:** „Pupin“ pokazuje dugoročnu posvećenost principu jednakih mogućnosti zapošljavanja za sve. Od 2013. godine, prvi put u istoriji, poziciju generalnog direktora Instituta preuzela je žena. Pored toga, šefovi poslovnih službi i pravnog odeljenja takođe su žene. Procenat žena na rukovodećim pozicijama porastao je sa 25% u 2013. godini na 37,50% u 2018. godini.
- **Porast broja nagrada koje su osvojile žene:** Na kraju godine „Pupin“ nagrađuje najbolje zaposlene za njihove rezultate postignute u toj godini. Trideset tri procenta nagrađenih zaposlenih za 2013. godinu bile su žene.⁷ Takođe, jedna od dve nagrade dodeljene „Pupinu“ na Međunarodnom sajmu tehnike rezultat je doktorske teze žene istraživača.⁸
- **Broj unapređenja u naučnim titulama koje je odobrilo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja:** Napredovanje u karijeri istraživačkog osoblja planira i nadgleda Naučno veće Instituta „Mihajlo Pupin“. Članovi veća, zaposleni s doktorskim titulama, odgovorni su za primenu mentorske sheme i dodelu naučnih titula mladim istraživačima. Naučno veće predlaže kandidata za unapređenje, a titulu odobrava Ministarstvo. Procenat žena u Naučnom veću znatno se povećao i sada (2018) iznosi 37,5%.

⁷ <http://www.pupin.rs/2013/12/nagrade-saradnicima-za-2013-godinu/>

⁸ <http://www.pupin.rs/2014/05/predstavljanje-na-sajmu-tehnike-2014/>

4.2. Izazovi pristupa rodne ravnopravnosti

Najveći izazovi za sprovođenje u delo rodne ravnopravnosti u naučnoistraživačkim organizacijama koji su identifikovani u toku projekta *GenderTime* jesu pauze u karijeri istraživača, podrška menadžmenta, finansijske mogućnosti i strategije za zadržavanje kadrova:

- **Pauze u karijeri** negativno utiču na aktivnosti usmerene ka strukturnim promenama u rodnom balansu i rodnoj ravnopravnosti. Odeljenje za ljudske resurse vodi listu zaposlenih koji prave pauzu u svojoj karijeri i prati njihov napredak nakon povratka. Analiza je pokazala da se veći deo napravljenih pauza u karijeri (plaćena ili neplaćena odsustva u vezi sa specijalizacijom u inostranstvu) u prošlosti završio raskidom radnog odnosa. Čini se da istraživači odlučuju da ostanu u inostranstvu na duži period. Takođe, zbog roditeljskog odsustva, ženama istraživačima potreban je duži period da završe doktorske studije.
- **Obrazovanje kadrova i podrška menadžmenta:** Najviši nivo menadžmenta svestan je da je unapređenje profesionalnih veština zaposlenih kontinuiran proces. Bez novorazvijenih veština, kompanija teško može biti konkurentna na otvorenom tržištu u Srbiji i van nje. Analiza je pokazala kako su žene u Institutu voljne da pohađaju profesionalne kurseve iz razvoja softvera ne bi li napredovale u karijeri i bile kompetentnije u ispunjavanju svojih dužnosti. Međutim, izazovi su finansijskog karaktera. Aktivnosti obuke obično nisu obuhvaćene komercijalnim projektima, te su zato potrebna dodatna finansijska sredstva.
- **Finansijska podrška:** Mehanizmi podrške za mlade istraživače, razvoj karijere i umrežavanje u velikoj meri zavise od finansijskih mogućnosti pojedinačnih organizacionih jedinica „Pupina“, kao i Instituta u celini. Članovi Naučnog veća „Pupina“ odgovorni su za obezbeđivanje izvora finansijske podrške i na taj način podržavaju razvoj karijere mladih istraživača. Međutim, udeo ukupnih budžetskih sredstava za istraživanje i razvoj u celini u Srbiji je mali (svega 0,40% bruto domaćeg proizvoda u 2017. godini),⁹ a samo 5–10% zarade¹⁰ Institut ostvaruje učešćem u naučnoistraživačkim projektima koje finansira Ministarstvo za nauku Republike Srbije. U zavisnosti od složenosti projekta, neke „Pupinove“ organizacione jedinice formiraju dinamične timove sastavljene od zaposlenih koji, na primer, mogu da rade na terenu, i najčešće su to timovi sastavljeni od inženjera muškog pola.
- **Zadržavanje osoblja:** Određeni broj istraživača svake godine napusti Institut. Analiza rađena za period 2012–2014. pokazala je da istraživači Instituta „Pupin“

⁹ Republički zavod za Statistiku, <http://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20180629-bud%C5%BE-etska-izdvajanja-za-nauku-u-201718-godini/?s=1001>

¹⁰ <http://www.pupin.rs/o-institutu/opste-informacije/>

ne napuštaju inženjering. Oni odlaze iz sledećih razloga: bolja plata i uslovi rada u inostranstvu, napuštaju zemlju iz nekih privatnih razloga (brakovi); bolja plata na novoj poziciji u zemlji itd. *GenderTime* tim ne može uticati na te negativne strukturne promene, naročito kada žene istraživači nastavljaju svoju karijeru u inostranstvu.

5. Zaključci

Ostvarivanje rodne ravnopravnosti važno je za sve segmente društva, a pogotovo u sferama nauke i obrazovanja, koje utiču na ekonomski, politički, društveni i kreativni potencijal razvojnog puta Srbije i proces evropskih integracija. U saglasnosti s nacionalnom strategijom za poboljšanje i unapređivanje rodne ravnopravnosti, svaka institucija dužna je da izveštava o merama za otklanjanje ili ublažavanje neravnomerne zastupljenosti polova unutar organizacije.

U Institutu „Mihajlo Pupin“ jednake mogućnosti garantuju se nacionalnim i internim aktima (Pravilnik o radu Instituta „Mihajlo Pupin“). U saradnji sa *GenderTime* timom, Odeljenje za ljudske resurse Instituta proširilo je spisak mera za poboljšanje položaja žena u Institutu i unapređenje rodne ravnopravnosti. Akcioni plan i sredstva za njegovu realizaciju koja je obezbedila Evropska komisija bili su dodatni instrument za unapređivanje rodne ravnopravnosti u Institutu. Rodna analiza pokazuje da „Pupin“ ima raznovrsne istraživačke i razvojne timove koji broje do 38,5% ženskog osoblja na nivou Instituta i 41,4% žena među doktorima nauka (avgust 2018. godine). Stepen obrazovanja izabran je kao najznačajnija dimenzija za analizu rodne strukture i vertikalne pokretljivosti. Na osnovu podataka za period od 2013. do 2018. godine, može se oceniti da se znatno povećao udeo žena među doktorima nauka (sa 35% na 41%), kao i procenat žena s diplomom inženjera (sa 34% na 38%). Kao značajne rezultate postignute u poslednje četiri godine možemo izdvojiti povećanje učešća žena među inženjerskim osobljem (sa 31% u 2012 na 38,4% 2018. godine), broj žena na rukovodećim pozicijama, broj nagrada koje su primile žene, kao i broj žena koje su primile unapređenja u naučnim titulama što ih je odobrilo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Uzimajući u obzir to da mehanizmi podrške za mlade istraživače, razvoj karijere i umrežavanje u velikoj meri zavise od finansijskih mogućnosti pojedinačnih organizacionih jedinica „Pupina“, kao i Instituta u celini, rukovodstvo Instituta, Naučno veće i Odeljenje za ljudske resurse stalno koordinišu aktivnosti karijernog vođenja i savetovanja. Analize su dalje pokazale da pauze u karijeri žena (zbog specijalizacije ili roditeljskog odsustva) negativno utiču na njihov položaj na poslu. Aktivnosti poput širenja dobrih praksi i priča o uspehu mogu motivisati mlade istraživačice da napreduju u karijeri i na taj način indirektno utiču na strukturne promene u Institutu „Pupin“.

Aktivnosti monitoringa i evaluacije definisane u okviru projekta *GenderTime* i dalje se sprovode na mesečnom i godišnjem nivou. Sumirajući postignute poslovne rezultate u 2018. godini, nagrađeni su bili saradnici sa izuzetnim rezultatima, od kojih je 40% bilo žena.¹¹ Naredni koraci u sprovođenju programa rodne ravnopravnosti odnose se na poboljšanje udela žena istraživača u naučnim komisijama i na različitim nivoima odlučivanja u Institutu i akademskoj zajednici u Srbiji.

Literatura

- Agencija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women) i Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost vlade Republike Srbije (5. 8. 2015). Evaluacija Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti za period 2009–2015. godine i pripadajućeg Nacionalnog plana akcije. Dostupno na: <http://socijalnoukljudivanje.gov.rs/rs/evaluacija-nacionalne-strategije-za-poboljsanje-polozaja-zena-i-unapredivanje-rodne-ravnopravnosti-za-period-2009-2015-godine-i-pripadajuceg-nacionalnog-plana-akcije/>
- Babović, M. (2016). Gender Equality Index 2016, Measuring gender equality in Serbia 2014, 1– 54. Belgrade, Serbia: Government of Republic of Serbia Dostupno na: http://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/gender_equality_index_for_serbia_2016.pdf
- Blagojević, M. (2004). „Creators, transmitters and users: women’s scientific excellence at the semi-periphery of Europe“. Expert paper in D. Al-Khudhairi, N. Dewandre, & H. Wallace (Eds.), *Gender and Excellence in the Making*, Proceedings of the Workshop „Minimising gender bias in the definition and measurement of scientific excellence“, Florence, 23–24 October 2003. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. pp. 135-146. Dostupno na: <https://www.uni-frankfurt.de/41563255/GenderMainstreaming.pdf>
- Bogdanović, M. (2006). „Women in Education and Science“. *Sociology*, Vol. XLVIII N° 4, 327–340. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2006/0038-03180604327B.pdf>
- CORDIS, European Commission (2016). *Transferring Implementing Monitoring Equality*, Project ID: 321491, From 2013-01-01 to 2016-12-31, closed project. https://cordis.europa.eu/project/rcn/106766_en.html
- She Figures Handbook – 2015: Gender in Research and Innovation, Statistics and Indicators, Research and Innovation*. (2016). Directorate-General for Research and Innovation. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Dostupno na: http://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/she_figures_2015_Handbook_final.pdf
- European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit G.1. (2006). *A Roadmap for equality between women and men 2006–2010*. Dostupno na: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=12&furtherPubs=yes>
- European Commission, Directorate-General for Research and Innovation. (2012). *Structural change in research institutions: Enhancing excellence, gender equality and efficiency in*

¹¹ <http://www.pupin.rs/2019/01/nagradeni-saradnici-za-uspehe-u-2018-godini/>

- research and innovation. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Dostupno na: http://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/structural-changes-final-report_en.pdf
- Janev, V, Đokić, A, Minić, M, Vraneš, S. (2008). „Knowledge management in the HR sector of R&D organizations“. *WSEAS Transactions on Information Science and Applications* 5(7): 1160–1169. ISSN: 1790-0832. Dostupno na: <http://www.wseas.us/e-library/transactions/information/2008/27-467.pdf>
- Janev, V, Vraneš, S. (2011). „Ontology-based competency management: the case study of the ‘Mihajlo Pupin’ Institute“. *Journal of Universal Computer Science* 17(7): 1089–1108. Dostupno na: http://www.jucs.org/jucs_17_7/ontology_based_competency_management
- Mijović, V, Janev, V, Paunović, D, Vraneš, S. (2016). „Exploratory Spatio-Temporal Analysis of Linked Statistical Data“. *Journal of Web Semantics, Web Semantics: Science, Services and Agents on the World Wide Web* 41C (2016). 1–8.
- Ministarstvo rada i socijalne politike. (2010). Pravilnik o sadržaju i načinu dostavljanja Plana mera za otklanjanje ili ublažavanje neravnomerne zastupljenosti polova i godišnjeg izveštaja o njegovom sprovođenju. *Službeni glasnik RS*, broj 89 od 29. novembra 2010.
- Nacionalno naučno veće Srbije, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. (2017). Pravilnik o postupku, načinu vrednovanja i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača. *Službeni glasnik RS* br. 24/2016 i 21/2017. Beograde, Srbija: JP Službeni glasnik.
- Republički zavod za statistiku. (2017). *Žene i muškarci u Republici Srbiji*, Dostupno na: <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/republicki-zavod-za-statistiku-objavio-publikaciju-zene-i-muskarci-u-republici-srbiji-2017/>.
- Vujadinović, D. (2012). „Country report on legal perspectives of gender equality in Serbia“. In V. Efremova et al. (Eds.), *Legal perspectives of gender equality in South East Europe*. Skopje, Macedonia: Centre for SEELS and ARCUSS Design. 161–185.

Prilog 1. Spisak mera *GenderTime* plana i praćenje stope realizacije.

Uticaj	Ciljevi	Naziv akcije
Jednake mogućnosti za napredovanje u karijeri	1. Poboljšati mogućnosti za zapošljavanje	Procena uticaja aktivnosti, analiza rodne strukture Program za razvoj liderskih sposobnosti, samopouzdanja i veština
	2. Identifikovati uzroke izmerene rodne strukture	Analiza procedura za napredovanje u karijeri Sakupljanje podataka o napredovanju istraživača u karijeri
Primena politike – Jednaka plata za isti posao	1. Poboljšati mogućnosti za zapošljavanje	Analiza plata po pozicijama (po polu i invalidnosti)
Podrška istraživačkom osoblju	3. Poboljšati mehanizme za podršku mladih istraživača, za napredovanje u karijeri i umrežavanje	Praćenje primene mentorskih shema Razvoj servisa za savetovanje kadrova u okviru Instituta (s posebnom pažnjom na istraživačima ženskog pola)
		Analiza mogućnosti za umrežavanje i razvoj karijere
Podrška istraživačkom osoblju	3. Poboljšati mehanizme za podršku mladih istraživača, za napredovanje u karijeri i umrežavanje	Izveštaj o strategijama – koristeći individualne studije
Promena institucionalne kulture i podizanje svesti o rodnoj ravnopravnosti	4. Poboljšati organizacionu kulturu i komunikaciju na nivo organizacionih jedinica	Izveštaj – koristeći individualne studije Formiranje Komiteta za savetovanje o izboru karijere/obuka/događaja
		Analiza rodne ravnopravnosti u organima odlučivanja i na menadžerskim pozicijama
		Izveštaj o transparentnosti opterećenosti na poslu
Poboljšanje ravnoteže između posla i privatnog života	4. Poboljšati organizacionu kulturu i komunikaciju na nivo organizacionih jedinica	Procena i Izveštaj o analizi organizacione kulture

Posebne politike za privlačenje, zadržavanje i promovisanje žena u nauci	5. Proceniti uticaj prekida u karijeri / Proceniti uticaj uvođenja fleksibilnog radnog vremena	Objaviti da postoje mogućnosti za roditeljsko odsustvo, povratak na posao i fleksibilne radne politike Procena primene mogućnosti za fleksibilno radno vreme u Institutu Objaviti „success stories“ o uspehu u karijeri žena i muškaraca s porodicama Razviti strategiju za integraciju radnika nakon dužeg odsustva s posla (nakon prekida u karijeri ili porodijskog odsustva)
	6. Razumeti zašto žene napuštaju inženjerstvo	Analiza intervjua s radnicima koji napuštaju Institut Fokus grupe sa zaposlenima
Jednaka zastupljenost na nivou odlučivanja	1. Poboljšati mogućnosti za zapošljavanje	Analiza zastupljenosti žena na menadžerskim pozicijama
Širenje dobre prakse unutar Instituta	7. Objava	Analiza objavljenih materijala
Jednake mogućnosti za napredovanje u karijeri	8. Poboljšati monitoring	Definisanje ključnih indikatora za praćenje rodne ravnopravnosti

MARIJA BABOVIĆ
BRANKA DRAŠKOVIĆ
IVANKA POPOVIĆ

RODNE STRUKTURE, POLITIKE I KULTURE U ORGANIZACIJAMA VISOKOG OBRAZOVANJA: KVALITATIVNO ISTRAŽIVANJE NA DRŽAVNOM I PRIVATNOM FAKULTETU U BEOGRADU

Abstract: This article presents findings from qualitative research on gender structures, cultures, and policies in two higher education institutions. The research was conducted during spring/summer 2018, based on in-depth interviews with thirteen professors from the Department of Psychology of the Faculty of Philosophy – University of Belgrade, and Faculty of Economics, Finance and Administration (FEFA). Findings indicate a strong presence of horizontal and vertical gender segregation in the two institutions, of which respondents are relatively aware. They also indicate that the origins of gender inequalities are rooted in the global gender regime of society in Serbia in which women are disproportionately assigned the responsibility to take care of their family and household, the obligation which slows them down in their career advancement. Patterns of inequalities and discrimination are often subtle, latent and more difficult for identification and, consequently, changes. Interviewed women manifested higher awareness of these patterns than men, as it influences their lives more, but it is also true that some of them are lacking this awareness and do not recognise the specific mechanisms through which these patterns influence their career prospects and coordination of professional and private life. There is no institutional support to their career advancement and they often employ individual strategies which combine reliance on informal support networks, avoidance of professional tasks (and opportunities), such as travel to conferences, study programmes abroad (particularly when children are little), postponement of having children, and similar. Institutional mechanisms and policies of gender equality are absent and the authentic need to discuss the gender equality and introduce changes is lacking in institutions of study.

Keywords: gender inequality, organisational structure, culture, policies, higher education.

Uvod

Proučavanje rodni nejednakosti u akademskim nastavno-istraživačkim ustanovama visokog obrazovanja malo je zastupljeno u Srbiji. Uprkos značaju ovog problema sa stanovišta kvaliteta visokog obrazovanja (proizvodnje znanja, formiranja novih generacija visoko obrazovanih u društvu), kao i sa stanovišta socijalne pravde (jednake mogućnosti pristupa akademskim pozicijama i resursima za žene i muškarce), malo je istraživanja koja u središnji fokus stavljaju rodne aspekte organizacija visokog obrazovanja. Pionirsko istraživanje Marine Blagojević o društvenom položaju profesionalno uspešnih žena u Jugoslaviji krajem 1980-ih (Blagojević 1992a; 1992b) otvorilo je ovo područje istraživanja, ali je ulazak u turbulentnu deceniju nakon sloma socijalizma, uz opšte razaranje društva, pa i akademskih institucija, nametnuo druge teme (više o tome u Blagojević 2015). Međutim, ni gotovo dve decenije nakon ulaska u period „odblokirane transformacije“, koji su, pored ostalog, obeležile i dinamične promene u visokom obrazovanju (Babović, Vuković 2015; Vuković, Babović 2014; Vuković 2017), to područje nije dobilo važnije mesto u istraživanjima visokog obrazovanja, kao ni u rodnim studijama. Dok je problem rodni nejednakosti u obrazovanju (pa i u visokom) relativno česta tema istraživanja, rodne nejednakosti u akademskim strukturama¹ predmet su interesovanja relativno uskog kruga autora/ki, malobrojnih istraživanja i publikacija (Popović, Duhaček 2009; Manić, Joksimović, Zarić 2018; Džamonja Ignjatović et al. 2009; Ćeriman, Fiket, Racz 2018).

Uprkos vrednim doprinosima u osvetljavanju različitih aspekata rodni odnosa, struktura, stavova i iskustava žena u sektoru visokog obrazovanja, slika o stanju ostaje nepotpuna u nedostatku sistematskog obuhvatnog istraživanja rodni nejednakosti u ustanovama visokog obrazovanja u Srbiji. Administrativni podaci nisu dostupni u adekvatnom obliku (npr. kao otvoreni podaci), zvanična statistika objavljuje podatke tek o ponekom aspektu (videti npr. publikaciju *Žene i muškarci u Srbiji*, ili statistiku obrazovanja Republičkog zavoda za statistiku), a nastojanje da se podaci direktno dobiju od ustanova visokog obrazovanja suočeno je s otvorenim ili latentnim otporom.²

Ovaj rad ima za cilj da ponudi doprinos navedenom istraživačkom opusu, uvidima kvalitativnog istraživanja sprovedenog na jednom odeljenju državnog fakulteta Univerziteta u Beogradu (Filozofski fakultet – Odeljenje za psihologiju) i jednom privatnom fakultetu (Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju – FEFA) uvidima u rodne karakteristike organizacijskih struktura, kultura i politika. Istraživanje je

¹ Ovdje se ne upotrebljava termin organizacija ili ustanova, zbog nastojanja da se preciznije ukaže na to da se misli na nastavne i istraživačke položaje, a ne na sve položaje u okviru ovih ustanova koji uključuju i administrativno, pomoćno osoblje i sl.

² Na primer, na upit za potraživanje podataka od uprave Filozofskog fakulteta nije dobijen odgovor do predaje ovog teksta.

bilo inspirisano iskustvom Tehnološko-metalurškog fakulteta Univerziteta u Beogradu, koji predstavlja prvu ustanovu visokog obrazovanja gde je sprovedena procena rodne ravnopravnosti prema metodologiji Međunarodne organizacije rada u okviru međunarodnog projekta *Rod u nauci i tehnologiji (Gender in science and technology – GENIS LAB)*,³ koji je ukazao na različite aspekte rodnih nejednakosti i otvorio mogućnosti da se razvojem institucionalne politike rodne ravnopravnosti iniciraju promene.

U nastavku teksta prikazani su najpre teorijsko polazište, analitički okvir i metodologija istraživanja, a nakon toga i rezultati istraživanja u zasebnim potpoglavljima definisanim prema tri osnovne analitičke dimenzije.

Rodni režimi kao teorijsko polazište istraživanja

Organizacije visokog obrazovanja obeležene su karakteristikama društvenog konteksta. Takođe, te organizacije i u pogledu zaposlenosti odražavaju uslove na širem tržištu rada (uključujući i nižu zaposlenost žena, njihovu manju zastupljenost na rukovodećim položajima i sl.). Obrasci horizontalne i vertikalne rodne segregacije i druge forme rodnih nejednakosti javljaju se i u ovim organizacijama. Ipak, univerzitetske organizacije i akademske strukture unutar njih (deo organizacija koji obuhvata nastavni i istraživački kadar) jesu specifične. Akademske karijere podstaknute su ili ograničene sudom drugih pripadnika akademske zajednice o valjanosti rada pojedinca/ke. Stoga ocena nečijeg rada koja je važna za napredovanje i razvoj karijere nije ograničena samo na organizaciju u kojoj je pojedinac/ka zaposlen/a, već i na širu naučnu i stručnu zajednicu, koja često seže i izvan granica zemlje. Ipak, odluke o nečijem regrutovanju, zapošljavanju, unapređenju konačno se donose u okviru date organizacije i odnos senioriteta koji se uspostavlja između onih što ocenjuju rad mlađih kolega ili koleginica može da poprimi i često poprima karakteristike patronaže (Finch 2003).

Teorijsko polazište ovog istraživanja oslanja se na dve važne perspektive. Prvu predstavlja strukturalističko, sociološko, kritičko-feminističko stanovište koje poreklo nejednakosti vidi u strukturama, odnosima moći, dok se druga više oslanja na socijalno-psihološke uvide u nevidljive, internalizovane norme i vrednosti koje upravljaju ponašanjem pojedinaca prilikom donošenja odluka, ali i oblikuju svakodnevne interakcije i ponašanje u profesionalnoj zajednici. Strukturalističko stanovište polazi od shvatanja značaja i uloge rodnih struktura, režima ili poredaka na različitim nivoima društvene stvarnosti. Ti režimi se iz globalnog društva preslikavaju i prelivaju na datu organizaciju. Na nivou organizacije rodni režimi dobijaju karakteristike istovetne ili različite u odnosu na globalni društveni rodni režim u zavisnosti od

³ https://cordis.europa.eu/project/rcn/96891_en.html

toga koliko su jaki institucionalni mehanizmi, politike kojima se reguliše ovaj aspekt odnosa u instituciji, te u kojoj se meri organizacione kulture razlikuju od dominantne kulture u društvu. Prema stanovištu Rejvin Konel (Raewyn Connell), strukture rodnih odnosa uspostavljaju se u simultanoj interakciji rada, moći i emocionalnih odnosa između rodova. Rodna podela rada obeležena je rodnim odnosima u pogledu odgovornosti u brizi o porodici i domaćinstvu, kao i segregacijom i odnosima u tržišnom radu. Strukture moći podrazumevaju distribuciju autoriteta i kontrole, hijerarhije u institucijama, organizacijama i interpersonalnim odnosima. Emocionalni odnosi kreiraju zasebne obrasce povezanosti koji prožimaju strukture. Tako formirane složene strukture rodnih odnosa na nivou institucije označavaju se kao rodni režimi, a na nivou globalnog društva kao rodni poreci (Connell 1987). Za ovo istraživanje relevantno je i shvatanje rodnih režima Marine Blagojević, jer se rodni režimi shvataju kao „relativno strukturirani odnosi između muškaraca i žena, muškosti i ženskosti, u institucionalnom i vaninstitucionalnom okruženju, na nivou diskursa i na nivou praksi“. Ta strukturacija je opredmećena u različitim rodnim ulogama, rodnim identitetima, reprezentacijama i sl. (Blagojević 2002, 311).

Rodni režimi u različitim sferama (na primer u porodici i radnoj organizaciji) teže da budu kongruentni, konzistentni (Dore 1973). U slučaju istraživanih akademskih jedinica, može se reći da i karakteristike naučnih disciplina imaju uticaja na ovo oblikovanje rodnih režima. Situacija u disciplinama u kojima tradicionalno preovlađuju muškarci (inženjerstvo, tehnologija) razlikovaće se od disciplina koje se često smatraju nenaučnim, nefundamentalnim, a koje su često oblasti gde se koncentrišu žene (na primer društveno-humanističke nauke, rodne studije) (Jacobs 1996; Davies, Holloway 1995).

Ne umanjujući značaj struktura, Reskin ističe da se rodne nejednakosti reprodukuju i nesvesnim kognitivnim procesima koji deluju poput selektivnih mehanizama da se pojedini društveni akteri (pored ostalog i na osnovu askriptivnih karakteristika poput roda i rase) vrednuju, podstiču, prihvataju, a drugi obezvređuju, marginalizuju, isključuju (Reskin 2003). Socijalni psiholozi ustanovili su da postoje nesvesna verovanja ili „implicitni stavovi“ koji mogu uticati na vrednovanje kompetencija i postignuća društvenih aktera (Greenwald 1990, nav. prema Roos, Gatta 2009, 180). Ti pristupi su naročito relevantni za ovo istraživanje jer ukazuju na to da obrasci rodne diskriminacije nisu više tako eksplicitni, već daleko suptilniji i time teži za prepoznavanje i analiziranje (Roos & Gatta 2009, 177).

Upravo kada se pažnja usmeri prema ovom sloju rodnih odnosa, poseban značaj dobijaju kulturni činoci. Oni se ispoljavaju kao internalizovane norme i vrednosti koje utiču na ponašanje i interakcije društvenih aktera, ali i kao organizacione kulture koje usmeravaju zaposlene u shvatanju onoga što se vrednuje, traži, što treba negovati i podsticati. Oni utiču na definisanje nagrada i kazni, a na nivou organi-

zacije obezbeđuje stabilnost i integrisanost putem osećaja zajedništva (Barney 2008, 34).

Razlika između organizacijskih kultura i politika nije uvek jasna i vidljiva. Naime, organizacijske kulture, pogotovo u aspektima koji se odnose na vrednovanje određenih poželjnih obrazaca ponašanja, praksi, postignuća, zatim na norme uspostavljanja odnosa (npr. u procesima odlučivanja, regulisanja konflikata), organizacijske rituale (npr. smenu rukovodstva, promociju članova) velikim delom zapravo predstavljaju instrumente organizacijskih politika. Organizacijske politike su pak oni slojevi u organizaciji u kojima se otelotvoruju odnosi moći, poreci autoriteta, formalne i prikrivene hijerarhije, i gde se određuju ciljevi organizacije i definišu sredstva za ostvarivanje tih ciljeva (Pfeffer 1992).

Analičko-metodološki okvir istraživanja

Istraživanje je usmereno na rodne aspekte tri važna „sloja“ akademskih organizacija: struktura, kultura i politika. Strukture predstavljaju rasporede radnih mesta, funkcija, položaja i uloga, kao i formalne i neformalne odnose između aktera koji zauzimaju ove položaje i obavljaju svoje uloge. Istraživanje je usmereno na nastavne, a ne na istraživačke jedinice, iako istraživačke uloge nastavnika nisu isključene, jer je to, uz nastavu, deo njihovog osnovnog posla. Strukture su proučavane preko objektivnih pokazatelja (struktura zaposlenih prema polu, distribucije žena i muškaraca prema zvanjima i sl), mada je veća pažnja posvećena subjektivnim aspektima, načinima na koje nastavnici/e sagledavaju ove strukture i kako one utiču na njihova lična iskustva. Osnovni cilj je da se ustanovi:

- da li se i na koji način uspostavljaju rodno specifični obrasci horizontalne i vertikalne segregacije?
- na koji se način oblikuju strukture šansi i ograničenja za nastavnike i nastavnice i kakvu ulogu u tome igra rodna pripadnost?

Organizacione kulture operacionalizovane su preko normi i vrednosti povezanih s poželjnim karakteristikama zaposlenih u datim organizacionim jedinicama, karakteristikama komunikacije među zaposlenima, odnosima i prisustvu stereotipa, seksizma, kao i prisustvu rituala ili drugih neformalnih praksi koje imaju integrativnu ili profesionalno-socijalizatorsku funkciju. U tom pogledu, traženi su odgovori na pitanje:

- da li organizacijske kulture podstiču rodnu ravnopravnost ili održavaju obrasce rodne segregacije, nejednakosti, te da li reprodukuju rodne stereotipe i seksizam?
- da li su integrativni rituali jednako dostupni ženama i muškarcima ili se i u ovom aspektu javljaju segregacijski obrasci?
- Organizacione politike definisane su kao formalne politike, odnosno kao postojanje formalnih akata, strategija, ili drugih dokumenata kojima se posebno

uređuje oblast rodne ravnopravnosti. Istraživanjem ovog aspekta želele smo da ustanovimo:

- da li u datim organizacijama postoji svest o potrebi da se prati rodna ravnopravnost, te da se posebnim politikama radi na unapređenju rodne ravnopravnosti?
- ko jeste ili bi trebalo da bude nosilac te politike, odnosno ko su agenti promena?

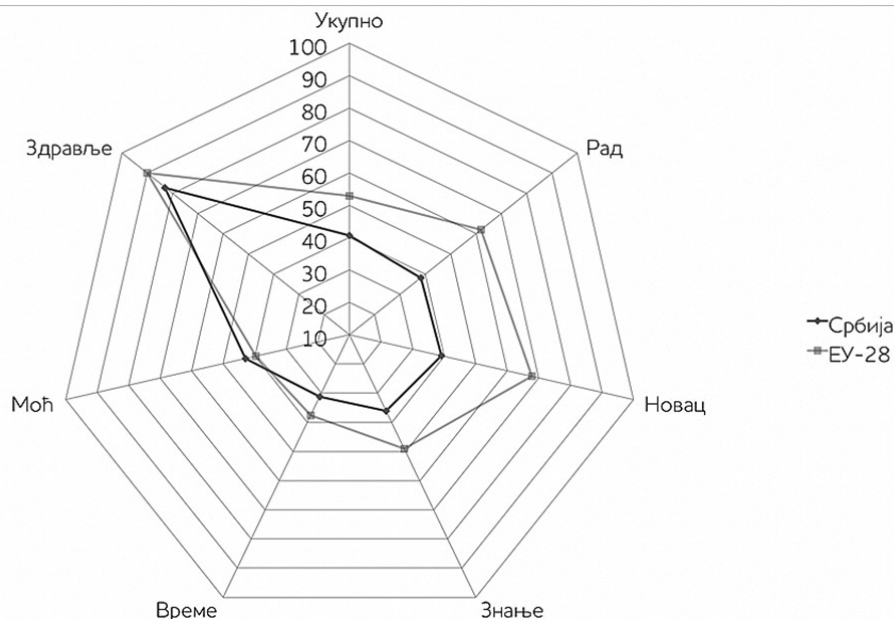
Istraživanje je sprovedeno u dve univerzitetske organizacije, od kojih je jedna privatni fakultet (Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju – FEFA), a druga je organizaciona jedinica u okviru državnog fakulteta (Odeljenje za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu). Izbor tih organizacija/jedinica bio je uslovljen nizom razloga, među kojima pristanak na istraživanje i otvorenost za saradnju nije i najmanje važan razlog, pogotovo u uslovima kada se ovakva istraživanja suočavaju sa značajnim otporima. Pored predusretljivosti uprave fakulteta FEFA i Odeljanja za psihologiju, razlozi za izbor ove dve organizacije bili su i mogućnost da se isti aspekti ispituju u drugačijem kontekstu – privatnog, komercijalno usmerenog fakulteta i prestižnog studijskog programa s relativnom autonomijom u okviru državnog fakulteta. Istraživane organizacione jedinice približne su veličine u pogledu nastavnog kadra (50 nastavnika/ca na Odeljenju za psihologiju i 40 na FEFA). Polustrukturirani intervjui sprovedeni su sa 13 nastavnika/ca: 6 na FEFA (3 žene i 3 muškarca) i 7 na Odeljenju za psihologiju (3 žene i 4 muškarca).

Potrebno je istaći da je u izlaganju rezultata ovako malih istraživanja u specifičnim sredinama teško očuvati anonimnost ispitanika/ca. Već samo navođenje pola može uz neku informaciju iz iskaza ukazati na identitet osobe čiji se iskaz navodi. Stoga će u prikazivanju rezultata, a naročito narativnih iskaza, izostati ukazivanje na bilo koje drugo obeležje ispitanika/ca osim pola (koji je najčešće prepoznatljiv iz samog narativa). Samo u slučajevima kada je važno ukazati i na institucionalnu afilijaciju, to je i učinjeno.

Društveni i organizacijski kontekst

Društveni kontekst u kome se oblikuju rodni režimi u okviru proučavanih organizacija odlikuju izražene rodne nejednakosti. Indeks rodne ravnopravnosti⁴ pokazuje da je stanje rodne ravnopravnosti u Srbiji znatno nepovoljnije nego što je prosek za EU, te da je rodni jaz najveći u oblastima zapošljavanja i ekonomskog položaja, ali da su izražene i u domenu znanja (grafikon 1).

⁴ Indeks rodne ravnopravnosti Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost zbirni je pokazatelj koji obezbeđuje merenje kompleksnog koncepta rodne ravnopravnosti. Njime se istovremeno mere i nivo postignuća i veličina rodnog jaza u 8 domena – domenu rada, novca, znanja, zdravlja, moći, vremena, unakrsnih nejednakosti i nasilja (EIGE, 2017).

Grafikon 1: Indeks rodne ravnopravnosti po domenima, poređenje Republike Srbije iz 2014. i EU iz 2012. godine¹ (Vlada RS 2016: 34).

Među zaposlenima u visokom obrazovanju na nivou Republike Srbije žene čine manjinu (Tabela 1). Kada se upoređi udeo žena među nastavnicima i među saradnicima (čiji je položaj manje siguran, zarade niske a opterećenje nastavom često veliko), primetno je da žene čine manje od polovine nastavnog kadra, ali da predstavljaju većinu u krugovima saradnika/ca. Univerzitet u Beogradu pruža nešto povoljniju sliku nego što je slika za celu Srbiju, jer je učešće žena u nastavnom kadru gotovo izjednačeno s muškarcima, ali je udeo žena među nastavnicima nešto niži, a udeo među saradnicima viši od proseka za Srbiju. Filozofski fakultet na kome se nalazi Odeljenje za psihologiju zapošljava većinski muški nastavni kadar. Udeo žena među nastavnicima niži je od proseka za Univerzitet u Beogradu (UB) i celu Srbiju, dok je udeo žena među saradnicima iznad proseka za Srbiju, a nešto niži od proseka za Univerzitet u Beogradu. U nastavnom kadru Odeljenja za psihologiju i Fakulteta za ekonomiju, finansije i administraciju – FEFA veće učešće beleže žene, usled čega ove organizacije/jedinice odstupaju od prosečne slike u Srbiji i na UB.⁵

⁵ U grafikonu su prikazani rezultati za Srbiju i Evropsku uniju po staroj metodologiji. Indeks je pretrpeo značajne metodološke promene, pa prikazane vrednosti nisu uporedive s indeksom Evropske unije ili Srbije iz 2017. godine.

Jedinica	Nastavnici i saradnici	Od toga žene (%)	Nastavnici	Od toga žene (%)	Saradnici	Od toga žene (%)
Republika Srbija	16.280	48.6	11.503	46.5	4.777	53.8
Univerzitet u Beogradu	4.710	49.8	3.373	46.0	1.337	59.4
Filozofski fakultet	244	44.6	182	40.1	62	58.1
Odeljenje za psihologiju	50	54.0	48	50.0	2	100
FEFA	40	58.0	32	46.8	8	75.0

Tabela 1: Broj zaposlenih nastavnika i saradnika (s punim i nepotpunim radnim vremenom) i ideo žena, Srbija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakulteta i FEFA, 2017. (Izvor: za FEFA: fakultetska evidencija, za ostalo: Republički zavod za statistiku, statistika obrazovanja⁶).

Filozofski fakultet je najstariji fakultet Univerziteta u Beogradu (počeci sežu u 1838. godinu). Nastava se odvija u okviru 10 studijskih grupa⁷ smeštenih na devet odeljenja.⁸ Odeljenja predstavljaju osnovne organizacione jedinice Fakulteta (Statut Filozofskog fakulteta, čl. 179), koje obezbeđuje izvršavanje naučno-nastavnih zadataka u matičnim oblastima, predlažu nastavne programe, unapređenja, izbore, komisije za naučne radove. Odluke donose Nastavno-naučno, odnosno Izorno veće Fakulteta.⁹ Studije psihologije spadaju u prestižne studije, na koje svake godine konkuriše 4-5 puta više kandidata/kinja nego što je propisana studentska kvota (80 mesta na osnovnim studijama).

Fakultet FEFA osnovan je 2003. godine i na osnovnim studijama nudi dva studijska programa – ekonomiju i audio-vizuelnu produkciju. Ukupan broj upisanih studenata u 2018. godini je 415. U okviru obe jedinice izvode se studije na tri nivoa: osnovne, master i doktorske studije.

⁶ Bazi podataka pristupljeno je 15. 7. 2018. na adresi <http://www.stat.gov.rs/oblasti/obrazovanje/visoko-obrazovanje/>

⁷ Studijske grupe su: filozofija, sociologija, psihologija, pedagogija, andragogija, etnologija i antropologija, istorija, istorija umetnosti, arheologija i klasične nauke.

⁸ Studijske grupe pedagogije i andragogije smeštene su na jednom odeljenju.

⁹ Nastavno-naučno veće je najviši stručni organ odgovoran za realizaciju naučnog i nastavnog rada na Fakultetu i čine ga svi nastavnici koji su u radnom odnosu sa najmanje 70% radnog vremena na Fakultetu (čl. 230 Statuta). Izorno Veće čine nastavnici i asistenti koji su u radnom odnosu sa najmanje 70% radnog vremena na Fakultetu (čl. 238). Veće odeljenja čine nastavnici i saradnici odeljenja (čl. 239).

U aktuelnoj/poslednjoj¹⁰ upravi na oba fakulteta većinu su činili muškarci (4 od 5 na FEFA i 3 od 4 na Filozofskom fakultetu).

Spremnost univerzitetskih ustanova u Srbiji da se bave rodnom nejednakostima unutar sopstvenih organizacionih struktura na niskom je nivou. Čak su se i u zemljama s razvijenijim politikama rodne ravnopravnosti i snažnijim prodorom feminističkih uticaja u akademske institucije one dugo opirale nastojanjima da se sistematski preispitaju i reformišu uslovi koji generišu i reprodukuju rodne nejednakosti (na primer u SAD, Velikoj Britaniji). Jednu od ključnih prekretnica u oblasti urođnjavanja akademskih institucija na međunarodnom nivou predstavljao je izveštaj Masačusetskog instituta za tehnologiju (MIT) pod naslovom *Studija o položaju žena u nastavnom osoblju u nauci na MIT* (1999). Ova studija sistematski je opisala probleme s kojima se suočavaju žene u akademskom radu i nauci te definisala rodnu ravnopravnost na temelju tri kriterijuma: ravnopravnosti, pravičnosti i integrisanosti žena u organizaciju. Studija je pokrenula talas ove vrste preispitivanja univerziteta širom SAD, a izveštaji i studije proistekle iz tih istraživanja ukazali su na nove forme nejednakosti koje su zamenile ranije eksplicitniju diskriminaciju novim, suptilnijim, manje vidljivim i teže promenljivim formama (Roos, Gatta 2009).

U Srbiji je jedino Tehnološko-metalurški fakultet (TMF) Univerziteta u Beogradu sproveo istraživanje tog tipa i proces „rodnog (samo)osvešćivanja“.¹¹ Reč je o projektu GENIS LAB (The Gender in Science and Technology LAB), koji je sproveo konzorcijum evropskih univerzitetskih organizacija uz podršku Evropske unije u periodu 2011–2014.¹² Iako je na početku procesa nastavno osoblje najčešće iznosilo stavove da ne postoje rodne nejednakosti na fakultetu, nalazi rodne analize ukazali su na duboko ukorenjene predrasude i rodne stereotipe, često na nivou nesvesnog. Analiza je pokazala da postoje izražene nejednakosti i u pristupu resursima. Zabeleženo je da se žene ređe nalaze na pozicijama rukovodilaca projekata kada su u pitanju komercijalni projekti ili veći naučni projekti finansirani iz fondova Evropske unije. Kao jedan od važnijih problema, istaknut je i problem razvoja karijere žena usled roditeljskog odsustva, te nedostatak adekvatnih mehanizama podrške koji bi omogućili da se one relativno brzo i lako reintegrišu u nastavne i istraživačke procese i obezbede kontinuitet u razvoju karijere. Kao rezultat projekta definisani su i akcioni planovi, mehanizmi koji treba da obezbede unapređenje rodne ravnopravnosti u ovoj instituciji (Fondazione Giacomo Brodolini 2015).

¹⁰ Filozofski fakultet je imao v.d. uprave zbog ostavke dekana, pa je uzeta u obzir prethodna uprava, odnosno poslednja koja je bila u punom sastavu.

¹¹ Proces „samoosvešćivanja“ obuhvata različite komponente: početnu radionicu na kojoj se svi zaposleni upoznaju s temom, ciljevima, kvantitativno i kvalitativno istraživanje, predočavanje nalaza uz diskusiju, pronalaženje rešenja i planiranje politika promena.

¹² Više informacija o projektu dostupno je na sledećoj veb-strani Evropske komisije, koja je projekat podržala: https://cordis.europa.eu/project/rcn/96891_en.html.

Nalazi istraživanja

Rodne strukture

Iako u obe akademske organizacije/jedinice većinu nastavnog kadra čine žene, javljaju se obrasci horizontalne i vertikalne rodne segregacije, koji u pojedinim aspektima ukazuju na relativno nepovoljniji položaj žena. Horizontalna segregacija odnosi se na neravnomernu raspoređenost žena i muškaraca na različite discipline ili podoblasti u okviru disciplina, dok se vertikalna odnosi na distribuciju prema naučnim zvanjima.

Na fakultetu FEFA, nastavnici se biraju za šest oblasti: ekonomiju i menadžment, društveno-ekonomski razvoj, kvantitativne metode i informacione sisteme, dramske i audiovizuelne umetnosti, informacione tehnologije i strane jezike. Te oblasti se mogu razvrstati u tri grupe prema rodnom sastavu. U oblasti ekonomije i menadžmenta preovlađuje ženski nastavni kadar (15 žena prema 9 muškaraca). To je ujedno i najbrojniji segment nastavnog kadra. Na drugom kraju nalaze se informacione tehnologije, oblast koja zapošljava samo tri nastavnika, ali u kojoj nema žena. U ostalim oblastima zaposlen je relativno mali broj nastavnika/ca (3–7), a po rodnom sastavu relativno su uravnotežene (razlika je u jednom nastavniku ili nastavnici).

Imajući u vidu da taj fakultet sadrži studijske programe koji su heterogene prirode, moglo se očekivati da rodni sastav nastavnog kadra zapravo odražava obrasce segregacije koji se javljaju u izborima studijskih oblasti, odnosno izborima profesija žena i muškaraca. S druge strane, budući da su studije psihologije vezane za jednu disciplinu, moglo se očekivati da će tu obrasci horizontalne segregacije izostati. Međutim, uvidi u uže oblasti kojima se bave profesori/ke psihologije, a i njihovi iskazi tokom intervjuja, ukazuju na to da se obrasci segregacije zapravo mogu primetiti i unutar psihologije. Na primer, koncentracija muškaraca veća je u osnovnim naučnim oblastima (kognitivna psihologija, percepcija, eksperimentalna psihologija, neurološke osnove kognitivnih i emocionalnih procesa, psihometrija, statistika i sl), dok je koncentracija žena veća u primenjenim oblastima (organizaciona psihologija, školska psihologija, klinička psihologija).

S obzirom na to da Odeljenje za psihologiju ima dugu istoriju, ono zapravo može pružiti uvide u procese preoblikovanja rodni struktura i odnosa svojstvenih i drugim disciplinama. Naime, rodni sastav nastavnog kadra na Odeljenju za psihologiju znatno je odstupao od rodni sastava studentske populacije, decenijama nakon Drugog svetskog rata, kada su ove studije obnovljene posle ratnog interregnuma.¹³ U

¹³ U tekstovima koji se bave istorijom psihologije kao nauke u Srbiji razlikuju se četiri perioda u razvoju studija psihologije: prvi period obuhvata vreme od pojave psihologije kao akademske discipline uvođenjem u nastavu Liceja 1838. Godine, pa do osnivanja Katedre za psihologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu; drugi obuhvata period 1928–1941; treći predstavlja period interregnuma tokom

prvoj grupi nastavnika/ca, kada su 1951/52. godine obnovljene studije, bilo je tri profesora, dva asistenta i dve asistentkinje (Filozofski fakultet 1998, 226). Tokom prvih talasa proširenja nastavnog kadra, žene nisu samo činile manjinu novog kadra na Odeljenju, već nisu imale ni pristupa određenim oblastima (na primer oblast Opšte psihologije ostala je rezervisana samo za muške profesore). Stoga, iako ni danas rodni sastav nastavnog kadra ne odražava u potpunosti rodni sastav studentske populacije (devojke čine oko 80% studenata, a žene u nastavnom kadru nešto više od polovine), ispitanici/e ukazuju na to da je učinjen značajan pomak. Taj pomak pojedini ispitanici srednjih i starijih generacija, koji su ga osetili i iskustveno, označavaju kao „spontane procese uravnotežavanja“. Naime, činjenica je da je „rezervoar“ kadra iz kojeg su se regrutovali novi nastavnici bio većinski ženski, pa je postepeno sve više žena ulazilo na postdiplomske studije, uključivalo se u istraživanja i zauzimalo mesta u akademskim strukturama. Takva struktura studentske populacije, opet, objašnjava se sociokulturnim faktorima globalnog društva, o čemu će više reći biti u odeljku o politikama.

Pored toga, ispitanici/e prepoznaju i značaj feminističkih emancipatorskih ideja i ideologija 1970-ih i 1980-ih godina, zbog kojih je došlo do promena vrednosti i stavova. Na osnovu saznanja koja imaju i ličnih iskustava s početaka karijere pre više decenija, pojedini ispitanici/e ukazali su na to da su žene morale biti izuzetne kako bi bile prihvaćene, jer je postojala izvesna manje ili više otvorena preferencija prema muškim kandidatima, što je potvrđeno nalazima istraživanja (videti Blagojević 1992a, 1992b).

Pretpostavljam da su ranije generacije profesora, 1970-ih, 80-ih godina delile neko uverenje da je profesorska karijera primarno muška. Da je nauka više muška. Možda su oni, pošto su bili muškarcima, bolje funkcionisali sa drugim muškarcima (...) bilo kako bilo, ranije je to 'ponderisanje' rodnog bilo malo više, ali se prevashodno vodilo računa o kvalitetu, pa ako je neko bio veoma kvalitetan, onda mu se nije gledala rodna pripadnost. Znači da je ta neka žena morala da bude izuzetno kvalitetna.

Svi ispitanici/e ukazuju na to da prema njihovom ličnom mišljenju danas nema direktne, manifestne rodne diskriminacije. Na primer, rodna pripadnost se ne pominje prilikom razmatranja kandidata/kinja za prijem. S druge strane, to ne znači da na individualnom i strukturnom nivou, pri odlučivanju o izboru kandidata/kinja, kada se ocenjuje nečiji „akademski merit“, te odluke nisu zasnovane i na prikrivenim, nemanifestovanim (neizgovorenim) rodnim stereotipima ili preferencijama, koje su nekad i nesvesne.

Nikada nije otvoreno tematizovano, nije otvoreno diskutovano o polu kandidata. Uvek su se diskusije vodile po kriterijumu nekog kvaliteta. Bilo je možda situacija u

Drugog svetskog rata, dok četvrti počinje 1951/52, kada je obnovljen rad Katedre i Grupe za psihologiju (Filozofski fakultet 1998, 226).

kojim sam ja naslućivao da možda ima neka rodna dimenzija, da možda neki ljudi koji su malo konzervativniji, tradicionalniji, patrijarhalniji, da su nekako (...) njihovi argumenti su bili malo nategnuti i moj osećaj je bio da natežu malo na stranu muškarca, a ne ženskog kandidata iz tih razloga, ali nisam mogao baš da dokažem niti sam mogao da budem sasvim siguran da je to tako.

Vertikalni obrasci segregacije su vidljiviji. Iz naredne tabele može se videti da u grupi redovnih profesora/ki na Odeljenju za psihologiju većinu čine muškarci, u grupi vanrednih profesora/ki većinu čine žene, dok je među docentima/kinjama rodna struktura gotovo u potpunosti izbalansirana. Takvo raspoređivanje nastavnika i nastavnica na rangove zvanja delimično može biti posledica ranije pomenutih istorijskih procesa transformacije rodni struktura. Jednostavno, kasniji ulazak žena znači i da kasnije dostižu najviša zvanja.

	Ukupno	Žene	Muškarci
Redovni profesori/ke	20	7	13
Vanredni profesori/ke	15	12	3
Docenti	13	6	7
Naučni saradnici i viši naučni saradnici	2	2	–
Ukupno	50	27	23

Tabela 2: Nastavnice i nastavnici Odeljenja za psihologiju prema zvanjima (Izvor: Filozofski fakultet: <http://www.f.bg.ac.rs/zaposleni?IDO=14>)

Nažalost, podatak o broju godina potrebnih da se dostigne više zvanje nisu bili dostupni na Filozofskom fakultetu, ali nam podaci sa fakulteta FEFA o prosečnoj životnoj dobi žena i muškaraca na dostizanju određenih zvanja nedvosmisleno ukazuju na to da je ženama potrebno više vremena da ostvare uslove za izbor u više zvanje, odnosno da su prosečno starije od kolega kada dospeju u neko zvanje.

Zvanje	Prosečni broj godina	
	Žene	Muškarci
Docent/kinja	36	34
Vanredni/a profesor/ka	48	45
Redovni/a profesor/ka	58	55

Tabela 3: Prosečne godine života na izboru u zvanje, žene i muškarci, FEFA, 2018. Izvor: Evidencija FEFA

Kao jedan od najvažnijih razloga za ovo „sporije“ ili „kasnije“ napredovanje žena, gotovo svi ispitanici i ispitanice navode dvostruku opterećenost žena profesionalnim

i porodičnim ulogama. Iako Zakon o visokom obrazovanju predviđa da izborni period miruje tokom porodičnog i roditeljskog odsustva (čl. 92), ispitanici/e ocenjuju da to nije dovoljno da bi se ostvarili jednaki uslovi za žene i muškarce, zbog toga što u našem društvu žene kontinuirano nose disproporcionalno više obaveza brige o porodici i deci nego muškarci.

Pored dvostruke opterećenosti žena, pojedine ispitanice ukazuju i na jednu latentniju pojavu koja može predstavljati jedan od razloga za „sporije“ napredovanje žena: „Žene su opreznije kada treba aplicirati za više zvanje; žele da sve postignu, pa i malo preko toga što se traži, dok su muškarci malo opušteniji. To je neka unutrašnja barijera koja sprečava vertikalnu pokretljivost, ali ide nabolje.“

Ispitanice ukazuju na to da systemska rešenja podrške ženama nisu dobra, da sve zavisi od toga imaju li dobre neformalne mreže podrške na individualnom nivou. Više ispitanica ukazalo je na to da se uobičajenom smatra podrška ženama u brizi o porodici, ali ne i u brizi o karijeri. Naprotiv, to se uopšte ne vidi kao komplementarno, već postoji pritisak sredine na ženu koja ima malu decu da zapostavi karijeru. Žena koja da primat karijeri se osuđuje. Ispitanice su navele i da su u periodima kada su im deca bila mala bile prinuđene da odustaju od studijskih boravaka i usavršavanja, manje putuju na konferencije, delom zbog toga što nisu mogle da ostave decu, a delom zbog stigme koja prati žene koje putuju dok su deca mala. „Uvidela sam i stigmu prema ženama koje putuju dok su deca mala, dok se muškarci ne pitaju zašto nisu uvek pored svoje dece.“ Jedna od strategija usklađivanja karijere i porodice jeste i odlaganje rađanja. Pojedine ispitanice ukazale su na to da su nakon iskustva s prvim detetom odlučile da drugu trudnoću odlože, iako su je priželjkivale, dok ne doktoriraju.

Rodni aspekti organizacijske kulture

Najznačajniji praktičari i teoretičari oblasti kulture u visokom obrazovanju saglasni su da ne postoji univerzalna kultura, kao i da se kultura stalno menja i razvija (Hennigan 2005: 2), u skladu s događajima u internom i eksternom okruženju.

U poslednje vreme dolazi do promene institucije univerziteta, a samim tim i do promene organizacione kulture. Model koji se danas označava terminom „preduzetnički univerzitet“ podrazumeva univerzitet koji postaje mesto koje podržava kulturu preduzetničke ličnosti, obavezane zahtevima za kontinuiranom inovativnošću i postizanju izvrsnosti (Simons and Masschelein 2007).

Bok navodi da se pojam komercijalizacije univerziteta odnosi na sledeće: uticaj sila ekonomije na univerzitet (koji se ogleda u potrebi za novim predmetima i čitavim katedrama); uticaj sveprisutne poslovne kulture (ogleda se u sve učestalijem korišćenju termina kao što su izvršni direktor, bilans ili brend na univerzitetu); uticaj interesovanja studenata za određene nastavne programe i profesije (veći broj stručnih kurseva); tendencije smanjivanja troškova univerziteta (angažovanjem većeg broja

gostujućih predavača); korišćenje administrativnih metoda preuzetih i prilagođenih iz sveta biznisa (Bok 2005, 10).

Višedimenzionalne uloge pred kojima se danas nalaze zaposleni na univerzitetu još više ugrožavaju poziciju žena u odnosu na muškarce i doprinose rodnoj nejednakosti.

Analizirane akademske organizacije po mnogo čemu se razlikuju: po naučnim disciplinama, sektoru i vremenu nastanka. FEFA je mlad privatni, komercijalni fakultet koji mora da se „bori za tržište“, dok je Odeljenje za psihologiju deo starog državnog fakulteta, tradicionalno prestižnog, s velikim interesovanjem među mladima koji se opredeljuju za studiranje. Međutim, kao što su slični po karakteristikama rodni struktura, tako su slični i prema rodnim aspektima organizacionih kultura. U oba slučaja organizacione kulture su ocenjene kao „formalne ali opuštene“, kolegijalne, bez otvorenih rodni stereotipa, seksizma. U oba slučaja, međutim, ukazano je na suptilne obrasce rodni stereotipa ili diskriminacije koji prožimaju organizacijske kulture i kolegijalne odnose.

Kao zajednički aspekti ili sličnosti u organizacionim kulturama dveju organizacija izdvojili su se: relativno slaba neformalna organizacija, odsustvo rituala kojima se jača kohezija organizacije i povezuju formalna i neformalna organizacija, povećan pritisak da se učestvuje u istraživanjima, objavljuju radovi, da se bude inovativan, da se učestvuje u javnoj areni društvene zajednice, produženo radno vreme i prenošenje posla kući, rad vikendom itd. „Deluje da je posao fleksibilan, a u stvari stalno nosite posao sa sobom i imate osećaj neuspeha, jer posao nikako da se završi.“ Imaju li se u vidu ranije predočene teškoće s kojima se suočavaju žene u nastojanju da profesionalne obaveze usklade s porodičnim životom, ovaj povećani pritisak naročito pogađa njih. Ispitanice su navodile da često osećaju uglavnom prećutan pritisak da ne izostaju predugo zbog porodičnog i roditeljskog odsustva (pogotovo ako se opredele za mali vremenski razmak između dece), da treba brže da napreduju i sl. Interesantno je da su ispitanice u više slučajeva navele kako je moguće da takvu vrstu pritiska osećaju i njihove kolege, dok su ispitanici naveli da pretpostavljaju da kolegice osećaju veći pritisak tog tipa.

Ispitanici su uglavnom svesni da njihove kolegice zbog većeg opterećenja porodičnim obavezama nemaju jednake mogućnosti za napredovanje, a u njihovim odgovorima primetna je empatija i solidarnost s njima. „Moguće je da su kolegice osetljivije na te neravnoteže, nejednakosti, jer one to više doživljavaju, posledice se njih više tiču.“ Međutim, kada govore o tome kako su podelili porodične obaveze sa svojim suprugama/partnerkama, pojedini ispitanici istovremeno priznaju da iako na vrednosnom nivou smatraju kako te obaveze treba da budu pravičnije podeljene, njihove supruge ipak snose veći deo tereta. Ta disonanca između stavova i praksi, između vrednosnih orijentacija i ponašanja, nije neuobičajena i posledica je činjenice da redefinisaju uloga, odnosa i praksi prethodi promena stavova i vrednosti.¹⁴

¹⁴ O tome je pisano u kontekstu zapošljavanja žena i podele odgovornosti u porodici, a procesi u kojima preraspodela kućnih obaveza zaostaje za povećanim radnim angažovanjem žena naziva se „odloženom“ ili „zakasnelom“ adaptacijom (više u Babović 2010).

Pojedinci među ispitanicima iskazali su i drugačije stavove. Oni smatraju da su uslovi za žene i muškarce ravnopravni, da svako treba da proceni može li zadovoljiti kriterijume i da oni koji to ne mogu treba da promene karijeru. „Ovo je odgovoran posao i ko ne može da ispuni zahteve treba da radi nešto drugo.“ Iskazane su i ocene da „žene danas i same postavljaju sebi visoke zahteve. Žele na svim poljima da budu uspešne. Preuzimaju muške uloge, i to će im se negativno vratiti.“

Preduzetnički univerzitet koji podstiče konkurentnost, inovativnost pre negoli saradnju i solidarnost razvija organizacionu kulturu obeleženu povećanjem egocentrizma i opadanjem odgovornosti i brige za druge. Ispitanici/e su isticali da više nema zajedničkih aktivnosti, nema druženja. „Ponekad, kada neko dobije unapređenje u više zvanje, donese piće i kolače, ali i toga je sve manje. Svako je u svom mikrosvetu.“ Pojedini ispitanici/e su istakli da je formiranje grupa unutar organizacije uglavnom instrumentalnog karaktera, u cilju pisanja zajedničkih radova. „Postoje samo neki manji klanovi, radi zajedničkog pisanja radova.“

Međutim, navedeni su i suprotni primeri. Više puta istaknuto je i da se „opušteni“ kolegijalni odnosi saradnje prenose i na privatne odnose, da se na osnovu saradnje u okviru nekih užih organizacionih jedinica (na primer laboratorija) ili istraživačkih projekata uspostavljaju neformalne prijateljske grupe koje se družu i van posla. Ispitanice sa Odeljenja za psihologiju ukazale su na to da se rado uključuju u ove grupe, da su one mešovite, da nisu u pitanju „muški klubovi“ te da se „nikada nisu osećale nepozvano ili isključeno“. Te grupe neporecivo imaju integrativnu funkciju, na šta su ispitanice i ispitanici ukazali, i doprinose dobroj atmosferi na Odeljenju.

Kao na jednu osobenost organizacionih kultura u oba slučaja ukazano je na jezik koji nije rodno senzitivn. Naučna zvanja i funkcije i u zvaničnim dokumentima i u svakodnevnoj upotrebi su u muškom rodu (na primer „redovni profesor“, „docent“, „predsednik komisije“). Pojedini ispitanici i ispitanice slažu se da treba uvesti promene u takav službeni jezik, mada ima i onih (i među ženama i među muškarcima) koji smatraju da se ne mogu sva zanimanja, zvanja ili druge imenice staviti u ženski rod, jer tada „neozbiljno zvuče“. Kao primere seksizma ispitanice su navele i „humor“ koji je uvredljiv za žene, mada napominju da se to ne dešava često. Kao latentniji oblici nepovoljnijeg tretmana žena navedene su prakse u kojima se slabije tolerišu duža izlaganja koleginica na sednicama i sastancima nego duža izlaganja kolega. „Kad žena oduži, to se manje toleriše nego kad muškarac oduži. Muškarcima se pušta da pričaju duže, slušaju se sa više pažnje. Žene čim pričaju duže, pažnja popušta i češće ih prekidaju.“ Druga ispitanica je zapazila: „Žena mora da se dokaže da bi bila autoritet, a muškarac se sluša od starta.“

Napokon, više puta tokom intervjuja istaknuto je kako ne postoje mehanizmi ni na jednoj od dve ustanove kojima bi se obezbedila zaštita od rodno zasnovanog nasilja, uznemiravanja, kojim bi se zaštitila kako studentska populacija tako i žene zaposlene kao nastavni kadar ili druge zaposlene na fakultetima.

Politike rodne ravnopravnosti

Politike rodne ravnopravnosti, kao sistematska nastojanja da se prati stanje i kao pisane strategije ili drugi dokumenti kojima se definišu intervencije što treba da unaprede stanje rodne ravnopravnosti, ne postoje ni na jednoj od dve proučavane institucije, niti na Univerzitetu u Beogradu.¹⁵ O rodnim odnosima, različitim aspektima rodne ravnopravnosti se ne diskutuje, to nije tema koja se spontano otvara na formalnim ili neformalnim sastancima, niti je planirana nekim posebnim aktivnostima fakulteta. To se odnosi kako na pitanja rodne ravnopravnosti unutar organizacije tako i prema spolja – na primer u pogledu rodne neravnoteže u studentskoj populaciji. Recimo, ispitanici/e na Odeljenju za psihologiju izložili su da se nikada ne diskutuje o tome zašto je sastav studentske populacije izrazito ženski, niti da li bi trebalo nešto učiniti da se to promeni. Oni imaju jasne predstave o tome da je to uslovljeno sociokulturnim faktorima šireg društva, ali i statusa profesije.

To je status psihologije i psiholoških fenomena u društvu. Usled snažnih patrijarhalnih obrazaca, svaki napor za razumevanje drugog, za razumevanje njegovih doživljaja je pre svega „ženska stvar“. To tradicionalni muškarac ne radi. U tradicionalnoj kulturi to spada u 'ženske' sposobnosti – razumeti druge, interpersonalne sposobnosti, to se vidi pre svega kao ženska profesija. (ispitanik)

Slično mišljenje iskazao je i drugi ispitanik: „Muškarci su manje skloni da čeprkaju po tuđim pa i svojim dušama, što je verovatno jedan kulturološki obrazac. Očekuje se u našoj kulturi da muškarac više zarađuje, a psihologija se ne vidi kao profitabilno zanimanje.“ Međutim, do sada nisu planirane sistematske akcije koje bi bile usmerene na privlačenje mladića studijama psihologije, pokušaj da se promene neki rodni stereotipi povezani s profesijom psihologa/psihološkinje.

Odnos prema ovom pitanju dobra je ilustracija opšteg odnosa prema pitanju rodne ravnopravnosti. Kao da se očekuje da se stanje u organizaciji oblikuje onako kako se prelivaju uslovi iz šireg društva, odnosno da se na tom mikronivou reflektuju makrorodni režimi. Ispitanici/e su izneli zapažanja da se politika rodne ravnopravnosti često doživljava kao nametnuta spolja, da je to samo deo agende pridruživanja Evropskoj uniji, a ne pitanje autentične volje i razvoja kulture jednakih prilika i socijalne pravde.

Među ispitanim nastavnicima/cama, javlja se ocena da bi bilo dobro da se usvoje politike rodne ravnopravnosti koje će predvideti mere za podsticanje promena. Pojedine ispitanice očekuju da će to verovatno biti praćeno otporom, ali da je veoma

¹⁵ Politike i pravni dokumenti koji uređuju uslove na Univerzitetu u Beogradu dostupni su na adresi <http://www.bg.ac.rs/sr/univerzitet/univ-propisi.php>.

važno da se o tome razmišlja, govori i da se podstiče osetljivost na dati problem ili temu. Na pitanje ko bi trebalo da bude pokretač takve inicijative, ponuđeni su različiti odgovori: neka grupa koja bi mogla izvršiti pritisak na upravu fakulteta da se to stavi na stratešku agendu, uprava fakulteta – a izneseno je više mišljenja da bi najbolje bilo da Univerzitet pokrene takvu politiku. Imaju li se u vidu iskustva iz različitih reformskih procesa, ocena je ispitanika/ca koji su izložili ovakav predlog da bi to imalo najveću težinu i najveće šanse da se efektivno prihvati i primenjuje na fakultetima.

Zaključna diskusija

Nalazi kvalitativnog istraživanja ne mogu se generalizovati jer predstavljaju samo delić u mozaiku slike o stanju rodne ravnopravnosti u akademskim organizacijama. S druge strane, oni ipak mogu upućivati na potrebe i pravce daljih istraživanja. Nadalje, čak i nalazi na ovako malom uzorku ukazuju na različite forme segregacije, nekad otvorene, a češće prikrivene. Na primer, moglo bi se očekivati da je stanje u ove dve organizacione jedinice povoljnije od proseka za takve organizacije u Srbiji, jer se na njima odvijaju studijski programi takozvanih društvenih i humanističkih disciplina, kao i umetnosti (koje su češće oblasti izbora žena), a većinu nastavnog kolektiva čine žene.

Horizontalna segregacija vidljiva je u raspoređivanju žena i muškaraca prema podoblastima, pri čemu one što su bliže prirodnim naukama i osnovnim oblastima disciplina angažuju više muškog nastavnog kadra, dok one oblasti koje su povezane s aplikativnim oblastima, sa radom obeleženim brigom o drugima češće angažuju ženski nastavni kadar. Vertikalne nejednakosti ispoljavaju se kao nejednaka zastupljenost žena i muškaraca u višim naučnim zvanjima, odnosno duže vreme potrebno ženama da dostignu najviša naučna zvanja. Ispitanici/e su uglavnom saglasni da su razlozi za to nejednakosti u podeli odgovornosti u brizi o porodici, koja je pretežno dužnost žena, zbog čega im ostaje manje vremena za istraživanja, ostvarivanje drugih uslova za napredovanje i kontinuitet za profesionalni razvoj. Sistemska podrška ženama u tom pogledu nije adekvatna, a pritisak okruženja je veliki imajući u vidu još uvek izraženu patrijarhalnu kulturu. U tom smislu, među ispitanicima/cama postoji jasna percepcija da se globalni rodni režim prelijeva i na organizacioni, nalazeći iskaze u strukturama i kulturama organizacija. Strategije koje najčešće primenjuju žene uključuju oslanjanje na neformalne mreže podrške u brizi o porodici, izbegavanje putovanja na konferencije, studijske boravke ili odlaganje rađanja.

Osim pojedinih izuzetaka, iskazana su mišljenja da su obrasci nejednakosti i neadekvatnog tretmana žena danas uglavnom suptilni, prikriveni, teži za prepoznavanje i otporniji na promene. Javljaju se i u nejednakom vrednovanju autoriteta žena, neadekvatnom humoru, prikrivenom pritisku na žene da moraju odgovoriti na patrijarhalne zahteve i očekivanja sredine u vezi s majčinstvom i karijerom. Podsećanje na

nalaze studije Marine Blagojević iz 1980-ih godina (Blagojević 1992a, 1992b) ukazuje na to koliko se stanje, uprkos dinamičnim promenama konteksta, suštinski nije promenilo. Time potreba za temeljnom promenom postaje imperativ reforme univerziteta, ali i doslednog sprovođenja politika rodne ravnopravnosti u svim oblastima društva.

Politike rodne ravnopravnosti nisu zastupljene ni u proučavanim akademskim jedinicama, niti na Univerzitetu. O pitanjima rodne ravnopravnosti se ne diskutuje, niti se u datim sredinama javljaju kao autentična potreba da se unaprede uslovi u pogledu jednakih mogućnosti. Ispitanici/e prepoznaju potrebu za takvom politikom, a na Univerzitet se gleda kao na instituciju koja bi tome mogla znatno doprineti. Pionirska iskustva Tehnološko-metalurškog fakulteta, dostignuća nakon početnog procesa i prepreke što se nalaze na putu promena svakako mogu predstavljati važnu podršku procesu rodne transformacije visokog obrazovanja.

Literatura

- Babović, M. (2010). *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: EU i Srbija*. Beograd: ISIFF, SeConS.
- Babović, M, Vuković, D. (2015). „Shaping Social Policies in the Western Balkans: Legal and Institutional Changes in the Context of Globalization and Post-socialist Transformation“. In: Margo Thomas and Vesna Bojičić-Dželilović (eds.), *Public Policy Making in the Western Balkans: Case Studies of Networks, Actors and Coalitions*, London: Springer Publishers, pp: 17–43.
- Barney, S. T. (2008). „Facing the Crisis in the Academy: Creating a Culture of Undergraduate Research in Contemporary Institutions of Higher Education“. In: *Developing, Promoting & Sustaining the Undergraduate Research Experience in Psychology, Society for Teaching of Psychology*, pp. 30–37.
- Blagojević, Hjuson, M. (2015). *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Blagojević, M. (1992a). „Nauka i pol: inhibicija institucionalnog okruženja“. *Sociologija*, 1: 23–37.
- Blagojević, M. (1992b). „Nauka i pol: obrasci svakidašnjeg života“. *Sociologija*, 2: 243–257.
- Bok, Derek. (2005). *Univerzitet na tržištu*. Beograd: Clio.
- Connell, R. W. (1987). *Gender and Power*, Cambridge: Polity Press.
- Ćeriman, J, Fiket, I, Racz, K. (ur.) (2018). *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*. Univerzitet u Beogradu, IFDT, CELAP, Beograd.
- Davies, C, Holloway, P. (1995). „Troubling Transformations: Gender Regimes and Organizational Culture in the Academy“. In: Morley, L, Walsh, V. (eds.) *Feminist Academics*, Taylor & Francis, London: 7–21.
- Dore, R. (1973). *British Factory-Japanese Factory*, Berkeley: University of California Press.
- Džamonja Ignjatović, T, Žegarac, N, Popović, D, Duhaček, D, (2009). „Istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti u sistemu visokoškolskog obrazovanja“. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, III/3, 695–709.

- EIGE (2017). *Gender Equality Index 2017. Measuring gender equality in the European Union 2005–2015*. Pristupljeno 20.06.2018. na adresi <http://eige.europa.eu/rdc/eige-publications/gender-equality-index-2017-measuring-gender-equality-european-union-2005-2015-report>
- Filozofski fakultet (1998). *Filozofski fakultet 1838–1998. Period 1963–1998*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Finch, J. (2003). „Foreword: Why be Interested in Women’s Position in Academe?“ *Gender, Work and Organization*. Vol. 10, No. 2: 133–136.
- Fondazione Giacomo Brodolini (2015). *Final Report Summary – GENIS LAB (The Gender in Science and Technology LAB – GENIS LAB)*, pristupljeno 05.07.2018. na adresi https://cordis.europa.eu/project/rcn/96891_en.html
- Hennigan, J. P. (2005). *Corporate Culture In An Institution Of Higher Education*. A Dissertation In Higher Education, Faculty of Texas Tech University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor Of Education.
- Jacobs, J. (1996). „Gender Inequality and Higher Education“. *Annual Review of Sociology*, 22: 153–185.
- Manić, S, Joksimović, Lj, Zarić, S. (2018). „Vertikalna segregacija u visokom obrazovanju – studija slučaja Republike Srbije“. *Ekonomski horizonti*, Vol. 20, sveska 1: 3–15.
- MIT (1999). *A Study on the status of Women Faculty in Science at MIT*. pristupljeno 10.07.2018. na adresi <http://web.mit.edu/fnl/women/women.pdf>
- Pfeffer, J. (1992). *Managing with power – politics and influence in organizations*. Harvard Business School Press.
- Popović, D. i Duhaček, D. (2009). „Od Ciriškog kruga do studija roda: Rodna ravnopravnost i visoko obrazovanje u Srbiji“. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 3(3), 681–693.
- Reskin, B. F. (2003). „Including mechanisms in our models of ascriptive inequality“. *American Sociological Review*, 68, 1–21.
- Roos, P. A, Gatta, M. L. (2009). „Gender (in)equity in the academy: Subtle mechanisms and the production of inequality“. *Research in Social Stratification and Mobility* 27: 177–200.
- Simons, M. and J. Masschelein. (2007). „Only Love for the Truth Can Save Us: Truth-Telling at the (World)university?“ In: *Why Foucault? New Directions in Educational Research*, M. Peters and T. Besley (eds.), 139–161. New York: Peter Lang.
- Vlada Republike Srbije (2016). *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji. Merenje rodne ravnopravnosti u Srbiji 2014*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.
- Vuković, D. (2017). *Preoblikovanje neoliberalizma. Socijalna politika u Srbiji*. Novi Sad: Mediterranean Publishing.
- Vuković, D, Babović, M. (2014). Social Interests, Policy Networks and Legislative Outcomes: The Role of Policy Networks in Shaping Welfare and Employment Policies in Serbia. *East European Politics and Societies*, 28 (1), pp: 5–24.

ETNICITET I ROD: (NE)VIDLJIVE PREDRASUDE U AKADEMSKOJ ZAJEDNICI U SRBIJI

Abstract: The aim of the paper is to discuss the possibilities of ethnic minority women (i.e. Hungarian, Slovak and Romanian) building a career in the Serbian higher education system, and reaching decision-making positions (rector, vice-rector, dean, head of department, etc.). The author sets the hypothesis that there are (in)visible biases that are preventing ethnic minority women from building a career and/or reaching high positions in academia. Adopting an intersectional perspective, the author of the paper aims to bridge the gap between two different approaches developed in literature on academic communities so far: gender issues and ethnic minority issues in higher education. The analysis is based on sixteen semi-structured interviews, which were conducted with Hungarian, Slovakian, and Romanian professors in Serbia. Interviews were recorded, transcribed, and sent to respondents for authorisation. Intersectionality as a theoretical framework, and as a method, was used in the analysis of interviews, together with narrative analysis and discourse analysis. The analysis of the interviews shows that most respondents are of the opinion that women from minority communities have difficulties when building a faculty career, due to invisible biases. However, they elaborate on their conviction that there is a possibility for women from minority communities to reach power-positions in the higher education system of Serbia. Women from national minorities see their ethnicity as the primary source of discrimination, while almost none of them deal with the gender dimension of the problem.

Keywords: women, ethnicity, decision-making positions, academia, Serbia

1. Uvod

Visoko obrazovanje ima značajnu ulogu u stvaranju i umnožavanju rodnih privilegija muškaraca, kao i podređenog statusa žena (Cotterill & Letherby 2005). Diskriminacija je jedan od razloga što žene imaju manji broj objavljenih radova i što su malobrojnije od muškaraca kada se radi o pozicijama redovnih profesorki (Mercer 2013). Statistika pokazuje da iako je sve više žena i muškaraca kvalifikovano za profesorske pozicije, u znatnoj meri više žena nestaje na putu do vrha karijerne lestvice,

što znači da postoji „stakleni plafon“ za žene u visokom obrazovnom sistemu (Niegel 2014). Termin „stakleni plafon“ uvele su feminističke teoretičarke kako bi opisale nemogućnost žena i drugih manjina da u poslovnoj i drugoj hijerarhiji napreduju do najviših rukovodećih pozicija, bez obzira na njihove kvalifikacije i ostvarene rezultate. Broj istraživačica na najvišim pozicijama je ograničen, jer žene koje imaju nameru da dosegnu visoke pozicije moraju efikasno da se služe sledećim ključnim faktorima: balansom, podrškom porodice, prijateljstvom s kolegama i saradnjom sa rukovodstvom (Shahtalebi et al. 2011). Zastupljenost žena u visokoobrazovnim ustanovama u Srbiji se povećava, međutim, što je viši nivo, to je manji broj žena, tj. više je asistentkinja u nastavi nego profesorki (Blagojević Hjuson 2015).

Kada govorimo o ženama iz nacionalnih zajednica u visokoobrazovnom sistemu, kod njih se ukrštaju najmanje dve kategorije: rod i etnicitet, te je njihov broj još niži kad je u pitanju manjinska populacija. Žene pripadnice nacionalnih manjinskih zajednica u visokoobrazovnom sistemu Srbije prihvataju stakleni plafon i pozicije sa manje odgovornosti (Lendák-Kabók 2018a), kao i ulogu „čuvarki kapija“ nacionalnog identiteta (Korać 1996). Ulogu čuvarki kapija nacionalnog identiteta Korać objašnjava određenosti uloga muškaraca i žena u patrijarhalnoj rodnoj hijerarhiji, gde se ženama dodeljuje važna uloga biološke reprodukcije članova kolektiviteta, to jest etničke nacionalne grupe (Korać 1996). Pored toga, one su u stalnoj borbi s „manjinskim kompleksom“, koji se javlja kod gotovo svih pripadnika/ca manjinskih zajednica i utiče na njihov identitet (Maran 2013). Maran tu pojavu vezuje „za upotrebu maternjeg jezika, koji nije jezik ‘većine’, te uprkos ravnopravnosti sa većinskim narodom i uprkos mogućnosti upotrebe maternjeg jezika u školi i u svakodnevnom životu, ipak dolazi do stvaranja izvesne doze inferiornosti, koja počiva na ideji o pripadnosti drugom narodu“ (Maran 2013, 232).

U radu se ispituje kako žene iz nacionalnih zajednica mogu ostati na veoma zahtevnom naučnom putu u sistemu visokog obrazovanja Srbije i kako mogu dosegnuti visoke pozicije unutar pomenute akademske zajednice. U radu će biti predočene strategije koje ispitanice koriste u svojim narativima kako bi opravdale ili objasnile svoje odluke i stavove.

2. Teorijski okvir

Liderstvo unutar akademske zajednice ključni je faktor u pokretanju i realizaciji promena. Lider/ka je neminovno osoba koja poseduje moć i ukoliko želi sačuvati pomenutu poziciju, potrebno je da konstantno ispunjava očekivanja podređenih i svojih pristalica (Cox 2008). Da bi se moć uvećala, lideri/ke bi trebalo da osnažuju druge kolege i kolegice i na taj način pomognu njihovom profesionalnom napretku (Cox 2008). Osnaživanje bi se moglo da odnosi na podsticanje samosvesnosti i samopouzdanja, na nagrađivanje u vidu pozitivnih kritika, kao i na napore da se kolege

i kolegice učine vidljivima u zajednici, da se neguju kolegijalni odnosi itd. (Middelhurst 1997).

Patrijarhalni sistem vrednosti otežava ženama da dosegnu vodeće pozicije i razviju težnje ka njima, te pojedine žene ne vide sebe u ulozi liderke jer ne prepoznaju u sebi vrednosti neophodne za takvu poziciju (Mišić Andrić i Markov 2018). S druge strane, postoje žene koje teže ka vodećim pozicijama i zbog toga prihvataju obrasce ponašanja osobe na takvoj poziciji (Madden 2002), ali i „patrijarhalni dogovor“ (Kandiyoti 1988). Patrijarhalni dogovor je termin koji Kandiyoti (Kandiyoti) koristi kako bi opisala taktiku primanja i podržavanja patrijarhalnih normi kod žena, prihvatanja rodni uloga koje ih stavljaju u nepovoljan položaj u javnoj sferi, ali uvećavaju njihovu moć i mogućnosti u privatnoj sferi. To zapravo znači da će prihvatanjem „patrijarhalnog dogovora“ žene uživati izvesne „dividende“ patrijarhata, bez obzira na svoju podređenu ulogu.

Dobar/a lider/ka jeste ona osoba koja ume da saslušati, koja motiviše druge, ohrabruje ih da preduzmu inicijativu. Te osobine patrijarhalna kultura pripisuje muškarcima, drugim rečima, liderke u pogledu ponašanja, strategija koje primenjuju, motiva itd. moraju biti slične muškarcima. S druge strane, one žene koje i pored svih prepreka ipak dosegnu pozicije moći, nemaju ženske uzore na istim pozicijama, te sebe vide kao „strankinje“ na hijerarhijski višim organizacionim nivoima (Morrison et al. 1987). Iz tog razloga, njihovi saveti i iskustva na pozicijama moći potencijalno mogu biti dragoceni za profesionalni razvoj mlađih generacija žena (Cox 2008).

Kada govorimo o akademiji, hronični i višedecenijski problem jeste mali broj žena na najvišim naučnim i akademskim pozicijama. Samo 18% redovnih profesora u Evropi čine žene; samo 13% dekana i samo 22% članova odbora koji učestvuju u donošenju odluka u istraživanjima jesu žene (European Commission 2012). Prema novijim istraživanjima, univerzitetske profesorke u Srbiji, pogotovo u Vojvodini (nezavisno od nacionalne pripadnosti), većinom nisu zainteresovane da dosegnu visoke pozicije na fakultetu. Tu nezainteresovanost one pravdaju različitim razlozima koji su vidljivi kada se analiziraju njihove narativne strategije. Na primer, one ističu: *uključenost politike pri doseganju visokih pozicija, posvećenost predavanjima koja bi trpela zbog obavljanja funkcije i posvećenost istraživanju, odnosno to da bi im visoka pozicija na fakultetu ostavljala nedovoljno vremena za istraživanje* (Lendák-Kabók 2018a, 344). U pojedinim slučajevima u akademskoj sferi pripadnost etničkoj manjini može predstavljati čak i prednost za žene (u poređenju sa ženama iz većinskog naroda), jer one mogu lakše da dosegnu pozicije moći na katedrama gde su u većini (na primer na odsecima gde se izučavaju manjinski jezici na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu). Istovremeno, pripadnost manjinskoj zajednici ujedno predstavlja i stakleni plafon za njih, one, dakle, ne mogu dosegnuti više pozicije unutar većinske zajednice (Lendák-Kabók 2018b).

3. Metodologija

Rezultati kvalitativnog istraživanja predstavljenog u radu zasnovani su na šesnaest polustrukturiranih intervjuja, koji su snimljeni i transkribovani, a potom su ih ispitanice i autorizovale. Iako su u celokupan uzorak bili uključeni i muškarci iz mađarske, slovačke i rumunske nacionalne zajednice i većinskog naroda, kao i žene iz većinskog naroda, u radu su prikazani samo odgovori žena iz mađarske, slovačke i rumunske nacionalne zajednice. Sve ispitanice rođene su između 1952. i 1984. godine na teritoriji Vojvodine. Trinaest ispitanica su pripadnice mađarske nacionalne zajednice, dve slovačke, a jedna rumunske. Dve ispitanice rade na Univerzitetu u Beogradu, dok su ostale zaposlene na Univerzitetu u Novom Sadu.

Identitet ispitanica zaštićen je kodiranjem, te su korišćeni inicijali njihovih nacionalnih identiteta na engleskom jeziku, a nakon nacionalnog identiteta sledio je njihov rodni identitet, te njihova profesija, i na kraju broj koji pokazuje njihovu životnu dob, na primer HFP8 (Hungarian female professor, odn. profesorka mađarske nacionalnosti), SLFP2 (Slovakian female professor, odn. profesorka slovačke nacionalnosti), RFP1 (Romanian female professor, odn. profesorka rumunske nacionalnosti). Viši brojevi predstavljaju mlađe generacije. Nakon njihovih kodiranih identiteta navodi se akronim za oblast kojom se bave, STEM (Science, technology, engineering and mathematics, odn. nauka, tehnologija, inženjerstvo i matematika) ili SSH (social sciences and humanities, odn. društvene i humanističke nauke).

Prilikom izbora ispitanica korišćen je metod „grudve snega“ (engl. snowball method) (Esterberg 2001), koji se temelji na ciljanom odbiru kruga ljudi koji zatim šire uzorak. Primena navedene metode u ovom istraživanju podrazumevala je da ispitanice predlože autorki druge osobe koje bi ona mogla dalje da intervjuiše (Lendák-Kabók 2017, 81). Prilikom analize kvalitativnih podataka korišćen je metod kodiranje hipoteza (Saldana 2013). Najpre su dve hipoteze formulisane putem pitanja: Da li je za žene iz manjinskih zajednica teže da izgrade karijeru na fakultetu? Da li žene iz manjinskih zajednica imaju mogućnosti da dosegnu visoke pozicije unutar akademske zajednice? Kako bi se navedene hipoteze potvrdile, unapred je određena lista kodova pomoću kojih je autorka dobila odgovore na postavljena pitanja. Kodovi su bili veoma jednostavni: da, ne, nisam sigurna i B/O (bez odgovora ili ne znam).

Intervjui su sprovedeni između 2014. i 2015. godine na mađarskom i srpskom jeziku. Ispitanice slovačke i rumunske nacionalnosti složile su se pre intervjuja da govore na srpskom jeziku jer je to bio zajednički jezik istraživačice i ispitanica. Delovi intervjuja, koji će biti prikazani u radu, prevedeni su s mađarskog jezika na srpski jezik ili su korišćeni originali na srpskom jeziku.¹ Intervju se sastojao od trinaest pitanja, koja se mogu sumirati u sledećih šest tema: (1) detinjstvo, školovanje i znanje srpskog jezika za pripadnike nacionalnih manjina, (2) poteškoće tokom karijere (po-

¹ Delove intervjuja sa mađarskog jezika na srpski jezik prevela je autorka ovog teksta.

put jezičke barijere), (3) porodica i karijera, (4) segregacija na osnovu roda u akademskoj zajednici, (5) mišljenje o ženama (mađarske ili druge manjinske nacionalnosti) koje grade istraživačku/profesoru karijeru ili se nalaze na visokim pozicijama u akademskoj zajednici i (6) mišljenje o organizaciji visokog obrazovanja na manjinskim jezicima (Lendák-Kabók 2018a). U ovom radu fokus će biti na analizi odgovora koji se odnose na oblast poteškoća tokom karijere.

U analizi intervjua korišćena je narativna analiza (Law 2004), analiza diskursa (Van Dijk 2014) i intersekcionalna analiza (Crenshaw 1991). Intersekcionalnost je teorijsko i metodološko sredstvo analize uzajamnog delovanja različitih ličnih svojstava poput pola, etničke pripadnosti, rase, statusa, seksualnosti, starosti/generacije, invalidnosti, nacionalnosti i maternjeg jezika koje proizvode društvene nejednakosti i pozicije moći, a uslovljene su istorijskim i društvenim kontekstom (Lykke 2010). Intersekcionalnost kao istraživački metod korišćena je kako bi se osvetlila ukrštenost uticaja faktora roda i etničke pripadnosti.

4. Rezultati

Tabela 1 sadrži sumirane rezultate na osnovu analiza transkripta kodiranih intervjua. U tabeli su dati kratki odgovori u vidu kodova na sledeća pitanja: da li žene

Tabela 1. Mogućnosti za žene iz nacionalnih zajednica na akademiji

Kod	Naučna oblast	Da li je za žene iz nacionalnih zajednica teže da izgrade karijeru na fakultetu?				Da li žene iz nacionalnih zajednica mogu da dosegnu visoke pozicije na fakultetu?			
		Da	Ne	Nisam sigurna	B/O	Da	Ne	Nisam sigurna	B/O
HFP1	STEM		x			x			
HFP2	SSH	x				x			
HFP3	SSH	x							X
HFP4	SSH			x		x			
HFP5	SSH			x		x			
HFP6	STEM				x	x			
HFP7	SSH		x						X
HFP8	STEM	x							X
HFP9	STEM	x							X
HFP10	STEM	x						x	
HFP11	STEM	x				x			
HFP12	SSH				x	x			
HFP13	SSH	x				x			
SLFP1	SSH		x			x			
SLFP2	SSH				x	X			
RFP1	SSH	x						x	

iz nacionalnih zajednica mogu izgraditi karijeru bez poteškoća na fakultetu i imaju li mogućnosti da dosegnu visoke pozicije odnosno pozicije moći na akademiji?

Levi deo tabele prikazuje da osam ispitanica govori o tome da je za žene iz nacionalnih zajednica teže da izgrade karijeru na univerzitetima u Srbiji (HFP2, HFP3, HFP8, HFP9, HFP10, HFP11, HFP13, RFP1), a tri ispitanice smatraju da takvih problema nema (HFP1, HFP7 i SLFP1). U vezi s onim ispitanicama koje su odgovorile da problema nema, važno je istaći da je HFP1 završila svoje obrazovanje na srpskom jeziku (od obdaništa do univerziteta) i nikada nije imala nikakvih poteškoća u pogledu jezika. Međutim, kada je govorila o svojoj sposobnosti pisanja naučnih radova na maternjem (mađarskom) jeziku, navela je da joj je to pričinjavalo poteškoću. HFP7 je odrasla u mešovitom braku svojih roditelja i završila je srednju školu na srpskom jeziku. Upravo zbog toga ona nije imala problema s jezikom većine, ali se pri izboru karijere odlučila za studije mađarskog jezika i književnosti na Odseku za mađarski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, gde je, uprkos promeni jezika (srednja škola na većinskom jeziku, studije na manjinskom jeziku), bila veoma uspešna. SLFP1 takođe ističe da za žene iz manjinskih zajednica ne postoji problem pri izgradnji karijere na fakultetu, ali treba napomenuti da je ona svoju fakultetsku karijeru izgradila na Učiteljskom fakultetu na slovačkom jeziku, odnosno u manjinskom okruženju. Nadalje, u Tabeli br. 1, dve ispitanice (HFP4 i HFP5) nisu bile sigurne da li postoji poteškoća pri izgradnji karijere, a tri ispitanice (HFP6, HFP12 i SLFP2) nisu odgovorile na pomenuto pitanje. Izostanak odgovora na postavljeno pitanje može se dvojako tumačiti: kao nenameran, budući da je istraživačica pustila da intervju teče bez velikih prekida, te su poneki odgovori spontano izostali, ali se takođe može pretpostaviti i da ispitanice nisu želele da odgovore na ovo pitanje.

Drugi deo analize odnosi se na analizu delova narativa ispitanica o postojanju poteškoća pri izgradnji karijere na fakultetu za pripadnice manjinskih zajednica. U narativima se pojavljuje nekoliko strategija ispitanica: strategija manjinskog kompleksa, strategija naučne izvrsnosti, strategija političke pozadine, strategija samozavaravanja i strategija jezičke barijere. Te strategije objašnjavaju pozicije ispitanica u odnosu na njihov razvitak akademske karijere, kao i dosezanja visokih pozicija na akademiji. HFP2 je istakla kako biti Mađar/ica ima različite prednosti i/ili nedostatke u zavisnosti od toga gde neko živi. Na primer, to je svakako prednost u Subotici, gde živi skoro 40% građana Mađara, te stoga postoji veća šansa da budu prihvaćeni.

To što je Mađar/ica? Ne znam, nisam imala takvih poteškoća. Uverena sam da zavisi od toga gde živite. Na primer, u Subotici Mađari imaju svoje mesto i to je uvek postojalo. Ali sigurna sam da ima poteškoća. Prvo, ona ima drugačiju perspektivu, možda ima jezičku barijeru, možda zbog toga što je pripadnica manjinske zajednice nije dovoljno prihvaćena. Ne znam sigurno, ali mislim da se mora boriti više nego neko ko je član/ica većinskog stanovništva (HFP2).

Analiza narativa HFP2 ukazuje na to da ona koristi **strategiju manjinskog kompleksa**, pomoću koje objašnjava jednu od mogućih situacija u kojima se mogu naći žene iz manjinske nacionalne zajednice na fakultetu.

Ispitanica HFP9 nekoliko poslednjih godina bila je demonstratorica na univerzitetu, kao što je to bila i u u momentu vođenja intervjua. Ona je istakla da za tu poziciju nije bila plaćena, niti je dobila bilo kakvu garanciju da će za nju biti otvorena plaćena pozicija na departmanu. Tokom intervjua pokazivala je emotivnost u verbalnim iskazima u vezi sa svojom budućnošću na univerzitetu. U svom narativu naročito je istakla uticaj roditelja, pre svega oca, na njen osećaj nesigurnosti. Naime, ona je navela da je njen otac bio ubeđen da ona, zbog toga što je Mađarica, nikada neće dobiti plaćeni posao na fakultetu. Sledeći citat nam svedoči o tome:

Moj otac mi je pre nekoliko godina rekao: „Da li si načisto s tim da ti nikada nećeš uspeti da se zaposliš na fakultetu kao profesorka ili asistentkinja?“ Pitala sam zašto? „Zato što si Mađarica!“. On mi je to usadio u glavu i ponekad razmišljam o tome, jer zapravo ne vidim više kako bi mogla biti rešena moja situacija (HFP9).

Iako nije pomenula nijedan konkretan slučaj i lično iskustvo direktne ili indirektno diskriminacije, iz citata se vidi da je ona direktno povezala svoj nepovoljan položaj na Univerzitetu sa sopstvenim etnicitetom. Očeve tvrdnje bile su dodatno ojačane činjenicom da ona, iako je bila izuzetna studentkinja, nije imala podršku profesora u izgradnji karijere na fakultetu, te je o tome govorila u nastavku intervjua. Strategija koju ona koristi takođe bi se mogla svrstati u **strategiju manjinskog kompleksa**.

Ispitanica RFP1 akcenat je u svom narativu stavila na jezičku barijeru kao veliku prepreku za žene iz manjinskih zajednica u akademskoj sredini. Konkretno, za ispitanicu je predstavljalo poteškoću da predaje na srpskom jeziku studentima koji se upisuju na rumunski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu a rumunski jezik ne govore uopšte ili ne u dovoljnoj meri. To se podjednako odnosilo na studente koji su poreklom Rumuni, ali slabo ili uopšte ne govore jezik porekla, kao i na studente koji biraju rumunski jezik kao strani jezik. Sledeći citat nam svedoči o ovome:

Ja mislim da je tu [na univerzitetu] veoma bitna jezička barijera. Zato što ne može uspeti neko ko u porodici priča samo na rumunskom i škole završava samo na rumunskom, a sutra-prekosutra će morati da studira ili da radi u nekoj sredini gde su Srbi ili da se služi samo srpskim jezikom, kao što se ja jako mučim u predavanjima na srpskom sa svojim studentima koji ne znaju rumunski jer moram da predajem na srpskom. To je možda bitno, ta jezička barijera. (RFP1).

Na osnovu narativa ispitanice RFP1, može se zaključiti da se **strategija jezičke barijere** koristi kao ograničavajući faktor u karijeri žena iz manjinskih zajednica.

Drugo pitanje u vezi s karijerom iz Tabele br. 1 glasilo je: da li žene iz manjinskih zajednica mogu dosegnuti visoke pozicije? Rezultati su sumirani u desnom delu tabele. Većina ispitanica je u svom narativu istakla da žene iz nacionalnih manjina imaju mogućnosti da dosegnu visoke pozicije (HFP1, HFP2, HFP4, HFP5, HFP6, HFP11, HFP12, HFP13, SLFP1 i SLFP2). Dve ispitanice (HFP10 i RFP1) nisu bile sigurne a četiri (HFP3, HFP7, HFP8 i HFP9) nisu odgovorile na to pitanje. Zanimljivo je napomenuti da nijedna od žena iz manjinske zajednice nije eksplicitno rekla da žene iz manjinskih zajednica nemaju mogućnost da dosegnu pozicije moći na fakultetu.

Takođe, značajno je pomenuti da su pojedine ispitanice tokom svoje karijere zauzimale visoke pozicije, ali da su te pozicije bile usmerene na rad sa studentima (dve ispitanice bile su prodekanke za obrazovanje). Te pozicije su podrazumevale mnogo odgovornosti i rada, a malo moći i uticaja u poređenju sa, na primer, pozicijom prodekana za finansije, koja je rezervisana za muškarce. Takođe, jedna ispitanica (HFP1) bila je prodekanica u dominantno muškom okruženju na Univerzitetu u Novom Sadu, ali je imala izvanrednu naučnu pozadinu (mnogo bolju od znatnog broja muških profesora) i nije imala jezičku barijeru, pa čak ni izgovor po kome bi se prepoznalo njeno mađarsko poreklo. Druga ispitanica (HFP4) bila je prodekanica na Ekonomskom fakultetu u Subotici, u vreme kada je na tom fakultetu radio veći broj profesora Mađara. Dve ispitanice (HFP5 i RFP1) imale su vodeće pozicije na katedrama gde se izučavaju manjinski jezici. Ispitanica HFP8 u svojim odgovorima predložila je precizno definisanu situaciju žena iz mađarske nacionalne zajednice i njihovim mogućnostima za doseganje pozicija moći na fakultetu. Ona smatra da profesorke iz mađarske nacionalne zajednice moraju posedovati izvrsnu istraživačku pozadinu.

Mislim da žena Mađarica mora znati više od drugih. Ona mora pokazati veštine i rezultate koje malo njih poseduje, da dokaže da zna bolje od ostalih, kako bi je prihvatili i pratili. (HFP8).

Ispitanica HFP8 nije bila jedina koja smatra da je naučna izvrsnost ulaznica za visoke pozicije. U svojim istraživanjima Aker i Armenti (Acker & Armenti 2004) tvrde da su žene koje su pripadale manjinskoj grupi osećale da se suočavaju s dodatnim pritiscima u vezi sa onim što Tierney i Bensimon nazivaju „kulturnim obeležavanjem“. Pod pojmom „kulturno obeležavanje“ podrazumevaju se dodatna očekivanja i naponi profesora/ki iz manjinskih zajednica kako u mentorisanju i podršci samim studentima/kinjama iz manjinskih zajednica tako i u postizanju uspeha na akademiji (Tierney & Bensimon 1996).

Narativ o naučnoj izvrsnosti koji koristi HFP8 može se uporediti s narativom ispitanice HFP9, koja je govorila o uticaju oca na stav prema tome da je pripadništvo manjinskoj zajednici teret sam po sebi. Dakle, može se zaključiti da i HFP8 koristi **strategiju manjinskog kompleksa**, ali i **strategiju naučne izvrsnosti**.

I ispitanica HFP13 u svom intervju koristila je narativ o naučnoj izvrsnosti, kao ključni, ali ne i jedini faktor koji utiče na zauzimanje visoke pozicije na fakultetu, to jest uspeha u naučnoj zajednici. Naime, ona tvrdi da se u naučnom radu insistira na naučnoj izvrsnosti, te da se više vrednuje i naglašava naučna izvrsnost koja se određuje na osnovu objavljenih radova i citata iz njih. U tom smislu ona koristi **strategiju naučne izvrsnosti**, to jest argumentaciju da se naučna produkcija visoko vrednuje pri izboru kandidatkinja i kandidata za visoke pozicije, a da se u obzir ne uzima njihova etnička pripadnost.

Prema mom mišljenju, ako je neko veoma jaka istraživačica u svojoj oblasti istraživanja, onda ona može dosegnuti (visoku poziciju). Da. Postoji sve veći naglasak na tome koliko je jaka na polju istraživanja, koliko je priznata, koliko je poznata. Ali naravno, potrebne su i druge stvari (HFP13).

Poslednja rečenica ispitanice HFP13 otkriva stav prema tome kako je meritokracija i dalje veoma neizvesna, iako se danas naučna izvrsnost vrednuje više. Međutim, kao što i ispitanica ističe, naučna izvrsnost nije jedina odlika koja se vrednuje, već postoje i druge kompetencije. U intervju, ona ne otkriva koje su to kompetencije potrebne za postizanje uspeha.

Kada je reč o pitanju da li žene iz manjinskih nacionalnih zajednica mogu dosegnuti visoke pozicije na akademiji, obe profesorke iz slovačke nacionalne zajednice dale su pozitivne odgovore. Ispitanica SLFP2 u svom narativu ograničila se na sredinu koju dobro poznaje (Filozofski fakultetu u Novom Sadu) u kojoj, prema njenom mišljenju, postoji mogućnost zauzimanja pozicija moći za žene iz nacionalnih zajednica, ističući da na ostalim fakultetima u tu mogućnost nije sigurna.

Moguće je, mislim da jeste, na našem fakultetu da, a za druge ne znam, jer na našem fakultetu se ipak uče mnogi strani jezici i jezici nacionalnih manjina, i to jeste jedna od odlika ovog fakulteta. Nisam primetila neku diskriminaciju u tom pogledu do sada. Mislim da može (SLFP2).

Podaci ukazuju na to da na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu nije bilo dekan/ki, pripadnika/ca neke od nacionalnih zajednica, stoga na osnovu narativa SLFP2 možemo zaključiti da ona koristi **strategiju samozavaravanja**. Upotrebom te vrste narativa, suočavanje s akademskom stvarnošću izostaje.

Ispitanica RFP1 u svom intervju navodi da bi za poziciju dekana bila potrebna velika podrška Rumunskog nacionalnog saveta, kao i svih odseka na fakultetu, te je mišljenja da se to neće dogoditi.

Nisam razmišljala o tome da li će dekan ikada biti Rumun. Pa može biti, ali ne znam da li ćemo ikad imati podršku drugih ljudi i drugih katedri da budemo dekani (RFP1).

Ona u svom narativu koristi **strategiju političke pozadine**. Važno je napomenuti da RFP1 ističe kako postoji šansa za rumunsku manjinu (iako ona ne govori o ženi eksplicitno), ako je kohezivna i koristi se političkom snagom preko Rumunskog nacionalnog saveta. U tom smislu, očigledno je da postoji svest o etničkoj kohezivnosti iako ona nije zasnovana na rodu. Strategija političke pozadine pominje se u narativima žena iz manjinskih zajednica kao element neophodan za napredovanje u karijeri, ali one u isto vreme imaju odbojnost prema tome. Politička pozadina u njihovim narativima može biti kako spoljna tako i unutrašnja politika institucije. Takođe, profesorke u svojim narativima ne pominju niti vide visoke pozicije kao pozicije moći koje bi mogle poslužiti u osnaživanju ili poboljšanju položaja žena iz nacionalnih manjina u akademskoj sferi.

5. Diskusija

Intersekcionalna analiza intervjua o mogućnostima žena iz nacionalnih zajednica da izgrade karijere na fakultetu i dosegnu visoke pozicije navodi na zaključak da ispitanice koriste različite strategije kako bi opravdale svoje stavove i razmišljanja, objasnile prepreke koje stoje na putu izgrađivanja karijere i dosezanja visokih pozicija u sistemu visokog obrazovanja Srbije. Ispitanice su koristile sledećih pet strategija: **strategiju manjinskog kompleksa, strategiju naučne izvrsnosti, strategiju političke pozadine, strategiju samozavaravanja i strategiju jezičke barijere**.

Dve ispitanice u svojim narativima koristile su **strategiju manjinskog kompleksa**, prema kojoj je članica etničke manjinske zajednice predodređena za poziciju gubitnice ili za to da nužno oseća implicitni pritisak da prevaziđe svoje kolege/nice. **Strategija naučne izvrsnosti**, koja se takođe pominje, podrazumeva izrazitu fokusiranost na meritokratski sistem. Čisto meritokratski sistem na akademiji težio bi naučnoj izvrsnosti, ali je naučna izvrsnost u isto vreme i veoma relativna kategorija, posmatrano iz ugla rodne ravnopravnosti. Naime, problem usklađivanja karijere i porodice na akademiji neminovno znači i nižu naučnu produkciju, te se sa tim problemom najviše suočavaju žene.

Strategija političke pozadine pominje se u narativima žena iz manjinskih zajednica i ta pozadina može da ih osnaži u smislu kohezivnosti na etničkom nivou, ali ne i u rodnom smislu. **Strategija samozavaravanja** izvedena je iz narativa profesorke SLFP2 u kojem ona ističe da postoje jednake šanse za pripadnike/ce manjinskih zajednica da dosegnu visoke pozicije na akademiji (ograničavajući se na Filozofski fakultet u Novom Sadu). Međutim, nijedna od ispitanica koja je na to pitanje odgovorila pozitivno nije ponudila konkretan primer za navedenu mogućnost. Ta tvrdnja se ne odnosi na pozicije šefovi/ce odseka na manjinskim jezicima, gde se pomenute funkcije zauzimaju mnogo lakše, s obzirom na mali broj profesora/ki na odsecima i samovoljno rotiranje zaposlenih. Nadalje, na odsecima za manjinske jezike pretežno

su ili jedino zaposlene žene, te je stoga jednostavnije tvrditi da postoji mogućnost za pozicije moći za žene iz manjinskih nacionalnih zajednica, bar kad je reč o Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. RFP1 je – koristeći *strategiju jezičke barijere* – interpretirala mišljenje većinskog naroda o važnosti državnog jezika i o tome kako nedostatak savršenog znanja tog jezika utiče na karijeru na fakultetu (Lendák-Kabók 2017). Ona je svojim narativom potvrdila prethodna istraživanja o tome kako izgovor (način govorenja nematernjeg jezika) može proizvesti niz uticaja na rad onih što na poslu treba da se služe nematernjim jezikom (učinak na poslu, procena učinka na poslu, dodeljivanje zadataka), kao i na ishode njihovih karijera (napredovanje u karijeri i zadovoljstvo njome) (Russo et al. 2017).

6. Zaključak

Posmatrani iz interseksionalne perspektive, narativi profesorki iz manjinskih zajednica pokazuju da kod njih postoji stalna tendencija predavanja sudbini, to jest predodređenosti manjinskim identitetom, te da zato nisu spremne da se bore, već tu sudbinsku determinantu prihvataju kao takvu. One prihvataju da će tokom karijere ostati na hijerarhijski nižim ili srednjim pozicijama ili pak na pozicijama moći unutar svojih etničkih zajednica. Pored toga, prihvataju poziciju „čuvarki kapija“ etničkih zidova, jer su žene iz manjinskih zajednica uglavnom zastupljene na odsecima gde se mogu proučavati maternji (manjinski) jezici ili gde mogu ispuniti svoju „negovateljsku“ funkciju (kao što je Učiteljski fakultet), kao i ulogu „očuvanja nacije“ (Korać 1996), što je omogućeno negovanjem etničkog identiteta i manjinskog jezika.

Iz narativa profesorki iz manjinskih zajednica možemo zaključiti da postoji konstantna praznina u pogledu ženske solidarnosti. Žene u svojim narativima nisu govorile o tome kako bi nešto u sistemu mogle da promene zajedničkim radom, kako bi možda mogle pomoći drugim ženama ili ih osnažiti (Cox 2008); čvrsto su se držale pomenutog sudbinskog samoodređenja i pokušavale da razumeju svoje odluke i ponašanje posredstvom različitih strategija. Nedostatak solidarnosti može biti posledica neoliberalnog preobražaja akademije i atomizacije ljudskih i profesionalnih odnosa unutar sistema visokog obrazovanja (Žarkov 2015). Solidarnost bi se mogla pripisati prošlosti i socijalističkoj ideologiji i režimu, u kome su žene imale zajedničke ciljeve i radile na njihovom ostvarivanju. Međutim, to nikad nije bila posebnost akademije, već je u pitanju solidarnost posredovana političkim angažovanjem.

Sledeći zaključak koji se nameće odnosi se na razliku između STEM i SSH smerova na osnovu roda. Iako su na fakultetu na STEM smerovima zaposleni muškarci iz etničkih zajednica, žene iz redova nacionalnih manjina nedovoljno su zastupljene, čak i u odnosu na ukupan broj žena iz pomenutih oblasti (Lendák-Kabók 2018a). To se može objasniti i činjenicom da se tu prepliću dve kategorije (rod i etnička pripadnost), te je teško prevladati dvostruku barijeru u uglavnom muškom okruženju. Žene iz

manjinskih zajednica koje dolaze iz STEM oblasti naglašavale su u svojim narativima kako moraju imati brilijantnu naučnu karijeru da bi ih prihvatili i pratili u idejama i projektima.

Na kraju, intersekcionalna analiza problematizuje dva aspekta naučnica iz manjinske nacionalne zajednice: prvi, koji se odnosi na postajanje delom manjinske akademske elite u Vojvodini, i drugi, koji se tiče pripadanja većinskoj akademskoj eliti u Srbiji. Iz perspektive pripadnica etničkih manjina – postati pripadnica manjinske akademske elite u Vojvodini nije u tolikoj meri zahtevno kao što je ulazak u akademsku elitu van manjinskih zajednica i doseganje visoke pozicije unutar šire zajednice. Tome u prilog ide i činjenica da žene iz manjinskih zajednica žive u u paralelno postavljenom akademskom društvu većine i manjine, te stoga da bi uspele, moraju biti prisutne u oba. To podrazumeva objavljivanje radova na oba jezika, učestvovanje na konferencijama kako na maternjem tako i na srpskom jeziku, kao i to da se bude ravnopravna članica srpskog akademskog društva i da se savršeno govori jezik većine. Naposljetku, ni sve nabrojane osobine nisu dovoljne, već žena iz manjinske nacionalne zajednice treba da donese rezultate koji su jedinstveni u njenoj profesiji. To nije lak zadatak i zahteva više uloženog vremena i napora. Na kraju se postavlja pitanje na koje još uvek nismo dobili odgovor: da li žena iz redova nacionalne manjine može postati ravnopravna članica većinskog akademskog društva uprkos (ne)vidljivim preprekama koje joj stoje na putu?

Literatura

- Acker, S. & Armenti, C. (2004). „Sleepless in Academia“. *Gender and Education* 16(1), 3–24. doi: 10.1080/0954025032000170309
- Blagojević Hjuson, M. (2015). *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*, Zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad.
- Cotterill, P. & Letherby, G. (2005). „Women in Higher Education: Issues and Challenges“. *Women's Studies International Forum* 28(2), 109–113.
- Cox, K. S. (2008). *Motivational Factors Influencing Women's Decisions To Pursue Upper-Level Administrative Positions in Higher Education* (Doctoral dissertation). Kansas State University, Manhattan, Kansas.
- Crenshaw, K. (1991). „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color“. *Stanford Law Review* 43(6), 1241–1299. doi: 10.2307/1229039
- Esterberg, K. G. (2001). *Qualitative methods in social research*. Boston, MA: McGraw-Hill.
- European Commission. (2012). *Structural Change in Research Institutions: Enhancing Excellence, Gender Equality and Efficiency in Research and Innovation*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Kandiyoti, D. (1988). „Bargaining with Patriarchy“. *Sage Publications*, 274–290. doi/10.1177/089124388002003004
- Korać, M. (1996). „Understanding ethnic-national identity and its meaning“. *Women's Studies International Forum*, 19(1-2), 133-143. doi: 10.1016/0277-5395(95)00067-4

- Law, J. (2004). *After method*. London: Routledge.
- Lendák-Kabók, K. (2017). „Uticaj jezičke barijere na uspeh žena iz mađarske nacionalne zajednice u sistemu visokog obrazovanja Srbije“. *Temida 1*, 77–94.
- Lendák-Kabók, K. (2018a). „Visoke akademske pozicije u Srbiji: mogućnosti za pripadnice nacionalnih zajednica?“ *Sociologija*, 60(1), 330–346. doi: 10.2298/soc1801330l
- Lendák-Kabók, K. (2018b). „Ethnic minority women in decision-making positions in Serbian Academia – Illusion or reality?“ In M. Gadpaille, V. Kondrič Horvat & V. Kennedy (Eds.), *Engendering Difference: Sexism, Power and Politics* (pp. 101–121). Cambridge: Cambridge Scholar Publishing.
- Lykke, N. (2010). *A guide to intersectional theory, methodology and writing*, Feminist Studies, Routledge, New York.
- Madden, M. (2002). „The transformative leadership of women in higher education administration“. In J. DiGeorgio-Lutz (Ed.), *Women in higher education: Empowering change* (pp. 115–143). Westport, CT: Praeger Publishers.
- Maran, M. (2013). „Rumuni u Banatu. Osobnosti identiteta“. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU – Kulturna prožimanja: antropološke perspektive*, 28, 229–238.
- Mercer, J. (2013). „Responses to rejection: The experiences of six women early career researchers in the Education department of an English university“. *Women's Studies International Forum*, 38, 125–134. doi: 10.1016/j.wsif.2013.03.008
- Middlehurst, R. (1997). „Leadership, women and higher education“. In H. Eggins (Ed.), *Women as Leaders and Managers in Higher Education* (pp. 3–16). Great Britain: St. Edmundsbury Press.
- Mišić Andrić, M. & Markov, S. (2018). *Challenges (Obstacles) in Reaching Leadership Positions – Experiences of Women Professors at the Novi Sad University Serbia* (115–133). De Gruyter.
- Morrison, A, White, R. & Van Velsor, E. (1987). *Breaking the glass ceiling*. Reading, Mass.: Addison-Wesley Pub. Co.
- Niegel, J. (2014). „Reducing Vertical and Horizontal Segregation in Higher Education Academic Career Paths Experiences of STEM Professors in Germany“ [Abstract]. *Book of Abstracts: 8th European Conference on Gender Equality in Higher Education*, 54–55.
- Russo, M, Islam, G. & Koyuncu, B. (2017). „Non-native accents and stigma: How self-fulfilling prophesies can affect career outcomes“. *Human Resource Management Review*, 27(3), 507–520. doi: 10.1016/j.hrmr.2016.12.001
- Saldana, J. (2013). *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Los Angeles: Sage publications.
- Shahtalebi, S, Yarmohammadian, M. H. & Ajami, S. (2011). „Women's success factors from leadership in higher education“. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 15, 3644–3647. doi: 10.1016/j.sbspro.2011.04.349
- Tierney, W. G., & Bensimon, E. M. (1996). *Promotion and Tenure: Community and Socialization in Academe*. Albany: State University of New York Press.
- Van Dijk, T. A. (2009). „Critical Discourse Studies: A Sociocognitive Approach“. In R. Wodak & M. Meyer (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (pp. 62–86). London: Sage.
- Žarkov, D. (2015). *On intellectual labour and neoliberalism in academia – Or, in praise of reviewers*, European Journal of Women's Studies, Vol. 22(3), 269–273.

IV
URODNJAVANJE DISCIPLINA I RODNOST
KAO DISCIPLINA

STUDIJE SRPSKE KNJIŽEVNOSTI: MIT O URODNJAVANJU VIŠEG OBRAZOVANJA¹

Abstract: In this paper, I will present gender analysis of the main national universities' (Belgrade and Novi Sad) actual curricula of 19th century Serbian Literature. The chosen period is evaluated by male and female new historians as a substantial time of modernisation because of the language reform, state's independency, and democratisation of education; it was the time when schools for girls started to open, which further caused the emergence of women into the public sphere of life, the creation of a new audience, and society's progress.

A comparison of national literature and culture curricula of undergraduate programmes of the Faculty of Philology in Belgrade and Faculty of Philosophy in Novi Sad shows that at both faculties women have been excluded as subjects/authors from the referential syllabi. As a harmful consequence, the crucial bond which those female authors had actually established in the past, that is the link between education and emancipation of society, has been erased. Despite the fact that new relevant knowledge on significant women writers has been produced, the Department of Serbian Literature with South-Slavonic Literature at the Faculty of Philology in Belgrade, contrary to the Department of Serbian Literature at the Faculty of Philosophy in Novi Sad, does not have any subject which relates to the integration of a gender perspective in higher education.

On the other hand, in Novi Sad, three such subjects have been added to the master courses, as elective. The analysis of some elective subjects' names, contents, and references reveals inadequate methodology and ignorance towards sources and authors, studying of which is relevant per se, and especially from a gender perspective. They rather present tokenism or the myth of integrating a gender perspective in higher education than a real attempt at change. In order to overcome actual shortcomings and to replace reductionism with a holistic approach to history, I will present an example of a gendering syllabus of the mandatory course of Serbian Literature of the second half of the 19th century, and give some examples of implementing other possibilities in obligatory and elective courses.

Keywords: gender equality, knowledge production, Serbian literature in the 19th century, critical pedagogy.

¹ Rad je nastao u okviru projekta 47021 „Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji“ Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Projektom rukovodi prof. dr Gordana Daša Duhaček.

1.1. Skrivena znanja iz nacionalne književnosti i istorije

Književnost i istorija su dva ključna predmeta koja obrazuju pojedinačnu i kolektivnu kulturu jedne nacionalne zajednice. Nova istraživanja pokazala su da univerzitetska udžbenička tekstoteka nije prenosila činjenice o ulozi žena u srpskoj književnosti i društvu druge polovine 19. veka te da je, osim toga, u svojim normativnim tumačenjima iskrivljavala značenja originalnih tekstova (kanonizovanih muških i nekanonizovanih ženskih) pisaca (Tomić 2008, Tomić 2009, Tomić 2012a, Tomić 2014a, Tomić 2014b). Svesno izostavljati činjenice iz obrazovanja znači odbijati da se sagleda i razume prošlost, a ignorisati nova saznanja i tumačenja znači usporavati i ograničavati promene u budućnosti. Takvim nastavnim procesom zapravo se zloupotrebljavala profesorska dužnost podučavanja. Kako je Tomas Kun naglasio, đaci i studenti su najnemoćnija epistemička populacija, jer imaju poverenje u autoritete zbog njihovog autoriteta, a da sami ne poseduju alat za prosuđivanje o dokazima i adekvatnosti profesorskog znanja (Kun 1974, 132). Pomenuto modifikovanje znanja o drugoj polovini 19. veka neprekidno se vršilo, i još uvek se vrši, u odnosu na rodne aspekte: prećutkuje se revolucionarna promena položaja žena, prvi proboj žena na društvenu i književnu scenu, moć njihovog javnog angažovanja i pisanog stvaralaštva, književne nagrade, državna odlikovanja i prevodi, njihov pozitivan uticaj na društvo i kulturu, kao i podrška koju su dobijale od određenog broja priznatih intelektualaca. Više od jednog veka, od đaka i nastavnika svih nivoa obrazovanja sakrivala se pozitivna veza obrazovanja i feminizma kao društvene teorije i prakse uspostavljene upravo u vreme početka modernizacije srpskog društva.

Zahvaljujući novim zakonima o uvođenju višeg obrazovanja za žensku decu širom Evrope i sveta u drugoj polovini 19. veka, pojavio se veći broj profesionalnih žena, što će, počev od 1894, u svetu, a naročito u periodici, biti imenovano kao revolucionarna pojava „nove žene“ (Patterson 2008, 1–26). Prve narodne učiteljice i državne službenice u mnogim zemljama delovale su kao književnice, neretko i kao aktivistkinje za ženska prava, osnivajući brojna ženska društva. U srpskom kontekstu, pojavivši se u velikom broju, književnice su u drugoj polovini 19. veka prvi put u književnoj istoriji prekinule dominaciju muškaraca pisaca, a drugačijom književnom politikom smenile su patrijarhalni obrazac pisanja u emancipovani, afirmišući nove ideje, junakinje i junake (Tomić 2012a; Tomić 2014a). Njihovo brisanje iz oficijelne istorije, obrazovanja i nauke otpočelo je s njihovim savremenikom, akademskim autoritetom i univerzitetskim profesorom Jovanom Skerlićem na početku 20. veka, publikacijom namenjenom za univerzitetsko obrazovanje pod naslovom *Istorija srpske književnosti na univerzitetu* (Skerlić 1912). Koliko je sveobuhvatna i obimna bila recepcija te knjige, pokazuje podatak da je *Istorija* već 1914. godine doživela drugo izdanje, a potom brojna preštampanja. O njenom značaju dovoljno govori činjenica da su i

ostali normativni istoričari srpske književnosti sledili Skerlićev kanon „metodološkog nacionalizma“ (Đurić 2016, 27–31), fokusirajući se na izmišljanje nacionalno homogenizovane i književne muške tradicije. To brisanje, koje će preuzeti svi potonji istoričari odnosno akademski profesori značilo je stvaranje „praznog polja“ (Tuchman & Fortin 1989), iliti nasilne konstrukcije oficijelnih književnih istorija iz kojih su žene izostavljane iako su imale važnu, a u nekim slučajevima dominantnu i prekretničku ulogu. Analize ostalih univerzitetskih predmeta mogu da se objasne upravo pomoću manipulacija „praznim poljem“. Na primer, program predmeta na osnovnim studijama Filološkog fakulteta (Katedre za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima) *Kulturna istorija Srba* sadrži samo jednu istaknutu ženu – slikarku iz 19. veka Katarinu Ivanović, dok su obuhvaćeni književnici definisani istom sintagmom: „veliki pisci“.² Brisanje činjenica i njihovo udaljavanje sa sobom nosi učvršćivanje izmišljene odnosno netačne tradicije književnika velikana, ali i zaustavljanje veza prenosa nasleđa među naraštajima studentske i učeničke populacije, što se naročito odnosi na književnice i što slabi njihov identitet, istovremeno blokirajući ne baš tako malu ni beznačajnu žensku interpretativnu zajednicu koja je mogla intervenisati svojim drugačijim pogledima. Da bi se tačno locirala odgovornost tog izmišljanja znanja, predložila sam da se takva proizvodnja znanja imenuje kao „akademska fantastika“ (Tomić 2017b).

1.2. Razvoj i uključivanje rodne perspektive u visoko obrazovanje Srbije

Dok se u nekim evropskim državama, na primer u Švedskoj, školski programi oblikuju s ciljem da se postigne rodna jednakost (Nilsson 2007), takve obrazovne politike za Srbiju izgledaju još uvek daleko. Iako je ideja o neophodnosti uspostavljanja rodne ravnopravnosti u sferi obrazovanja već duže vreme zastupljena u međunarodnim dokumentima o unapređivanju zaštite ženskih prava, a u novije vreme i u strateško opredeljenje Srbije,³ i dalje postoje „rodno slepi programi i sadržaji“ (Petrušić i Vujadinović 2018, 313), kao i „prećutkivanje strategije urođnjavanja u akademskom kontekstu“ (Antonijević 2018, 301).⁴

² Prof. dr Milo Lompar „Kulturna istorija Srba (program)“, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu http://www.fil.bg.ac.rs/wp-content/uploads/studProg/srpskaKnjizevnost/kultist_prg.pdf (pristupljeno 17. 6. 2018.)

³ Kako su istakle Petrušić i Vujadinović (2018, 320), u obe *Nacionalne strategije za unapređenje rodne ravnopravnosti* (2009, 2016) konstatovana je ista negativna praksa (nepostojanje rodno osetljivih programa i sadržaja na svim nivoima formalnog obrazovanja), ali su konkretne mere utvrđene tek u drugoj *Strategiji*.

⁴ O rodnom obrazovanju na univerzitetima u Srbiji, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Turskoj videti Bačević et al. 2010; Antić Gaber 2017; Karapetrović 2018; Cansu 2018.

Početak 21. veka urađene su analize rodne perspektive u jednoj grupi udžbeničke tekstoteke na osnovnom, srednjem i višem obrazovanju.⁵ Intenzivirano je održavanje naučnih konferencija posvećenih pitanjima roda, rodne perspektive, rodne ravnopravnosti, feminizma i obrazovanja (Bošković 2010; Duhaček 2013; Vujadinović 2017), nakon kojih je štampan solidan broj naučnih zbornika (Rosić 2008; Bošković 2011; Ljuštanović 2012; Duhaček 2012; Duhaček 2014; Hjuson 2018). U beogradskom Centru za ženske studije održava se kurs *Obrazovanje i feminizam*, te je kao priručnik priređen i zbornik naučnih članaka (Duhaček, N. 2017/2018). Koristeći feministička kritičko-teorijska znanja, kao i znanja novog istorizma i kritičke pedagogije, sprovedena su brojna dragocena istraživanja koja omogućavaju uvid u raspoloživ obrazovni materijal, istovremeno pružajući osnovu za njegovu stručnu reviziju i dopunu.

Svi ti naponi osvetljavaju porazan odnos društva prema ženama i rodnim aspektima proizvodnje znanja u Srbiji. U kontekstu lošeg položaja žena u Srbiji, visokog stepena nasilja nad njima, razumljivo je zašto akademski tvrdokorni patrijarhat podržava anahrona znanja. Grupa istraživačica (Baćević et al. 2010, 18–19) ocenila je stavove autora univerzitetske udžbeničke tekstoteke kao autoritarne, a njihove pristupe kao nekritičke, kojima u velikoj meri nedostaje multidisciplinarnog i interdisciplinarnog povezivanja, kao i uključivanja savremene literature; ističe se da je „skoro 90% obrazovnog materijala potpuno neprihvatljivo“ (Baćević et al. 2010, 18). U zaključcima svojih istraživanja urođnjavanja akademskog obrazovanja u Srbiji, te i druge stručnjakinje naglašavaju da je znanje o rodnosti parcijalizovano (bez kontinuiteta), marginalizovano (nedovoljno prepoznato i slabo priznato), diskriminisano i ignorisano ne samo kod normativista već katkad i kod samih feministkinja, koje, nažalost, takođe ignorišu i prećutkuju drugačije kritičke pristupe (Blagojević 2005a; Blagojević 2009; Antonijević 2018; Karapetrović 2018; Tomić 2018).

⁵ Zbog ograničenja prostora, pomenuću samo neka od tih istraživanja: udžbenika (Stefanović 2008), čitanke i nastave srpskog jezika u osnovnoj školi (Stefanović i Glamočak 2008), građanskog vaspitanja u osnovnim i srednjim školama (Džamonja Ignjatović et al. 2009, 711–727), prirode i društva, biologije i geografije za osnovnu školu te sociologije i Ustava za srednju školu (Stjepanović-Zaharijevski et al. 2010), sociologije u srednjim školama (Jarić 2012), rodnih stereotipa u romanima iz lektire za osnovnu školu (Stefanović 2017). Objavljen je i priručnik za rodnu ravnopravnost za nastavnike/-ce u osnovnim i srednjim školama (Gošović et al. 2011). Urađena je analiza rodne dimenzije (rodno osetljiv jezik, učestalost termina rodnih uloga i odnosa, broj autora i autorki) u visokoškolskom obrazovnom materijalu koji se odnosi na sociološke discipline (Baćević 2010). Štampan je akademski priručnik koji je sistematizovao teorijsku podlogu za rodne studije (Milojević i Markov 2011). Analizirana je rodna perspektiva u srpskoj književnosti druge polovine 19. veka, otkriven značaj učiteljica-književnica, sprovedeno je kritičko ispitivanje adekvatnosti i pouzdanosti tumačenja koja su iz akademije ušla u osnovnu i srednjoškolsku udžbeničku tekstoteku (Tomić 2012a; Tomić 2014a).

2.1. Analiza i revizija aktuelnih studijskih programa srpske književnosti iz druge polovine 19. veka na osnovnim studijama

Na dva državna fakulteta, Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu i Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, *Srpska književnost druge polovine 19. veka* (dalje u tekstu SK) obavezan je predmet na osnovnim studijama četvrte godine.⁶ Na Filološkom fakultetu, u okviru Katedre za srpsku književnost sa južnoslovenskim jezicima taj predmet nosi naziv *Srpska književnost 18. i 19. veka (II)*, dok je na novosadskom Filozofskom fakultetu, na Katedri za srpsku književnost, taj predmet imenovan kao *Srpski realizam*. Smena nastavnog kadra pomenutog predmeta na beogradskom Filološkom fakultetu, iako je bila i generacijski i rodno diferencirana, po svemu sudeći nije uticala na potrebu uključivanja rodne perspektive u nastavu tog predmeta.⁷

Uočavajući nužnosti kritičko-teorijskog osavremenjivanja i urodnjavanja tog predmeta, predložiću njegove izmene i dopune, uz napomenu da je ovo je samo jedna od niza drugih mogućnosti takve revizije koja podleže konstruktivnoj kritici.

Za razliku od novosadskog Filozofskog fakulteta, program SK na beogradskom Filološkom fakultetu sadrži u izvlesnoj, premda ne sasvim dovoljnoj meri određene istorijsko-političke teze. One su formulisane ovako: „Kulturnoistorijski i geopolitički okviri srpske književnosti u drugoj polovini 19. v: središta, štampa, ustanove. Periodizacija.“ Na novosadskom fakultetu, pominju se samo „kulturne i književne prilike“, kontekstualizovano povezane sa smenom romantizma i pojavom realističkog pravca u književnosti.

To je nedovoljno za razumevanje šire slike razvoja srpske pisane kulture na dve emancipatorski različite teritorije (Austrougarska monarhija i Kneževina Srbija) i pravno-političkih okolnosti koje su uticale na početni rodno neravnomeran broj proizvođača pisane tradicije koji će se s otvaranjem viših škola za žensku decu ubrzano menjati. Pošto su to činjenice neodvojive od razvoja pisane kulture, a izostavljene su i iz normativne univerzitetske tekstoteke (uporediti Ivanić 1996; Deretić 2004; Ivanić i Vukićević 2007; Samardžija et al. 2011), oba studijska programa trebalo bi da uključte te informacije i dodatno upoznaju studente i studentkinje sa izrazito restriktivnim zakonodavnim okvirom za žene u ondašnjem društvu. Time bi se takođe uzele u

⁶ Oba programa, kao i oni sa master kurseva koji će se razmatrati u drugom delu ovog rada, dostupni su na sajtovima pomenutih fakulteta, u okviru rubrike *Studijski programi* <http://www.fil.bg.ac.rs/lang/sr/katedre/srpska-knjizevnost-sa-juznoslovenskim-knjizevnostima/studijski-program/i-Specifikacije-predmeta> http://www.ff.uns.ac.rs/studijski_programi/2015/OAS/Specifikacija%20predmeta%20srpska%20knjizevnost%20OAS.pdf (pristupljeno 15. 6. 2018). Za novosadske programe jasno je naznačena 2015. godina kao vreme validacije.

⁷ Nakon profesora emeritusa dr Dušana Ivanića, predmet SK predaju prof. dr Dragana Vukićević i asistentkinja dr Aleksandra Ugrenović. Na novosadskom Filozofskom fakultetu predmet SK predaje prof. dr Radoslav Eraković.

obzir i najnovije globalne preporuke za uključivanje sadržaja koji se tiču „priznavanja odnosa moći, privilegija, isključivanja odnosno marginalizacije, potlačivanja i društvene nepravde“ (GUNI 2017, 507, prevod S. T.).

Uvođenjem društveno-istorijskog konteksta položaja žena u predmet *Srpska književnost* studenti i studentkinje stekli bi potrebna znanja, a i svest da su uvođenje višeg obrazovanja i pojava narodnih učiteljica ne samo obezbedili opstanak osnovnog obrazovanja već i doprineli pojavi velikog broj književnica. U to vreme, od izvesnog broja elitnih vojvođanskih kulturnih proizvođača (npr. Jovana Jovanovića Zmaja i Ilije Ognjanovića) te književnice su dobijale podršku, pohvalu i poštovanje. Na taj način uspostavila bi se kontrateža pseudoznanju i ojačala solidarnost među polovima kao osnove za rešavanje savremenih problema u društvu (Blagojević Hjuson 2014).

Ovde takođe hoću da ukažem na neke činjenice koje osvetljavaju dalekosežne posledice dominantno muške proizvodnje znanja koja se sprovodila doslednim isključivanjem književnica i rodne perspektive iz studijskog programa. Decenijama studenti odnosno *studentkinje* (koje brojem dominiraju na studijama filoloških nauka) dobijaju netačna i rodno diskriminatorna znanja o nepostojanju raznovrsnog kulturnog delovanja žena, njihovog važnog društveno-političkog uticaja i doprinosa. Nakon diplomiranja, njihov profesionalni izbor većinom je prosvetni, one postaju nastavnice i profesorke srpskog jezika i književnosti u osnovnim i srednjim školama. Tada one kao pedagoškinje prenose svojim učenicima i učenicama usvojena netačna i redukovana znanja, čime perpetuiraju epistemološko nasilje (ponovo „izmišljaju tradiciju“) i učvršćuju rodnu diskriminaciju i rodne stereotipe.

Izdavačka delatnost, kao i delatnost naučnica feministkinja, teoretičarki književnosti i istoričarki stvorila je dobru bazu za promenu, ali se promena nije desila. Neke promene mogu se uočiti u Novom Sadu, ali praktično ne u poslednjih 30 godina, ili od vremena našeg studiranja. Na primer, proučavanje dela Milice Stojadinović Srpkinje, prve od najznačajnijih figura tradicije srpske književnosti žena, isključeno je iz oba obavezna predmeta, Srpske književnosti 18. i 19. veka (I) na beogradskom Filološkom fakultetu i iz istovrsnog predmeta Srpski romantizam na novosadskom Filozofskom fakultetu. Program SK na novosadskom Filozofskom fakultetu veoma je sličan odnosno saglasan beogradskom programu kao disciplinarno-matričnom i kulturno-obrazovno-naučnom centru. Takođe je možda vredno spomena da se na nekim drugim odsecima, na primer Anglistici, Opštoj književnosti i teoriji književnosti, dešavaju slične promene, ali one ostaju van šireg zahvata nastavnog uticaja zbog disciplinarnosti podeljenosti feministkinja. Na primer, naučni projekat *Knjiženstvo* (koji istražuje teoriju i istoriju ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine) bio je moguć u okviru Opšte književnosti i teorije književnosti, a ne u okviru Srpske književnosti. To pokazuje koliko je velik konzervativizam te katedre.

Da bi preneo činjenice iz književne prošlosti, te objasnio književno-političke novine onog vremena, obavezan predmet koji se odnosi na *srpski realizam* trebalo bi

da među romanopisce uključi romane prve srpske romansijerke i pripovedačice Drage Gavrilović (*Iz učiteljičkog života*, 1884, *Devojački roman*, 1889). Ta autorka nije uključena ni u izborni predmet na novosadskom Filozofskom fakultetu *Istorija srpskog romana 1801–1900*, iako faktički, i iz istorijske i kontribucijske perspektive, predstavlja neizostavnu komponentu razvoja srpskog romana. Na primer, uz priče Laze K. Lazarevića, poznatog po uvođenju psihološke karakterizacije likova, u program iz istih razloga treba uvrstiti i priče Mileve Simić i Drage Gavrilović. Zbog odličnog opisivanja društvenih problema, ali i žanrovskih novina, dobro bi bilo u program uvrstiti i priče-eseje Drage Gavrilović (*Misli iz pozorišta ili pismo jednoj srpskoj glumici*, 1884) i njene satire (*Zašto greh napreduje*, 1892). Tako bi poseban doprinos Drage Gavrilović razvoju satire u srpskoj književnosti bio prepoznat i priznat, a uspostavio bi se i sveobuhvatniji urodneni pogled na razvoj te književne vrste, pogotovo u odnosu na književnoistorijski kanoniziranog Radoja Domanovića.

Drugi primer su priče Milke Aleksić Grgurove (*Iz bolnice 1876*, 1895; *Dve žene*, 1896; *Atentatorka Ilka*, 1911; *Ljubav jedne plemenite devojke*, 1914), koje imaju veliku dokumentarnu i političku vrednost, a predstavljaju i izuzetan doprinos razvoju dijaloga u srpskim pričama.⁸ Dok priča Danice Bandić (*Plava traka*, 1897) pomera žanrovske granice pripovetke, priče Milke Grgurove (*Vera*, 1897) i Kosare Cvetković (*U dvadeset osmoj*, 1895) prevazilaze društvene stereotipe. Slično drugim tadašnjim učiteljicama-književnicama, Danica Bandić i Kosara Cvetković imale su raznovrsno stvaralaštvo i danas se mogu proučavati njihove priče, pesme u prozi, putopisi, dokumentaristika, predavanja...⁹

U okviru tih promena potrebno je dodatno uključiti kritičke osvrte na metodološke propuste iz ranije udžbeničke tekstoteke, jer su se prilikom reduktivnog opisivanja književnica i tumačenja junakinja prenosili odnosi muške moći, privilegija, isključivanja odnosno marginalizacije, potlačivanja i društvene nepravde. Na primer, značajno je upozoravati na raskorake između *tekstova* klasika i profesionalnih *tumačenja*, da su pisci *srpskog realizma* prikazivali i opisivali fenomen nasilja u porodici, a da su profesionalni tumači odnosno akademski autoriteti i univerzitetski profesori i istoričari srpske književnosti (Skerlić, Deretić, Ivanić) te tekstove definisali kao „patrijarhalnu idilu“.¹⁰ Sekundarnu kritičku literaturu neophodno je osavremeniti

⁸ Grgurova je, poput drugih ovde pomenutih autorki, imala problema s pravovremenim objavljivanjem svojih književnih dela. Detaljnije videti Tomić 2008b, Tomić 2013, Tomić 2014d, Tomić 2014f.

⁹ Videti novija izdanja dela ovde pomenutih autorki: Gavrilović, 1990/I-II; Gavrilović 2007; Grgurova Aleksić 2014. Od brojnih i raznovrsnih radova Danice Bandić, u novije vreme objavljene su samo njene priče za decu (Bandić 2016).

¹⁰ Na taj problem više puta sam ukazivala u ranijim radovima: Tomić 2008; Tomić 2012a; Tomić 2012b; Tomić 2014a i Tomić 2014b. Navedimo neke od brojnih problematičnih tvrdnji: da je Veselinović „idealizovao porodične zadruge i patrijarhalne odnose“ (Deretić 2004, 816), da je Lazarevićeva priča *Školska ikona* „idila patrijarhalnog života na selu“ (Skerlić 1999, 80), da je u Lazarevićevim pričama

autorkama koje su proučavale i pisale o književnicima (Grujić 2008; Tomić 2008a; Tomić 2009; Mitrović 2003; Stojanović Pantović 2007; Stojanović O. 2007; Tomić 2015) i književnicama (Šljivić Šimšić 1993; Trgovčević 1999; Hawkesworth 2000; Stolić 2001; Tomić 2008b; Garonja Radovanac 2010; Tomić 2012^a; Barać 2012; Tomić 2013; Milinković 2013; Tomić 2014a; Tomić 2014c; Tomić 2014d), često unoseći nove vizure i metode. Bilo bi veoma korisno detaljno istražiti recepciju radova književnica, pored ostalog i da bi se bolje uočili mehanizmi akademskog ignorisanja. Važno je takođe upućivati na istraživače koji su dali pionirski doprinos u proučavanju književnica tog perioda (npr. Aleksijević; Milankov 1989), objavili njihova sabrana (Milankov – Gavrilović, 1990/I–II;) ili izabrana dela (Trgovčević 1999; Trgovčević, Tomić i Hadži-Popović – kraljica Natalija Obrenović, 2015; Stolić – Subotić 2001; Ahmetagić – Gavrilović 2007; Tomić – Grgurova 2014).¹¹ Naročit izazov za urodjeno proučavanje tog perioda srpske književnosti predstavlja činjenica da je veliki broj književnih dela iz SK i tradicionalnih normativnih tumačenja zastupljen u nastavi osnovnog, srednjeg i visokog obrazovanja. Zbog toga je za udžbeničku tekstoteku svih nivoa obrazovanja, kao i za buduću akreditaciju univerzitetskih predmeta, potrebno uvesti obavezan tim recenzenata, eksperata i ekspertkinja rodni studija.

Sa žanrovske strane gledano, oba studijska programa, onaj u Beogradu i onaj Novom Sadu, glavni fokus stavljaju na fikciju. U velikoj meri obuhvaćene su pripovetke i romani, mnogo manje eseji, memoari, dnevnici i putopisi, još manje drama. Time i samo proučavanje i razumevanje srpske književnosti ostaje osiromašeno za čitav niz žanrovski razuđenih a politički važnih autodokumentarističkih dela. Velika je šteta što početno uključivanje dveju autorki iz prve polovine 19. veka (Mina Karadžić i Milica Stojadinović Srpkinja) u antologiju srpske memoarske proze (Ivanić 1988) nije pratilo i studijsko orijentisanje programa SK ka proširenju u tom pogledu i uključivanju drugih autorki. Na primer, eseji-priče već pomenute Drage Gavrilović i priče Milke Grgurove nadovezuju se na memoare i dnevnik druge autora te epohe (Pere Todorovića, Branislava Nušića). U istu kategoriju, i žanrovski i po kvalitetu, spadaju izuzetno pisani i dokumentarno važni memoari Stanke Glišičeve (objavljeni 1933), kraljice Natalije Obrenović (počeli da se objavljuju 1999.) i Savke Subotić (štampani 2001). U žanru putopisa, naspram Ljubomira Nenadovića, stoje *Pisma iz Niša, o hareimima* (1897) Jelene J. Dimitrijević, koji tematizuju turski ženski svet, nalazeći srodne tačke sa srpskom kulturom. Kao rodnu i emancipatorsku antitezu Nušiću, treba uključiti autorke drama Milevu Simić (*Drugarice*, 1886; *Polaženik*, 1891; *Retka sreća*, 1900) i Danicu Bandić (*Emancipovana*, 1895). Njihove drame nagrađivala je Matica srpska, a ostale su nepomenute u

„snažno izražena, ne manje značajna strana Markovićeve ideologije, idealizacija starog patrijarhalnog sveta i njegovih vrednosti“ (Deretić 2004, 826), da je Ignjatović „apologet“ patrijarhalne porodice (Ivanić 1996, 28; Ivanić 2007, 21)...

¹¹ U ovoj delu rada sugerisan je samo jedan deo literature. U poslednje tri decenije naročito su brojna nova zasebna izdanja knjiga Jelene J. Dimitrijević i njihovi prevodi.

najnovijem univerzitetskom priručniku o istoriji srpske drame koji je napisala univerzitetska profesorka (Nestorović 2016)! Za svaku od autorki drama postoji sekundarna literatura čak i kod normativista (npr. Palavestra 1968; Palavestra 1971; Ivanić 1988; Đuričković 2006), kao i recepcija njihovih dela kod feminističkih kritičarki (Šljivić Šimšić 1993; Stojaković 2001; Savković 2011; Tomić 2011; Tomić 2014e).

U oba programa SK, zapostavljeni su albumi i spomenice, žanrovi koji su u 19. veku uspostavljeni kako bi čuvali sećanje na istaknute pojedince i pojedinke koji su doprineli razvoju društva. U modernom pristupu tumačenju književnosti oni predstavljaju dragocen materijal za povezivanje studija književnosti sa studijima sećanja i studijima angažovanosti. Na primer, *Aforizmi* (1897) kraljice Natalije Obrenović predstavljaju ne samo prvu knjigu aforizama objavljenu na srpskom jeziku već i snažan društveno-politički prilog afirmativnom povezivanju rodnog autorstva i njegovih intelektualnih kapaciteta.

Časopisi se u oba programa pominju uopšteno, ali ne i časopisi za žene koji su upravo u drugoj polovini 19. veka imali značajnu ulogu u afirmisanju ženske istorije, kulture i stvaralaštva i razvoju nove, ženske čitalačke publike (Stojaković 2011; Peković 2015). Takođe je veoma važno, u balkanskoj regiji, uključiti prvi tematski broj posvećen srpskim književnicama (*Zora*, 1899), stare i nove interpretacije značaja tog temata koje upućuju na važnost njegove pojave i sugerišu moguće pravce uticaja (Palavestra 1968; Hawkesworth 2000; Tutnjević 2001; Tomić 2017a).

Za kritičke studije književnosti 19. veka od osobitog je značaja sekundarna literatura koja, za oba programa, mora biti detaljno revidirana, jer uveliko isključuje dragocena nova znanja i interdisciplinarnu pristupe.¹² Posebnu pažnju treba posvetiti uključivanju istorije žena (Stojaković 2001) i istorija književnosti koje su pisale žene u Srbiji (Hawkesworth 2000; Hoksvort 2017), naučne zbornike (Stojanović 2006; Rosić 2008; Bošković 2011; Milojević i Markov 2011; Duhaček i Lončarević 2012; Tomić 2013; Duhaček et al. 2014; Duhaček i Popović 2016; Dojčinović i Milinković 2018) i nauč-noperiodične temate (Tomić i Novakov 2011; Ljuštanović 2012), monografije (Garonja Radovanac 2010; Tomić 2016b), interdisciplinarnu tipologiju likova iz rodne perspektive za prozu *srpskog realizma*, u kojoj se univerzitetska udžbenička tekstoteka i interpretativna norma kritički sagledavala (Tomić 2012^a; Tomić 2014a), te novije antologije srpskih književnica iz prošlosti (Kopić 2015; Garonja Radovanac 2016)...

Interdisciplinarna povezivanja nastave srpske književnosti moguće je ostvariti spajanjem književnih dela sa istorijom, politikom, sociologijom, pedagogijom, slikarstvom, filmom, folkloristikom, etnografijom... Učiteljice-književnice iz 19. veka pomogle su razvoj Književnosti za decu, obaveznog univerzitetskog predmeta, značajnog

¹² Pomenimo nekoliko primera ukrštanja različitih disciplina: lingvistike, istorije, feminizma i književnosti (Stojaković 2005), istorije, politike, sociologije, etnografije, feminizma i književnosti (Tomić 2012a; Tomić 2014a), sociologije, filozofije, feminizma i književnosti (Barać 2012), novog istorizma, studija sećanja i angažovanosti, književnosti, feminizma i psihologije (Tomić 2018).

takođe i za razvoj najmlađe čitalačke publike. Znatan broj učiteljica-književnica imao je veliku ulogu u prevođenju (Tomić 2016b). Internacionalizacija školskog programa, koji zagovara Evropska komisija (GUNI 2017, 507), može se sprovesti sistematizacijom znanja o brojnim pozitivnim uticajima drugih zemalja na razvoj srpske kulture, prosvete, politike, diplomatije i društva, ali i književnim prevodima, kao i razgranatom mrežom ženskog liderstva i feminističkog pokreta.

2.2. Urođnjavanje akademskih predmeta na master studijama

Iz ankete koju sam uradila s nastavnim kadrom na oba univerziteta, saznaje se da su na master studijama oba fakulteta profesorke inicirale urođnjavanje određene grupe predmeta.¹³ One su same pokretale takve predmete, dobijajući direktne pohvale uglavnom od svojih koleginica. Do sada, bile su i ostale jedine predavačice tih predmeta, retko ostvarujući mogućnost da pozovu druge stručnjakinje kao gostujuće predavačice zbog nedostatka sredstava za finansiranje ovakvih značajnih poduhvata. Prilikom uvođenja novih predmeta, profesorke nisu nailazile na prepreke, a tokom rada susretale su se sa solidnim interesovanjem studenata i studentkinja.¹⁴ Izdvojile su da je „elemenat roda važan u analizi lika“, da studente i studentkinje veoma zanima „rodna ideologija i način na koji se pojavljuje kroz različite oblike javnog diskursa“.

Na novosadskom Filozofskom fakultetu uvedeni su sledeći izborni master predmeti, od kojih su prva dva u direktnoj vezi s rodnom perspektivom i srpskom književnošću: *Predstave o ženi u tradicionalnoj srpskoj kulturi*, *Zanemarene spisateljice u srpskoj književnosti 19. i 20. veka*, *Rod i pripovedanje*.¹⁵ Prvi i treći predmet postoje više od deset godina, a drugi predmet počće da se predaje od školske 2018/19. godine, po novoj akreditaciji.

Na beogradskom Filološkom fakultetu, predmeti koji se tiču književnica, teorijske rodne perspektive i rodno osetljivog jezika takođe su u grupi izbornih predmeta, ali su, za razliku od novosadskog fakulteta, većinom novijeg datuma: *Nasleđe Sopstvene sobe – pojam roda i proučavanje književnosti*, *Žanr i rod – ženski obrazovni roman*, i *Jezik i rod*.¹⁶ Na doktorskim studijama Filološkog fakulteta postoji sledeća grupa rodno

¹³ Zahvaljujem koleginicama koje su se odazvale anketi: prof. dr Ljiljani Pešikan Ljuštanović, prof. dr Vladislavi Gordić Petković, prof. dr Biljani Dojčinović, prof. dr Zorici Hadžić i prof. dr Ani Kuzmanović Jovanović.

¹⁴ Uglavnom je reč o grupi od desetak (5–15) studenata/studentkinja. Zanimljiv je podatak prof. dr Ljiljane Pešikan Ljuštanović, koja na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu drži predmet *Predstave o ženi u tradicionalnoj kulturi*: „Prvu Brankovu nagradu za seminarski rad napisan na ovom kursu dobio je Miloš Jocić.“

¹⁵ Treći predmet, *Rod i pripovedanje*, odnosi se na feminističku teoriju proze i engleske književnice.

¹⁶ Dr Marina Blagojević Hjuson pokrenula je u okviru Sekcije za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta (SEFEM) u Beogradu, u leto 2017, inicijativu za formiranje Multidisciplinarnog

osetljivih predmeta: *Teorije roda i razlike i digitalna humanistika*; *Ženske studije u anglo-američkoj književnosti*; *Savremena anglofona ženska proza*; *Ženska feministička i feminofilna štampa između 1890. i 1941. godine*; *Teorija, aktivizam i kulturne/umetničke prakse: feministička štampa u Srbiji 90-ih i 2000-ih godina*; *Rod u kritičkoj sociolingvistici*; *Diskurzivna konstrukcija roda*. Za razliku od Beogradskog univerziteta, Novosadski univerzitet je 2003. godine u okviru *Asocijacije centara za interdisciplinarnu i multidisciplinarnu studije i istraživanja* (ACIMSI) otvorio *Centar za studije roda* i uveo master i doktorske studije roda. Izvan ACIMSI programa, na novosadskom Filozofskom fakultetu npr. postoji doktorski predmet koji se tiče autorke: *Romani Andžele Karter*. Na Novosadskom univerzitetu postojeći predmet *Prepiska srpskih pisaca* može se dopuniti uvođenjem novog predmeta *Prepiska srpskih književnica*, ili povezivanjem različitih polova autora u predmet *Prepiska srpskih književnika i književnica*. Ipak, nijedan od ponuđenih master predmeta na Filološkom fakultetu ne sadrži primarni fokus na srpske književnice druge polovine 19. veka, niti ukazuje na znanja o rodno-političkoj složenosti srpske književne produkcije.

Šta se može primetiti kada se razmotre naziv i specifikacija predmeta *Zanemarene spisateljice u srpskoj književnosti 19. i 20. veka*? Antiemancipacijski paradoks izbija najpre iz jezičke diskriminacije. Naime, još pre 10 godina objavljen je naučni rad (Perović 2008) u kome je na argumentovan način dokazano negativno, diskriminatorско markiranje reči „spisateljica“, zbog čega je preporučena upotreba drugih imenica: „književnica“, „autorka“, ili „žena-pisac“. ¹⁷ Dodatno se primećuje problematično isključivanje Milke Aleksić Grgurove kao rane pripovedačice koja je most među uključenim autorkama Drage Gavrilović i Danice Bandić. Nejasno je zašto su iz korpusa isključene upravo one književnice koje su svojim radovima u najvećoj meri pokazale emancipacijske potencijale, npr. Jelena J. Dimitrijević, Paulina Lebl, Ksenija Atanasijević, Anica Savić Rebac. Iz literature su takođe izostavljene i istraživačice koje su doprinele revolucionarnoj promeni evaluacije tih književnica: prva istorija srpske književnosti koju su stvarale žene (Hawkesworth 2000), zbornici sa naučnih skupova (Peković 2007; Tomić 2013; Dojčinović et al 2015), ili ovde već pomenute monografije, studije i članci u kojima je opisana i rastumačena nenaučna metodologija ocenjivanja književnica iz prošlosti. ¹⁸

centra za istraživanje rodnosti na Beogradskom univerzitetu, podsećajući na socijalne inovacije Beogradskog univerziteta 1992/93. godine <http://sefem.org/aktivnosti/inicijativa-sefem-za-formiranje-multidisciplinarnog-centra-za-istrazivanje-rodnosti/> (pristupljeno 19. juna 2018).

¹⁷ O vezi novih društvenih fenomena 19. veka, tadašnjeg razvoja socijalnih femininitiva u srpskom jeziku i drugačijeg potpisivanja prezimena ondašnjih intelektualki videti Tomić 2016a.

¹⁸ U obzir su uzete publikacije štampane do 2015. godine, vremena kada je sprovedena akreditacija tog predmeta.

3. Zaključak

Pošto Srpska književnost druge polovine 19. veka, kao jedan od glavnih predmeta na obaveznom studijskom programu tumačenja nacionalne književnosti, nema rodno osetljiv sadržaj, u ovom radu predložen je jedan mogući primer njegovog urođnjavanja. Potreba za epistemološkom promenom uslovljena je istraživanjima koja su pokazala prenošenje anahronog i nenaučnog znanja (patrijarhalno ideologizovanog znanja o pomenutoj književnosti), diskriminaciju nove grupe znanja, loš položaj žena u društvu, repatrijarhalizaciju rodničkih odnosa posle neuspele tranzicije, kao i porast nasilja prema ženama.

Trenutna organizacija sadržaja predmeta na obaveznim i master studijama *srpske književnosti druge polovine 19. veka* svedoči o otporu prema osavremenjavanju i urođnjavanju višeg obrazovanja i znanja o nacionalnoj istoriji književnosti. S druge strane, što su veća naučna izvrsnost i doprinos istraživačica, to one više bivaju potisnute i ignorisane. Ukratko, jaz između istraživanja i podučavanja postaje sve izraženiji. Rod i rodna perspektiva deo su činjenica iz prošlosti društva i pisane kulture, oni ne smeju biti deo izbora malobrojne grupe studenata na kasnijem školovanju. Profesionalna dužnost profesora/-ki jeste da znanja na obaveznom studijskom programu ne odvajaju od tačnosti, pouzdanosti i relevantnosti.

Zahvaljujući inicijativi univerzitetskih profesorki, na master studijama srpske književnosti u Beogradu i Novom Sadu postoji izvestan broj urođnjenih izbornih predmeta. No oni se ne mogu smatrati dovoljnom, rodno senzitivnom obrazovnom strategijom s obzirom na to da samo jedan predmet postoji više od deset godina, a drugi tek treba da se uključi od nove 2018/19. školske godine i pri tome zahteva dodatno kritičko promišljanje imenovanja, izbora književnica i referentnog okvira.

Trenutno postojeća urođnjena kontrateža u suštini reflektuje nemoćnu, tek simboličku inkluzivnost. Ona funkcioniše tokenistički: formalno postoji, ali nema status glavnog i obaveznog obrazovnog materijala; na margini je, udaljena od širih, društvenih promena, spaja akademsku kontrolu i cenzuru rodne ravnopravnosti.

Ovde predstavljen, preoblikovan i urođnjen, obavezni predmet *Srpski realizam* može se razumeti kao socijalna inovacija, kao novum koji treba da potpomogne institucionalno ostvarenje rodne ravnopravnosti i nove obrazovno-naučne, kulturne orijentacije. On treba da promoviše nove vrednosti i znanja koja kritički i sa odgovornošću oblikuju društvo. Time se omogućava ponovno uspostavljanje dugo poki-danih veza između istorije, pamćenja i prošlosti, a kritici, nauci i obrazovanju vraćaju njihove emancipatorske uloge.

Dalja istraživanja mogu se baviti poređenjem programa srpske književnosti na učiteljskim fakultetima, ali i oblikovanjem novih urođnjenih sadržaja, npr. obaveznih interdisciplinarnih predmeta na osnovnim, kao i novih, izbornih predmeta na master i doktorskim studijama. Trenutno nešto brojniji, urođnjeni anglofoni predmeti mogu

se razmotriti i unaprediti pomoću komparativnih preseka, kao i pozitivnih i negativnih iskustava urođenih predmeta sa slavističkih studija u zemlji i inostranstvu.

Obrazovanje i nauka su metonimijska veza podučavanja i vaspitavanja, ali i proučavanja i menjanja društva. Oni deluju na zbir pojedinaca koji potom određuju napredak društva u celini. Ostrašćeno androcentrično znanje, koje insistira na starom znanju i istosti, koje iskrivljuje činjenice i cenzuriše kritiku – perpetuira slabosti društva i potkopava nauku, obesmišljavajući njenu suštinsku, progresivnu ulogu.

Literatura

- Aleksijević, V. D. *Savremenici i poslednici Dositeja Obradovića i Vuka Stef. Karadžića, Biografsko-bibliografska građa*. Rukopisi Vlastoja D. Aleksijevića, Rukopisni fond Narodne biblioteke Srbije, Beograd, signatura R 425. http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/Katalogi_i_bibliografije/P_425
- Antić Gaber, M. (2017). „Mapping Women’s and Gender Studies in the Academic Field in Slovenia“. *CEPS Journal* 7(2): 9–29.
- Antonijević, Z. (2018). „Proizvodnja znanja i javne politike u Srbiji: za i protiv urođnjavanja“. *Sociologija*, 1, 299–312. doi: <https://doi.org/10.2298/SOC1801299A>
- Bačević, J, Blagojević, J, Duhaček, D, Džamonja-Ignjatović, T, Vukasović, M, Popović, D. i Zaharijević, A. (2010). *Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*. Beograd: Program UN za razvoj.
- Bandić, D. (2016). *Puna kola priča*, izbor Gordana Maletić. Novo Miloševo: Banatski kulturni centar.
- Barać, S. (2012). „Rađanje feminističke kontrajavnosti u Devojačkom romanu Drage Gavrilović“. *Knjiženstvo*. Beograd. http://knjizenstvo.rs/magazine.php?text=42#_ftnref58
- Blagojević, M. (2005). „Ko sme da zna? Koncentrični krugovi isključivanja znanja“. Blagojević, Marina (prir.). *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse, tom 2*. Beograd: AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu
- Blagojević, M. (2009). *Shifting the Paradigm: Arguing for the Positive History Approach, u: Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*. Belgrade: Institute of Criminology and Sociology Research.
- Blagojević Hjuson, M. (2014). *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Bošković, D. (ur.) (2011). *Žene: rod, identitet, književnost, Zbornik radova sa V međunarodnog naučnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu (29–30. X 2010)*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet: Skupština grada
- Cansu, D. (2018). „Gender and Women’s Studies: Situated Academic Marginalization“. *Sociologija*, 1, 226–242. doi: <https://doi.org/10.2298/SOC1801226D>
- Deretić, J. (2004). *Istorija srpske književnosti*. Beograd: Prosveta.
- Dojčinović, B. i Milinković, J. (ur.) (2018). *Čitate li Jelenu Dimitrijević? Zbornik radova*. Beograd: Filološki fakultet
- Dojčinović, B, Milinković, J. i Rodić, J. (ur.) (2015). *Nova realnost iz sopstvene sobe: književno stvaralaštvo Milice Janković*. Veliko Gradište: Narodna biblioteka „Vuk Karadžić“; Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“

- Duhaček, G. i Lončarević, K. (ur.) (2012). *Kultura, rod, građanski status*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za studije roda i politike
- Duhaček, D, Lončarević, K. i Popović, D. (ur.) (2013). *Skup povodom 150 godina višeg obrazovanja za žene u Srbiji: pretpostavke i budućnost obrazovanja na Balkanu. Knjiga apstrakta*. Beograd: Čigoja štampa: Fakultet političkih nauka, Centar za studije roda i politike
- Duhaček, D, Lončarević, K. i Popović, D. (ur.) (2014). *Obrazovanje, rod, građanski status*. Beograd: Čigoja štampa: Fakultet političkih nauka, Centar za studije roda i politike
- Duhaček, D. i Popović, D. (ur.) (2016). *Nasleđe, rod, građanski status*. Beograd: Centar za studije roda i politike i Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
- Duhaček, N. (ur.) (2017/2018). *Obrazovanje i feminizam*. Beograd: Centar za ženske studije.
- Đurić, D. (2016). „Nacija, tradicija i studije književnosti“. *Globalizacijske izvedbe: književnost, mediji, teatar*. Beograd: Orion Art, 27–33.
- Đuričković, D. (2006). *Svjedočanstva vremena: Književnost u srpskim listovima i časopisima u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske vladavine (1878–1918)*. Sarajevo: SKD Prosvjeta.
- Džamonja Ignjatović, T, Baucal, A. i Radić Dudić, R. (2009). „Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Srbiji – evaluativna studija“. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 4, 711–727. http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017/01/godisnjak_2009.pdf
- Garonja Radovanac, S. (2010). *Žena u srpskoj književnosti*. Novi Sad: Dnevnik.
- Garonja Radovanac, S. (prir.) (2016). *Vrt tajni: antologija srpske ženske pripovetke do 1950. godine*. Beograd: Vukotić media.
- Gavrilović, D. (1990). *Sabrana dela, Pesme, Pripovetke. Prva knjiga*. Vladimir Milankov (ur.). Kikinda: Književna zajednica Kikinde.
- Gavrilović, D. (1990) *Sabrana dela, Druga knjiga*. Vladimir Milankov (ur.). Kikinda: Književna zajednica Kikinde.
- Gavrilović, D. (2007) *Izabrana proza*, Jasmina Ahmetagić (prir.). Beograd: Multinacionalni fond kulture Kongras.
- Glišićeva, S. Đ. (1933). *Moje uspomene*. Beograd: SKZ.
- Gošović, R, Bogdanović, M. i Vitas, I. (2011) *Rodna ravnopravnost: Priručnik za nastavnike i nastavnice osnovnih i srednjih škola*. Grupa Most. <http://most.org.rs/wp-content/uploads/2015/10/Rodna-ravnopravnost-Prirucnik-za-nastavnike-Grupa-most-2011.pdf>
- Grgurova Aleksić, M. (2014). *Atentatorka Ilka i druge priče*, Svetlana Tomić (prir.). Beograd: Službeni glasnik.
- Grujić, M. (2008). „Rod, klasni identitet i seksualnost u romanu Nečista krv Borisava Stankovića“. *Teorije i politike roda*, ur. Tatjana Rosić, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 227–235.
- GUNI (2017). *Higher Education in the World 6. Towards a Socially Responsible University: Balancing the Global with the Local* http://www.guninetwork.org/files/download_full_report.pdf (pristup 11. jun 2018)
- Hawkesworth, C. (2000). *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*. New York-Budapest: CEU Press.
- Hjusun, M. (ur.). (2018). *Sociologija*, specijalni temat: *Feminism, Knowledge Production and Social Change: Critical Perspectives from the Semiperiphery of Europe*, Vol. 60, br. 1.

- Hoksvort, S. (2017). *Glasovi u senci: Žene i književnost u Srbiji i Bosni*, prevela Aleksandra Đuričić. Beograd: Službeni glasnik
- Ivanić, D. (prir.) (1988). *Memoarska proza XVIII i XIX veka*, zbornik, II knjiga, Beograd: Nolit.
- Ivanić, D. (1988). *Zabavno-poučna periodika srpskog realizma*: Javor i Stražilovo. Novi Sad: Matica srpska.
- Ivanić, D. (1996). *Srpski realizam*. Novi Sad: Matica srpska
- Ivanić, D. i Vukićević, D. (2007). *Ka poetici srpskog realizma*. Beograd: Zavod za udžbenike
- Jarić, I. (2012). *Javni i skriveni kurikulumi srednjoškolske nastave sociologije: obrazovne reforme u Srbiji (1960–2006)*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Doktorska disertacija. <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3211>
- Karapetrović, M. (2018). „Obrazovanje i proizvodnja znanja na poluperiferiji – feministička/rodna perspektiva“. *Sociologija*, 1, 243–254. doi: <https://doi.org/10.2298/SOC1801243K>
- Kopić, V. (prir.) (2015). *Ženska čitanka*. Novi Sad: Fondacija „Legat Svetozara Petrovića“
- Kun, T. (1974). *Struktura naučnih revolucija*, preveo Staniša Novaković. Beograd: Nolit.
- Lompar, M. (b. g. i.) *Kulturna istorija Srba (program)*. Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu http://www.fil.bg.ac.rs/wp-content/uploads/studProg/srpskaKnjizevnost/kultist_prg.pdf
- Ljuštanović, J. (ur.) (2012). *Književnost za decu u rodnoj perspektivi*. Specijalan temat *Detinjstvo*, Novi Sad, broj 1–2.
- Milankov, V. (1989). *Draga Gavrilović – život i delo*. Kikinda: Književna zajednica Kikinde.
- Milinković, J. (2013). „Devojački roman kao Bildungsroman“. *Književna istorija*. Beograd, broj 149, 75–94.
- Milojević, I. i Markov, S. (ur.) (2011). *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing
- Mitrović, M. (2003). The Cuckoo Egg: „Masculinity in Modern Serbian Novel“. *Serbian Studies*, Vo. 17, No. 1, 101–129.
- Nestorović, Z. (2016). *Veliko doba: istorija razvitka drame u srpskoj književnosti XVIII i XIX veka*. Beograd: Klett.
- Nilsson, J. (2007). *Educational Policies that Address Social Inequality. Sweden case study report 2 Developing a School Curriculum for Gender Equality*. Malmo University, Sweden.
- Obrenović, N. (1999). *Moje uspomene*, priredila Ljubinka Trgovčević. Beograd: SKZ.
- Obrenović, N. (2015). *Ruža i trnje: uspomene, aforizmi i priče, prepiska*. Priredile Ljubinka Trgovčević, Svetlana Tomić i Ivana Hadži-Popović. Beograd: Laguna.
- Palavestra, P. (1968). „Pripovedački krug mostarske Zore“. *Zora, počasni broj*. Mostar.
- Palavestra, P. (1971). „Pripovedački krug mostarske Zore“. *Tokovi tradicije*. Novi Sad: Matica srpska, 62–64. Tekst je preštampan iz: „Zora, počasni broj 1968/1969“, Mostar.
- Patterson, M. H. (2008). Introduction. *The American New Woman Revisited: A Reader, 1894–1930*, Rutgers University Press, 1–26.
- Peković, S. (ur.) (2007). *Trenuci Danice Marković: zbornik radova*. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Čačak: Gradska biblioteka „Vladislav Petković Dis“
- Peković, S. (2015). *Časopisi po meri dostojanstvenog ženskinja: ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka*. Novi Sad-Beograd: Matica srpska-Institut za književnost i umetnost.
- Perović, S. (2008). „Žensko pismo – semantička diskriminacija i diskursna tolerancija“. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 51(1–2): 119–138.

- Petrušić, N. i Vujadinović, D. (2018). „Od rodno slepog ka inkluzivnom visokom obrazovanju u Srbiji: akcioni planovi za urođnjavanje“. *Sociologija*, 1, 313–329. doi: <https://doi.org/10.2298/SOC1801313P>
- Rosić, T. (ur.) (2008). *Teorije i politike roda*. Beograd: Institut za književnost i umetnost
- Samardžija, S, Juhas Georgievska, Lj, Ivanić, D, Palavestra, P. i Pantić, M. (2011). *A Short History of Serbian Literature*, translated by Levkov Bulat B.; translation edited by Koljević S.; proofreaders Majar R. and Paunović Z. Belgrade: Serbian PEN centre, Novi Sad: Artprint.
- Savković, N. (2011). Naše prve spisateljke dramskih dela. *Žene: rod, identitet, književnost*, ur. prof. dr Dragan Bošković, Zbornik radova sa V međunarodnog naučnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu (29–30. X 2010). Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet: Skupština grada, 645–655.
- Skerlić, J. (1912). *Istorija srpske književnosti na univerzitetu*. Beograd: S. B. Cvijanović
- Skerlić, J. (1999). *Studije i kritike*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [1906]
- Stefanović, J. (2008) *Pregled rodnih istraživanja udžbenika u Srbiji od 2003. do 2008. godine*, Beograd: UNDP (neobjavljen rad)
- Stefanović, J. i Glamočak, S. (2008). *Rod u čitankama i nastavi srpskog jezika u osnovnoj školi*. Valjevo: Grupa za emancipaciju žena „Hora“. https://www.academia.edu/8544919/JS_SG_Rod_u_citankama_i_nastavi_srpskog_jezika_1_1
- Stefanović, J. (2017). *Svilena koža i pileće srce: rodni stereotipi u romanima iz lektire za osnovnu školu*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Stjepanović-Zaharijevski, D, Gavrilović, D, Petrušić, N. (2010). *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*. Beograd: Mena Group, UNDP. <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2017-01/Obrazovanje%20za%20rodnu%20ravnopravnost.pdf>
- Stojaković, G. (2001). *Znamenite žene Novog Sada, [Knj.] 1*. Novi Sad: Futura publikacije.
- Stojaković, G. (2005). *Diskursne osobine privatne prepiske o knjizi Srpkinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas (1909–1924) – specijalistički rad*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu. ACIMSI – Centar za rodne studije. www.nsac.yu
- Stojaković, G. (2011). „Women’s World (1886–1914): Serbian Women’s Laboratory as an Entrance into the Public Sphere“. *Serbian Studies*, 25(1): 21–59.
- Stojanović, M. (ur.) (2006). *Jelena Dimitrijević – Život i delo, Zbornik referata sa naučnog skupa. Niš, 28. i 29. oktobar 2004*. Niš: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerzitet u Nišu.
- Stojanović, O. (2007). „Funkcija ljubavi u okviru naturalističke poetike determinizma Svetolika Rankovića“. *Prikazi ljubavi u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj književnosti, od renesanse do danas*, ur. Robert Hodel, Frankfurt: Peter Lang Int, 145–159.
- Stojanović Pantović, B. (2007). „Topos bovarizma u južnoslovenskim književnostima na prelazu iz realizma u modernističku epohu“. *Prikazi ljubavi u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj književnosti, od renesanse do danas*, ur. Robert Hodel, Frankfurt: Peter Lang Int, 197–211.
- Stolić, A. (2001). „Savka Subotić – Slika jednog sveta“. Savka Subotić, *Uspomene*, priredila Ana Stolić. Beograd: SKZ, 19–28.
- Subotić, S. (2001). *Uspomene*, priredila Ana Stolić. Beograd: SKZ.

- Šljivić-Šimšić, B. (1993). „Savka Subotić (1834–1918), The Mother of Serbian Women’s Culture“. *Serbian Studies*, Vol. 7. No. 1, pp. 69–87.
- Šljivić-Šimšić, B. (1993). „Women in Life and Fiction at the Turn of the Century (1884–1914)“. *Serbian Studies*, Vol. 7, Fall 1993, No. 2, pp. 106–123.
- Tomić, S. (2008a): „The Contributions of Svetolik Ranković to the Structural Development of the Serbian Novel“. *Serbian Studies*, Vol. 22, No. 1, 17–35.
- Tomić, S. (2008b). „Draga Gavrilović (1854–1917), the First Serbian Female Novelist: the Old and New Interpretations“. *Serbian Studies*, 22(2): 167–189.
- Tomić, S. (2009). „A New Understanding of Laza K. Lazarević’s Story To Matins with Father for the First Time and One Hundred Years of the Interpretative Norm“. Translated by Kosara Gavrilović and Višeslav Simić. *Serbian Studies*, 23(2): VII–XIII, 181–318.
- Tomić, S. and Novakov, A. (ed.) (2011). *Serbian Women and the Public Sphere 1850–1950*, special thematic issue of *Serbian Studies*, Vol. 25, No. 1.
- Tomić, S. (2011). The First Serbian Female Teachers and Writers: Their Role in Emancipation of Serbian Society. The special thematic issue *Serbian Women and the Public Sphere 1850–1950*, guest editors Anna Novakov (Saint Mary’s College of California) and Svetlana Tomić (Alfa University, Belgrade), Vol. 25, No. 1, [2013], pp. 57–79.
- Tomić, S. (2012a). *Tipologija književnih junaka i junakinja u prozi srpskog realizma iz rodne perspektive*. Filozofski fakultet: Novi Sad, doktorska disertacija.
- Tomić, S. (2012b). „Muške norme i putopisi Jelene J. Dimitrijević“. *Kultura, rod, građanski status*, ur. Gordana Duhaček i Katarina Lončarević, Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za studije roda i politike, str. 156–175.
- Tomić, S. (ur.) (2013). *Valorizacija razlika: zbornik radova sa naučnog skupa o Dragi Gavrilović (1854–1917)*. Beograd: Altera: Multinacionalni fond kulture
- Tomić, S. (2014a.) *Realizam i stvarnost: nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive*. Beograd: Alfa univerzitet, Fakultet za strane jezike.
- Tomić, S. (2014b). „Norma, književnice i istina“. Specijalni temat *Književnost i istina. Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturne politike*, 143, str. 168–186.
- Tomić, S. (2014c). „Zaboravljena književnica Danica Bandić i zaboravljen ilustrator Uroš Predić“. *Detinjstvo*, br. 1: 98–105.
- Tomić, S. (2014d). „Značaj književnog stvaralaštva Milke Grgurove (1840–1924)“, u: Tomić, Svetlana (prir.). *Milka Aleksić Grgurova Atentatorka Ilka i druge priče*, Beograd: Službeni glasnik, 425–454.
- Tomić, S. (2014e). „Zaboravljena književnica Danica Bandić i zaboravljen ilustrator Uroš Predić“. *Detinjstvo*, Novi Sad, br. 1, 98–105.
- Tomić, S. (2014f). „The Travel Writings of Jelena J. Dimitrijević: Feminist Politics and Privileged Intellectual Identity“. *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia 1918–1941*, ed. by Jelena Bogdanovic, Lilen F. Robinson and Igor Marjanovic. Leuven: Leuven University Press, pp. 115–135.
- Tomić, S. (2016a). „Ženska prezimena: jezička norma i rodna ravnopravnost“. *Inovacije u nastavi stranih jezika, zbornik radova naučnog tematskog skupa održanog 21.01.2016*, ur. doc. dr Zoran Čajka. Beograd: Univerzitet Alfa BK, Fakultet za strane jezike, str. 127–145.
- Tomić, S. (2016b). *Doprinosi nepoznate elite – mogućnosti sasvim drugačije budućnosti*. Beograd: Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike

- Tomić, S. (2017a). „Srpske književnice u bosanskohercegovačkim listovima krajem 19. veka“. *Lipar*, 63, 297–309.
- Tomić, S. (2017b). „Metodologija istraživanja u zatvorenim društvima: „akademska fantastika“ i tehnologija nasilja, ili – izmišljanje prošlosti, cenzurisanje kritičnosti, vaspitavanje korumpiranosti, negovanje iluzija“. *International Conference on Language and Literature Studies LANGUAGE, LITERATURE AND TECHNOLOGY, PROGRAMME AND BOOK OF ABSTRACTS, Belgrade, 19–20 May 2017*. Beograd: Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 78–79.
- Tomić, S. (2018). „Žene, pamćenje i istorija: autobiografika kao suočavanje sa prošlošću i sredstvo za kreiranje drugačije budućnosti“. *Sociologija*, 1, 376–388. doi: <https://doi.org/10.2298/SOC1801376T>
- Trgovčević, Lj. (1999). Predgovor. Kraljica Natalija Obrenović *Moje uspomene*, priredila Ljubinka Trgovčević. Beograd: SKZ, str. 19–46.
- Tuchman, G. and Fortin E. N. (1989). *Edging Women Out: Victorian Novelists, Publishers, and Social Change*. London: Routledge.
- Tutnjević, S. (2001). Časopis *Zora*. Mostarski književni krug. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 57–109.
- Vujadinović, D. (ur.) 2017. *CONFERENCE Gender Equality in Higher Education: International Good Practices and Local Context*. Beograd: OSCE Mission of Serbia, Faculty of Law.
- Vujadinović, D. i Stanimirović, V. (2017). *Studije roda, priručnik*. Beograd: Pravni fakultet.

FEMINISTIČKA EKONOMIJA I RODNE STUDIJE U SRBIJI: MOGUĆNOSTI I IZAZOVI

Abstract: In the early 1990s, feminist economics profiled itself as a new school of economic thinking, in the standard classification method categorised as JEL B 54. This economic discipline, politically orientated towards critical humanism, is studied at numerous academic and alternative educational institutions, at different educational levels, in various forms, in economic, gender, and interdisciplinary studies. Feminist economics recognises the importance of sexual orientation, gender, race, ethnicity and class, and provides unique insights into the invisible and gender-biased treatment of women in economic concepts and schools of economy, in general economic areas, contemporary politico-economic debates, and institutions. It reconstructs conventional economic theories, assumptions, and research patterns through philosophical discussions and epistemological and methodological findings; by using alternative methods of analysis, it reconsiders economic models, but also themes largely absent from conventional economic debates, such as partnership and family; and in politico-economic debates it offers innovative and adequate alternatives. As an educational discipline, it contributes to the development of critical and creative thinking in the production and institutionalisation of new knowledge by integrating feminist economic content and inclusive pedagogical models and strategies, as well as collaborative, community-oriented pedagogical practices. It educates and empowers new generations, especially those students who are traditionally underrepresented in economic studies as proactive members of society in the fight against hierarchy and oppression.

The paper explains the reasons why feminist economics represents a unique scientific-educational discipline that greatly enriches gender studies from the perspective of economics. It points to its double specificity in relation to feminist sociology and to a gender-sensitive approach to the economy. The characteristics of this discipline and its opportunities are discussed with a focus on the existing gap in economics and gender studies and the political, academic, and pedagogical challenges it faces, based on a critical consideration of the previous academic and alternative pedagogical experience in Serbia and beyond.

Keywords: feminist economics, feminist economic pedagogy, gender studies, Serbia.

1. Uvod

Feministička ekonomija kao posebna ekonomska disciplina otpočinje svoj ubrzani razvoj tokom 60-ih godina dvadesetog veka, iako se njeni koreni prepoznaju u feminističkoj i politekonomske literaturi još sredinom XIX veka (Đurić Kuzmanović 2018a; Taylor Mill 1998; Perkins Gilman 1998; Webb Potter 1891; Mill 2017; Veblen 1899; Engels 1950, 185–233, Smit 2008). Kao disciplina, feministička ekonomija pruža jedinstvene uvide u nedovoljno vidljiv i rodno pristrastan tretman žena u ekonomskim konceptima i školama mišljenja, standardnim ekonomskim područjima istraživanja i savremenim politekonomske debatama. Ona, kao posebna škola pluralističkog i heterodoksnog ekonomskog mišljenja, putem filozofskih diskusija te epistemoloških i metodoloških nalaza kritikuje i rekonstruiše pre svega ortodoksnu, neoklasičnu (Wolley 1993, 485–500), ali i druge konvencionalne ekonomske škole mišljenja, njihove teorije, pretpostavke i istraživačke obrasce. Različitim feminističkim ekonomskim metodama i njihovim kombinovanjem ona analizira standardne ekonomske teme, kao i teme koje su uglavnom izostajale iz konvencionalnih ekonomskih mišljenja, i u ekonomsko-političkim debatama nudi inovativne alternative (Đurić Kuzmanović 2018a; Peterson & Lewis 2004, XV–XII; Strassman 2004, 360–370). Tek početkom 1990-ih godina feministička ekonomija je, kao posebna škola ekonomskog naučnog mišljenja, kategorizovana standardnim metodom klasifikovanja literature iz ekonomske oblasti u kodovima JEL klasifikacionog sistema časopisa ekonomske literature (Journal of Economic Literature) u sastavu koda JEL: B – Istorija ekonomskog mišljenja, metodologija i heterodoksni pristupi, kao JEL B 54 (American Economic Association 2017). Specifičan razvoj feminističke ekonomije kao škole ekonomskog mišljenja i nastavne discipline objašnjava njeno naknadno uključivanje u proces institucionalizacije rodni studija, započet ranih 70-ih godina u Severnoj Americi i Zapadnoj Evropi i ranih 90-ih godina u Istočnoj Evropi. Feministička ekonomija, sem pojedinačnih doprinosa malobrojnih autorki (Babović 2010, 57–70; Đurić Kuzmanović 2013, 23–49) još uvek ostaje zanemarena kao škola mišljenja i nastavna disciplina u ekonomskim i rodnim studijama, a povremeno se izučava u okviru alternativnih obrazovnih programa.

Teorijski i praktičan rad feministkinja ekonomistkinja na propitivanju i kritici konvencionalne ekonomije i njihovi novi odgovori godine 1992. rezultirali su formiranjem Međunarodnog udruženja feminističke ekonomije (The International Association for Feminist Economics – IAFFE). Udruženje, poteklo iz angloameričkog konteksta, promoviše međunarodnu feminističku ekonomsku i rodnu perspektivu u ekonomskim analizama i istraživanjima o velikom broju tema, kao i u davanju preporuka relevantnim akterima. Udruženje je 1995. osnovalo naučni časopis *Feministička ekonomija*, kao forum za feminističku analizu ekonomskih tema, koji je proteklih godina postao visoko rangiran među naučnim ekonomskim i feminističkim

časopisima. Tokom 1990-ih godina, Udruženje širi svoje podružnice u Evropi i širom sveta i privlači sve veću pažnju akademske javnosti, političkih i društvenih organizacija. Tako je u Amsterdamu 1993. godine održana Prva konferencija „Izvan margina“ i formirana Mreža feministkinja ekonomistkinja Holandije (Feminist Economics Network in the Netherlands – FENN), a na Drugoj konferenciji 1998. godine osnovana je evropska podružnica Udruženja (Nelson & Ferber 2003, 8–9). Udruženje ima preko 600 članova, od kojih je većina izvan Sjedinjenih američkih država, iz preko 40 zemalja. Udruženje 1997. godine stiče specijalan status konsultativne nevladine organizacije pri Ekonomskom i društvenom savetu Ujedinjenih nacija (Economic and Social Council – ECOSOC).

Feministička ekonomija se kao politički, humanistički i kritički orijentisana naučna ekonomska disciplina izučava širom sveta na brojnim akademskim i alternativnim obrazovnim institucijama, različitim obrazovnim nivoima i u različitim oblicima (moduli, kursevi, kolegiji, master i doktorski programi) na ekonomskim, rodnim i interdisciplinarnim studijama. Kao nastavna disciplina, ona u pedagoške modele i strategije integriše feminističke ekonomske sadržaje i sarađivačke, ka zajednici orijentisane pedagoške prakse, doprinoseći time razvijanju kritičkog i kreativnog mišljenja u kreiranju i institucionalizaciji novih ekonomskih i feminističkih znanja u ekonomskim i rodnim studijama. Metodološkim, teorijskim i analitičkim uvidima u mnoštvo ekonomskih tema feministkinje/i ekonomistkinje/i kritikuju i dekonstruišu urodnjene ekonomske i političke odnose moći, istražuju njihove uzroke, mehanizme funkcionisanja i objašnjavaju njihove raznovrsne manifestacije. Feministička ekonomija kao nastavna i pedagoška disciplina edukuje i osnažuje nove generacije, kao proaktivne članove modernog društva u borbi protiv nehumanih i maskuliniziranih hijerarhija i strukturalnih opresija.

Postojeća literatura koja predstavlja feminističku ekonomiju kao školu ekonomskog mišljenja i pedagošku disciplinu sve je bogatija i sistematičnija. Širina tema koje se izučavaju u feminističkoj ekonomiji, mnogostrukost primenjenih teorijskih pristupa i sve brojnija literatura ukazuju na dinamičan razvoj ove discipline i njeno integralno predstavljanje uveliko nadilazi domete ovog rada. Na ovom mestu se, na temelju sagledavanja sopstvenog dosadašnjeg teorijskog i pedagoškog iskustva na akademskim i alternativnim rodnim studijama u Srbiji i neposrednom okruženju, ilustruje pozicija feminističke ekonomije u Srbiji. U tekstu nameravam da ukažem na nekoliko ključnih metodoloških i tematskih područja koje feminističku ekonomiju predstavljaju kao jedinstvenu naučnu i pedagošku disciplinu, jasno prepoznatljivu u odnosu na druge discipline poput, na primer, feminističke sociologije. Takođe, naročito želim da naglasim neophodnost i značaj uključivanja feminističke ekonomije u rodne i ekonomske studije u Srbiji u procesu ubrzane postsocijalističke neoliberalne transformacije ove zemlje i njene (semi)periferijalne ekonomije.

Ovaj rad se, pored Uvoda i Zaključka, sastoji iz dva dela. U prvom delu objašnjavam feminističku ekonomiju kao pluralističku i heterodoksnu ekonomsku disciplinu i obrazlažem važnost njenog izučavanja u okviru ekonomskih i rodnih studija. U drugom delu rada, na osnovu sopstvenog dosadašnjeg pedagoškog iskustva, ističem specifičnosti feminističke ekonomske pedagogije i ukazujem na političke i akademske izazove s kojima se ova disciplina suočava u Srbiji.

2. Jedinstvenost feminističke ekonomije kao teorijske i nastavne discipline

Feminističkom ekonomijom bavi se sve veći broj teoretičara, praktičara i aktivista, koji pritom imaju različit pogled i na ekonomiju i na feminizam (Hewitson 2001). Ono što ih čini jedinstvenim jeste primena feminističkog pogleda na ekonomiju na mnogim nivoima, od ekonomske filozofije, teorije i politike, do interpretacije savremenih politekonomskih procesa, poput globalizacije, svetske krize, neoliberalizma, finansijalizacije i marketizacije (May 2002, 45–69; Barker & Kuiper 2003; Barker & Feiner 2004; Đurić Kuzmanović 2007a, 42–50). Feministička ekonomija uobičajeno pruža jedinstvene uvide u najmanje pet ekonomskih područja: 1. osnove ekonomskog feminističkog mišljenja i ključne koncepte; 2. karakteristike i veze između različitih škola ekonomskog mišljenja i feminističke ekonomije i njihove komparativne preglede; 3. standardna ekonomska područja i modele; 4. aktuelne ekonomsko-političke teme i debate i povezanost feminističke ekonomske teorije, ekonomske politike i aktivizma; i 5. iskustva feministkinja ekonomistkinja i profesionalnih organizacija i institucija (Peterson & Lewis 2004; Đurić Kuzmanović 2018a; Barker & Feiner 2004; Raworth 2017). Oslanjajući se na tradicije i znanja više škola ekonomskog mišljenja, poput marksističke, institucionalne, postkejnzijanske škole, društveno-ekonomske škole i drugih (Van Staveren 2010, 18–48), feminističke ekonomistkinje otkrivaju rodne pristrasnosti, mizoginiju i seksizam u ekonomskoj nauci i praksi (Đurić Kuzmanović 2018b; Shaw 2018; Nelson 1995, 131–148).

Kombinovanjem strukturalističkog, empirijskog i političkog pristupa (Harding 1995, 7–32), feminističke ekonomske teoretičarke problematizuju i kontekstualizuju standardne ekonomske teme (poput ekonomskih aktera, domaćinstava, tržišta, države i druge) unutar procesa koji se odvijaju u privatnoj i javnoj sferi, u ekonomskim domenima gde vladaju različiti odnosi – na tržištu i u preduzećima odnosi razmene, na nivou države odnosi redistribucije, a u domaćinstvu odnosi brige i nege (staranja) i poklona (Đurić Kuzmanović 2013, 23–49; Đurić Kuzmanović & Milinović 2015, 195–208). One dovode u pitanje vladajuću redukcionističku i ekonomističku svrhu ekonomskih saznanja, kritikuju nedovoljnu objektivnost ekonomske nauke i rodnu pristrasnost u konvencionalnim ekonomskim istraživanjima te formulišu feminističku ekonomsku metodologiju i epistemologiju, istraživačke kvantitativne i kvalitativne multimetode,

primenjuju urodnjene deduktivne i induktivne pristupe i koriste višestruke izvore podataka (Harding 1995, 7–32; Nelson 1996; Đurić Kuzmanović 2018a; Starr 2014, 238–264). Zahvaljujući tome, feminističke ekonomske teoretičarke dekonstruišu konvencionalne ekonomske teorije, kritički učestvuju u aktuelnim ekonomsko-političkim debatama i nude inovativne odgovore. One rekonstruišu naučne ekonomske prakse uključivanjem konteksta, etike brige i odgovornosti za druge, kao i znanja koja se formiraju uobičajenim iskustvom i koja dovode do poboljšanja života ljudi (Łapniwska 2018, 109–133; Sweetman 2008).

Ilustracije radi, u nastavku ukazujem na nekoliko važnih tema kojima se feministička ekonomija uobičajeno bavi. Tradicionalna ekonomska analiza zanemaruje vrednost neplaćenog rada koji se obavlja u domaćinstvu, dok se on u feminističkim ekonomskim analizama smatra jednako vrednim plaćenom radu i neizostavnim u ekonomskim analizama, merenjima ekonomskog uspeha i vrednovanjima ekonomskih sistema. Feministička ekonomija otkriva snažne rodne pristrasnosti u utemeljenosti konvencionalne ekonomije na racionalnoj, egoističkoj i bespolnoj individui i na porodici, odnosno domaćinstvu, kao jedinstvenoj i altruističnoj jedinici unutar koje se resursi i prihodi ravnomerno raspodeljuju. Ona kritikuje vladajuće ekonomističke principe metodološkog individualizma (racionalne individue – *homo economicus-a*), prirodne reprodukcije (obilnog i lako dostupnog ženskog rada) i mobilnosti faktora proizvodnje (Becker 1993, 385–409; Becker 1994). Feministička ekonomija prepoznaje patrijarhalnu osnovu ekonomskog aktera u implicitno sadržanim vrednostima i ponašanju koje ga definiše, vrednostima koje se uobičajeno pripisuju maskulinitetu: racionalnost, samodovoljnost, kompetitivnost, sebičnost i proračunatost (Hewitson & Gillian 1999; Kabeer 1993, 95–135; Nelson 2016, 1–15; Đurić Kuzmanović 2006, 2–7; Đurić Kuzmanović 2013, 23–49; Đurić Kuzmanović 2018a). Raznovrsni su načini na koje ljudi imaju tendenciju da izvesne karakteristike u pogledu svojih sklonosti, motiva, verovanja, metafora, objašnjenja itd. mentalno pridružuju *muškosti* odnosno *ženskosti* (Mansbridge 1993, 339–95; Harding 1995, 7–32). Univerzalizacija *muškosti* podrazumeva prihvatanje tradicionalnih rodnih uloga, rasnih, klasnih i nacionalnih hijerarhija koje imaju za rezultat privilegovanu poziciju muškaraca (Hewitson and Gillian 1999) i zanemarivanje vrednosti i ponašanja koji se zasnivaju na drugačijim odnosima (ljubavi, solidarnosti, staranju, brizi, nezi, reciprocitetu i dr.) koje patrijarhalna kultura pripisuje *ženskosti*. Racionalnost *homo economicus-a* (Becker 1993, 385–409; Becker 1994) proističe iz njegove slobode da, nezavisno od drugih, maksimira sopstvenu subjektivnu i individualnu korist usmeravajući svoje akcije ka javnoj sferi i tržištu. Ponašanje aktera, zasnovano na navedenom ograničenom shvatanju racionalnosti, usmereno je ka „iščekivanju rente“ (*rent seeking*) i ostvarivanju koristi bez naknade troškova koje te koristi proizvode (Đurić Kuzmanović 2006, 2–6). Feministkinje ekonomistkinje u brojnim teorijskim i empirijskim studijama dokazuju

prisustvo rodni nejednakosti u alokaciji resursa u okviru porodice, odnosno domaćinstva (Folbre 1995, 73–92; Hirway 2015; Blau, Ferber & Winkler 1998, 31–75).

Rodne analize ekonomskih i finansijskih sektora, ekonomskih politika i vladinih budžeta postaju sve brojnije i detaljnije. Na primer, Dajan Elson (1995) razvila je tzv. mikro-mezo-makro pristup za izučavanje rodni uticaja makroekonomskih politika. Tim istraživačica analizirao je interaktivan odnos roda i trgovine (Van Staveren, Elson, Catagay & Grown 2007). Rodne analize budžeta postaju sve zastupljenije ne samo u feminističkim ekonomskim analizama već i u analizama koje sprovode mnoge vlade (Đurić Kuzmanović 2007b; Hadžiahmetović, Đurić Kuzmanović, Klatzer & Risteska 2013; Dokmanović & Đurić Kuzmanović 2012). Empirijska feministička ekonomska istraživanja sve uverljivije potvrđuju da su odluke o tome ko stiče dohodak van porodice i kako se porodični dohodak raspodeljuje snažno rodno strukturirane i zasnovane na odnosima moći, te da uveliko utiču na ukupan razvoj zemlje (UNDP 1995; Seguino, Stevens & Lutz 1996, 1–21; Appendix 2002; Agarwal 2016).

Feminističke ekonomske analize pokazuju da se, pored globalnog strukturalnog poboljšanja ženske pozicije u ekonomiji i društvu, rodne nejednakosti još uvek javljaju u gotovo svim oblastima ekonomskog i društvenog života (UNDP 2018). Ženski rad (odgajanje dece, staranje o bolesnima i dr.) i tzv. ženska zanimanja (negovanje, podučavanje i sl.), sistematski se potcenjuju kao plaćeni rad (rodni jaz u platama; žensko napredovanje u karijeri ometa (stakleni plafon) (Ginther & Kahn 2004, 193–214; Ceci, Ginther, Kahn, & Williams 2014, 1–67), a seksizam i mizoginija ostaju rasprostranjeni obrasci diskriminatorskog odnosa prema ženama u mnogim zemljama (Bahn 2017; Đurić Kuzmanović 2018b; Mane 2018).

Dokazujući da mnoge teorijske pretpostavke konvencionalne ekonomije zapravo prikrivaju uspostavljene odnose moći, hijerarhije, pristrasnosti i opresiju nad ženama u privatnoj i javnoj sferi, feministkinje/i ekonomistkinje/i konceptualizuju ekonomiju kao integralni deo kulturnih odnosa snaga i promena u društvu u skladu s rodnom ravnopravnošću, kao i etičkim i demokratskim principima, te predlažu alternative koje povećavaju razvojne mogućnosti s kojima se žene i muškarci suočavaju u svojim životima (Marçal 2016; Ferber & Nelson 1993). One/i kreiraju alternativne urodnjene modele, strategije i javne politike usmerene ka poboljšanju ženske ekonomske pozicije, slamanju odnosa neravnopravnosti i ostvarivanju vizije ravnopravnog, humanistički orijentisanog i održivog razvoja (Bakker 1994; Gutierrez 2003; Đurić Kuzmanović 2013, 23–49). Shodno tome, zagovaraju stav da se ekonomski uspeh ne meri samo količinom proizvedenih dobara, raspodelom bogatstva i prihoda, već i ostvarenim ljudskim blagostanjem i zadovoljenim pravima i potrebama ljudi, odnosno alternativnim indikatorima BDP-a, poput Indeksa ljudskog razvoja (Sen 2002, Fukuda-Parr 2007; Waring 1988).

Stoga feministička ekonomija nije i ne može biti svedena na „žensku ekonomiju“ koja istražuje „ženska područja“ u ekonomiji (Nelson 1995, 132). Reč je o nauci koja

prepoznaje konceptualna ograničenja tradicionalne ekonomske maskulizirane naučne paradigme i koja pristupa ekonomskim temama iz šire ekonomske, društvene, političke i etičke perspektive. Ona istražuje položaj i ponašanje različitih grupa ljudi u svim ekonomskim domenima i eksplicitno uzima u razmatranje njihov rod, rasu, etnicitet, klasu, seksualnu orijentaciju i druge karakteristike. Raznovrsnost tema i specifičnost pristupa koje primenjuje feministička ekonomija doprinosi korpusu i ekonomskih i feminističkih znanja, oplemenjuje različite škole konvencionalnog ekonomskog mišljenja i jasno je diferencira u odnosu na druge feministički orijentisane discipline: političke nauke, sociologiju, psihologiju i druge. Ona je neophodna disciplina u razvijanju interdisciplinarnosti i multidisciplinarnosti ekonomskih i rodni studija generalno uzev, kao i u Srbiji, i daje važan doprinos njihovoj delotvornosti i transformativnosti.

3. Dosadašnje iskustvo i izazovi

U literaturi i u pedagoškoj praksi u Srbiji i u inostranstvu, pored termina Feministička ekonomija, upotrebljavaju se nazivi Rodnost i ekonomija (Humphries 1995), Rod i ekonomija (Stanković & Markov 2011, 321–335), Žene i rod u ekonomiji (Benerija 2003, 31–62), ali i različiti drugi nazivi koji sami po sebi ukazuju na „drugačiju“ ekonomiju (Raworth 2017). U feminističkoj ekonomiji rodnost je centralna kategorija koja se izučava kao kompleksna, egzogena i endogena varijabla u interaktivnom odnosu s ekonomijom (Nelson 2018, 214–219; Van Staveren 2010, 18–48; Đurić Kuzmanović 2013, 23–49) i kao centralni organizacioni princip ekonomije, slično tome kako se marksistička ekonomija bavi klasom. Razumevanje rodnosti kao složene analitičke kategorije i društvenog organizacionog principa (rodni režimi) doprinosi transformisanju načina na koji razumemo samu ekonomiju.

Analiza međusobnih uticaja između roda i ekonomske teorije i prakse, otkrivanja i dimenzioniranje rodni pristrasnosti i nejednakosti te predlaganje načina za njihovo prevazilaženje zapravo određuje ekonomistkinje i ekonomiste u njihovom bavljenju *dobrom ekonomijom* (good economics) i kada se ne deklarišu kao feministički ekonomisti (Nelson 1995, 146). Naime, feministički pogled na ekonomiju sugerise da je sam kriterij na osnovu kojeg se procenjuje da li je i koja ekonomija „dobra“ pristrastan (u pogledu modela, metoda, tema i pedagogije) i da bi upotreba objektivnijih kriterija vrednovanja vodila adekvatnijim praksama (Nelson 1995, 135; Harding 1995, 7–32). Feministička ekonomija je *dobra* ekonomija, jer koriguje iskrivljeni ideal maskuliniteta u svojim modelima, metodama, temama i pedagogiji. U širokom polju *dobre ekonomije* postoji zapravo dvostruki pristup. S jedne strane, postoji mnoštvo autora koji sebe ne prepoznaju i/ili se ne deklarišu kao feministi, ali koji svojim ekonomskim analizama daju vredne doprinose feminističkoj ekonomiji. S druge strane, mnoge deklarirane feministkinje ekonomistkinje objavljuju radove koji su veoma

slični vladajućoj konvencionalnoj ekonomiji i koje rod uključuju u formalne kvantitativne ekonomske modele samo kao karakteristiku, bez feminističke analize (Bahn & Moos, n. d.). Kada ekonomistkinje/i osećaju potrebu da izostave imenovanje sebe kao feministe i/ili svog rada kao feminističkog, moguće je da ta vrsta njihovog „otklona“ odražava kulturološka verovanja o maskulinitetu i feminitetu (Nelson 1995, 146), ali i da istovremeno pokazuje urođjene odnose moći u ekonomiji i društvu. Stoga treba naglasiti da je feministička ekonomija jedinstvena naučna disciplina koja radikalno rekonceptualizuje i preorijentiše izučavanje ekonomije unoseći interdisciplinarnu perspektivu u razumevanje ekonomskih procesa, stvarajući inkluzivnu teoriju o tome šta je i kako funkcioniše ekonomija. Ona polazi ne samo od toga da se rod uključi u ekonomsku analizu i da se rodnom analizom nejednakosti učine vidljivim, već i da se one epistemološki, metodološki i teorijski istraže, objasne i transformišu u ravnopravne odnose. Stoga feministički ekonomski disciplinarni i pedagoški pristup zagovara dobru ekonomiju, utemeljuje, ali i nadilazi rodni pristup ekonomskim temama i ekonomiji.

Feministička ekonomija integriše kritično, analitičko i kreativno mišljenje i razumevanje literature i podrazumeva drugačiji pedagoški pristup predavača i studenata u odnosu na onaj što se primenjuje u konvencionalnoj nastavi ekonomije – *dobru pedagogiju*. S obzirom na heterodoksn i pluralistički karakter, ona se u razvijanju kritičkih, kreativnih i refleksivnih veština studentkinja i studenata suočava s barem dvostrukim izazovom. S jedne strane, ona u predavačkim metodama i tehnikama neguje pluralistički pristup, ali ga neophodno i prevazilazi u fokusiranju na razvijanje kritičnog i refleksivnog mišljenja. S druge strane, feministička ekonomija dovodi u pitanje odnose moći, postojeće nejednakosti i privilegije i propituje normativno, kulturno i društveno razumevanje ekonomske stvarnosti i predavača i studenata. Otuda je važan izazov za predavački feministički ekonomski stil da se ne zasniva samo na kompetentnosti već i na podsticanju raspoloženja auditorijuma prema transformativnom razmišljanju, analizi i razumevanju ekonomskih pitanja. Tako eksperimentalno i laboratorijsko učenje podstiče studente da simuliraju stvarne situacije, prikupljaju i analiziraju sopstvene podatke i *baveći se* ekonomijom *sami* dolaze do odgovora (Bartlett & Feiner 1992, 559–64). Doduše, za mnoge, a ne samo za feminističke ekonomske pedagoge, to jesu izazovi *dobre* pedagogije, kao što to važi za feminističku ekonomiju, kao *dobru ekonomiju* (Nelson 1995, 145). Konačno, specijalan izazov za feminističku ekonomsku pedagogiju jeste ne samo da se studenti edukuju i podstaknu da kritički i kreativno promišljaju ekonomsku stvarnost već i da je, kao odgovorne građanke i građani, menjaju u pravcu boljeg života za sve (Laskey & McGoldrick 1999).

Proteklih decenija feminističku ekonomiju, kao nastavnu i pedagošku disciplinu, obeležila se divergentna kretanja. S jedne strane, feministička ekonomija je, pod raznovrsnim nazivima, jedna od integrativnih disciplina u širokom spektru akademskih specijalističkih, master i doktorskih programa, kao i alternativnih ekonomskih,

rodnih i drugih interdisciplinarnih i kritičkih studija i programa (videti npr. Course Syllabus Catalog) i izučava se u različitim oblicima (moduli, kursevi, kolegiji). Na primer, ona se izučava na Novoj školi društvenih istraživanja u Njujorku, Londonskoj školi ekonomije i političkih nauka, Institutu za društvene studije u Hagu, Univerzitetu u Juti, Minster univerzitetu itd. S druge strane, još uvek se, na mnogim mestima, pa tako i u Srbiji, ignorišu razlozi i potreba da studentkinje i studenti steknu feministička ekonomska znanja.

3.1. Feministička ekonomija – slučaj Srbije

Feministička ekonomija je kao izborni predmet bila uvrščena u prvi nastavni plan i program Rodnih studija Univerziteta u Novom Sadu, ali je nakon samo jedne školske godine izostavljena. U okviru kursa Uvod u feminističku ekonomiju i rodno budžetiranje, koji je autorka predavala u letnjem semestru školske 2004–2005. godine, realizovan je i projekat „Izrada predloga rodno senzibilisane budžetske inicijative za Srbiju“ sa ciljem da se iznesu argumenti za rodnu budžetsku inicijativu u Srbiji. Kao rezultat pedagoškog rada sa 19 studentkinja nastala je knjiga *Vodič ka rodnom budžetiranju* (Đurić Kuzmanović 2007b), koja sadrži analizu osnovnih pojmova feminističke ekonomije i predlog inicijative za izradu rodno senzibilisanog budžeta u Srbiji. Takođe, feminističku ekonomiju je autorka, pod različitim nazivima i u različitim formama (modula, kurseva) držala na školama rodnih studija Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Univerziteta Mediteran, Bar (2009), Univerziteta Banjaluke (2011, 2012), Univerziteta Istočno Sarajevo (2013, 2014) i postdiplomskom programu Međunarodna rodna istraživanja i feministička politika Rosa-Mayreder-College u Beču (2008–2010), kao i na alternativnim ženskim programima u Srbiji (u Novom Sadu, Kraljevu) i u Crnoj Gori (Kotoru). Na osnovu dosadašnjih saznanja, može se zaključiti da je u Srbiji feministička ekonomija ostala na nivou individualnog projekta, neinstitucionalizovanog, osim jednog postdiplomskog kursa održanog školske 2004–2005. godine zahvaljujući, između ostalog, podršci UNWOMEN.

Kontekstualna feministička politekonomska analiza o urođjenim procesima postsocijalističke transformacije u Srbiji (Đurić Kuzmanović 2018a; 1997; 2002, 2005, 29–55) pružila bi potpuniji odgovor i o razlozima zanemarivanja feminističke ekonomije kao nastavne i pedagoške discipline u Srbiji. Takva analiza bi preciznije identifikovala urođjene odnose moći, njihove strukturalne uzroke i mehanizme delovanja, spregnute interese države i kapitala i prepoznala potrebe i blokirane mogućnosti u oblasti obrazovnih politika da se menjaju u pravcu rodne ravnopravnosti. Feministička ekonomija kao posebna disciplina ne bi pritom trebalo da ostane izolovano polje akademskog rada, već je neophodno da se i sve ekonomske discipline dekonstruišu i rekonstruišu iz rodno senzitivne perspektive. Ipak, takva analiza ostaje izazov za neka druga istraživanja.

Izazovi s kojima se ova disciplina suočava u akademskom obrazovnom miljeu uveliko proističu iz kontekstualnih političkih i društvenih okolnosti i njima svojstvenih odnosa moći u kojima se nalazi Srbija, kao postsocijalistička, semiperiferijalna ekonomija i društvo. Za razliku od ignorantskog akademskog odnosa prema feminističkoj ekonomiji kao disciplini, koja zaslužuje ravnopravan tretman s heterodoksnim ekonomskim kursevima u ekonomskim studijama i društvenim disciplinama u rodnim studijama, alternativni obrazovni programi, pretežno podržani od međunarodnih organizacija (UNWOMEN, UNDP, SIDA, Oxfam i drugih) uobičajeno u svoje sadržaje uključuju feminističku ekonomiju.

4. Zaključak

Kratak pregled ideja i praksi feminističke ekonomije kao naučne i pedagoške discipline ukazuje na njen nesporni značaj u ekonomskim i rodnim studijama i u ekonomsko-političkim debatama i odlučivanju, kao i na njen još uvek zapostavljen potencijal u Srbiji. U procesu ubrzane neoliberalne transformacije Srbije kao (semi)periferijalne ekonomije, evidentna je pojava da feministička ekonomija nema prohodnost ka dominantnoj maskulinizovanoj školi ekonomskog učenja. Od krucijalnog značaja je otkrivanje razloga ignorisanja feminističke ekonomije i suočavanje s političkim i društvenim barijerama i strukturama koje ovu disciplinu još uvek smatraju nepotrebno i nepoželjno i stoga je ostavljaju po strani od obrazovnog i političkog magistralnog toka. Glavni akteri donošenja odluka o visokom obrazovanju na nivou države, univerziteta i, posebno, unutar ekonomske struke i ekonomskih studija moraće da se pozabave uključivanjem feminističke ekonomije i rodno senzitivnog pristupa u ekonomskih studijama, uopšte uzev. U pitanju je ne samo međunarodni i nacionalni strateški i normativni zahtev za urođnjavanjem visokog obrazovanja U Srbiji već i sam kvalitet univerzitetskih ekonomskih znanja.

Zarobljenom društvu bez humanistički artikuliranih ekonomskih i razvojnih alternativa feministička ekonomija može biti dobrodošla inspiracija, putokaz i vodič za akciju. Sistematično obrazovanje mladih za drugačiju, *dobru* ekonomiju u Srbiji doprinelo bi oblikovanju novih alternativnih feminističkih ekonomskih i društvenih strategija. Stoga je kreiranje prilika i mogućnosti da studentkinje i studenti, učenice i učenici steknu znanja iz feminističke ekonomije vredno napora i angažovanja svih onih aktera, organizacija i institucija koji na to mogu da utiču. Takođe, jednako važno pitanje jeste (ne)mogućnost primene takvih (postojećih i novih) znanja, jer i pored sve jasnije dokazane društvene neuspešnosti ortodoksne ekonomske teorije i neoliberalne politekonomske agende ekonomizacije i finansijalizacije društvenog života izostaje šira politička i društvena aktivnost i solidarnost u njenoj promeni. To ne znači da akteri promene ne postoje, već da su oni još uvek rasuti, neaktivni i neorganizovani. Ključno je da se oni obrazuju, organizuju i da ne prepuste odluku o vlastitim životima samo

institucijama i političarima. Feministička ekonomija nudi ideju o tome da žene i muškarci u drugačijoj ekonomiji mogu da žive ravnopravno u dobrobiti i saglasnosti s prirodom, kao i načine kako da se ona realizuje. Otuda, više rodni studija je potrebno u ekonomiji i još više feminističke ekonomije u rodni studijama.

Literatura

- Agarwal, Bina. (2016). *Gender Challenges, Volume 2: Property, Family, and the State*, New Delhi: Oxford University Press. ISBN 978-0-19-809983-3.
- American Economic Association. (2017). JEL Classification System / EconLit Subject Descriptors. American Economic Association. <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>. (pristupljeno 19.9.2018.).
- Appendix 4 of World Bank. (2002). *Engendering Development: Through Gender Equality in Rights, Resources and Voice*. Oxford: Oxford University Press, str. 307–312.
- Babović, Marija. (2010) „Rodne ekonomske nejednakosti iz perspektive feminističke ekonomije“. U: Babović Marija. *Rodne nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, ISIFF u Beogradu, SeConS.
- Bakker, Isabela. (1994). *The Strategic Silence. Gender and Economic Policy*, Zed Books, ISBN-10: 1856492613.
- Bahn, Kate. (2017). Economics of Misogyny, <https://www.americanprogress.org/issues/women/news/2017/09/28/439953/economics-of-misogyny/>. (pristupljeno 17.09.2018).
- Bahn, Kate & Moos, Katherine, *The Academic Feminist: Lady Economists in Conversation, Feministing*, <http://feministing.com/2014/06/02/the-academic-feminist-lady-economists-in-conversation/> (pristupljeno 17.09.2018.).
- Barker, Drucilla K. & Feiner, Susan F. (2004). *Liberating Economics. Feminist Perspectives on Families, Work, and Globalization*. The University of Michigan Press.
- Barker, Drucilla K. & Kuiper, Edith (2003). *Toward a Feminist Philosophy of Economics*. London & New York. Routledge. Taylor & Francis Group.
- Bartlet, Robin L. & Feiner, Susan, F. (1992). „Balancing the Economics Curriculum: Content, Method, and Pedagogy“. *American Economic Review*, 82 (2), str. 559–564.
- Becker, Gary. (1994). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, 3rd Edition. Chicago: University of Chicago Press.
- Becker, Gary. (1993). „Nobel Lecture: The Economic Way of Looking at Behavior“, *The Journal of Political Economy*, Vol. 101, 3, str. 385–409.
- Benerija, Lourdes. (2003). „The Study of Women and Gender in Economics: An Overview“. U: *Gender, Development and Globalization. Economics as if All People Mattered*. str. 31–62.
- Blau, Francine, Ferber, Marianne & Winkler, Anne. (1998). „The family as an Economic Unit“. *The Economics of Women, Men and Work*, Saddle River, New Jersey: Prentice Hall, str. 31–75.
- Ceci, Stephen J, Ginther, Donna K, Kahn, Shulamit, & Williams, Wendy M. (2014). „Women in Academic Science: A Changing Landscape“. *Psychological Science in the Public Interest*, str. 1–67. doi: 10.1177/1529100614541236.

- Course Syllabus Catalog, <http://www.iaffe.org/pages/resources/syllabus>; https://urpe.org/?page=resources&side=course_syllabi (pristupljeno 19.9.2018).
- Dokmanović, Mirjana & Đurić Kuzmanović, Tatjana. (2012). *Smernice za uvođenje rodnog budžetiranja na nacionalnom nivou u Republici Srbiji*. Beograd, Ministarstvo rada zapošljavanja i socijalne politike, Uprava za rodnu ravnopravnost, ISBN 978-86-7704-076-5
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. (1997). *Dirigovani nerazvoj: postsocijalističko iskustvo i feministička alternativa*. Novi Sad: EXPOPRESS.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. (2002). *Rodnost i razvoj u Srbiji. Od dirigovanog nerazvoja do tranzicije*. Novi Sad: Budućnost i Ženske studije i istraživanja.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. (2005). „Gender Inequalities in Nationalist, Nontransitional Context in Serbia, Emphasizing Vojvodina, During the 1990s“. U: Stulhofer Alexander & Sandfort Theo (ur.) *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*. New York, London, Oxford: The Haworth Press, str. 29–55.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. (2007a). „Globalization: Feminist Economic perspective“. U: Stamenković Marko (ur.) *Art-e-conomy, theoretical reader*, Beograd: Sanimex, str. 42–50.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. (ur.) (2007b), *Ka rodnom budžetiranju: vodič*, Novi Sad: Ženske studije i istraživanja, Futura publikacije.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. (2013). „Feministička ekonomija: mit ili alternativa“. *Genero* 17: 23–49.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. (2018a). Feministička ekonomija u postsocijalističkoj Srbiji – metodološki i kontekstualni izazovi, neobjavljeni rukopis.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. (2018b). Ma, već brinem o kući – Mizoginija u sitnom supružničkom i porodičnom preduzetništvu, neobjavljeni rukopis.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. (2006). „Međuzavisnost rodne podele uloga i resursa u domaćinstvu i porodičnom biznisu“. *Škola biznisa*, 4: 2–7.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana & Milinović, Jelena. (2015). *Rodnost i ekonomija: Domaćinstvo, tržište i rodno budžetiranje. Škola rodne ravnopravnosti*, str. 195–208, UDK 342.722-055.1/2(082), 305-055.1/2(082), ISBN 978-99938-57-36-5, Pravni fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu.
- Elson, Diane. (2008). *The Three R's of Unpaid Work: Recognition, Reduction and Redistribution*. Expert Group Meeting on Unpaid Work, Economic Development and Human Well-Being, UNDP, New York.
- Elson, Diane. (1995). *Male Bias in Economic Development*. Manchester, University of Manchester Press.
- Engels, Friedrich. (1950). „Poreklo porodice, privatne svojine i države“. U: *Izabrana dela*, tom II, Marks Karl i Engels Fridrih, 185–233. Kultura: Beograd.
- European Commission. (2018). Communication on EU Enlargement Policy, Serbia 2018 Report SWD 152 final, Strasbourg, <http://www.uts.org.rs/images/2018/20180417-serbia-report.pdf>. (pristupljeno 24.04.2018).
- Ferber, Marianne A. & Nelson, Julie A. (ur.) (1993). *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Folbre, Nancy. (1995). „Holding Hands at Midnight: the Paradox of Caring Labour“. *Feminist Economics* 1: 73–92.

- Fukuda-Parr, Sakiko. (2007). *Human Rights and Human Development*. The Human Rights Institute: University of Connecticut Economic Rights Working Paper Series Working Paper. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2212866>.
- Ginther, Donna K. & Shulamit, Kahn. (2004). „Women in Economics: Moving Up or Falling Off the Academic Career Ladder?“ *Journal of Economic Perspectives*, 18 (3): 193–214. DOI: 10.1257/0895330042162386.
- Gutierrez Marta.(2003). *Macro-Economics: Making Gender Matter. Concepts, Policies and Institutional Change in Developing Countries*. London, New York, Zed Books, GTZ.
- Harding, Sandra. (1995). „Can Feminist Thought Make Economics More Objective?“ *Feminist Economics* 1(1): 7–32. doi: 10.1080/714042212.
- Hadžiahmetović, Azra, Đurić Kuzmanović, Tatjana, Klatzer, Elizabeth & Risteska, Marija. (2013) *Rodno odgovorno budžetiranje, udžbenik za univerzitete*, Sarajevo IKD „UNIVERSITY PRESS – MAGISTRAT Izdanja“.
- Hewitson, Gillian. (2001). *A Survey of Feminist Economics*. School of Business. La Trobe University, Discussion Papers Series A 0101.
- Hewitson, Gillian. (1999). *Feminist Economics. Interrogating the Masculinity of Rational Economic Man*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Himmelweit, Susan. (1999). „Caring Labour“. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 561: 27–38.
- Hirway, Indira. (2015). *Unpaid Work and the Economy: Linkages and Their Implications*, Levy Economics Institute of Bard College Working Paper No. 838.
- Humphries, Jane (ur.). 1995. *Gender and Economics*. Aldershot, Brookfield, Elgar.
- Kabeer, Naila. (1993). „Benevolent Dictators, Maternal Altruist and Patriarchal Contracts: Gender and Household Economics“, chapter 5 in *Reversed Realities. Gender Hierarchies in Development Thought*. London. Verso, str. 95–135.
- Łapniewska, Zofia. (2018). „Epistemology of Feminist Economics“. U: Vincenzo Mario Bruno Giorgino & Zack Walsh (ur.). *Co-Designing Economies in Transition*, Cham: Palgrave Macmillan, str. 109–133.
- Laskey, April Aerni & McGoldrick KimMarie. (ur.). (1999). *Valuing Us All. Feminist Pedagogy and Economics*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Manne, Kate. (2018). *Down Girl: The Logic of Misogyny*. New York: Oxford University Press.
- Mansbridge, Jane (1993) „Feminism and Democratic Community“. U: Chapman John W & Shapiro, Ian (ur.). *Democratic Community: NOMOS XXXV*. New York: New York University Press, 339–395.
- Marçal, Katrine. (2016). *Who Cooked Adam Smith’s Dinner? A Story About Women and Economics*. New York: Pegasus Books Ltd.
- May Ann, Mari. (2002). „The Feminist Challenge to Economics“. *Challenge* 45(6), str. 45–69.
- McGrew, Annie, Bahn, Kate. 2017. What is misogyny, and why should you care? *American Progress (CAP)* <https://medium.com/@amprog/what-is-misogyny-and-why-should-you-care-90ef7d4174aa> (pristupljeno 27.9.2018)
- Mill, John Stuart. (2017). *The Subjection of Women*. Early Modern Texts. <http://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/mill1869.pdf>. (pristupljeno 6.7.2018).
- Nelson Julie. (1993). „The Study of Choice or the Study of Provisioning? Gender and the Definition of Economics“. U: Ferber Mariane & Nelson Julie. (ur.). *Beyond Economic Men: Feminist Theory and Economics*, Chicago: University of Chicago Press, str. 23–36.

- Nelson, Julie. (1995). „Feminism and Economics“. *Journal of Economic Perspectives* 9(2), str. 131–148. doi: 10.1257/jep.9.2.131.
- Nelson, Julie. (1996). *Feminism, Objectivity and Economics*. London: Routledge.
- Nelson, Julie A. & Ferber, Marianne (2003). „Introduction – ‘Beyond economic man’, ten years later“. U: Nelson Julie A. & Ferber Marianne. *Feminist economics today: beyond economic man*, Chicago: University of Chicago Press, str. 8–9, ISBN 9780226242071.
- Nelson, Julie. (2003). „Once More, With Feeling: Feminist Economics and the Ontological Question“. *Feminist Economics*, 9(1), str. 109–118. doi: 10.1080/13545700110059261.
- Nelson, Julie. (2016). „A Husbandry: a (feminist) reclamation of masculine responsibility for care“. *Cambridge Journal of Economics*, Volume 40(1), str. 1–15.
- Nelson, Julie. (2018). „The Complicity of Economics“. *Forum for Social Economics* 47(2): 214–219. doi: 10.1080/07360932.2018.1451763.
- Nussbaum, Martha. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Harvard University Press.
- Perkins Gilman, Charlotte. (1998). *Women and Economics. A Study of the Economic Relation between Men and Women as a Factor in Social Evolution*. Berkeley, Los Angeles: Oxford University of California Press.
- Peterson, Janice & Lewis, Margaret. (2004). „Introduction“. U: Peterson, Janice & Margaret Lewis. (ur.). *The Elgar Companion to Feminist Economics*, Cheltenham and Northampton. Edward Elgar Pub., str. XV–XVII.
- Razavi, Shahra. (2007). *The Political and Social Economy of Care in a Development Context*. Programme Paper Number 3. Geneva, UNRISD.
- Raworth, Kate (2017). *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*. London: Random House Business Books Epub ISBN: 9781473517813.
- Seguino, Stephanie, Stevens, Thomas & Lutz, Mark. (1996). „Gender and Cooperative Behaviour: Economic Man Rides Alone“. *Feminist Economics* 2(1), str. 1–21. doi: 10.1080/738552683
- Sen, Amartya. (2002). *Razvoj kao sloboda*. Beograd: Filip Višnjić.
- Shaw, Daniel. (2018). *The Political Economy of Misogyny: Neo-liberalism, Gender and the New Right* <https://wc2018.ipso.org/events/congress/wc2018/paper/political-economy-misogyny-neo-liberalism-gender-and-new-right>. (pristupljeno 19.09.2018).
- Smit, Adam. (2008). *Teorija moralnih osećanja*, Podgorica, CID.
- Stanković, Fuada & Markov, Slobodanka. (2011). „Rod i ekonomija“. U: Milojević Ivana & Markov Slobodanka, *Uvod u rodne teorije*, Novi Sad, Mediterran Publishing, str. 321–335.
- Starr, Martha. (2014). „Qualitative and Mixed-methods Research in Economics: Surprising Growth, Promising Future“. *Journal of Economic Surveys* 28(2), str. 238–264. doi: 10.1111/joes.12004.
- Staveren, Irene. (2010). „Feminist Economics: Setting out the Parameters“. U: Bauhardt, Christine & Caglar Gülay (ur.) *Gender and Economics*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, str. 18–48.
- Staveren, Irene, Elson, Diane, Catagay, Nilufer & Grown, Cren. (2007). *The Feminist Economics of Trade*. Routledge, IAFFE Advances in Feminist Economics (Book 5).
- Strassman, Diana. (2004). *Feminist Economics*, u: Peterson & Lewis. (ur.). *The Elgar Companion to Feminist Economics*. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar Pub., str. 360–370.

- Sweetman, Caroline. (2008). *Feminist Economics From Poverty to Power: How Active Citizens and Effective States Can Change the World*. Oxfam International.
- Taylor Mill, Harriet. (1998). *The Complete Works of Harriet Taylor Mill*. Bloomington, Indiana University Press.
- UNDP (1995). *Human Development Report*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- UNDP (2018). *Human Development Indices and Indicators Statistical*. New York, Washington DC, Communications Development Incorporated.
- Veblen, Thorstein. (1899). *The Theory of Leisure Class*. New York, Macmillan.
- Waring, Marilyn. (1988). *If Women Counted, A New Feminist Economics*, London, Macmillan.
- Webb Potter, Beatrice. (1891). *The Co-operative Movement in Great Britain*, London: S. Sonnenschein.
- Witz, Anne. (1997). *Women and Work*. U: Robinson & Richardson. (ur). Washington Square, New York. New York University Press, str. 239–257.
- Wolley, Frances. (1993). „The Feminist Challenge to Neoclassical Economics“, *Cambridge Journal of Economics*, 17(4), str. 485–500.

IZAZOVI U PRAKSAMA INSTITUCIONALIZACIJE I IZVOĐENJA ŽENSKIH STUDIJA¹

Abstract: Challenges in the process of establishing and institutionalising Women's and Gender Studies programmes have been addressed by a number of feminist theorists who have, based on their experiences and research – and as practitioners in the field, articulated the key issues of Women's and Gender Studies. This text will first briefly summarise and highlight some of the important issues from the perspective of the international academia and, following that, present an example – a case study of establishing a Women's Studies programme, initially planned as a project in Yugoslavia, and finally realised later, in Belgrade, Serbia.

The project of developing the Centre for Women's Studies in Belgrade has, throughout the 1990s, developed as an alternative to mainstream university programmes, and therefore not only outside the accredited programmes of the higher education system, but also as a part of the broader political opposition to the existing regime in the 1990s. However, regardless of that, its main long-term and strategic goal was, from the outset, to institutionalise, at some point, Women's and/or Gender Studies programmes within the university programmes. After the political changes which followed October 2000, the Centre for Women's Studies was given the opportunity to develop its programmes as a part of the University of Belgrade. Therefore, this text will, in presenting the work of the Centre for Women's Studies in Belgrade, include the advantages, the results, as well as the problems, while it was offering an alternative to the officially accredited programmes; and, the text will also address the complex issue of the process of institutionalising Women's and Gender Studies programmes within the official higher education system in Serbia.

Keywords: Women's Studies, Gender Studies, Centre for Women's Studies in Belgrade, institutionalisation

¹ Pojedini delovi ovoga teksta objavljeni su ranije na engleskom jeziku u: Duhaček, Daša (2004). The Belgrade Women's Studies Centre – The Next Stage. U Rosi Braidotti, Edyta Just & Marise Mensink (ur.) The Making of Women's Studies. Volume V, Utrecht: ATHENA. Advanced Thematic Network in European Women's Studies. Na srpskom jeziku pojavljuju se prvi put u prevodu Nenada Kneževića.

Akadska zajednica i njene institucije visokog obrazovanja imaju – ili preten-
duju na to da imaju – privilegovan status u društvu. Pretpostavka za to su očekivanja
utemeljena na istorijskim svedočanstvima koja su jasno pokazala da iz ovog segmenta
društva potiču nosioci blohovskog (Ernst Bloch) *novuma*, kada pojedinke iz redova
intelektualki/aca, naučnica/ka, umetnica/ka, uprkos otporu većine, probijaju granice,
ruše barijere i otvaraju puteve donoseći novo (Bloch 1981, 231). Nažalost, to očekivanje
nije uvek opravdano, jer je *sistem* visokog obrazovanja kojim je akademska zajednica
uokvirena često u službi održavanja i pukog obnavljanja onoga što je društveni i po-
litički *status quo*.

U tom kontekstu, ovaj tekst polazi od pitanja: koji su prostor početkom 1970-ih
u međunarodnoj akademskoj zajednici zauzele nove akademske discipline, u počet-
ku nazvane ženske studije (*Women's Studies*), a kasnije obeležene i kao studije roda
(*Gender Studies*). Vendi Braun (Wendy Brown), jedna od najznačajnijih predstavnica
savremene političke teorije, tvrdi da su „[b]ez sumnje (...) ženske studije činile jedan od
najživljih i najuzbudljivijih doprinosa američkoj akademskoj zajednici 1970-ih i 1980-ih“
(Brown 2005, 135). Osim toga, pitanje je i koju su ulogu imali kursevi i programi
ženskih studija u postepenom uspostavljanju rodne ravnopravnosti u visokoškolskom
obrazovanju, ali ne samo u širim okvirima međunarodne akademske zajednice već
i u našoj sredini (kako su se pojavljivali i kako se razvijali).

Rodna ravnopravnost u visokoškolskom obrazovanju može se razmatrati i pro-
cenjivati na osnovu različitih parametara. Najčešći, najzavodljiviji, iako u sadašnjem
trenutku ne više i sasvim pouzdani parametri, jesu statistički podaci o broju žena i
muškaraca zastupljenih u različitim strukturama visokoškolskog obrazovanja.²
Drugi parametri su oni koji ukazuju na pozicije odlučivanja u raspolaganju resursima,
kako materijalnim (npr. u javnim politikama, kao što je rodno budžetiranje i sl.) tako
i u nematerijalnim.

Međutim, najosetljiviji barometar rodne ravnopravnosti – koji je i najteži za
utvrđivanje – jesu programski sadržaji visokoškolskog obrazovanja, i to zato što ti
sadržaji, kao i oni koji ih predstavljaju, imaju autoritet, i to u onom značenju koji tom
pojmu pridaje Hana Arent (Hannah Arendt) (Arent 1995). Reč je o neupitnom auto-
ritetu koji ugrađuje temeljne pretpostavke u različite procese sazrevanja, i time si-
stemske uspostavlja i vrednosti u društvu. Ti sadržaji su delimično vidljivi u pisanim
tragovima visokoškolskog obrazovanja, kao što su udžbenici, spiskovi obavezne, pa
i preporučene literature, ali su oni najpotpuniji u programima, kurikuluma i najzad

² Istorijski posmatrano, bilo je svakako presudno to što su se žene od 19. veka svuda postepeno
izborile za pravo na obrazovanje, kao i za pravo upisa na visoke škole (Trgovčević 2003). Na osnovu
toga, dugo se smatralo da je broj žena primljenih u akademske strukture najznačajniji izvor podataka
o rodnoj ravnopravnosti u visokom obrazovanju. Međutim, danas, kada je čak i broj doktorata koje su
žene odbranile gotovo isti ili, u nekim oblastima, čak i veći od broja doktorata koje su odbranili muš-
karci, to više nije najpouzdaniji pokazatelj.

zapravo u samim predavanjima. Rodna ravnopravnost merena zakonima, brojem i procentom onih koje su najzad stekle pravo i mogućnost na obrazovanje nesumnjivo je prelomni istorijski momenat i značajan korak, ali je tek jedan korak. Naime, u daljem osvajanju rodne ravnopravnosti ključno postaje to *šta će učiti* sve one koje su najzad dobile pristup i najzad su uključene u sistem obrazovanja, to jest koji će sadržaji biti ponudeni ne samo ženama već i muškarcima. Ako ti sadržaji imaju oslonac u diskriminatornim praksama (etnički sukobi, nacionalistički sadržaji, patrijarhalne vrednosti, neupitne i nekritički predstavljene klerikalne vrednosti), tada ne može biti reči o uspostavljanju rodne – ili bilo kakve druge – ravnopravnosti u visokoškolskom obrazovanju.

Brojne analize ženskih i rodni studija uglavnom su usredsređene na sledeća dva pristupa. Prvi zalazi u programske sadržaje koji obuhvataju intervencije u sva disciplinarna područja, ali tako da s vremenom stvaraju najpre multidisciplinarni, a kasnije inter- ili čak trans- disciplinarni prostor, gde je disciplinarna lojalnost ponekad i napuštena zarad uzbudljivijih istraživanja o novom i aktuelnom.³ Drugi pristup podrazumeva bavljenje samim procesima nastanka, organizovanja, strukturiranja pravaca u kojima su se razvijali ovi programi i, najzad, na osnovu toga često otvara i pitanja (smisla) njihovog opstanka.⁴ Najveći broj tekstova o ženskim studijama sasvim je primereno posvećen prvom pristupu i bavi se osnovnim pitanjima koja se u programima postavljaju. Ti tekstovi zalaze u sadržinski prikaz i predstavljaju centralne oblasti i teme ženskih studija, dok manji broj tekstova pristupa na drugi način i bavi se opisom procesa nastanka i razvoja tih programa. Najmanji broj tekstova povezuje ova dva pristupa, kao što su to činile Vendi Braun i Kler Hemings (Clare Hemmings).

1. Ženske studije iz perspektive međunarodne akademske zajednice

Krajem 1980. Vendi Braun je objavila tekst pod naslovom „Nemogućnost ženskih studija“, u kome je odvažno postavila najsloženija i najteža pitanja koja se tiču ove oblasti.⁵

³ Kao što su, na primer, zbornici koje su uredile Inderpal Grewal i Caren Kaplan, *An Introduction to Women's Studies. Gender in a Transnational World*, ili Elizabeth Lapovsky Kennedy i Agatha Beins *Women's Studies for the Future. Foundations, Interrogations, Politics* i mnogi drugi.

⁴ Tako je na primer Maria do Mar Pereira predstavila istraživanje: *The Institutionalisation of Gender Studies and the New Academic Governance: Longstanding Patterns and Emerging Paradoxes*.

Osim toga, od 2000. godine mreža ATHENA (Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe) objavljivala je seriju pod nazivom *The Making of European Women's Studies. A work in progress report on curriculum development and related issues in gender education and research*.

⁵ Tekst je prvi put objavljen u časopisu *Differences* 1998, a kasnije, 2005, uključen je u zbornik njenih tekstova pod naslovom *Edgework. Critical Essays on Knowledge and Politics*, prema kome je i ovde naveden.

Predstavljajući program u kome je i sama učestvovala, bez zazora nas je uvela u sam prostor gde su učesnice vodile debate povodom revizije svog programa. Za početak, Braun smatra da ne treba izbegavati pitanja koja postavlja šira (akademska i/ili feministička) zajednica, kao što su sledeća: da li su ženske studije dovoljno akademske, dovoljno stroge, ili obrnuto, „da li su isuviše teorijske i nedovoljno političke“? Da li zapravo proizvode „žrtve umesto heroína, gubitnice umesto pobednica“ (Braun 2005, str. 116). Ali i one koje su se bavile feminističkim teorijama često su se pitale da li ženske studije posle više decenija i dalje imaju ključno mesto političke subverzije u akademskoj sredini kojom dominiraju muškarci? I, koji je odnos između političke i intelektualne misije koju imaju ženske studije? (Ibid.) Odgovori na sva ta pitanja značajni su za osmišljavanje i konstrukciju programa ženskih studija i/ili studija roda, za odбір kurseva, za uključivanje nastavnog osoblja i konačno, i možda najvažnije, za rad s radoznalim studentkinjama i studentima i njihovim kritičkim, često ostrašćenim pitanjima i diskusijama.

Međutim, kako to i Vendi Braun priznaje: „U preispitivanjima naših programa bile smo potpuno zbunjene pitanjem šta program ženskih studija treba da sadrži.“ (Ibid, 118). Ono što je u tim preispitivanjima ključno jeste prepoznavanje da su ova pitanja izronila posle nekoliko decenija nesumnjivog uspona i širenja programa ženskih studija i studija roda, te da je upravo zbog toga gotovo nužno govoriti šta su ženske studije u datom trenutku, za razliku od „političkog značaja i intelektualne kreativnosti u vreme njihovog nastanka“ (Ibid, 120). Paradoks daljeg opstanka ženskih studija, koji otvara mogućnost da budu i „politički i teorijski nekoherentne, kao i prećutno konzervativne“ (Ibid.), u tome je što u brojnim pravcima svojih istraživanja polaze od međusobno različitih, paralelnih i ukrštenih, a istovremeno marginalizovanih, diskriminisanih kategorija (društvenog) identiteta – kao što je rod – a pred sebe postavljaju zadatak da u bogatom interdisciplinarnom prostoru, oslanjajući se na korpus savremenih teorija, konstrukciju političkog subjekta usklade s problemom moći (Ibid, 123). Vendi Braun ovde svakako podrazumeva ono što je o ovim pitanjima već razrađeno u tekstovima Džudit Batler (Judith Butler) i Mišela Fukoa (Foucault), te podseća da „svi oblici moći koji proizvode rod (...) jesu i sami natopljeni tom proizvodnjom – oni joj ne prethode“. (Ibid, 124). U tom smislu, Braun tvrdi da se i u zakonu, ali pre svega na sudu pojavljujemo „kao (neizdiferencirane) žene, *ili* kao ekonomski ugrožene, *ili* lezbejke, *ili* kao rasno stigmatizovane, ali nikad kao kompleksni, složeni i unutar sebe slojeviti i razdvojeni subjekti, što zapravo jesmo“ (Ibid, 129).

U osnovi, problem koji imaju zakoni i sudovi dele i programi ženskih studija, smatra ona. To je onaj isti problem kada ženske studije pokušavaju da izdvoje jednu dimenziju moći, na primer rod, *ili* seksualnost, *ili* rasu, *ili* klasu – kao primarnu. Problem s kojim se suočavaju i ženske studije i studije roda jeste sledeći: upravo ako žele da ostanu dosledne svojim inicijalnim, duboko kritičkim i teorijski subverzivnim pretpostavkama, ne mogu sebe ograničavati na to da žene, pa čak ni rod, budu osnovni

(i jedini) predmet istraživanja. U tome je i paradoks i „nemogućnost ženskih studija“. U ovim zapažanjima i interpretacijama Vendi Braun kategorija roda nije izgubila svoj analitički značaj, već je istaknut gotovo nemoguć zadatak koji su pred sebe postavile ženske studije – da iznalaze *modele* antidiskriminatornih politika, a ne da budu nužno usredsređene samo na jedan oblik diskriminacije.

Problem kategorije roda takođe je pod lupom u tekstu Kler Hemings. Ovde je reč o imenu, nazivu programa, tako da pitanje glasi: da li program i kurikulum koji se razmatra treba nazivati studijama roda ili, nasuprot tome, ženskim studijama (Hemmings 2006). Za Hemings je to jedno od ključnih debatnih pitanja, naime, šta je „ispravno ime“ akademskog feminizma“, *studije roda* ili *ženske studije*. Hemings podseća na argumente jednih koje tvrde da je naziv *ženske studije* izvorni, prvobitni, a da one koje biraju naziv *studije roda* zapravo izneveravaju izvornu oštricu zagovaranja ženskih prava (Ibid, str. 15). S druge strane, privilegovanje kategorija roda kao „analitičke kategorije“, kako to smatraju Džoun Skot (Joan Scott) i druge zastupnice ovog naziva, označava prevazilaženje esencijalističkih, anahronih početaka ovih akademskih programa, i teorijski je sofisticiranije jer omogućava savezništva sa kvir, transrodnim i postkolonijalnim studijama (Ibid, 23). Kler Hemings smatra da su argumenti u toj debati utemeljeni na, kako kaže, hronologiji u upotrebi ovih naziva, i to u hronologiji što se izvodi isključivo iz načina na koji su termini korišćeni u istoriji institucionalizacije tih programa u SAD i u Engleskoj. To svakako ne bi trebalo da bude presudno, jer se pritom ne uzima u obzir ono što jeste važno, a to je da je različita upotreba ovih naziva kontekstualna, čime se prepoznaje da argumentacija u prilog upotrebi jednog ili drugog naziva postaje politički relevantna. Kategorije roda ili žene u prevodima na različite jezike i kulture menjaju značenja i tada mogu ili ne mogu, to jest ne moraju postati oslonac feminizmima.

Kler Hemings postavlja još jedno, za ženske studije, kao i za studije roda, strateški veoma značajno pitanje, koje je preraslo i u drugu debatu, poznatiju pod nazivom autonomija *versus* integracija. Pitanje glasi: koji je pristup institucionalizaciji ovih akademskih programa strateški pouzdaniji i snažnije utemeljen? Jedna mogućnost jeste da određeni sadržaji ženskih studija i studija roda konstituišu interdisciplinarni prostor sopstvenog autonomnog programa, a druga je mogućnost da programski sadržaji budu integrirani u postojeće kurikulume, odnosno pre svega u postojeće discipline. Prva argumentacija polazi od potrebe za stvaranjem prostora gde se mogu prevazilaziti disciplinarne granice i gde će time biti omogućeno da se usredsređenošću na sama pitanja u živim raspravama razmenjuju istraživački rezultati, da se stvara taj inter/trans- disciplinarni prostor i time učvršćuje status ove nove oblasti. Najzad, time se postiže puno priznanje akademskog statusa te nove oblasti istraživanja. Argumentacijom drugih tvrdi se da stvaranje samostalnih programa vodi izolaciji ženskih studija, olakšava njihovu marginalizaciju i da bez zalaženja u postojeće disciplinarne sadržaje neće biti dugoročnih temeljnih promena u sadržaju pojedinih oblasti istra-

živanja u akademskom prostoru. Ova debata, koja je strateški veoma značajna za uspostavljanje legitimiteta ženskih studija, kao i studija roda unutar akademske zajednice, polazi od argumentacije povezane s odnosom prema tradicionalnim, matičnim disciplinama, na čijim su se temeljima i obrazovale prve generacije feminističkih teoretičarki. Često se ispostavljalo da se pred te, prve generacije feminističkih teoretičarki postavljao zadatak da u okviru svojih disciplina dokažu neophodnost rodne perspektive. Time su one zapravo preispitivale, pa i napuštale lojalnost svojim matičnim disciplinama.

U ovoj debati, podseća Hemings, veoma brzo se probila argumentacija da je najpovoljniji pravac onaj kojim se ide paralelnim strategijama (Ibid, 17; Braidotti 2002, 288). Međutim, Kler Hemings smatra da nijedan od ovih izbora, uključujući i paralelne strategije, ne uzima u obzir konkretne uslove u kojima se pregovara o institucionalizaciji, i tvrdi da ti uslovi, pored ostalog, podrazumevaju i kontekst feminizma kao društvenog pokreta (Hemings 2006, 17).

Pitanje institucionalizacije povlači za sobom i pitanje koliko je visokoškolski obrazovni sistem hijerarhizovan, i to u ključu tradicionalnih patrijarhalnih vrednosti, a naročito se usložnjava kada se u obzir uzme to da i ove institucije dobrim delom funkcionišu kao deo tržišnih mehanizama neoliberalnih sistema.

Značajno je i to što Hemings u svojoj analizi, osim institucionalnih sistema, u obzir uzima i poduhvate koji su ne samo inicirani već su ceo proces utemeljenja prolazili kroz vaninstitucionalne i – što je bio poseban izazov – neakreditovane programe. Iskustvo takvog procesa gotovo je nepoznato u SAD, gde su nikli prvi programi ženskih studija, a kasnije i studija roda, i to isključivo unutar akademske zajednice. U Jugoslaviji i zemljama naslednicama Jugoslavije, kao i u pojedinim postsocijalističkim zemljama, to iskustvo sazrevanja kroz vaninstitucionalne programe bilo je ne samo dobro poznato već i dragoceno. O tome je pisala i Kler Hemings, kao i manji broj feminističkih teoretičarki, dajući na taj način legitimitet međunarodne akademske zajednice tim vaninstitucionalnim programima ženskih studija (na primer onima koji su nastajali u Beogradu i Zagrebu).

I Kler Hemings i Vendi Braun, nedvosmisleno i neposredno, pozivaju se na sopstvena iskustva, pozicionirajući svoja teorijska stanovišta s mesta na kojima su – a to su studije roda u Engleskoj i SAD.⁶

2. Centar za ženske studije u Beogradu

Nadovezujući se na prednosti ovakvog pozicioniranja, ovaj tekst će u nastavku biti usredsređen na složeni proces nastanka i opstanka Centra za ženske studije u

⁶ Kler Hemings je profesorka na *London School of Economics* (LSE), a Vendi Braun je bila prvo na Univerzitetu Santa Kruz, a kasnije na Berkliju (SAD).

Beogradu.⁷ U tom procesu, osim što su prethodno navedena pitanja uglavnom postavljena, istorijski kontekst je nametnuo i druga pitanja. Neka su s vremenom rešena, a neka su sve nas učesnice ove, povremeno i burne istorije, do danas ostavila u nedoumicama.⁸

Beogradski Centar za ženske studije kao dan svog osnivanja obeležava 8. mart 1992, kada je počeo prvi, eksperimentalni kurs iz oblasti ženskih studija. Tome su prethodili dugotrajni procesi priprema za koje je ključno najpre to što su nastajale kao postepeno artikulisani zahtev i potreba feminističkog pokreta. Osim toga, značajno za kontekst nastanka današnjih programa ženskih studija odnosno studija roda u Srbiji jeste i to što su nastajale krajem osamdesetih kao ženske studije u Jugoslaviji. To je podrazumevalo brojne diskusije, razgovore i saradnju teoretičarki iz Ljubljane (Svetlana Slapšak), Zagreba (Rada Iveković), kao i nekoliko teoretičarki iz Beograda, pre svega sociološkinja (Žarana Papić, Marina Blagojević i Anđelka Milić), ali i feminističkih teoretičarki iz drugih oblasti, kao što je teorija književnosti (Nada Popović Perišić). Međutim, iz redova feminističkog pokreta, i to grupe „Žena i društvo“, jedna od ključnih ličnosti za pokretanje projekta ženskih studija bila je Sonja Drljević. Pripreme su se oslanjale i na kurseve i letnje škole Interuniverzitetskog centra (IUC), organizovane prethodnih godina u Dubrovniku, gde su teme iz oblasti književnih teorija, ženskog pisma, feminističkog pokreta, političkih i drugih ženskih prava već bile zastupljene. Tokom susreta na tom mestu, kao i u drugim prilikama, počinjala je saradnja s međunarodnom akademskom zajednicom, gde su uz naše teoretičarke (Svetlana Slapšak, Žarana Papić i druge) govorile i danas najpoznatije feminističke teoretičarke: Rozi Bradoti (Rosi Braidotti), Linda Nikolson (Linda Nicholson), Drusila Kornel (Drucilla Cornell), Šejla Benhabib (Seyla Benhabib) i druge. Na osnovu svega što je navedeno, naše rasprave, razgovori o svim pitanjima u sklopu pripreme i organizacije ženskih studija u Beogradu obuhvatili su širok krug političkih aktivistkinja, teoretičarki koje su probijale granice krutih akademskih restrikcija, ali istovremeno i ispunjavale akademske zahteve.

Ali oko naziva našeg poduhvata nije bilo nedoumica – ženske studije. Naziv je izveden iz sintagme i objašnjenja već postojećih programa *Women's Studies*, višeznačne

⁷ Ovde će biti reči o Centru za ženske studije iz Beograda. Međutim, važno je naglasiti da je pored tog Centra bilo i drugih: na primer, uspešno je delovala i organizacija *Ženske studije i istraživanja* u Novom Sadu (ova inicijativa, kao i potonja akreditacija programa, razvijena je zalaganjem Svenke Savić). Veoma su značajni i akreditovani programi Rodnih studija na Univerzitetu u Novom Sadu, zatim Pravna klinika u Nišu; i najzad, ali svakako ne i manje važno, čitav niz izbornih kurseva, prvo na Filozofskom fakultetu, još 1990-ih, a zatim nešto kasnije i na Filološkom i Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

⁸ O Centru za ženske studije napisala sam dva kraća teksta koji su u celini posvećeni toj temi: *State of the Art: The Belgrade Women's Studies Centre* i drugi, *The Belgrade Women's Studies Centre – The Next Stage*. Osim toga, u izdanju Centra za ženske studije objavljene su dve publikacije, prva povodom desetogodišnjice rada Centra (ur. Biljana Dojčinović i Dragana Popović) i druga, povodom dvadesetogodišnjice rada Centra (ur. Dragana Popović).

kovanice koja je istovremeno označavala ne samo studije o ženama – jer žene su i ranije bile predmet istraživanja – već prvenstveno studije žena, gde sada žene postaju subjekti tih istraživanja. Važno je podsetiti se i toga da su ženske studije, pogotovo u periodu svog nastanka, bile i studije za žene. Pod tim se podrazumevalo da su kao oblast istraživanja bile konceptualizovane u interesu žena. Tako se ova mlada disciplina, iako usredsređena na osvajanje akademskog kredibiliteta, približavala svojim ideološkim interpretacijama. Ideologizacija se ogledala ne samo u tim jednoznačnim i isključivim opredeljenjima za feminizam, kao jedinstven i samorazumljiv, već je podrazumevala i to da je kategorija žene neupitna u svojoj homogenosti. Međutim, ženske studije u Beogradu, koje su nastajale skoro dve decenije posle nastanka srodnih programa u drugim krajevima sveta, od samih početaka negovale su kritičku distancu prema ideologizaciji svojih obrazovnih programa. Oslanjajući se, pored ostalog, i na iskustva međunarodne akademske zajednice u uspostavljanju programa ženskih studija, ali pre svega na ozbiljnost i kritički odnos naših teoretičarki, značenja kategorija *feminizam*, *patrijarhat*, pojma *žene* – značenja svih ovih ključnih pitanja nisu se podrazumevala, već se o njima raspravljalo. To, s druge strane, nije značilo da struja sklonih ideologizaciji nije bilo, kao ni to da ih danas nema. Treba napomenuti i sledeće: kada su ovi programi uspostavljeni u institucijama visokoškolskog obrazovanja, to se najčešće dešavalo pod nazivom *studije roda*.

Okosnica programa, za koji smo naglašavali da je celovit obrazovni program, zapravo su bila predavanja. Jedan od osnovnih kriterijuma za izbor svih predavanja, ciklusa i kurseva bio je taj da je reč o sadržajima i pristupima kojih u mejnstrim, institucionalnim i zvaničnim programima nema.

U prvim fazama svoje istorije, devedesetih godina, predavanja Centra za ženske studije bila su disciplinarno organizovana, ali se ta forma nije mogla sasvim strogo i dosledno razviti jer su se predavanja u toku cele prve decenije postojanja Centra za ženske studije odvijala van institucija. Prema tome, ne može se strogo utvrditi kojoj se, od dve strategije razvitka ženskih studija (prema Kler Hemings), Centar za ženske studije priklonio.

Međutim, važno je istaći prednosti vaninstitucionalnog delovanja ženskih studija. Nezavisno od toga što je dugoročni strateški cilj bio institucionalizacija ženskih studija, i to u okviru slobodnog neakreditovanog programskog razvoja – što može zvučati kao protivrečnost u konceptualizaciji – prednost ovog programa bio je uzbudljiv, stvaralački pristup u njegovoj organizaciji. Putevi prenošenja tih znanja učesnicama i učesnicima naših programa, našim slušateljicama, studentkinjama, budućim političkim aktivistkinjama, budućim članicama akademske zajednice i/ili učesnicama institucionalnih preobražaja – ti putevi su bili jednostavni, oslobođeni neprobojnih, zamršenih, administrativnih procedura. Istovremeno – *nota bene* – i to upravo zbog stalno zastupljenog strateškog cilja institucionalizacije, na delu je bilo i naše (pomalo naivno) uverenje da će ozbiljnost, utemeljenost u strogo vođenim istraživanjima i

bogatstvo sadržaja u rezultatima biti osnovna preporuka da se sadržaji ženskih studija nađu *u sistemu* visokoškolskog obrazovanja.

Kao i mnogi drugi alternativni obrazovni programi, i ženske studije su sa sobom donele nove sadržaje i multidisciplinarne pristupe, ali i sasvim nov koncept visokog obrazovanja: umesto neupitnog autoriteta institucije i samih profesora, središnje mesto preuzimaju studentkinje i studenti. Ta promena predstavlja dodatni izazov za stariji predavački kadar, koji mora držati korak s potrebama i zahtevima novih generacija.

U tom smislu ženske i/ili rodne studije predstavljaju višestruku pretnju za tradicionalne sisteme visokog obrazovanja. Tokom čitave jedne decenije predstavljale su političku opoziciju snažnim nacionalističkim snagama, podrivale su retrogradne, autoritarne koncepte nastave, i konačno, bile su usmerene na razgradnju patrijarhalnih vrednosti.

Kada se to ima u vidu, naša strategija za legitimizaciju ženskih studija putem institucionalizacije nije imala velikih izgleda na uspeh. Zapravo, verovatnoća je bila tako mala da se činilo kako slobodno možemo staviti na stranu pitanje koje bi nas inače progonilo: da li bismo ulaskom u sistem s namerom (čitaj, iluzijom) da ga menjamo zapravo na kraju samo postale jedan njegov deo?

Međutim, imale smo saveznike i saveznice unutar akademske zajednice. Neke od naših predavačica bile su zaposlene na univerzitetu i u istraživačkim institutima, premda ne na rukovodećim pozicijama – naročito ne za vreme Miloševićevog režima. Od još većeg značaja bilo je to što je veliki broj onih kojima ženske studije nisu predstavljale naročit lični prioritet bio spreman da podrži njihovo uvođenje iz nekog drugog razloga, kao što je načelna podrška modernizaciji i unapređenju visokog školstva, ili naprosto zato što im je tako nalagao sopstveni akademski integritet. Posle oktobra 2000. godine, imale smo saveznike/ce čak i unutar etabliranog političkog sistema, iako je tu podršku, nažalost, potiralo delovanje tradicionalističkih, patrijarhalnih i često nacionalistički orijentisanih članova akademske zajednice. Usled svega toga, naš napredak je bio sporiji nego što smo želele.

Bilo je sasvim očigledno da sistem nije imao razloga da inkorporira ženske studije u svoje programe. Doživljavali su nas ako ne kao direktnu pretnju – onda kao iritantnu smetnju. Da bi Centar opstao kao nezavisan projekat, trebalo nam je još vremena – i dodatan period finansijske nezavisnosti od sistema.

U tom kontekstu, od ogromnog značaja bila je podrška međunarodne zajednice ženskih studija, kao i regionalno umrežavanje. Stanje na domaćem terenu bilo je razočaravajuće, ali to je kompenzovano međunarodnim priznanjem koje je stiglo od naših koleginica i kolega iz inostranstva i njihovim nastojanjima da nas prijateljski podrže i pruže nam utehu u mračnim vremenima...

Konačno, ako sagledamo uspešna iskustva u institucionalizaciji ženskih studija, ono što se otkriva jeste presudan značaj podrške domaćih feminističkih grupa. U slučaju Centra za ženske studije, odnos sa širom feminističkom zajednicom je kom-

pleksan i prošao je kroz različite faze. Da još jednom naglasim: naš Centar je zapravo i pokrenula feministička zajednica, i tokom prvih godina njegov rad odvijao se uz njenu podršku. Međutim, dolazilo bi do različitih tenzija. Jedan od sporova je iskr-savao kad bi se pokrenulo pitanje akademskih standarda i naročito kada bi neke od nas njihovo usvajanje artikulisale kao jedan od ciljeva Centra. Izražavana je sumnja da bi akademska orijentacija Centra mogla ispustiti iz vida feministički aktivizam te da stoga treba da bude ograničena i nadzirana. Takav stav dolazio je u konflikt s ide-jom o teoriji kao nezavisnoj od ideologije, čak i feminističke ideologije (pod pretpo-stavkom da bi feminizam uopšte odabrao da se artikuliše na takav način).

Drugi veoma značajan spor predstavljale su ponekad nejasno definisane pozicije pojedinih predstavnica ženskog aktivizma: iako je on nesumnjivo nosio feministički predznak, u pojedinim slučajevima bilo je naginjanja na stranu srpskog nacionali-zma... To je ponekad bilo i bolno (Duhaček 2004).

I najzad, i danas, kada se kod pojedinih predstavnica feminističkog pokreta ta-kođe javlja sumnjičavost, to dovodi u pitanje teorijsku i političku autonomiju ranjivog projekta ženskih studija, koji se i dalje nada bezrezervnoj podršci feminističkog akti-vizma.

3. Umesto zaključka

U drugoj deceniji rada Centra za ženske studije realizovan je naš strateški cilj – ne samo što su osnovni programski sadržaji akademskih disciplina ženskih studija institucionalizovani, dakle akreditovani na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, već su to bili upravo oni programi koje je Centar za ženske studije raz-vijao tokom svog prethodnog desetogodišnjeg rada.

Međutim, paralelno s uspehom u postizanju tog osnovnog strateškog cilja, bilo je povoda za ozbiljna preispitivanja i rasprave u kojima su neke među nama jasno artikulisale osnovna pitanja. Jedan od očiglednih problema bio je politički kontekst koji se javljao u institucionalnim okvirima i gotovo se nametao, jer kao deo (obra-zovnog) *sistema* nismo ni mogle biti izuzete iz društvenih okolnosti. Te okolnosti, koje su eufemistički obeležavane kao tranzicione, posle 2003. godine vodile su u re-gresiju, jer su to bile okolnosti održavanja kontinuiteta s politikama devedesetih godina. Tako je posle iskustava institucionalizacije koje smo sticale čitavu deceniju, a povodom dvadesetogodišnjice rada Centra za ženske studije, 2012. godine Jelisave-ta Blagojević napisala:

A onda je došlo vreme institucionalizacije. Trebalo je prirediti i prevesti obrazov-ne programe koji su sloveli za alternativne u okvire institucionalnih i visokoškolskih politika i obrazaca. (...) Počele smo da živimo jedno šizofreno iskustvo – istovremeno unutar i izvan institucija. To mesto (koje zapravo i nije mesto) omogućilo nam je sasvim

specifična iskustva i uvide. Jedan od takvih uvida, čini mi se, jeste i taj da nikada zapravo nismo imale prave sagovornike, one (...) koje je to što bi od nas čuli na bilo koji način obavezivalo... Od nas se uglavnom očekivalo da budemo tihe i diskretne, pune razumevanja. (...) Od ovoga smo se konačno i umorile. (Blagojević 2012: 16)

Naime, subverzivni potencijal ženskih studija, onaj uvid u „nemogućnost ženskih studija“ (Braun 2005) ostajao je na marginama zvaničnog obrazovnog sistema, a pretila je i opasnost da mi, uljuljkane uspehom time što smo se uključile u sistem visokoškolskog obrazovanja i institucionalizovale naše obrazovne sadržaje, i same izgubimo iz vida ono što je najznačajnije.

U jednoj od retkih savremenih socioloških studija i analitičkih razmatranja gde je tema značaj različitih društvenih pokreta u zemljama naslednicama Jugoslavije, kao upozorenje je, pored ostalog, navedeno i sledeće:

Centar [za ženske studije] je delovao kao obrazovna institucija nudeći programe u oblasti feminističke i rodne teorije, ali i kao nezavisna aktivistička grupa. U tom smislu je predstavljao važno mesto okupljanja, pa se postavlja pitanje da li je njegova uloga generatora novih ideja u aktuelnim okolnostima oslabljena odlukom da se pripoji beogradskom Fakultetu političkih nauka. (Bilić 2015, 88).

Da li smo imale pravo da pomislimo kako ćemo uopšte imati mogućnost da utičemo, pa možda čak i učestvujemo u transformaciji državnih institucija? Centar za ženske studije gradio je devedesetih svoj obrazovni, ali i svoj politički identitet, nasuprot institucionalnom sistemu obrazovanja. Ali da li je uopšte imalo smisla pretpostaviti da će posle 2000. godine, sa institucionalizacijom svojih obrazovnih sadržaja i programa, taj Centar, ulažući veliki napor, u jednom trenutku ipak učestvovati u transformisanju obrazovnih institucija? Ispostavilo se da je to zapravo postajala gotovo nemoguća misija.

Umesto zaključka, o radu Centra za ženske studije još uvek važi ono što je u ispisivanju istorije Centra i ranije zabeleženo:

[D]anas samo može konstatovati da se taj ogroman napor isuviše često nije priznao. Jedini način na koji danas na taj, ponekad i mučan proces možemo da gledamo jeste kao naš poklon, ali ne nekom apstraktnom sistemu (čitaj instituciji), nego konkretnim budućim generacijama koje ne moraju i ovoga puta sve na ovim prostorima da počinju iz početka. (Blagojević et al. 2012, 16)

Kad god gledam unazad na taj beskrajni izliv energije i često nevidljiv rad mnogih, ono što znači su neki od komentara koje su naše studentkinje napisale u svojim evaluacijama: „ovde možeš da naučiš o stvarima o kojima se drugde ne govori“, „poštuje se različitost mišljenja“, „postoji spremnost da se otvoreno govori, ali i da se sasluša“, „sve je otvoreno“. (Duhaček 1998, 496)

Literatura

- Arent, Hana (1995). „O autoritetu“. U: Hana Arent, *O slobodi i autoritetu*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“
- Bilić, Bojan (2015). *Borile smo se za vazduh. (Post)jugoslovenski antiratni aktivizam i njegovo nasleđe*. Zagreb: Documenta – centra za suočavanje s prošlošću, Kuća ljudskih prava Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Blagojević, Jelisaveta et al (2012). U: Dragana Popović (ur.) *Centar za ženske studije. 1992–2012*. Beograd: Centar za ženske studije
- Bloh, Ernst (1981). *Princip nada*. Zagreb: Naprijed
- Braidotti, Rosi (2002). „The Uses and Abuses of the Sex/Gender Distinction in European Feminist Practices“. In: Gabriella Griffin & Rosi Braidotti (ur.) *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*. London: Zed Books
- Brown, Wendy (2005). „The Impossibility of Women's Studies“. U: Wendy Brown, *Edgework. Critical Essays on Knowledge and Politics*. Princeton and Oxford: Princeton University Press
- Dojčinović-Nešić, Biljana i Dragana Popović, ur. (2002). *Centar za ženske studije. 1992/2002*. Beograd: Centar za ženske studije
- Duhaček, Daša (1998). „State of the Art. The Belgrade Women's Studies Centre“. U: *European Journal of Women's Studies*. London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage Publications
- Duhaček, Daša (2004). „The Belgrade Women's Studies Centre – The Next Stage“. U: Rosi Braidotti, Edyta Just & Marise Mensink (ur.) *The Making of Women's Studies*. Volume V, Utrecht: ATHENA. Advanced Thematic Network in European Women's Studies
- Grewal, Inderpal and Caren Kaplan, ur. (2006). *An Introduction to Women's Studies. Gender in a Transnational World*. New York: McGraw Hill
- Hemmings, Clare (2006). „The Life and Times of Academic Feminism“. U: Kathy Davis, Mary Evans, Judith Lorber, (ur.) *Handbook of Gender and Women's Studies*. London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage Publications
- Lapovsky Kennedy, Elizabeth and Agatha Beins ur. (2005). *Women's Studies for the Future. Foundations, Interrogations, Politics*. New Brunswick, New Jersey and London: Rutgers University Press
- Pereira, Maria do Mar (2018). „The Institutionalisation of Gender Studies and the New Academic Governance: Longstanding Patterns and Emerging Paradoxes“. U: Heike Kahlert (ur.) *Gender Studies and the New Academic Governance. Global Challenges, Glocal Dynamics and Local Impacts*. Wiesbaden: Springer VS
- Popović, Dragana ur. (2012). *Centar za ženske studije. 1992–2012*. Beograd: Centar za ženske studije
- Trgovčević, Ljubinka (2003). *Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*. Beograd: JP Službeni glasnik i Istorijski institut

JAVNI I SKRIVENI KURIKULUMI RODNIH STUDIJA U SRBIJI (1978–2018) I NJIHOVO INTEGRISANJE U SISTEM VISOKOG OBRAZOVANJA

Abstract: The paper discusses several selected aspects of (overt and hidden) curricula of women's/gender studies within the higher education system in Serbia in the historical interpretive context within which they were constructed. Several different types of empirical data have been used in the analysis: official national and international documents relevant to the period and the subject covered by the research, different legal documents and documents that belong to secondary legislation, and (c) diverse theoretical deliberations and interpretations related to discussions within the framework of narrower professional circles of gender theorists and feminist activists. Based on these different types of data, and using the method of critical discourse analysis, the paper charts three different historical periods in which significant reform interventions have been carried out in the field of university teaching of gender studies that correlate with significant changes within: (1) the women's movement, (2) internal university circumstances, and (3) certain reform activities in the field of higher education. The dynamics of these three social actors – the women's movement, the university, and the state – has shaped the pathway that has been following: (1) various initiatives of penetrating women's/gender studies into the higher education system, and (2) the existing boundaries of certain sciences, through three phases: (a) raising awareness of the importance of gender studies, (b) institutionalisation, and (c) Bologna expansion and standardisation.

Keywords: gender studies, overt curriculum, hidden curriculum, higher education

Polazeći od jedne od mogućih definicija rodni studija kao studija koje „obuhvataju multi/interdisciplinarni pristup različitim temama iz oblasti društvenih nauka, humanističkih disciplina, umetnosti, prirodnih nauka, i time značajno utiču na osavremenjivanje univerzitetskih programa“ (Petrušić i Konstantinović Vilić 2012, 1), rad nastoji da na osnovu javno dostupnih¹ izvora rekonstruiše osnovne koordinate

¹ Pod javno dostupnim podrazumevamo da su izvori publikovani bilo u štampanom bilo u elektronskom obliku, od kojih su neki deo fondusa javno dostupnih arhiva.

javnih i skrivenih kurikuluma² koji su oblikovali proces uspostavljanja rodnih studija kao vaninstitucionalnog i univerzitetskog obrazovnog programa u Srbiji. Analiza se oslanja na nekoliko različitih vrsta empirijskih podataka: (a) zvanične državne dokumenate koji su relevantni za period i temu koje pokriva ovo istraživanje, ali i brojne međunarodne dokumenate kojima je sugerisan odnosno podstican rad pojedinačnih nacionalnih država u polju promovisanja rodne ravnopravnosti, (b) različite zakonske i podzakonske akte kojima je regulisano polje visokog obrazovanja i preciznije naučna disciplina ženskih/rodnih studija u različitim istorijskim periodima koje pokriva ova analiza, i (c) raznolike arhivske građe, u vidu objavljenih knjiga, tekstova, polemika i svedočenja, ali i programa određenih skupova, silabusa kurseva i tome slično, vezanih za viđenje istorije i daljeg razvoja rodnih studija unutar užih strukovnih krugova teoretičarki i teoretičara rodnosti i feminističkih aktivistkinja. Na osnovu tih različitih vrsta podataka, a pomoću metodološkog postupka diskurzivne analize, rad mapira tri različita istorijska perioda u kojima su izvršene značajne reformske intervencije u polju vanuniverzitetske i univerzitetske nastave ženskih/rodnih studija koji se vezuju za značajne preokrete unutar: (1) ženskog pokreta, (2) unutrašnjih univerzitetskih prilika, i (3) određenih reformskih zahvata u polju visokog obrazovanja. Međudinamika ta tri društvena aktera – ženskog pokreta, univerziteta i države – oblikovala je i putanje koje su pratile: (1) različite inicijative ulaska ženskih/rodnih studija u sistem visokog obrazovanja, i (2) postojeće granice određenih nauka prolazeći kroz tri faze: (a) samopreispitivanja i rekonceptualizacije „ženskog pitanja“ kao političkog i društvenog pitanja, (b) institucionalizacije ženskih studija kao vanuniverzitetskog i univerzitetskog programa/kursa studija, i (c) proširivanje broja kurseva i programa iz oblasti rodnih studija i njihove standardizacije koji je bio neposredno potaknut donošenjem novog *Zakona o visokom obrazovanju* 2005. godine i reformom (kolokvijalno nazvanom „bolonjska reforma“) visokog školstva, koja je, bar u Republici Srbiji, iz njega proizašla. U radu će svaka od tih faza biti posebno razmatrana.

Prva faza: Počeci – samoobrazovanje i podizanje svesti

Uvođenje rodnih studija u sistem visokog obrazovanja na teritoriji Srbije imalo je zanimljiv i uzbudljiv put. Za razliku od većine postsocijalističkih zemalja centralne i istočne Evrope (Fraser 2011, 3, prema Zaharijević 2015, 73), unutar kojih je ovaj proces bio direktno i/ili indirektno potaknut različitim transformacijama socijalističkog društveno-ekonomskog uređenja i potom različitim međunarodnim doku-

² U radu će pojam skrivenog kurikuluma biti tematizovan na način kako je to učinjeno u knjizi *Javni i skriveni kurikulumi srednjoškolske nastave sociologije: Obrazovne reforme u Srbiji (1960–2006)*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu (Jarić 2014).

mentima donošenim u periodu posle pada Berlinskog zida, u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji, u kojoj se feministička zajednica konstituisala još krajem sedamdesetih godina dvadesetog veka, ovaj proces odvijao se na posve autentičan način. O tome svedoči i jedna od protagonistkinja tih feminističkih zbivanja, psihološkinja Lepa Mladenović, u svom tekstu „Počeci feminizma – Ženski pokret u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani“: „Naučni radovi na sociološkim i antropološkim međunarodnim seminarima bili su podsticaji za komuniciranje između naučnica koje su izučavale dimenzije diskriminacije žena: Silva Mežnarić, Blaženka Despot, Anđelka Milić...“³. Kumulativni efekat tih individualnih naučnih praksi istraživačica i teoretičarki društvene realnosti i njihova međusobna komunikacija rezultirali su već krajem sedamdesetih godina prošlog veka stvaranjem feminističke zajednice čiji je trenutak konačnog konstituisanja obeležen i materijalizovan organizovanjem i održavanjem sada već čuvenog skupa/međunarodnog seminara u Studentskom kulturnom centru u Beogradu pod nazivom: „Drug-ca Žena. Žensko pitanje – novi pristup“.⁴ (dalje u tekstu „Drug-ca“), 27–30. oktobar 1978. godine.

Posmatrano kroz istorijsku perspektivu, značaj tog skupa ogleda se u prepoznavanju elemenata drugačijeg zajedničkog iskustva, pre svega jedne generacije stručnjakinja odraslih i socijalizovanih unutar samoupravnog socijalizma, koje su osetile potrebu da to iskustvo osveste, razumeju, istraže i imenuju, ali i artikulišu različitost tog iskustva u odnosu na dominantni socijalistički diskurs bavljenja „ženskim pitanjem“. Na talasu te želje, istoričarka umetnosti Dunja Blažević i sociološkinja Žarana Papić organizuju seminar „Drug-ca“ (videti još i: Milić 2001, 56; Turai 2012, 199–200). Centralna tema seminara bila je razmatranje ovog, pre svega ženskog iskustva i njegovog kontekstualizovanje unutar šireg društvenog i kulturnog konteksta. U tom smislu, i rad seminara bio je strukturisan u dve sekcije: (a) *Žena – kapitalizam – društveni preobražaj* i (b) *Žena – kultura*, dok je sam skup okončan okruglim stolom na temu: *Položaj žene u samoupravnom socijalističkom društvu*. Stručnjakinje iz različitih oblasti koje su u periodu koji je prethodio ovom događaju otkrivale prećutkivane aspekte ženske egzistencije i prostore za rekonceptualizaciju postojećih granica naučnih disciplina unutar kojih su obrazovane, kao i mogućnosti za artikulaciju novih rodno osvešćenih znanja unutar uskih krugova sopstvenih disciplina, na ovom skupu razmenjivale su ove svoje uvide sa onima s kojima su delile prostore sličnih i/ili istih osećajnih maglina (Maffesoli 1996, 72–78). U tom smislu, taj skup, kako konstatuje Milić, „iako je (...) bio više promotivnog nego teorijskog karaktera (...) imao je daleko-sežne posledice za uspostavljanje prvih klica feminističke svesti i prakse kod mladih

³ Mladenović, L. <https://www.womenngo.org.rs/zenski-pokret/istorija-zenskog-pokreta/217-poceci-feminizma-zenski-pokret-u-beogradu-zagrebu-ljubljani>

⁴ Videti više na: <https://www.arhivaskc.org.rs/hronografije-programa/velike-manifestacije/5840-drug-ca-zena-zensko-pitanje-novi-pristup-27-30-oktobar-1978.html>.

obrazovanih žena studentkinja i univerzitetskih kadrova u Beogradu i Srbiji“ (Milić 2011, 56). Tako je ovo specifično, do tada socijalno nedovoljno vidljivo rodno iskustvo stručnjakinja, teoretičarki i istraživačica socijalne realnosti, ali i žena uopšte, posredstvom ove socijalne intervencije u vidu skupa, postalo svedočanstvo i „dokazni materijal o postojanju drugosti“ (Skot 2006). Narativni fragmenti te realnosti koji su bili predmet diskusija posredstvom ove razmene ideja postali su artefakti o „činjeničnoj prirodi razlike“ (Skot 2006) u jednom istorijskom trenutku, koja samim tim što je imenovana i opisana otvara mogućnost za sopstveno integrisanje u širi društveni i uži akademski kontekst iz kojih je, različitim strategijama ignorisanja, omalovažavanja i isključivanja koje su primenjivane u odnosu na uvođenje rodne optike u korpus zvaničnih akademskih znanja o društvenim pojavama i procesima bila sistematski brisana. Osveščivanje tog strukturnog sazajnog problema bilo je presudno za konstituisanje i potonji razvoj feminističke zajednice u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji, jer, kako Skot konstatuje, „prepoznavanje svedočanstva (uvek – prim. aut.) zavisi od toga da li postoji potencijalna naracija u koju se ono uklapa“ (Skot 2006). U tom smislu, skup „Drug-ca“ uspeo je da difuznu uniju nastalu u jednom trenutku socijalne egzaltacije „susreta umova“ radoznalih istraživačica socijalne realnosti pretoči u naraciju koja je ponudila novi okvir za razumevanje ovog mnoštva različitih suprasingularnih ili supraindividualnih iskustvenih realnosti (Maffesoli 1996, 74-75), koje se nisu uklapale u postojeće hegemonie akademske, disciplinske i/ili političke metanarative. Jer, kako svedoči Milić:

„Naša (jugoslovenska – prim. aut.) javnost je teme porodice i žena smatrala još uvek kao stvar intime i privatnosti pojedinaca, pa su neki čak smatrali neukusom ako bi neko u javnom diskursu pokretao ta pitanja. Po mom mišljenju, ta konferencija⁵ je imala prekretni značaj za domaću situaciju jer je pokazala da se o tim pitanjima sme i mora javno raspravljati i da žene imaju pravo da postavljaju pitanje svog položaja kao ravnopravni društveni akteri“ (iz intervju sa Anđelkom Milić u: Sekulić 2012, 787).

Taj spoznajni uvid „bio je početna inspiracija za stvaranje prvih feminističkih grupa u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu“ (Vušković i Trivunac 1998, 47), koje su, kao svoj osnovni zadatak, percipirale upravo razumevanje, istraživanje i kontekstualizovanje ove razlike, koja je bila ključni element za razumevanje socijalne specifičnosti ženskog iskustva unutar samoupravnog socijalizma, ali i promenu nezadovoljavajućeg društvenog položaja žena. Na tom talasu u Beogradu se osniva feministička istraživačka grupa „Žena i društvo“, čije su članice na različite načine nastojale da preispitaju mnogobrojne (društvene, kulturne, lične, političke, estetske, etičke...) aspekte društvenog položaja žena i ta znanja kroz međusobnu razmenu konstituišu kao jednu novu naraciju u koju bi bilo moguće uklopiti vlastita iskustva. O tome svedoči i sledeće prisećanje dve članice ove grupe:

⁵ Misli se na skup „Drug-ca Žena. Žensko pitanje – novi pristup“ (prim. aut.).

„Dogovorile smo se da naš rad usmerimo ka samoosvešćivanju i da definišemo probleme kroz grupni rad. Želele smo da izbegnemo bilo kakvo institucionalizovanje i uspostavljanje hijerarhije jer su se loše strane takvog oblika već videle u Zagrebu, gde su feministkinje i feministi bili zvanično registrovani pri Sociološkom društvu, pa su prema tome imali predsednicu, tajnice itd. Dakle, naša grupa je bila anarhična u najboljem smislu i veoma demokratska.“ (Vušković i Trivunac 1998, 47)

Zato i ne čudi što Anđelka Milić aktivnosti koje su se odvijale unutar tih prvih feminističkih grupa interpretira kao začetke budućih rodni studija:

„Otada se već može govoriti o manje-više organizovanim feminističkim aktivnostima koje imaju različite namere i ciljeve – *obrazovanje i samoobrazovanje* (podvukla I. J.), širenje feminističkih ideja, pripremanje i organizovanje prvih feminističkih akcija i organizacija, te *razvijanje teorijsko-istraživačke prakse* (podvukla I. J.) u okviru univerziteta i van njega, a u cilju stvaranja novog univerzitetskog kadra koji će biti nosilac feminističkih aktivnosti i ciljeva.“ (Milić 2011, 56–57)

Ta faza samootkrivanja, diskurzivne senzibilizacije stručnjakinja za posmatranje i istraživanje društvene realnosti kroz rodnu optiku i pomeranja interpretativnih granica konkretnih disciplina (pre svega onih koje pripadaju polju društveno-humanističkih nauka) simbolično se okončava još jednim velikim projektom feminističke zajednice – osnivanjem Centra za ženske studije i istraživanja (dalje u tekstu Centar) 1993. godine u Beogradu. Iako je Centar formalno pravno registrovan 1993. godine kao udruženje građana, on je realno osnovan „u proleće 1991. godine“ na inicijativu „beogradske feminističke grupe ‘Žena i društvo’“ (Dojčinović Nešić 1998, 209). Program „prvog tečaja“ ženskih studija sačinjen je po ugledu na slične programe u inostranstvu. Nastavu u okviru tog programa držalo je pet predavačica⁶ tokom jednog semestra od marta do juna 1992. Osnivanjem tog Centra zaokružen je prvi deo važnog procesa čiju su putanju trasirale jugoslovenske feministkinje drugog talasa. On je proizvod višedecenijskog promišljanja zajednice feministkinja koje su udruženim intelektualnim i aktivističkim praksama ponovo otvorile „žensko pitanje“ unutar jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog društva i kvalitativno ga rekonceptualizovale verujući da je samo tako moguće doprineti razvoju društva. U tom smislu ne čudi što su istaknutu ulogu u tom procesu imale sociološkinje koje su kao članice profesionalne zajednice sociologa na primeru vlastite struke naučile da teorijski artikulisana i javno iskazana potreba struke može delotvorno izmeniti politički nametnuta interpretativna ograničenja.⁷ Isti recept samo nekoliko decenija kasnije primenile su i socio-

⁶ Sociološkinje i profesorke na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu Anđelka Milić, Marina Blagojević i Žarana Papić, psihološkinja i feministička aktivistkinja Lepa Mladenović i filozofkinja Daša Duhaček.

⁷ U slučaju sociologije to se i dogodilo na Bledskom savetovanju sociologa 1960. godine, kada je komplikovani sukob između zagovornika istorijskog materijalizma i onih koji su nastojali da oslobode

loškinje druge generacije, koje su u sociološku zajednicu iskoračile nakon ovog, za razvoj jugoslovenske sociologije važnog istorijskog trenutka.

Trenutak osnivanja Centra je trenutak u kome je unutar feminističke zajednice sazrela svest da je stečene uvide neophodno preneti na sledeću generaciju. Zato Centar nastaje kao inicijativa „blisko povezana sa aktivističkim ženskim grupama“ (Dojčinović Nešić 1998, 211) i tako funkcioniše izvesno vreme, do prvih konceptualnih sukoba i tenzija (ibid).

Druga faza: Institucionalizacija – širenje uticaja feminističkih ideja

Nedugo pošto je počeo sa radom, Centar se suočio s unutrašnjim tenzijama koje su, prema Dojčinović Nešić, imale veze sa „osnovnom koncepcijom Centra“, koja je bila obeležena „balansiranjem između aktivizma i teorije, ‘patrijarhalnog’ znanja i feminističke teorije, patrijarhalne⁸ i feminističke metodologije i pedagogije“ (Dojčinović Nešić 1998, 211), kao i ključnim pitanjem „da li su ženske studije ‘škola’, visokoobrazovna ustanova ili aktivistička organizacija“ (Dojčinović Nešić 1998, 212). Nekada ujedinjena, feministička zajednica podelila se oko ovoga. Na osnovu dostupne arhivske građe, teško je rekonstruisati razmere i stvarne uzroke ovog sukoba.⁹ U nekim tekstovima moguće je naslutiti ko su bile neke od akterki tog sukoba, na primer u već citiranom tekstu iz 1998. godine Dojčinović Nešić u fusnoti konstatuje da je „u februaru 1998. godine ostavku na članstvo u savetu¹⁰ (Centra – prim. aut.) podnela Marina Blagojević“ (Dojčinović Nešić 1998, 210), ne navodeći razloge i okolnosti pod kojima se to dogodilo. Centar je sve do 1998. godine funkcionisao, istina u nešto izmenjenim okolnostima u odnosu na one koje su obeležile njegove eksperi-

sociologiju od stega ideoloških ograničenja u interpretiranju društvene realnosti, odabiru tema i istraživačkih metoda, materijalizovan u pitanju: „Da li postoji jedna sociologija ili dve sociologije (marksistička i građanska)?“ Sukob je razrešen u korist zajednice sociologa i sociologije kao nauke koja svoje teorijske uvide gradi na onim empirijskim, a ne ideološkim (pred)postavkama (videti više u Jarić 2014).

⁸ Ovde se najverovatnije misli na pozitivističku metodologiju. – Prim. aut.

⁹ Zanimljiv je argument koji navodi Zaharijević koji se tiče *prijateljske politike ćutanja*. Naime, autorka navodi da je „za (...) ženski mirovni aktivizam karakteristična politika ženske solidarnosti i poverenja, proizišla iz praksi feminističkih grupa za podizanje svesti, u jednakoj meri u kojoj su to i slična politička i ideološka polazišta. Pored činjenice da su osnivačice prvih feminističkih grupa u Srbiji delile feministička uverenja i da su se bar načelno protivile ratu, važno je istaći i to da je upravo prijateljstvo ponekad podsticalo žene da u grupe uđu i da u njima ostanu. Utoliko, i kada je dolazilo do raskola u političkim stavovima i, konsekvntno tome, do napuštanja grupa, prijateljska politika ćutanja je ostajala na snazi“ (Zaharijević 2007, 85-86).

¹⁰ Prvobitno, članice Saveta su bile: Sonja Drljević, Daša Duhaček, Lepa Mladenović, Žarana Papić i Marina Blagojević. Naknadno su u Savet ušle i Jasmina Lukić, Zorica Mršević i Biljana Dojčinović Nešić (Dojčinović Nešić 1998, 210)

mentalne i avanturističke početke,¹¹ kada je integralni deo njegove obrazovne strategije i šire civilne misije bio i radikalni pokušaj restrukturisanja odnosa moći i između polaznica/ka tečaja i predavačica.

Tokom tog ne naročito dugog postojanja Centra, Savet je bio kolektivno telo koje je njime upravljalo. Sve krupne odluke u vezi s radom Centra donošene su samo ako su bile jednoglasne. Sam Savet se sastojao od osam članica. Članice Saveta Centra definisale su osnovne pravce njegovih budućih aktivnosti:

„Za budućnost smo odredile nekoliko osnovnih zadataka:

Da se ženske studije kao akademski program integrišu u programe univerziteta; da se priznaju nezavisni centri za ženske studije i njihovi sertifikati u okviru zvaničnog obrazovnog sistema; da izgradimo širu mrežu grupa za ženske studije u zemlji, da dalje razvijamo istraživačke projekte u raznim disciplinama i da podržavamo izdavanje knjiga i časopisa iz oblasti ženskih studija i feminizma.“ (Dojčinović Nešić 1998, 213–214)

Međutim, do 1998. godine unutrašnje tenzije toliko su narasle da je, kako Zaharijević kaže, neminovno došlo „do pregrupisanja žena“ (Zaharijević 2007, 90) i cepanja Centra na Centar za ženske studije i istraživanja roda i Asocijaciju za žensku inicijativu (skraćeno AŽIN):

„Do 1998. godine, Centar je prolazio kroz različite faze razvoja: broj i diverzitet tema se umnožavao, kao i predavačice i polaznice koje su sa Centrom saradivale. Centar je tokom devedesetih iznutra nagrizalo nekoliko ozbiljnih problema: pitanje njegovog opstanka kao vaninstitucionalne akademske organizacije, pitanje da li je njegova uloga distribucija znanja (kakvog i u kojoj meri, kada postoji univerzitetska forma ženskih studija na Filozofskom fakultetu) i/ili da bude rasadnik aktivistkinja, što se svodi na stoletno pitanje odnosa između prakse i teorije, i mogućnosti jedne alternativne obrazovne institucije da odgovori na sve potrebe koje taj odnos nalaže. Stalni naponi da se ne zapadne u akademsku idiosinkratičnost, da se ne pretvara da feminizam može živeti s one strane okolnosti u koje je bačen, odnosno da se definiše *politika lokacije osoba koje su Centar održavale u životu* (podvukla I. J.), morali su dovesti do ponovnog preispitivanja njihovih ‘antiratnih, pacifističkih i humanitarnih aktivnosti’. Nastanak Centra za ženske studije i istraživanja roda i, konsekventno tome, AŽIN-a i nekih drugih inicijativa, ponovo je, 1998. godine, doveo do pregrupisanja žena u odnosu na to kako su se određivale prema slavnom stavu Virdžinije Vulf¹² (Virginia Woolf).“ (Zaharijević 2007, 90)

¹¹ Tako na primer iz knjige Miškovske Kajevske saznajemo da je 1992. godine tokom prvog tečaja ženskih studija „svaka feministkinja koja je bila predavačica na ovom prvom programu bila je (...) istovremeno i studentkinja, tj. učesnica na predavanjima drugih predavačica. Ovo je sprovedeno kao forma samoobrazovanja i razmene znanja, pošto su različite feministkinje imale različite ekspertize.“ (Miškovska Kajevska 2014, 154)

¹² Misli se na stav: „Kao žena nemam zemlju... Za mene kao ženu zemlja je celi svet“ (prim. aut.).

Iako, kao što je već pomenuto, među dostupnim izvorima nema mnogo podataka o detaljima ovog sukoba u novijim studijama koje su uključivale veći broj sago-vornica i njihova svedočanstva, poput studije Miškovske Kajevske iz 2014. godine, eksplicitno se navode neki od mogućih razloga razlaza. Autorka Miškovska Kajevska navodi tri moguća razloga ne opredeljujući se ni za jedan kao presudan: (a) prvi razlog koji navodi jesu „(...) neslaganja između dve inicijatorke (programa rodnih studija – prim. aut.) u njihovom pozicioniranju u pogledu stepena odgovornosti Srbije za ratove i ratne zločine“ (Miškovska Kajevska 2014, 154–155),¹³ (b) „različite preferencije te dve feministkinje u vezi sa funkcionisanjem (rodnih studija – prim. aut.) unutar ili izvan akademije (razlika između akademskog i aktivističkog pristupa)“ (Miškovska Kajevska 2014, 155)¹⁴, i (c) „promena izazvana uvođenjem donatora (kao aktera – prim. aut.) koja je vodila promeni od više demokratske kolektivne koordinacije u obliku Saveta ka hijerarhijski ustrojenoj koordinaciji jedne osobe koja je povećala mogućnosti zloupotrebe vlasti“ (Miškovska Kajevska 2014, 155).

Paralelno sa tim sukobom,¹⁵ a u skladu sa „osnovnim zadacima“ koje su članice Saveta Centra definisale, odvijao se proces integrisanja ženskih studija u postojeće univerzitetske studijske programe, koji se, prema rečima jedne od akterki, odvijao praćen odsustvom podrške Centra: „Centar za ženske studije koji je već bio oformljen i na kome su već predavale predavačice sa BU nije u suštini podržao inicijativu otvaranja ženskih studija na BU, niti je u kasnijem periodu iskazivao podršku.“ (Blagojević 1998a, 223)

To odsustvo *feminističke solidarnosti* koja je bila vezivno tkivo i pokretač feminističkih inicijativa u prethodnom periodu jeste prvi znak prelaska u drugu fazu, koja je bila fokusirana na proširivanje kruga onih koji su participirali u aktivnostima

¹³ Ovo na primer posebno naglašava i Zaharijević u svom tekstu „Feminizam i pacifizam u Srbiji, pitanje odgovornosti“ iz 2007. godine (Zaharijević 2007, 90–91) pozivajući se na tekst jedne od protagonistkinja ovog sukoba Daše Duhaček, „Belgrade Women’s Studies Center“, na veb-stranici Women’s/Gender Studies Association of Countries in Transition: <http://www.zenskkestudie.edu.yu/wgsact/e-library/e-lib0008.html>

¹⁴ Milić na primer uočava da u periodu prve polovine 1990-ih godina „počinje da se uobličava diferencijacija između žena koje pripadaju feminističkom krugu, ali koje svoje delovanje nastoje da vežu za intelektualno-obrazovni rad u univerzitetskoj sredini kojoj pripadaju, i ostalih žena, koje ne pripadaju akademskoj sredini i koje svoja interesovanja, ali i metode delovanja, na neki način suprotstavljaju akademskim načelima“. Prema njenom mišljenju, „u kasnijem periodu ova će se razlika zaoštriti, postavši glavna smetnja razvoju jedinstvenih ženskih studija na Beogradskom univerzitetu“. (Milić 2011, 59)

¹⁵ Na ovom mestu namerno izbegavam da ga bliže odredim kao konceptijski (poput Dojčinović Nešić 1998), politički (poput Zaharijević 2007) ili kao borbu za moć da se autonomno raspolaze resursima Centra (treći razlog koji navodi Miškovska Kajevska 2014), jer verujem da su svi ovi elementi u različitim razmerama bili prisutni u njemu i da je bez dubljeg istraživanja dinamike ovog konflikta, međusobnih odnosa pojedinih akterki i situiranja samog konflikta i njegovih protagonistkinja u širi društveni i politički, i uži kontekst feminističke zajednice, teško proceniti stvarni uticaj pojedinih elemenata.

ženskog pokreta. Tako na primer Anđelka Milić tu fazu imenuje kao proces „deme-tropolizacije ženskog pokreta“, tj. „određene vrste deelitizacije“ (Milić 2011, 61), tokom koje se on transformiše na način da se ne oslanja više samo na univerzitetski obrazovane žene, što je bio slučaj u prethodnoj fazi. Na talasu ovog procesa proširivanja i „deelitizacije“ ženskog pokreta osnovan je i sam Centar, pokrenut program ženskih studija i formulisani budući zadaci, od kojih se jedan odnosio na integrisanje ženskih studija kao akademskog programa u programe univerziteta i širenje uticaja feminističkih ideja.

Prvi korak u tom pravcu uvođenja rodni studija u univerzitetsku nastavu učinjen je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Inicijativa je potekla sa Odeljenja za sociologiju, na kome su bile zaposlene Anđelka Milić, Marina Blagojević i Žarana Papić, tadašnje predavačice u Centru, od kojih su dve (Blagojević i Papić) bile i njegove osnivačice. U ovoj fazi, čiji početak korespondira sa prestankom postojanja nekadašnje zajedničke države, transformacijom samoupravnog socijalističkog društvenog uređenja u neku vrstu liberalnog kapitalizma, i promenom do tada važećeg pravnog okvira kojim su se regulisale aktivnosti na univerzitetu,¹⁶ važna tema postaju i međunarodni dokumenti,¹⁷ koji postaju novi okvir na koji se oslanjaju različite feminističke inicijative, pa tako i inicijatorke programa rodni studija na univerzitetu. Ipak, fluktuirajući pravni okvir bio je samo jedan od izazova sa kojima su se suočile ove pionirke:

„Tada smo i nas tri pokrenule inicijativu, napisala sam predlog i preuzela sam da vodim celu proceduru uključivanja predmeta u univerzitetski kurikulum kroz univerzitetska tela. Prema prvoj zamisli, to je trebalo da bude opšteobrazovni izborni kurs u ponudi za sve studijske grupe na Fakultetu. Smatralo se da nema razloga da se predmet predaje samo na odeljenju za sociologiju, budući da su studije roda od početka konstituisane kao interdisciplinarno polje proučavanja. (...) Procedura je bila prilično rigidna i zahtevala je da se sva odeljenja slože sa ovim predlogom da bi on bio usvojen. Međutim, ispostavilo se da su četiri odeljenja bila protiv toga – psihologija, antropologija, filozofija i istorija. Recimo, psiholozi su kao obrazloženje naveli da to već proučavaju u okviru svojih predmeta. Teza je takođe bila da je to previše ekstravagantno i da nije za studente. Tako je ova ideja propala. Naš novi predlog se odnosio na to da to bude izborni predmet samo za studente Sociologije, što je već bilo prihvaćeno. Međutim, interni dogovor je omogućavao da predmet slušaju i da ga polažu i studenti sa grupa

¹⁶ *Zakon o univerzitetu* menjan je u više navrata u ovom periodu 1990. godine (*Zakon o Univerzitetu*, koji je usvojen 26. januara 1990. godine), 1992. godine (*Zakon o Univerzitetu*, usvojen 7. avgusta 1992. godine), 1998. godine (*Zakon o univerzitetu*, usvojen 28. maja 1998. godine, poznatiji kao „Šešeljev zakon“) i 2002. godine (*Zakon o univerzitetu*, objavljen u *Službenom glasniku RS* br. 21/2002 od 23. 4. 2002. godine).

¹⁷ O kojim je dokumentima reč, videti više u: (Petrušić i Konstantinović Vilić 2012), (Jarić 2013) i (Petrušić i Vujadinović 2018).

koje su prethodno podržale predlog i da to bude opšteobrazovni predmet na nivou Fakulteta. I tako je to počelo. Sem sociologa, dolazili su studenti sa istorije umetnosti, čak ih je bilo i sa psihologije, samo su nas molili da ne kažemo njihovim profesorima. Studentima sa Klasičnih jezika ovaj predmet je bio veoma interesantan, s obzirom da je problem nevidljivosti žena davno uočen u antičkim studijama“ (iz intervjua sa Anđelkom Milić u: Sekulić 2012, 790–791).

„... predavačice na BU¹⁸ nisu imale podršku ni od strane svog univerzitetskog okruženja, ni od Centra za ženske studije, koji se veoma rano i veoma ambiciozno profilisao kao ‘alternativna visokoobrazovna institucija’.“ (Blagojević 1998a, 223)

Kao rezultat ovog angažmana, oslonjenog na „lični entuzijazam, autentični naučni interes i naučne motive“ (Blagojević 1998a, 223), te tri profesorke i teoretičarke rodnosti, Statutom Filozofskog fakulteta usvojenim 1993. godine, prvi put u istoriji Univerziteta u Beogradu uvode ženske/rodne studije u zvanični kurikulum kao izborni predmet na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Osvajanje ovog novog/univerzitetskog prostora kao prostora unutar koga je moguće organizovati nastavu iz polja rodni studija, koje i na simboličan način, i unutar društva Srbije, tim činom postaju legitimno naučno znanje koje se izučava na univerzitetu, delovalo je osnažujuće i na druge slične inicijative. Već 1997. godine osniva se Centar za ženske studije i istraživanja „Mileva Marić Ajnštajn“ u Novom Sadu zahvaljujući angažovanju profesorke Svenke Savić. Nešto kasnije, 2003. godine, osnivaju se i rodne studije na Univerzitetu u Novom Sadu (Milić 2011). Na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu 1997. godine uveden je kurs „Ženske studije“ (Petrušić i Konstantinović Vilić 2012, 37). „Od 1998. godine do 2002. godine program (ženskih studija – prim. aut.) je obuhvatio kurseve u saradnji sa Alternativnom akademskom obrazovnom mrežom (AAOM),¹⁹ da bi od 2001. godine nastavio rad u saradnji sa Fakultetom političkih nauka Univerziteta u Beogradu“²⁰ (Petrušić i Konstantinović Vilić 2012, 37). Dakle, od 2001. godine rodne studije postaju deo univerzitetskog kurikuluma i na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Za mnoge protagonistkinje ovog procesa institucionalizovanjem ženskih studija/studija roda i njihovim ulaženjem u univerzitetsko polje zatvara se drugi važan krug.

¹⁸ Univerzitetu u Beogradu – prim. aut.

¹⁹ Alternativna akademska obrazovna mreža (AAOM) nastala je septembra 1998. godine, kao odgovor dela akademske zajednice u Srbiji na represivni Zakon o univerzitetu, koji je Narodna skupština Republike Srbije donela u maju te godine. AAOM je asocijacija nevladinih i neprofitnih organizacija čija je osnovna delatnost poboljšanje kvaliteta i promocija društvenog značaja visokog obrazovanja u Srbiji. Cilj AAOM-a je da obezbedi dodatno i alternativno posle diplomsko obrazovanje (izvor: <https://www.yellowpages.rs/nevladine-organizacije-beograd/alternativna-akademska-obrazovna-mreza-aaom>).

²⁰ Na osnovu ovog izvoda iz teksta (Petrušić i Konstantinović Vilić 2012), nameće se zaključak da se u periodu 1997–2001. ipak nije radilo o oficijelnom univerzitetskom kursu, već o kursu koji je izvođen u okviru „alternativne obrazovne ustanove“, dakle izvan univerziteta.

Univerzitet/akademska zajednica kao mesto unutar koga je probuđena radoznalost i interesovanje za tu temu kod generacije feministkinja drugog talasa socijalizovanih unutar socijalističkog društvenog konteksta, koji ih je u dugom vremenskom periodu obeshrabrivao u pokušajima da inkorporiraju rodnu perspektivu u postojeće univerzitetske kurikulume, sa slomom zajedničke države je i sam kapitulirao otvarajući se ka novom pogledu na staru nauku/e. Tako u prvoj polovini devedesetih godina započinje proces vraćanja rodni studija u okrilje univerziteta, najpre Univerziteta u Beogradu, potom Univerziteta u Novom Sadu...

Treća faza: Borba za uspostavljanje standarda

Poslednja faza u razvoju univerzitetske nastave rodni studija, u kojoj se još uvek nalazimo, započinje donošenjem novog *Zakona o visokom obrazovanju* 2005. godine. Donošenje tog zakona bilo je direktno potaknuto priključivanjem Republike Srbije „bolonjskom procesu“, tj. procesu restrukturisanja šireg evropskog univerzitetskog prostora. Sam proces, u političkom smislu, iniciran je potpisivanjem *Sorbonske deklaracije*,²¹ koju su maja 1998. godine potpisali ministri prosvete Francuske, Nemačke, Velike Britanije i Italije. Deklaracija je upućivala na stvaranje jedinstvenog okvira evropskog visokog školstva u cilju olakšavanja nostrifikacije studija/diploma, mobilnosti studenata i nastavnika. Potpisivanjem tog dokumenta unutar političkog diskursa započinje proces strukturne transformacije tradicionalnog evropskog univerziteta „humboltovskog“ tipa.²² Iako je taj pravni dokument imao više formu saopštenja o namerama nego pravno obavezujući ton, već sledeće godine na sastanku evropskih ministara prosvete u Bolonji²³ postignut je dogovor o početku onoga što danas nazivamo „bolonjski proces“. Unutar javnog i političkog diskursa, taj proces je predstavljen kao opšti i obavezujući zakonski okvir koji uspostavlja koordinate novog željenog evropskog visokoškolskog obrazovnog sistema, koji se u vezi sa pitanjima obrazovanja

²¹ Videti prevod teksta *Sorbonske deklaracije* u: (Jarić 2010, 180–182).

²² Humboltovski univerzitet podrazumeva model visokog obrazovanja nastao u 19. veku koji je dobio ime po Vilhelmu fon Humboltu (Wilhelm von Humboldt), nemačkom/pruskom filozofu i lingvistu, koji je zagovarao model holističkog obrazovanja koje integriše istraživanje i studiranje, učenje opštih znanja i kultivisanje duha i karaktera. Taj model univerzitetskog obrazovanja podrazumeva i osnovne principe kojih se država mora pridržavati u odnosu na univerzitet. Obaveza države je da: „ima ‘dužnost pribaviti’ sredstva za obradu i razvitak znanosti; ... da ima glavni nadzor nad znanstvenim institutima, da je dužna (...) skrbiti se za to da sveučilištima osigura pogodne učitelje te da između sveučilišta s jedne strane i akademija i arhiva s druge strane dolazi do živahne razmjene i plodonosne konkurencije; i kao treće, država mora biti svjesna da ona povrh toga na području znanosti ne može ništa učiniti.“ (Leissmann 2008, 102). Sveobuhvatan proces „bolonjske“ reforme visokog školstva, na izvestan način, dovodi u pitanje ove humboltovske postavke tragajući za novim rešenjima u izmenjenom proširenom (užem i širem) regionalnom kontekstu.

²³ Videti prevod teksta *Bolonjske deklaracije* u: (Jarić 2010, 183–186).

izjednačuje sa automatskim ukidanjem velikog broja nacionalno-državnih kompetencija, uspostavljajući opšte koordinate koje bi trebalo da olakšaju procese *standardizacije* različitih aspekata visokog školstva. U Srbiji su te namere materijalizovane donošenjem novog Zakona o univerzitetu 2005. godine (dalje u tekstu Zakon), kojim su postavljene nove koordinate, unutar kojih će se restrukturisati sektor visokog obrazovanja u godinama koje su sledile. Novi Zakon propisao je petogodišnje akreditacione cikluse visokoškolskih studijskih programa, podelu kurseva na obavezne i izborne, što je unelo novu dinamiku u univerzitetski život. Te izmene su u praksi omogućile češće promene kurseva u okviru studijskih programa, naročito onih izbornih, što je otvorilo nove mogućnosti za uvođenje sadržaja iz domena rodnih studija u univerzitetsku nastavu.

Do sada na teritoriji Srbije nije sprovedeno nijedno sistematsko istraživanje zastupljenosti kako: (a) kurseva rodnih studija tako ni (b) rodnih tema unutar kurikuluma ostalih kurseva u postojećim akreditovanim visokoškolskim kurikulumima, ili pak (c) načina na koji postojeći akreditovani univerzitetski kurikulumi studijskih programa tretiraju rodne teme, u smislu njihove zastupljenosti i selekcije tema koje su u kurikulumima prisutne. Posledično, teško je proceniti realno stanje na terenu. Jedini pokušaj tog tipa je istraživanje autorki Jelene Čeriman, Sanje Milutinović Bojanić i Gazele Pudar (Čeriman i dr. 2011). U tom istraživanju autorke na empirijskom materijalu prikupljenom uz pomoć intervjua sa zaposlenima na fakultetima iz oblasti društveno-humanističkih nauka na tri državna univerziteta (Univerziteta u Beogradu, Univerziteta u Novom Sadu i Univerziteta u Nišu), ekspertima koji se bave obrazovanjem i zaposlenima u vladinim institucijama (Čeriman i dr. 2011, 185) nastoje da rekonstruišu zastupljenost tema u vezi sa rodnom unutar postojećih visokoškolskih kurikuluma na društveno-humanističkim fakultetima. Iako je ovo hvale vredan pokušaj rekonstruisanja aktuelnog stanja nakon implementacije sveobuhvatne „bolonjske“ reforme visokog školstva, on, zbog empirijskih podataka na kojima se zasniva analiza, ostaje samo fragmentaran jer je zasnovan na percepcijama ispitanika, koje iz različitih razloga mogu biti zakrivljene, i ne uključuje analizu zvaničnih kurikuluma (programa studija, silabusa kurseva i literature koja se koristi u nastavi i za polaganje kolokvijuma i ispita). Ipak, i ova fragmentarna slika pruža nam informaciju koja odgovara onome što je moguće saznati iz neformalnih kontakata sa kolegama sa različitih fakulteta Univerziteta u Beogradu, ali i drugih državnih i privatnih univerziteta na teritoriji Srbije, a na osnovu čega je moguće zaključiti da je broj kurseva koji se isključivo ili fragmentarno bave temama iz oblasti rodnih studija sve veći. Ipak, za neku konkretniju procenu bilo bi neophodno uraditi sveobuhvatnije ciljano istraživanje.

Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj, uz podršku Evropske unije, pokrenula je 2009. godine projekat „Jačanje uloge civilnog društva u kreiranju politika i praksi“, u okviru kojeg su bila predviđena sredstva za analizu visokoškolskih kurikuluma i njihovog odnosa prema temi rodne ravnopravnosti. To je bila jedna od

retkih šansi da se izvede sistemsko istraživanje koje bi pružilo uvid u aktuelno stanje i probleme u vezi sa zastupljenošću i/ili odsustvom sadržaja u vezi sa rodnom ravnopravnošću u univerzitetskim udžbenicima i kurikulumima. Nažalost, sam projekat je ugašen već posle prvog konkursnog kruga. U okviru projekta, u Srbiji je, u saradnji sa Upravom za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike, podržano samo jedno istraživanje. Rezultati tog istraživanja su publikovani pod naslovom: *Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*, koji su potpisale autorke: dr Jana Bačević, dr Jelisaveta Blagojević, dr Daša Duhaček (koordinatorka projekta), dr Tamara Džamonja Ignjatović, mr Martina Vukasović, dr Dragana Popović i mr Adriana Zaharijević. Dometi ovog 25 stranica dugog izveštaja su više nego skromni i ni na koji način nisu reprezentativni za temu koju bi izveštaj trebalo da pokrije. Naime, autorke su cilj svog istraživanja opisale kao: „*dubinsku analizu* (podvukla I. J.) rodne dimenzije odabranog obrazovnog materijala koji se koristi u visokoškolskim programima u Srbiji“ (Bačević i dr. 2010, 9). Taj „odabrani obrazovni materijal“ činili su „udžbenici (...) i priručnici, štampani i u elektronskoj formi, kao što su, na primer, veb-stranice“ (Bačević i dr. 2010, 11), koji se koriste na Univerzitetu u Beogradu kao najvećem u Srbiji. Sam uzorak je selektovan na neobičan način. Nije jasno na koji način odabrani kriterijumi²⁴ za selekciju uzorka obezbeđuju njegovu reprezentativnost, što obesmišljava i istraživanje sprovedeno na ovakvom *nereprezentativnom* uzorku! Iako najozbiljniji, ovo nije jedini problem u vezi sa ovim „istraživanjem“. Autorke istraživanje grade na pretpostavci „da treba odabrati obrazovni materijal iz onih oblasti kod kojih možemo očekivati najveći stepen rodne osetljivosti, dakle iz oblasti društvenih nauka i humanističkih disciplina kao što je, na primer, sociologija“ (Bačević i dr. 2010, 12). Iako se načelno slažem da je iz više različitih razloga, od kojih su oni istorijski povezani sa istorijom razvoja rodni studija kao naučne i univerzitetske discipline na ovim prostorima, o kojima je bilo reči i u ovom radu, zaista vodili istraživačice ka sociologiji kao nauci unutar koje su se prvo istraživačice iz oblasti rodni studija izborile za prostor unutar discipline, ne mogu a da ne izrazim čuđenje u odnosu na smelost autorki da učine ovakav izbor, jer nijedna članica tima²⁵ nije sociološkinja, dakle ne poseduje neophodne kompetencije za kurikularnu analizu socioloških sadržaja. To je, nažalost, očigledno i u tekstu „istraživanja“. Drugi projekti koji bi se bavili rodnom dimenzijom unutar visokoškolskih nastavnih kurikuluma u Srbiji nisu bili podržani u okviru ovog projekta UNDP-a, a sam projekat je uskoro i ugašen.

²⁴ „S obzirom na to da Univerzitet u Beogradu ima četiri grupacije fakulteta (društvenih i humanističkih nauka, prirodnih nauka, medicinskih nauka i tehničko-tehnoloških nauka), uzorak je trebalo da obuhvati materijal iz svake grupacije, i to iz socioloških disciplina“ (Bačević i dr. 2010, 11). Dalje u tekstu saopštava se koji su fakulteti odabrani bez dalje diskusije o tome zašto je *pripadnost „grupaciji“* kriterijum koji obezbeđuje reprezentativnost u odnosu na odabranu temu istraživanja.

²⁵ Istraživački tim se sastojao od jedne etnološkinje, tri filozofkinje, jedne psihološkinje, jedne astrofizičarke i jedne fizičarke.

U ovoj fazi razvoja univerzitetske nastave iz oblasti rodni studija, ključni zadatak u ovom trenutku defragmentisane zajednice feministkinja i teoretičarki rodnosti tiče se uspostavljanja određenih profesionalnih standarda u vezi sa: (a) minimalnim neophodnim obrazovnim kompetencijama koje su potrebne da bi neko mogao da predaje sadržaje iz oblasti rodni studija na univerzitetskom nivou, (b) ključnim kompetencijama koje moraju biti obrazovni (u smislu sadržaja) i saznanji (u smislu vrednosti) ishodi kurseva iz oblasti rodni studija, (c) minimalnim opštim standardima rodne osetljivosti koje svi akreditovani studijski programi na sva tri nivoa studija moraju da zadovolje, ali i (d) poštovanja etičkih standarda profesije u naučnom i istraživačkom radu, ukoliko želimo da na zadovoljavajući način zaokružimo i ovaj treći krug.

Zaključak

Intervencije u visokoškolskom obrazovnom sistemu bi trebalo da budu usmeravane s jedne strane kroz dekonstruisanje oblika *legitimnih znanja* koji učvršćuju postojeće disciplinske predrasude i rodne studije isključuju iz korpusa znanja koja se moraju naći unutar školskih kurikuluma, s druge strane kroz sistemsko podsticanje institucionalnih i vaninstitucionalnih praksi koje promovišu rodne studije, a sa treće strane kroz preoblikovanje stihijski kulturno determinisanih oblika ponašanja i diskurzivnih praksi pojedinačnih aktera, kako onih izvan zajednice teoretičarki i teoretičara rodnosti, koji perpetuiraju postojeću rodnu nesenzitivnost, tako i članica i članova zajednice koji se ne pridržavaju osnovnih profesionalnih standarda profesije i time narušavaju ugled struke. Jer, kako kaže Michael Apple, bez situiranja: (a) oblika legitimnih znanja, (b) škola kao institucija i (c) samih edukatora/ki unutar šireg konteksta veza i odnosa u kojima učestvuju (Apple 2012, 54) i koje uspostavljaju sa drugim društvenim akterima, procesima i strukturama, ni projekat kreiranja rodno senzitivnih univerzitetskih kurikuluma i rekonstruisanja visokoškolskog obrazovnog sistema na principima uvažavanja znanja iz oblasti rodni teorija neće biti moguće. A to je ono čemu težimo, zar ne?

Literatura

- Apple, Michel (2012). *Ideologija i kurikulum*, Edicija Reč, Fabrika knjiga, Beograd.
- Baćević, Jana, Blagojević, Jelisaveta, Duhaček, Daša, Džamonja Ignjatović, Tamara, Vukaso-
vić, Martina, Popović, Dragana, Zaharijević, Adriana (2010). *Analiza rodne dimenzije
u visokoškolskom obrazovnom materijalu*, Centar za studije roda i politike, Fakultet
političkih nauka, Univerzitet u Beogradu i UNDP, Beograd, dostupno na: [https://www.
rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2017-01/UNDP_SRB_Analiza_rodne_di-
menzije_u_visokoskolskom_obrazovnom_materijalu.pdf](https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2017-01/UNDP_SRB_Analiza_rodne_dimenzije_u_visokoskolskom_obrazovnom_materijalu.pdf)

- Blagojević, Marina (ur.) (1998). *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-ih godina*, Centar za ženske studije, komunikaciju i istraživanja, Beograd.
- Blagojević, Marina (1998a). „Ženske studije na Beogradskom univerzitetu“, u Blagojević, Marina (ur.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-ih godina*, Centar za ženske studije, komunikaciju i istraživanja, Beograd, str. 222–227.
- Ćeriman, Jelena, Milutinović Bojanić, Sanja i Pudar, Gazela (2011). „Serbia at the Crossroads: Gender Inclusiveness in Higher Education: Real or Just Wishful Thinking“, u Grunberg, Laura (ur.), *From Gender Studies to Gender IN Studies: Case Studies on Gender-Inclusive Curriculum in Higher Education*, UNESCO-CEPES, Bucharest, str. 185–207.
- Dojčinović Nešić, Biljana (1998). „Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju“, u Blagojević, Marina (ur.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-ih godina*, Centar za ženske studije, komunikaciju i istraživanja, Beograd, str. 207–221.
- Fraser, Nancy (2011). „Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije“, *Perspektive*, br. 2, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, str. 1–11.
- Jarić, Isidora (2014). *Javni i skriveni kurikulumi srednjoškolske nastave sociologije: Obrazovne reforme u Srbiji (1960–2006)*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
- Jarić, Isidora (ur.) (2010). *Bolonjska reforma visokog školstva u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i IP Filip Višnjić a. d, Beograd.
- Jarić, Vesna (2013). „Politička artikulacija projekta rodne ravnopravnosti“, u Jarić, Vesna i Jarić, Isidora, *Rodna ravnopravnost u srednjem stručnom obrazovanju: stavovi i uloga srednjoškolskih nastavnika/ica i stručnih saradnika/ica u unapređenju rodne ravnopravnosti*, GIZ, Beograd, str. 6–17.
- Maffesoli, Michel (1996). *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. London: SAGE Publication; New Delhi: Thousand Oaks.
- Milić, Anđelka (2011). „Feministički talasi, orijentacije i pokret u jugoslovenskom i srpskom društvu 20. veka“, u Milojević, Ivana i Markov, Slobodanka (ur.), *Uvod u rodne teorije*, Mediteran Publishing, Novi Sad, str. 51–64.
- Mladenović, Lepa: „Počeci feminizma – Ženski pokret u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani“, dostupno na: <https://www.womenngo.org.rs/zenski-pokret/istorija-zenskog-pokreta/217-poceci-feminizma-zenski-pokret-u-beogradu-zagrebu-ljubljani>
- Petrušić, Nevena i Vujadinović, Dragica (2018). „Od rodno slepog ka rodno inkluzivnom visokom obrazovanju u Srbiji: Akcioni planovi za urođnjavanje“, *Sociologija*, Vol. LX (2018), N° 1, str. 313–329.
- Petrušić, Nevena i Konstantinović Vilić, Slobodanka (2012). „Integrisanje studija roda u univerzitetski sistem obrazovanja“, *Zaštita ljudskih i manjinskih prava i evropskom pravnom prostoru*, godina LXII, str. 17–39.
- Sekulić, Nada (2012). „Osnivanje studija roda na Filozofskom fakultetu u Beogradu: Razgovor sa prof. Anđelkom Milić“, *Sociološki pregled – posebno izdanje*, broj, Beograd, str. 783–796, dostupno na: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:3449/bdef:Content/get>
- Skot, Džoan (2006). „Iskustvo“, u Batler, Džudit i Skot, Džoan (ur.), *Feministkinje teoretizuju političko*, Centar za ženske studije, Beograd, str. 39–57.
- Tešanović, Jasmina (2008). „Drug-ca žena, trideset godina kasnije“, dostupno na: <https://jasminatesanovic.wordpress.com/2008/11/01/drug-ca-zena-trideset-godina-kasnije/>

- Turai, Hedvig (2012). „Bojana Pejić on Gender and Feminism in Eastern European Art (interview)“, in Kivimaa, Katrin (ed.), *Working with Feminism Curating and Exhibitions in Eastern Europe*, Acta Universitatis Tallinnensis, TLU Press, Tallin, str. 190–201.
- Vujadinović, Dragica (2012). „Feministička perspektiva u sociologiji u Srbiji – Doprinosi Marine Blagojević, Slobodanke Nedović, Žarane Papić i Anđelke Milić“, *Sociološki preglad – posebno izdanje*, broj, Beograd, str. 819–854, dostupno na: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:3449/bdef:Content/get>
- Vušković, Lina i Trivunac, Sofija (2008). „Feministička grupa Žena i društvo“, u Blagojević, Marina (ur.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-ih godina*, Centar za ženske studije, komunikaciju i istraživanja, Beograd, str. 47–60.
- World Conference on Higher Education (1998). *Higher Education in the Twenty-first Century: Vision and Action – Final report*, UNESCO, Paris, 5–9 October 1998.
- Zaharijević, Andrijana (2015). „Fusnota u globalnoj istoriji. Kako se može čitati istorija jugoslovenskog feminizma?“, *Sociologija*, Vol. LVII (2015), N° 1, str. 72–89.
- Zaharijević, Adrijana i Lončarević, Katarina (2008). „Kratki istorijski pregled važnih datuma za feminizam u Srbiji i svetu“, u Zaharijević Andrijana (ur.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene 21. veka?*, Heinrich Boll Stiftung – Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, Beograd, str. 412–427.
- Zaharijević, Andrijana (2007). „Feminizam i pacifizam u Srbiji pitanje odgovornosti“, *Žene za mir*, Žene u crnom, Beograd, 2007.

V
TEORIJSKA I STRATEŠKA PITANJA
URODNJAVANJA PRAVNIČKOG OBRAZOVANJA

JURISPRUDENCIJA I FEMINIZAM¹

Abstract: The subject of this paper is the relationship between jurisprudence (legal theory) and feminism, whose meeting place is at the academic theoretical and political left. At this meeting point of (only allegedly) neutral legal theory and (very openly) engaged feminism, feminist jurisprudence is articulated as an academic critical analysis of legal theory, laws and their implementation as primarily patriarchal institutions. At the same time, feminist jurisprudence at that meeting place finds its first academic ally in the left-oriented jurisprudence that argues the need for legal sanctioning of sexism, misogyny, racism, hate speech and hate crime, xenophobia, homophobia, islamophobia, and anti-Semitism. The aim of the paper is to present the critical views of feminist jurisprudence, indicating that laws, although having clear pretensions to equally protect rights of all human beings, have not yet always realised this ideal in regard to women. Namely, feminist jurisprudence recognises that through drafting and adopting laws and their implementation in a patriarchal academic and institutional environment, women are inadequately represented, ignored and side-lined, silenced, poorly interpreted, deprived, and subordinated. This results in a visible presence of inadequate protection against violence and discrimination of various types, which is accompanied with traditional academic lack of interest towards these topics. Feminist theory has no pretence to replace already existing general (male) legal theory and take its place, but rather find itself a place next to it, and within, in mutually critical analytical relations and dialogue. To this end, it brings forth a whole set of new critical approaches, new terms and concepts, new arguments for new legal solutions, and makes efforts to allow for a new, more equal communication between women and men, women and a male-female legal and social environment that is to be changed. Thusly, inevitably, feminist jurisprudence raises the question of need for a different design of legal curricula with intention to fill existing gaps in academic domains of teaching, research and knowledge production.

Keywords: feminist jurisprudence, patriarchal academia, academic theoretical and political left, critical analysis, different legal curricula.

¹ Tekst je nastao kao deo projekta „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“, na kome je autorka angažovana, a koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj, br. III 47010. Projekat sprovodi Institut društvenih nauka u Beogradu.

1. Uvod

Svi dosadašnji istorijski naponi ženskih, feminističkih pokreta za ženska prava zadirali su kako u pravno-normativni tako i u pravnoteorijski domen, utičući time na jurisprudenciju, pravnu nauku kao skup znanja što se tiču pravnih normi u njihovoj praktičnoj primeni, kao i na sudsku praksu, dakle na celokupnu pravnu učenost. Jer, feminizam je učenje koje se zalaže za širenje prava i uloga žena u društvu kao teorija i praksa koja, polazeći od jednakovrednosti žena i muškaraca, insistira na društvenim promenama sa ciljem prestanka društvene, političke i ekonomske diskriminacije žena. Feminizam je društveni pokret, teorija i lično opredeljenje koje polazi od činjenice da žene u društvu imaju nepovoljan položaj koji se može promeniti sistematskim aktivnostima i naporom da se ženski problemi učine specifičnim i vidljivim, priznatim i adekvatno vrednovanim, tako što će se identifikovati nasilje nad ženama i ukazati na diskriminaciju i defavorizovanje žena, kao i stupanjem u borbu za ostvarivanje jednakih mogućnosti na svakom mestu (Mršević 1999).

Međutim, (opšta) jurisprudencija kao akademska pravna disciplina, i feminizam kao društveni pokret aktivističkog tipa, dugo su se kretali u paralelnim društvenim tokovima, bez međusobnih dodira i s malo međusobnih uticaja. Tek u drugoj polovini dvadesetog veka, sa pojavom kritične mase pravnih teoretičarki feminističke orijentacije, jurisprudencija i feminizam došli su u međusobni odnos. Taj susret jurisprudencije (pravne teorije) i feminizma nastaje na akademskoj teoretskoj i političkoj levici, otvorenoj za i fokusiranoj na ravnopravnost i ljudska prava. Na tom mestu susreta te samo prividno neutralne pravne teorije i vrlo otvoreno angažovanog feminizma artikuliše se feministička jurisprudencija kao akademska kritička analiza pravne teorije, zakona i njihove primene kao suštinski patrijarhalnih institucija. Shodno tome, feministički aktivizam i feministička jurisprudencija postaju najbliži saveznici i saradnici u zajedničkom kritičkom promišljanju pravnog položaja žena i nastojanjima da se on poboljša. Ujedno, feministička jurisprudencija konačno nalazi svog pravog akademskog saveznika u levo orijentisanoj kritičkoj jurisprudenciji, s kojom artikuliše zajedničke argumente za postizanje pravde i ravnopravnosti, zalažući se za neophodnost pravnog sankcionisanja seksizma, mizoginije, rasizma, govora i zločina mržnje, ksenofobije, homofobije, islamofobije, antisemitizma.

2. Uloga feminističke jurisprudencije

Polazna osnova feminističke jurisprudencije jeste da se pravo ne nalazi u bespolnom prostoru mitske objektivnosti, a prvi naredni korak je nezaobilazna konstatacija da pravo tretira žene onako kako muškarci tretiraju žene (McKinnon 1996). Neophodno je dakle da pravo prestane tretirati žene „muški“ i da ih počne tretirati „ženski“, uvažavajući specifičnosti ženskih prava. Naime, feministička jurisprudencija kritički

ukazuje na to da pravni sistemi i zakoni kao njihovi sastavni delovi, iako imaju jasne pretenzije da podjednako štite interese svih ljudskih bića, u pogledu žena taj ideal ne ostvaruju. Feministička jurisprudencija uočava da su žene donošenjem i formulisanjem zakona i njihovom primenom u patrijarhalnom akademskom i institucionalnom ambijentu neadekvatno zastupljene, ostavljene po strani, ignorisane, učutkivane, loše tumačene, deprivilegovane i podređene. Ta specifična pravna nevidljivost žena i njihovih interesa do te je mere sveprisutna da se kod mnogih žena i muškaraca percipira kao normalna, štaviše prihvatljiva. To rezultira u vidljivom prisustvu neadekvatne zaštite od rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije raznih vrsta, uz prateću tradicionalnu akademsku nezainteresovanost za te teme, umesto pravnog priznanja ženskih povreda kao povreda, sa svrhom legitimizacije i sankcionisanja ženske viktimiziranosti njima, bez čega je teško ići dalje.

Upravo uočavajući neadekvatnost pravne zaštite žena, feminističke jurisprudencičarke počele su kritički da analiziraju „normalnost“ i kritikuju dalju „normalizaciju“ ženske pravne nevidljivosti i prateće akademske inertnosti, i samim tim da ukazuju na to da je pravna neutralnost stereotip. Kada taj tvrdi, milenijumima izgrađivan zaštitni oklop navodne neutralnosti pravnih sistema bude ne samo doveden u pitanje već i praktično razmontiran, biće istovremeno otvorena široka paleta brojnih tematskih oblasti, tj. grana prava u kojima je neophodna feministička kritička analiza i reforma.

Feministička pravna analiza prikladna je za bilo koju oblast, ideju, religiju ili instituciju prava. Koliko god bila razučena, feministička pravna teorija jedinstveno zastupa stav da je društvo oblikovano patrijarhalno i da njime dominiraju muškarci koji svesno ili nesvesno postupaju u sopstvenu korist. Štiteći sopstvene interese, odnosno „patrijarhalne dividende“ (Connell 2005), muškarci reprodukuju taj sistem patrijarhalnih institucija putem nekažnjivosti, komplikovane i neadekvatne zaštite od rodno zasnovanog nasilja, izazivajući kod žena strah, osećaj nemoći i rodno karakteristično siromaštvo, te održavajući i štaviše razvijajući pravni sistem koji takve pojave nije u stanju da eliminiše.

Domen feminističkog interesa i kritičke analize prava širok je onoliko koliko je širok domen celokupnog prava. Okvir feminističke jurisprudencije jeste uočavanje patrijarhalnosti normativnog aspekta prava, kao i akademske produkcije pravne teorije, nastave prava i institucionalne primene zakona. Uočava se da je akademija milenijumima bila ekskluzivan prostor tradicionalno rezervisan za generacije učenih sinova obrazovanih očeva (Stenton & Stewart 1998). Akademija isključivo muškog sastava nije mogla uočiti, niti ju je to zanimalo, da postoje jasne pukotine u proklamovanoj ravnopravnosti pravne zaštite i tretmana, diskriminacija u obrazovanju, zaposlenju, napredovanju i zaradama. Za još jednu tematsku oblast (muška) akademija nije imala interes, za razliku od koje je feministička jurisprudencija pak naročito zainteresovana, a to je kritička analiza zaštite ženskih reproduktivnih prava i sloboda.

Feminističke pravne teoretičarke su te koje su ukazale na postojeću manjkavost pravne zaštite žena od rodno zasnovanog nasilja, silovanja, incesta, seksualnog ucenjivanja i porodičnog nasilja, prostitucije i pornografije. To su uspele jer su (tek!) od druge polovine dvadesetog veka, posle univerzitetskog buma krajem šezdesetih godina, tj. naglog porasta broja žena na studijama, žene naučnice i akademičarke dobile šansu da kao nikada dotad u istoriji uđu i napreduju u akademskoj hijerarhiji zapadnoevropskih, američkih, a među njima i jugoslovenskih univerziteta. One koje se nisu zadovoljile samim ostvarenjem tih doskora nezamislivih dostignuća u visokom školstvu (Stacey 1985) počele su da promišljaju svoj ženski položaj u dotad isključivo muškim akademskim institucijama. Stvarajući novu naučnu terminologiju i metodologiju, počele su dekonstruisati nauku i svojim prisustvom i svojim unošenjem rodne perspektive u naučne domene. Uticaj feministički orijentisanih pravnih teoretičarki postepeno je menjao i domen teorije prava. Važan momenat je upravo taj što su žene tokom poslednjih nekoliko decenija imale velika i permanentna postignuća i u pravnoj oblasti, time što su uveliko proširile svoje lično učešće u pravnoobrazovnom, zakonodavnom, izvršnom i sudskom domenu na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou. Jednostavno rečeno, žene su povećale ostvarenje jednakih mogućnosti u opštem i specijalističkom obrazovanju svih nivoa, pa i do onih najviših, i posledično, u sferi zaposlenja. Feminističke pravne teoretičarke analiziraju šta se dešava sa ženama u svetu koji je oblikovan pravom, tj. pravnim institucijama u kojima se govori pravnim jezikom, što je milenijumima bio ekskluzivni domen muškaraca. Pritom, žene nisu samo postale obrazovane i sposobne pravnice, mnoge od njih postale su manje ili više otvoreno feministički orijentisane pravnice (Mršević 2011).

U drugoj polovini devetnaestog veka u Severnoj Americi i Zapadnoj Evropi žene su se izborile za pravo na sticanje univerzitetskog pravničkog obrazovanja, kao i za mogućnost da postanu pravnice u praksi. Ali pristup sudovima bilo je mnogo teže postići, i u mnogim zemljama vodile su se oštre debate o tome da li žene mogu biti sudije. Obično se navodilo kako žene „ne mogu“ suditi objektivno zbog svoje emotivnosti i sklonosti da usled svoje biologije često menjaju raspoloženje. Zbog toga je tada bilo nezamislivo da one izriču presude u sudnicama. Drugi „razlog“ bio je taj da su žene previše nežne konstitucije za surovi pravnički svet, od kog bi trebalo da budu zaštićene. Jasno je, pravosuđe je bio muški klub baziran na idealu muškosti koji je razvijan milenijumima. Žene su u najboljem slučaju dočekivane sa iznenađenjem, odbijanjem i s neprijateljstvom, a u nekim zemljama još uvek ne mogu da budu ni sudije niti da se bave bilo kojom pravnom profesijom, npr. u Saudijskoj Arabiji i Iranu. (Schutz & Shaw 2013).

Prva žena koja je diplomirala na Pravnom fakultetu u Beogradu upisala se 1910, a diplomirala 1914. godine. U današnje vreme, svake godine upisuje se znatno veći broj devojaka (70%) od mladića (30%) na pravne fakultete u Srbiji, što je zonomerno dovelo do feminizacije ne samo opšte pravničke već i sudske profesije (Petrović 2018).

No iako žene danas nisu ni retkost niti manjina u pravnoj profesiji, ono što rade i objavljuju i dalje nailazi na negativne reakcije. Biti žena koja govori o pravima žena znači biti na ranjivoj poziciji olake diskvalifikacije zbog navodne stručne i/ili akademske nedoraslosti (Rhode 1989). To je neretko kombinovano i s nižim akademskim vrednovanjem feministički orijentisane naučne produkcije, što se javlja kada one konstatuju manjkavosti pravnog sistema usled koga su (kao jednog od kompleksa društvenih razloga) žene siromašnije od muškaraca, više od muškaraca seksualno i fizički zlostavljane, manje plaćene od muškaraca, više od muškaraca godinama podižu malu decu žrtvujući više od muškaraca svoju profesionalnu karijeru zbog toga, imaju manje mogućnosti da iskoriste svoje sposobnosti od muških saradnika u naučno-obrazovnoj ili drugoj profesionalnoj sredini, više su eksploatisane od muškaraca i više opterećene nametnutim stereotipima (o sopstvenoj ženstvenosti kao jedino prihvatljivom ženskom ponašanju) (McKinnon 1996).

3. Rodno zasnovana diskriminacija

Feministička pravna teorija kritikuje ulogu pravnog sistema u reprodukovanju diskriminacije ženskog položaja u patrijarhalnom sistemu. S druge strane, ona nastoji da razvije transformativne elemente i metode eliminisanja patrijarhata analizirajući prirodu i obim ženske podređenosti u raznim pravnim oblastima (Rhode 1989). Teoretičarke prava takođe promišljaju položaj žena u pravnim profesijama, ali i pravni status žena iz društveno marginalizovanih grupa, drugačije rasne, nacionalne, religijske pripadnosti i manjinske seksualne orijentacije te rodnog identiteta, otkrivajući ne samo žensku diskriminisanost već i njenu višestrukost i interseksionalnost. Na osnovu toga, nužno je da feministička jurisprudencija pokrene pitanje potrebe drugačijeg koncipiranja pravnih kurikuluma radi popunjavanja postojećih praznina u akademskim domenima nastave i istraživanjima² i produkcije znanja. Na primer, dosta davna istraživanja položaja okrivljenih u krivičnom postupku sadrže podatke da okrivljene žene daleko ređe imaju stručnu odbranu od muškaraca (22 posto okrivljenih žena nasuprot 78 posto okrivljenih muškaraca), što, umanjujući kvalitet njihove procesne pozicije i odbrane, smanjuje i njihove izgleda da dobiju pravičnu presudu (Mršević 1989, 120, 137).

Sistematičnost postojanja rodno zasnovane diskriminacije i njenu sistemsku, ne uvek i svima vidljivu ugrađenost u pravne sisteme, feministička jurisprudencija otkriva i najbolje dokazuje uspostavljanjem zajedničke iskustvene osnove žena u sličnoj situaciji, što predstavlja dokaz da pojedinke nisu izolovani slučajevi, niti su njihovi

² Feministička jurisprudencija će npr. istaći sledeći istraživački podatak: „Osobe koje se odaju prostituciji kažnjavaju preko 5 puta više nego one što koriste usluge prostitucije“, čime se sudske presude denunciraju kao presude koje se donose u „ime muškog naroda“. (Pavlović i Cvetinčanin-Knežević 2018).

slučajevi plod koincidencije. Jedna od poruka feminističke jurisprudencije u pogledu diskriminacije jeste i to da niz međusobno povezanih tipično ženskih diskriminacija ima za svoj uzrok (ali i rezultat) žensko siromaštvo, čime se stvara začarani krug međusobne uzročno-posledične povezanosti. Zbog toga su žene svih generacijskih kategorija pod povećanim rizikom da budu siromašnije od svojih muških vršnjaka, bez obzira na isto ili čak više obrazovanje od njih (Rhode 1989). Jedan od uzroka je, kako radikalne feministkinje kritički ukazuju, što tradicionalni pravni pristup sve zaposlene tretira na isti način (čime se liberalne feministkinje zadovoljavaju), pa tako jednak tretman nejednakih nastavlja da proizvodi diskriminaciju. Radikalne feminističke jurisprudentičarke, naime, ukazuju na to da takvo mehaničko pravno izjednačavanje dovodi do toga da muškarci budu standardno merilo radne snage, tako da su žene prinuđene da se, ne bi li dobile i zadržale radna mesta, ponašaju kao muškarci, tj. da se prilagođavaju tom standardu, npr. da nemaju roditeljsku ulogu. Zato je i prvobitni antidiskriminatorni pravni model, sadržan u Poglavlju VII američkog Zakona o građanskim pravima iz 1964, predstavljao prevenciju diskriminacije, ali uglavnom u pogledu onih pripadnika/ca diskriminiranih grupa koji su uspeli/e da se ponašaju kao pripadnici nediskriminiranih, privilegovanih grupacija stanovništva koje čine beli, heteroseksualni, fizički sposobni muškarci. Takvu prevenciju diskriminacije feministička jurisprudencija radikalne orijentacije smatrala je nagradom za one što su, trudeći se, uspeli da ne liče na sebe, već na privilegovanu kategoriju, dok su privilegovani i dalje ostali privilegovani a diskriminirani i dalje nezaštićeni od diskriminacije (Hill Kay 1992).

Diskriminacija žena je pojava koja još više pogađa neke kategorije žena, na primer na osnovu stvarne ili pretpostavljene seksualne orijentacije. Navode se procene da diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije ostavlja direktne loše posledice u vidu profesionalne diskriminacije na minimum 2-5% odraslih žena, pri čemu se te procene kreću od 5 do 13% ako se u obzir uzme i apriorna diskvalifikativna diskriminacija svih (po muškim kriterijumima) nedovoljno ženstvenih, seksualno neatraktivnih i „muškobanjastih“ žena, i bez ulaženja u njihovu seksualnu orijentaciju (Rhode 1989). Primeri u današnjoj Srbiji su brojni, pominjemo npr. pretnje i vređanje Staše Zajović, liderke organizacije Žene u crnom, izrečene u sudu, na sudskom ročištu, na koje nisu reagovali ni sudija ni sudska straža³ (Tasić 2015). Nedavno vređanje premijerke na osnovu njene seksualne orijentacije, kojem je pribegao funkcioner jedne opozicione partije u Srbiji, kao i javni poziv na njeno silovanje (Pink TV 2018), nisu praćeni demantijima, ograđivanjem a još manje izvinjenjem njegove partije, tako da su pre

³ „Ružniju ženu nisam video. Ko ovo čudo rodi i ko ga dovede danas u Palatu pravde ne mogu uopšte da shvatim. Čudim se što ono čim se rodilo nisu pridavili da ne zagađuje okolinu... Danas kad sam video da je Staša Zajović onako ružna, nisam mogao da to gledam. To mora da se javno kaže i da se javnost upozori“ – rekao je Šešelj (Tasić 2015).

ilustracija domaćeg mizoginog, homofobičnog konteksta nego pojedinačni ekcesni govor mržnje.

4. Otvorena pitanja feminističke jurisprudencije

Jedno od važnih otvorenih pitanja feminističke jurisprudencije jeste to da li postoji feministička pravda i feministički pravni metod. To nije samo pravno-filozofsko pitanje, već i pitanje koje zahteva praktično rešenje, u kom kontekstu je postojanje feminističkog metoda već donekle dobilo pozitivan odgovor. Takođe se postavljaju i vrlo važna proceduralna pitanja kako feministički sprovesti, ostvarivati pravo, što zahteva novu konceptualizaciju pravde (Schneider 1986). Način proučavanja, edukacije i praktične primene prava ostavlja otvoreno pitanje da li su potrebni odvojeno proučavanje, primena, ostvarivanje, konstruisanje, učenje i sl. „ženskog“ prava, nasuprot integrisanom pristupu s uvažavanjem „ženskih“ aspekata u opštem pravu i sl.

Jednakost ili uvažavanje različitosti olako dolazi do odgovora da je formalna jednakost neophodna ali nedovoljna, jer je potrebno zakonsko uvažavanje različitosti i specifičnosti. Ali tamo, naime, gde zakon, uočavajući različitost, ovu priznaje i uvažava, može se javiti realna opasnost od ozakonjavanja diskriminacije. Problem kod zastupanja različitosti kao i kod zastupanja jednakosti jeste što i jedan i drugi princip uzima muškarca kao normu perpetuirajući neravnopravnost. U nekim oblastima je neophodna jednakost, kod na primer jednakost zarada za posao iste vrednosti ili jednaka zaštita žena i muškaraca u saobraćaju. U drugim oblastima je pak neophodno uvažavanje razlika (Estrich, 1996), kao što je npr. porodijsko odsustvo žena sa rada, kvote u izbornom sistemu, različite norme za ocenjivanje fizičkih performansi za žene i muškarce u vojsci i policiji.

Zahtevi opšte jurisprudencije koji su prihvatljivi i feminističkoj jurisprudenciji jesu da ne postoje norme koje su tajne, neobjavljene u javnosti; da se ne donose zakoni koji deluju retroaktivno, tj. unazad, za period pre svog donošenja; da pojedini delovi ne protivreče drugima (ne postoji kontradiktornost važećih normi); da se od građana ne traži da učine nešto što ljudski nije moguće; da se propisi ne menjaju toliko često da građani ne mogu zasnovati nikakav trajni odnos niti predvideti posledice svog postupanja; da ne postoji situacija u kojoj jedno piše u zakonu a drugo se stvarno događa, to jest primenjuje kao pravo. Feminističke jurisprudentičarke usvajaju osnovne zahteve opšte jurisprudencije, npr. da pravo mora biti stabilno važeći normativni sistem, a ne način izdavanja zapovesti i legalizacija vlastodržačkih želja, dakle sistem koji omogućava ljudima da svoje živote zasnuju na nužnijoj meri predvidljivosti, (Mršević 2017). Jurisprudencija, i opšta i feministička, polazeći od tih zajedničkih osnovnih zahteva, počinju da se razlikuju u pogledu feminističkog neslaganja s podrazumevanom „opravdanosti“ postojanja muške dominacije, što sa svoje strane predstavlja pravac dalje kritičke analize rodnih aspekata pravnog sistema.

Jedno od otvorenih pitanja feminističke jurisprudencije jeste i ono što se odnosi na žensku različitost. Naime, ranije dominantne strategije ženskog pokreta nastojale su da umanje značaj rodni razlika i insistirale su na tome da rodna pripadnost ne sme imati uticaja na uspostavljanje pravnih ograničenja. Devedesetih godina prošlog veka kao feministički pristup pravu zagovara se nužnost poboljšanja položaja žena u društvenim, ekonomskim i ličnim odnosima, ali uz umanjivanje efekata njihove rodne pripadnosti (Frug 1992). U dvadeset i prvom veku stvari se menjaju, pa feminističke jurisprudenticarke od sudija očekuju npr. to da između ostalog budu dobro školovani o rodni pitanjima i feminističkim teorijskim temama, kao i da imaju posebnu posvećenost rodnoj pravdi, što po tim stavovima uopšte nije nespojivo s pravosudnim normama nezavisnosti, nepristrasnosti i doslednosti, i verovatno više doprinosi i samoj pravednosti, ili je bar sigurnije omogućava (Hunter, McGlynn, Reckley 2010).

5. Pravci uticaja feminističke jurisprudencije

Feministička jurisprudencija zahteva promenu akademskog pristupa pravnom sistemu, što izgleda kao lakši deo posla (mada se u praksi nije tako pokazalo), kao i odgovarajuću promenu ustavnih i zakonskih odredaba, na čemu se, s manje ili više uspeha, insistira već decenijama. Klasična podela (Frug 1992) oblasti/pravaca kritičke, akademske feminističke pravne analize ide u tri glavna smera – *žene i rad*, *žene i porodica* i *žene i njihova tela*, uz napomenu da se neke podteme mogu nalaziti između ili unutar dve ili čak sve tri oblasti, da navedene podteme nisu jedine te da su nove moguće i poželjne, kao i da su drugačije podele kako oblasti tako i podtema takođe moguće. Prva oblast „žene i rad“ obuhvata položaj žena u pravnim profesijama, ženske specifičnosti i ravnopravnost, majke na tržištu rada, usklađivanje rada i porodice, jednake plate za rad jednake vrednosti, seksualno uznemiravanje i ucenjivanje, mobing na radnom mestu, ograničavajući uticaj rodni stereotipa na profesionalni učinak i napredovanje žena, „stakleni plafon“, intersekcionalni položaj žena na tržištu rada, žene na mestima odlučivanja, političku participaciju žena, žene u vojsci i policiji, žene u tradicionalno muškim profesijama. Druga oblast „žene i porodica“ obuhvata zakonske (ne)jednakosti bračnih i vanbračnih zajednica, diskriminatorne prakse (kupovina nevesta, dogovoreni brakovi maloletni devojaka), razvod i ekonomske posledice razvoda, položaj žene kao majke, starateljstvo, reproduktivna prava, abortus, feminizam o reproduktivnim tehnologijama, reproduktivne opcije neplodni žena, istopolne zajednice, samohrane majke. Treća oblast „žene i njihova tela“ obuhvata porodično nasilje i druge vidove rodno zasnovanog nasilja, sindrom „zlostavljane žene“ u krivičnom postupku za ubistvo nasilnog partnera, prostituciju, transakcioni seks, seksualno ropstvo, pornografiju, silovanje, incest, položaj žena u sportu, položaj žena u zatvoru.

Pravni sistemi zaista nužno evoluiraju, i njihova strukturalna evolucija nije samo i uvek sprovedena i smišljena odozgo ka dole od strane zakonodavaca; inicijative dolaze

i iz akademije, pogotovo njenog feminističkog dela, ali i od strane međunarodnih organizacija kao aktera koji takođe mogu zastupati stavove feminističke jurisprudencije.

Nadalje, u feminističkoj jurisprudenciji stalno je zastupljena svest da promene pojedinih elemenata pravnog sistema, ma koliko bile rodno senzitivne i za žene povoljne, same po sebi još uvek ne menjaju rodno zasnovane strukture moći. U oblasti iniciranja normativnih promena, najviše uspeha može se postići pozivom na pravednost, ali ne zaboravljajući istovremeno da je i ona neretko samo *philia* politike, od koje potiče, zavisi i na koju se oslanja. Naime, pravni odnosi opravdavaju i projektuju političko-pravne ideologije na način da se u njima ostvaruju osnovni interesi vladajućih društvenih slojeva (Visković 1981). Oduvek je npr. bilo od suštinskog značaja ko „drži karte u svojim rukama“ (Dickson 2012). Drugim rečima, zakoni stvaraju institucije, a ipak u isto vreme institucije, primenom ili odsustvom primene zakonā, utiču na njihov karakter i prirodu, pa i na samo njihovo postojanje (MacCormick 1995). Ako na primer institucije (uprava, sudovi) stalno odbijaju da deluju po osnovu nekog zakona, taj zakon prestaje da bude deo pravnog sistema, uprkos činjenici što je na zakonit način usvojen i nikada nije ukinut (Burazin 2015). Tipičan primer u našoj sredini jeste Zakon o ravnopravnosti polova (2009), koji je u velikoj meri ostao neprimenjen u praksi.

Specifično zajedničko angažovanje aktivistkinja i teoretičarki na feminističkoj sceni u Srbiji najviše je, oslanjajući se na zajednička ženska iskustva, išlo u pravcu antiratnog antimilitarističkog angažovanja, kao i sagledavanje žena kao najvećih gubitnica rata, tranzicije, nepravedne privatizacije, čemu treba dodati nejednakosti između muškaraca i žena u sferi radnih prava, ekonomske i političke moći, kao i u sferi obrazovanja (Zajović 2013, 11). Jedino ta svest o kontinuitetu zajedničkih interesa i zajedničkih nastojanja da se oni pravno prepoznaju i ostvare pribaviće feminističkoj jurisprudenciji neophodnu ravnotežu između identifikacije i distance sa prošlim, sadašnjim i budućim pravnim sistemima.

6. Nove oblasti društvenih aktivnosti i feministička jurisprudencija

Feministička jurisprudencija se ne kreće samo u striktno pravnim domenima kritičke analize osnovnih pravnih pojmova kao što su pravda, ravnopravnost, uslovi i situacije posedovanja i lišenosti prava i sl. (Mršević 1999, 43). Ona dolazi do izražaja i u novim oblastima društvenih aktivnosti i samim tim i pratećim, novoformiranim zahtevima za rodno egalitarnim pravnim regulativama, kao što je oblast inkluzivne bezbednosti. Feministička jurisprudencija npr. kritički uočava da je potencijalni doprinos koji žene mogu imati u smanjivanju rizika od katastrofa još uvek zanemaren i praktično nevidljiv, iako su žene sposobne da se racionalno suoče s bilo kojom vanrednom situacijom i iako su, istorijski gledano, uspešno preuzimale odgovornost za

mnoge aspekte bezbednosti i unutar porodice, a i šire zajednice. Vrlo je važno da se žena ne vidi uvek kao žrtva, jer se time pozicionira u pasivnu ulogu nemoći, one koja treba da bude spasavana, pomagana, zaštićena, čime joj se oduzima uloga aktivne i sposobne akterke koja u celom procesu smanjenja rizika od katastrofa može i mora imati aktivnu ulogu i pre, i za vreme, i posle katastrofa. Postoji, naime, čitav spektar poslova, različiti timovi i u njima različita zaduženja, pa ne bi trebalo ograničavati pristup nijednom poslu bilo kojoj stručnoj, obučenoj ženi, spremnoj da se time bavi (Institute Asian Disaster Preparedness Center 2008). Jedna od lekcija ranijih katastrofa, koja se uvek navodi u kontekstu rodni aspekata i smanjenja rizika od katastrofa, jeste da je veoma važno da se stručne žene konsultuju kada se planiraju intervencije oporavka (United Nations Office for Disaster Reduction, 2007). Rodno inkluzivni, nediskriminatorni pristup smanjivanju rizika od katastrofa može doprineti i porodicama i zajednicama, jer žene, ako uživaju jednake mogućnosti, mogu vršiti multiplikovane funkcije valjano – kao učesnice svih procesa izgradnje kulture bezbednosti, ali i liderke u domenu smanjivanja rizika od katastrofa.

Takođe je vrlo važno napomenuti da uočavanje neophodnosti unošenja rodni aspekata u procese smanjenja rizika od katastrofa otvara prostor za razmatranje posebnih ranjivosti i specifičnih doprinosa nekih drugih ranjivih grupa ako bi bili adekvatno uključeni. Radi se npr. o starijim licima, osobama sa invaliditetom, nacionalnim i religijskim manjinama, onima što žive ispod linije siromaštva i u posebno nebezbednim uslovima i oblastima, te o drugim marginalizovanim i socijalno ugroženim kategorijama stanovništva. Njihovo organizovano učešće i njihovi mogući doprinosi i aktivnosti u vanrednim situacijama upotpunjuju diverzifikovani mozaik inkluzivne bezbednosti.

Zbog svega rečenog u pogledu postojanja rodni aspekta bezbednosti, on pre svega mora biti identifikovan, prvo kada se rodno diferencirano određuju moguća vrsta i stepen izloženosti prirodnim pojavama, elementarnim nepogodama ili klimatskim promenama, drugo kod načina angažovanja žena i muškaraca u reagovanju na katastrofe i oporavku od njihovih posledica, i treće, kod izgradnje kapaciteta za prilagođavanje budućim mogućim katastrofama i njima izazvanim promenama, kao i kreiranja odgovora na njih. To dovodi do rodno senzitivnog planiranja upravljanja vanrednim situacijama, što ujedinjuje pojedince u odgovornostima i akcijama kako bi se dostigao cilj – bezbedna, otporna, rodno ravnopravna i ekonomski razvijena lokalna zajednica.

7. Zaključak

Feministička pravna teorija nema pretenzije da zameni opštu (mušku) pravnu teoriju i dođe na njeno mesto, već nalazi sebi mesto i pored i unutar nje, putem rekonstrukcije i urođnjavanja vladajuće pravne teorije u uzajamno kritičko-analitičkom

odnosu i dijalogu. U tu svrhu, ona donosi nove kritičke pristupe, nove reči i pojmove, nove argumente za nova pravna rešenja, u nastojanju da se omogući transformacija pravnog i društvenog konteksta i prakse. Zajedničko žensko iskustvo rodno zasnovane profesionalne diskriminisanosti doprinosi stvaranju nove ženske profesionalne samosvesti. Ona je bitno drugačija od one „profesionalne“ ženskosti koju su stvorili muškarci s ciljem da služi njihovim interesima. Formulisanje ženskog teoretskog pravnog prostora u kome će prepoznati ženski interesi biti adekvatno artikulisani i zaštićeni, za sada doduše, uglavnom sadrži narative o onima što ugnjetavaju žene, dakle o muškarcima i njihovom ponašanju, te o patrijarhalnom ambijentu koji im u tome daje za pravo. Time se još uvek plaća dug dominantnoj grupi, jer ona zapravo stvara žene kao „druge“, onemogućavajući im da govore za sebe i u svoje ime. Čak i kada to konačno počnu da rade, onda, bar u početku, nemaju dovoljno samopouzdanja i ubedljive, jake reči da govore o sebi, već (još) uvek ili pretežno govore o „njima“.

Parcijalni uspesi u vidu promene pojedinih propisa, doduše, ne izostaju, ali oni nisu ništa drugo do parcijalna poboljšanja, mere zasnovane na ženskom iskustvu, bolje razumevanje prava koje vodi ka poboljšanju pravnog sistema. Pravo danas stvarno pokušava da prizna ženske zahteve u pogledu pravne zaštite od silovanja i porodičnog nasilja, pravnog garantovanja jednakih plata, političke participacije žena i sl. Ali je greška verovati da će se sve promeniti ako i kada se promene zakoni. Potrebne su društvene promene u pogledu novih društvenih odnosa, i zato feministkinje ne pokreću samo pravna pitanja, već osporavaju i tobožnju prirodnost muških privilegija. Zato je ta borba mnogo komplikovanija i kompleksnija od sukoba mišljenja različitih teorijskih provenijencija u okvirima pravnog sistema. Na primer, promene u porodičnom pravu nisu nikada samo formalne promene, jer dovode u pitanje privilegije i muškarčev autoritet, specifičnu raspodelu koja više slobodnog vremena namenjuje muškarcu, kao i njegovu veću ekonomsku moć. Društvena konstrukcija braka i porodice pribavlja specijalni kontekst koji unapređuje, podržava i održava društvenu premoć muškarca nasuprot ženama, onemogućuje puno priznanje pravnog statusa vanbračnim vezama, legalizovanje istopolnih partnerstava. Tu se onda javlja strah da feministička jurisprudencija jednostavno može samo da ojača pozicije opšte pravne nauke u sistemu znanja, a ne i da je dovede u pitanje. Još uvek postoji realna mogućnost da se ostane unutar jurisprudentičnih limita univerzalnih, dobro poznatih, milenijumima starih muški neutralnih principa pravde i pravne jednakosti.

Ipak, i s tim saznanjima, mora se teoretisati u oblasti pravne teorije i normativnog prava, i to pre svega o diskriminaciji i nasilju nad ženama. Moraju se kreirati načini da se putem feminističke jurisprudencije i na njenim osnovama pokrene edukativno angažovanje na dekonstrukciji dosadašnjeg pravnog sistema nuđenjem inovativnih, rodno senzitivnih pravnih odredaba i razvijanjem raznih strategija njihove afirmacije, a po potrebi i kampanjama za njihovu promociju. Samo znatna intelektualna snaga i glasnost feminističke jurisprudencije može dovesti do afirmacije onoga

što je permanentno bilo odbacivano kao iracionalno, nelogično, nekonzistentno, a što su atributi kojima se diskvalifikuje pravna teorija kada se bavi i ako bi se bavila „ženskim“ pitanjima, pogotovo kada je stvaraju i ako bi je stvarale žene.

Literatura

- Burazin, L. (2015). Emergence, Coherence, and Interpretation of Law. The rule of recognition and the emergence of a legal system. *Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law*. Vol. 27 pp. 99-114. Preuzeto sa <https://journals.openedition.org/revus/3372>.
- Dickson, J. (2012). *Towards a Theory of European Union Legal Systems*. London: Oxford University Press.
- Estrich, S. (1996). „Rape“. In Weisberg, K. (1996). *Sex, Violence, Work and Reproduction*. Philadelphia: Temple University Press. pp. 431–451.
- Frug, M. J. (1992). *Women and the Law*. Westbury New York: The Foundation Press.
- Hill-Kay, H. (1992). *Sex-based Discrimination*. St. Paul: West Publishing Co.
- Hunter, R., & McGlynn, C., & Reckley, E., (2010). *Feminist Judgments from Theory to Practice*. Oxford and Oregon Portland: Hart Publishing.
- MacCormic N. (1995). „The Maastricht Urteil: Sovereignty Now“. *European Law Journal*. Volume 1, Issue 3. pp. 259–266. Preuzeto sa <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-0386.1995.tb00031.x>.
- McKinnon, C. (1996). „Rape, On Coercion and Consent“. In Weisberg, K. (1996). *Sex, Violence, Work and Reproduction*. Philadelphia: Temple University Press. pp. 471–483.
- Mršević Z. (1989) *Obavezna odbrana u krivičnom postupku*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. pp. 120, 137. Preuzeto sa http://www.zoricamrsevic.in.rs/knjige/Odbrana_u_KP.PDF
- Mršević Z. (1999), *Rečnik osnovnih feminističkih pojmova*, Beograd: Albulj. Dostupno na: http://zoricamrsevic.in.rs/knjige/Recnik_osnovnih_feministickih_pojmova.PDF
- Mršević Z. (2011). *Ka demokratskom društvu – Rodna ravnopravnost*. Beograd: Institut društvenih nauka, Preuzeto sa http://zoricamrsevic.in.rs/knjige/Rodna_ravnopravnost_-_Zorica_Mrsevic.pdf
- Mršević Z. (2017). „Jurisprudencija 21. veka – mehanizam za ostvarivanje boljeg društva“. Ur: Bašić, G. i Rašević, M. U: „Ukalupljivanje“ ili prekoračenje granica. *Društvene nauke u savremenom dobu*. (str. 177–193). Beograd: Institut društvenih nauka. Preuzeto sa <http://www.zoricamrsevic.in.rs/najnovije/Mrsevic-Jurisprudencija-21-veka.pdf>.
- Pavlović, S. i Cvetinčanin-Knežević, H. (2018). *U ime muškog naroda*. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Raz, J. (1979). *The Authority of Law, Essays on Law and Morality*. London: Oxford University Press.
- Rhode, D. (1989). *Justice and Gender*. England. London: Harvard University Press Cambridge, Massachusetts.
- Schneider, E. (1986). „The Violence of Privacy“. In Weisberg, K. (1996). *Sex, Violence, Work and Reproduction*. Philadelphia: Temple University Press. pp. 388–396.

- Schutz, U. and Shaw G. (2013), *Gender and Judging*. Oxford and Portland Oregon: Hart Publishing.
- Sherman Thomas, C. (1991). *Sex Discrimination*. St. Paul, Minn: West Publishing Co. 102–131.
- Stacey J. (1998). “Disloyal to the Disciplines: A Feminist Trajectory in the Borderlines in Feminist Academy”, in Stanton & Stewart, *Feminism in Academy*, pp. 311-325.
- Stenton, D. & Stewart, A. (1998). *Feminism in the Academy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Tasić, J. (2015). Šešelj vređao Stašu Zajović. *Danas*. 29. april. Preuzeto sa <https://www.danas.rs/drustvo/seselj-vredjao-stasu-zajovic/>
- Title VII of the Civil Rights Act of 1964. Preuzeto sa <https://www.eeoc.gov/laws/statutes/titlevii.cfm>
- TV Pink.rs. (2018). Stručna javnost osudila poziv Željka Veselinovića na silovanje Ane Brnabić. *Nacionalni Dnevnik* u 21h. 16 septembar. Preuzeto sa <http://www.pink.rs/politika/90009/strucna-javnost-osudila-poziv-zeljka-veselinovica-na-silovanje-ane-brnabic-da-li-on-zna-sta-za-zenu-znaci-silovanjeto-je-govor-mrznje-usmeren-ka-svim-zenama-video>
- Visković, N. (1976. 2. izd. 1981). *Pojam prava: prilog integralnoj teoriji prava*. Split: Logos XII, 357 pages.
- Zajović, S. (2013). *Feminističko antimilitaristički pristup konceptu, tumačenju i primeni Rezolucije 1325*. Beograd: Žene u crnom, 2013.

EQUALITY ADDS QUALITY: ON UPGRADING HIGHER EDUCATION AND RESEARCH IN THE FIELD OF LAW¹

Abstract: Much has been attempted, and many projects are still underway aimed at achieving equality in higher education and research. Today, the key argument to demand and support the integration of gender in academia is that equality is indeed about the quality on which academic work is supposed to be based. Although more or less, national, political, social, and cultural contexts matter as much as academic environments, regarding higher education and research – the integration of gender into the field of law seems particularly interesting. Faculties of law enjoy a certain standing and status, are closely connected to power and politics, and are likely to feature resistance to equality efforts, both in the law itself and in the curriculum and research agenda. However, a multidimensional, intersectional gender analysis helps to reframe cases and doctrines, rulings and regulations far beyond the law that evidently affects women, which the headscarf controversies illustrate. In addition to gender competence, team diversity is a procedural device for success, and non-discrimination is a key requirement when diversity is meant to work. After all, such efforts – to expose bias and educate about gender in an academic field, to insist and integrate it continuously, and to not only demand but also do it – produce quality. Thus, gender equality is crucial for the achievement of the best possible results in higher education and research.

Keywords: Quality of research, Gender equality, Legal studies, Intersectionality, Headscarf.

1. Introduction

Efforts to achieve gender equality in higher education and research are not new, and some have had impressive results. However, such efforts are still needed (Klein et al. 2014 [1985], Frehill et al. 2015; Blome et al. 2013) because equality in higher

¹ Tekst je originalno objavljen u *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, Year LXV. 2017, no.4. U ovoj knjizi se prešampava uz dozvolu uredništva Anala.

education and research is, simply, a matter of quality. This is a broad claim since, after all, quality is what drives the field; sometimes it is called merit, sometimes excellence, and if equality is a key factor in its achievement, there is then an inherent reason to act.² And although to understand what needs to be done we must constantly assess the changing state of affairs as well as evaluate our own efforts to do better, there is no reason to wait. In the past, actors responsible for quality in science have put the quest for equality in a docket, to another subcommittee, in one more study, or on someone else's agenda. In 2017, this is no longer adequate, if it ever was. Today, there are smart ways to work towards gender equality in higher education and research, with sound assessments of results and effects, and there is abundant expertise. Unquestionably, there is never enough research on anything. Yet there is already enough to upgrade higher education and research regarding gender equality, to build upon and get going. This contribution shares some of the observations of gender equality efforts, primarily in Germany, to demonstrate why gender equality in higher education and research really matters, and why it must therefore be part of the mainstream, using the somewhat paradigmatic example of law.

2. Similarities and Differences in Context

Certainly, both the state of affairs in higher education and research, as well as the toolbox to change it, vary depending on context. Both national and cultural settings matter, as do institutional arrangements and disciplinary traditions, practices, and status. Therefore, the situation in Serbia certainly differs from the past and future of gender equality in academia in Germany, or in other countries (for Nordic countries see Husu 2014). However, comparative observations do help. In addition, higher education and research have, in most fields, already moved across national borders, which enlarges the commonalities that we share. In fact, thinking across borders is the calling for law and thus for legal studies in the future, taking stock of today's embeddedness of national law in transnational and international legal pluralism. This does not affect only the law and legal studies, but all of academia. Therefore, a European as well as a global understanding of efforts to achieve gender equality in higher education and research is both relevant and necessary.

Similarities and differences between countries and contexts of the state of higher education and of gender equality as a social fact, a cultural phenomenon, an economic factor, a political topic and, not least, a legal issue, do matter. In particular,

² This is the rationale of the German Research Foundation's (DFG) "Research Oriented Standards in Gender Equality", to be found, with evaluation reports and a tool box for best practice examples, at www.dfg.de/en/research_funding/principles_dfg_funding/equal_opportunities/research_oriented/ (accessed 23 September 2017)

gendered inequalities in higher education and research may be perceived as a setback in former socialist societies, where more women had access to paid work than in Western European countries, including work at universities, as is the case in some South European countries. At the same time, such presence may coincide with a history that lacks academic freedom and features a hegemonic political ideology that informs disciplines, and particularly the field of law. Depending on various factors, higher education and research may then come with challenges to or even suppression of truly critical work, or a problematic tolerance of other injustices, e.g. excluding “the other”, something that has also varied with context. It seems important to understand this.

And there is lot to consider. Institutionally, higher education may or may not carry prestige, either for institutions or persons. Legally, higher education and research may be more or less public and formed by law, or private and regulated in non-democratic ways. All of this also impacts gender equality, and thus the inequality in higher education and research.

Again, in a world that is more closely connected than ever, and with research becoming more transnational by the minute, even in formerly national fields such as law, commonalities across borders and political systems tend to increase. When it comes to higher education and research, formerly socialist as well as older capitalist countries are both confronted with a turn to efficient governance, monetary and metric standards, and witness market logic applied to science and research. Some gain, some loose. Indeed, a greater entrepreneurial spirit, more transparency, or more competition may support gender equality, but it may also hurt such efforts. With the field in flux, it seems more important than ever to exchange ideas and experience, to collaborate towards a shared commitment: excellent research that informs the best practices for our future. One factor in achieving this is, again, gender equality.

3. Academic Disciplines: the Example of Law

Certainly, gender equality in higher education and research does differ in relation to different academic disciplines. The field of law, as legal research and teaching law, may be particularly interesting in order to understand gender inequality in this context. In law, gender equality indeed matters in specific ways, and for specific reasons (Berghahn 2014, 69-90).

First, the faculty of law is, traditionally,³ a proud faculty in most universities in the world, with a long and strong tradition. Often, you find law schools in prestigious

³ This goes back to philosopher Immanuel Kant, *Der Streit der Fakultäten, Anthropologie in pragmatischer Einsicht*, 1907/2000; in English “The Conflict of the Faculties/Der Streit der Fakultäten, trans. Mary J. Gregor.” 1979. A critical view on the formation of disciplines is provided by Foucault, 1977.

buildings, law professors who are paid more than others and who enjoy social and political capital, as part of their habitus,⁴ as well as alumni in powerful positions. Regarding gender equality, this makes the faculty of law both an important place to induce change, and often, an institution not seriously challenged and thus particularly slow.

Secondly, the field of law, and thus law faculties or law departments, as well as legal academics, are closely linked to power and politics. They do not only study a key instrument of politics and power, but legal research typically engages that instrument in the affirmative, providing doctrine, which is collaboration.⁵ In fact, the more legal studies are driven by work on doctrine to systematise legislation and jurisprudence as well as administrative routine, the more relevant legal studies are to the actual functioning of the world. Even in deliberately skeptical academic environments, faculties of law educate and law schools train a large set of influential people who eventually occupy influential positions. Thus, one might expect a correlation between equality politics in society, addressing power, and the people who engage the instrument on their own as academics.

Thirdly, the field of law and legal studies is highly canonised. This accounts for the stability of the curriculum, yet it is also an impediment to change, a kind of structural conservatism. The canon also informs and is perpetuated by the large, or at least well-organised and implemented, consensus on standards. While other academic fields have a faster changing flow, law stays rather steady. In addition, law school curricula that define study material and degree requirements, thus converted into professional standards, are often at least partially defined by government. This may contribute to structural conservatism, yet it may also make legal education susceptible to the influence of current events. Accepting the risk that defenders of the status quo resist “outside intervention”,⁶ there is certainly an opportunity for policy makers and funders of higher education and research to in fact demand equality, in order to upgrade quality.

Fourthly, the field of law is evidently relevant to us all, which is why people both in and outside academia tend to be concerned. Regarding the relevance of academic work, law fares much better than what are sometimes called “orchid fields”, a label for academic fields that are not even recognised as disciplines, quick to be sacrificed

⁴ Pierre Bourdieu’s concept of “habitus” captures the sources of the standing of a person and has been applied to the academy. (Reay 2004, 31-39).

⁵ This is why the British sociologist Carol Smart (1989) warned feminists against the “siren call” of law. Famously, U.S. Black lesbian activist, scholar and poet Audre Lorde coined the saying that “The master’s tool will never dismantle the master’s house” (Lorde 1983, 94-101). My interpretation is to call on us to modify the tool.

⁶ For men’s strategies regarding quests for gender equality, see J. Hearn, online text, accessed 23 September 2017.

when budgets suffer, etc. (although orchids are also notably beautiful and rare). By comparison, legal studies and faculties of law have stability and strength resulting from their evident relevance to all. However, this does not seem to have an automatic effect on efforts to achieve gender equality. One would expect the field, and thus faculties of law, to quickly adapt to changes in society, and even be champions of social progress, based on the task to train lawyers and based on the foundational engagement with the concept and practices of justice. Yet, all too often, the opposite seems to be the case, with legal studies and law schools being champions of conservatism, widespread resistance, and thus ultimately justice limited to the few. A similarly inherent conservatism may be found in similarly strong, organised, proud and evidently relevant fields such as sciences, technology, engineering, and mathematics (STEM), as well as medicine. This is why it seems highly plausible when studies show that women, and others who are traditionally “othered” in the field, work on the fringes of the academic spectrum. Yet, this is not all there is to the story. In fact, it underscores the claim that equality drives (real) quality, since studies also show that the fringe often drives innovation (Schiebinger Ed., 2008), a facet of excellent education and research. When academic institutions commit themselves to equality, such innovation and its drivers will be properly recognised.

Overall, law offers insights into an old and well-established field, between the humanities and social sciences, entangled with technology and medicine, a powerful field, close to social needs and the politics required to address them, a field in which higher education and research are self-evidently relevant for all its participants. To properly address gender equality in higher education and research, the field is also bound by an understanding of the rules of the game, which in a truly merit-based system relies on fairness, non-biased judgment, and freedom from discrimination. As such, law may serve as both an object to be studied, and as a field that possibly offers the answer to what needs to be done. In fact, the law itself requires equality in education.⁷ There is also a crucial difference between an interesting discussion on the one hand, and a decision to implement change on the other. Confronting an issue through the prism of the law⁸ thus often sheds brighter light on the challenges that we face.

⁷ Obligations come from local and state, as well as national and international law, with the minimum guarantees of equal rights to access and protection against discrimination, and often more elaborate legal mechanisms to address sex equality, as well as other situations typically subject to disadvantage.

⁸ To apply the law means to not apply your normative ideas about the world. Certainly, there is no such thing as “pure” or “clean” legal thinking, suggesting complete neutrality, full objectivity and the like. After all, it is human beings who apply the law. Application thus is also the translation of an abstract idea into a proper response to a specific set of facts, which involves interpretation, a necessarily subjective element. Therefore, targeting bias is particularly relevant to the field.

4. Easy Cases

Imagine you are a judge willing to render good judgments, or a legislator drafting good laws, or an administrator applying the law, or a practicing lawyer committed to winning a case, or a law professor teaching, or a student trying to get it right; this means you need to be excellent at law, to be able to either apply or draft it. Also, imagine you are not on your own, but in a team, with colleagues, with members of your party or cabinet, of your faculty or study group, or on a judicial panel of a supreme or constitutional court. How do you go about being good, winning, teaching well, passing the exam?

There are many examples one could use to illustrate the strategies employed for the accomplishment of this task. In fact, there are many cases that seem easy and straightforward, which profit highly from additional perspectives, namely, by contributing the sophisticated understanding of gender. As an example, many seem to have a clear idea of the problem of domestic violence (Petrušić & Konstantinović-Vilić, 2010). However, the introduction of gender analysis to its understanding in the law upgrades our understanding significantly. In legal gender studies, “violence” is a complex concept dependent on insufficiently elaborated, stereotypical, and largely biblical ideas of direct physical harm. Even better, violence is defined as a specific activity inducing different types of harm. Also, if the gendered nature of *home* and *privacy* are taken into account, our understanding of *domestic* advances to a nuanced analysis of a physical space, but also of a cultural site as well as a decisional mode. The point is that adding gender analysis upgrades the quality of the discussion.

One may want to consider *sexual harassment* as another example. Again, it will seem to many that we know what this is about. However, a gender analysis will allow us to understand the power relations in different workplaces, and regarding a variety of markers of inequality, namely sex, race, age, ability, as well as the implications of class. The point is that even in cases where it seems that gender is already recognised, a gender analysis, informed by the current work in the gender studies, upgrades our abilities to address the world properly.

Less obvious than these two cases, one may also consider *contracts*. Again, many have a quick take on the issue, and lawyers will quickly name the relevant aspects at stake. Again, gender adds to our understanding. Better understanding is based on the work linked to the gendered nature of our definition of the legal subject, of autonomy and free will, of consent, including the intersectional nature of inequalities that modify gender in the world. The point is, once more, that gender is a relevant component of cases, problems or issues beyond those ordinarily discussed. Thus, a gender analysis certainly also upgrades our notions of “torts”, but will also qualify our understanding of building and planning regulations, or of the regulation of infrastructure, such as telecommunication, etc. Despite the fact that gender matters tremendously to most people, its relevance has not yet been fully integrated to allow for a more informed discussion.

4.1. Knowledge and Diversity

To quickly illustrate the argument that equality in higher education and research, and in law, produces better quality, you may also take a look at the telling case of the headscarf (Baer, 2016: 65-86). This garment has surfaced as an item of contention in many countries, and many will immediately have an idea of what is the essence of the problem. In Europe people tend to think of Islam in secular schools, be it as pupil or teachers of Muslim belief, or be it as a subject of studies. Often the headscarf case occupies an almost paradigmatic position, in which conflicting perspectives on religion, education and the public, but also women, sexual equality, and proper dress, come to the fore. These are not limited to but often culminate in primary schools: girls as pupils, women as teachers and social workers all have been expelled for refusing to remove their headscarves. The item is worn to cover hair for religious reasons, the religion in question being Islam (Dorsen et al. 2016). However, it is even more complicated than that, and it matters, in law, whether we consider additional aspects or not.

Imagine, then, to be called on to argue, or decide, or teach, or “solve” in your exam one of the paradigmatic cases of Europe today: a headscarf case. Imagine to be called upon, as a lawyer or legislator, a judge or professor or student, to even “solve” the headscarf case. This may not seem overly difficult, because it is a well-known controversy around the globe, both in courts and legislatures as well as in politics, including politics beyond parties, i.e. in social and civil rights movements. How do you frame what matters? How do you know? And what makes your decision, lecture or test especially good, even excellent?

In our example, imagine “the case” is the request of a primary school teacher to work with her hair covered (not to be confused with covering the face), calling into question the decision of the school principal, the Minister of Education, and the legislature, not to tolerate that kind of religious display, to safeguard the order of the school, and secular education. What is this case about?

To many, the headscarf case is about religious freedom, first and foremost. And indeed, it is necessary to understand the nature of religion, and the place of religion in a society, including its official legal status that could range from *laïcité* to less or more state-church-cooperation, to religious states. However, if a case is framed like this in law, the spectrum of relevant rights and principles taken into account is too limited.

4.2. A Multidimensional Gender Analysis

Indeed, a gender analysis is beneficial, which compels us here to bring gender into the mainstream of legal analysis. As a first step, it is not just any teacher that is called to leave the school, but a woman. Acknowledging this, we need to take into account the history of women gaining access to professions, and a prohibition of a

particular item of clothing as a classic device to disenfranchise women. In law, it is then not only the right to religious freedom that matters, but also the right to sex or gender equality that is at stake. Yet this recognition of the physical presence of people as women or men is only the first step, while a comprehensive gender analysis calls for more.

As a second step in our effort to do justice to the world, it helps to consider the gendered status and nature of the job, and schools as institutions. Primary schools are often staffed by women (but have male directors), while later schooling is done much more by men. This may be based on the different expectations of what is taught, namely basics and manners versus knowledge and mind. In addition, schools are places where the citizen is formed, similar to the family, which is much more foundational to society than theories of the state and democracy have long been willing to acknowledge (Vujadinović 2011, Moller Okin 1989). In law, this may inform different notions of a state interest in a particular school practice, starting with what is in Germany labelled as “peace at school” (*Schulfrieden*) and has rather authoritarian roots, but nevertheless opens us to greater comprehension. With a gender analysis, we are able to understand the professional tasks and challenges of teachers, including the gender and sexual politics at play, which may inform a distinction between rational expectations of professionalism and unfair presumptions, directed, in this case, at a woman covering her hair, which are in fact not relevant to the task.

Additionally, a gender analysis calls on us to understand gender in the context of still other markers of inequality and discrimination (Scherr et al. 2017). With an enormous impact on gender studies, Black women in the U.S. have used the concept of intersectionality, which is now also discussed as multidimensionality of equality (Cho et al. 2013; Schiek & Chege 2009; Bello 2010, Baer et al. 2009). It recognises that no one may be reduced to one characteristic or social structure alone, but must be understood in a much more realistic manner, situated in multiple dimensions. This has an immediate appeal to anyone who has ever addressed all the aspects that matter to who we are in the world, and how the various relevant aspects change across contexts. Namely, men tend to acknowledge themselves as men only in particular settings, and reluctantly if it does not serve to perpetuate the hegemonic version of masculinity, while women are often reduced to being nothing but women, with a focus on traditional sexist femininity. Conversely, age is constantly referred to, yet aging is taken very differently, again, highly contextually. In the headscarf case, adding gender as an intersectional category to the analysis allows us to again upgrade our understanding of “the case”. We must acknowledge that religion is not just a liberty interest but also a marker of discrimination. Furthermore, the rights of Muslim women are often connected to a specific migration background, i.e. to ethnic identity, and thus to more than only one such label. Also, class may be relevant to our understanding of the case, in that the teaching profession is, in many contexts, a gateway to climbing the social ladder, to emancipation via social mobility. Again, the point is that equality adds to quality.

Thus, the “headscarf case” is certainly about varieties of religious pluralism that challenge established notions of what seemed normal, including the way people dress and cover, or not cover, the head, and often, but not always, hair. Conflicts around the headscarf focus on a particular type of dress as a religious item, and not as a means, such as hygiene or for protection while working, cultural tradition or practicality. But the case is just as much about gender and other markers of inequality. To do justice to the case, as a lawyer or legislator, a judge, professor or student, it is a necessity to take that into account.

5. Team Diversity and Non-Discrimination

As a gender-competent analysis of one case illustrates, to do better in law and in other fields of higher education and research, it is necessary to expand one’s knowledge. Additionally, this is extremely helpful, and in fact a necessary procedural device for critical analysis to work in a team. Despite the idea of a lone genius at his desk, teamwork forces efforts in the humanities and social sciences, as much as in STEM fields, to work from multiple perspectives. In addition to its heuristic value, the emphasis on teamwork not least discards the ideal, which was a privileged and usually male vision of the genius on his own, save for his trusty sidekick, who takes care of his personal life and the tedious work of less challenging research.

To illustrate the point, we turn to collegiate courts in which judges sit in panels, or chambers, or senates. They are called to the bench as individuals, yet once there, they are called upon to share their individual approach with all others, and argue their solution; at no point do they decide on their own. There is a long tradition and widely accepted value of such teamwork in most legal systems. Thus, diversity as an aspect of quality should come naturally to the law, and also to law schools and faculties of law. To date, socially meaningful diversity is still more wish than reality or even goal in legal institutions, including faculties of law and departments of legal studies (Eickhoff & Schmitt 2016, Dowd et al. 2003, 11). Seemingly, a desire for closure dominates. Yet, as much as our international legal thinking and practice profit from exchange, the quality of one’s work in general will profit from more voices to be heard in the search. Even in courts, the aspects considered as productively diverse must be expanded.⁹

⁹ Not all collegiate courts foster the ideal of diversity on the bench, but some constitutional and many international courts deliberately integrate diverse experience and perspectives into their design. According to German political practice, justices for the Constitutional Court are nominated by political parties in relation to their long-term success in national elections, yet have to be voted in, according to law, by a 2/3 majority. They thus require the support of all relevant political factions. In addition, the law requires at least 3 career judges per Senate of 8, and asks for fully qualified lawyers of a minimum age. Recently, proposals for a legal obligation to achieve gender parity on the bench has failed, yet a record gender quota has been achieved in 2016 (7 women, 9 men; plus age, sexual orientation, professional background, etc.).

Diversity is not just the positive side of non-discrimination. Let us be clear that diversity is a productive procedural device for the care of justice. Nevertheless, first and foremost, non-discrimination is the rule. In fact, there is no option to ever achieve meaningful diversity if sexism, racism and other practices of discrimination are not addressed adequately, which means swiftly and resolutely. If discrimination persists, and particularly if it is taboo (“that does not happen here”), there will be no team diversity to cherish.¹⁰ Discrimination in whatever form simply cannot be tolerated in legal education, nor in legal practice, and this still needs to be exposed, adequately addressed, and unambiguously rejected (Chebout, Gather, Valentiner 2016, 190-193). The absence of discrimination consists both of a refusal to engage in it as either actor or bystander, as well as of the clear condemnation if it happens from colleagues, peers, as well as the institution. As such, it is a necessary condition for diversity to strive.

When it comes to diversity, in the sense of a meaningful presence of multiple perspectives, the courts seem to be a place where this clearly matters. To again use the example of the headscarf, it seems rather obvious that when a court is called upon to address the issue, different judges with different perspectives on life and a different set of personal first-hand experience, as well as trained in a variety of specialist and professional expertise, will also approach legal issues in different ways. In fact, it seems clear that such predispositions do frame the take of the case, and eventually do also inform the ruling. To illustrate, someone close to the school as an institution, be it via one’s children or a family member who is teacher, may think about today’s challenges of keeping “peace in schools” first. Someone close to discrimination, however, whether via one’s own or someone else’s experience as “different”, may consider that meaningful equality is more important. Ultimately, a person with strong religious views may understand the case to be about religious freedom only. The argument for diversity is thus not that one perspective is better than the other, rather, the argument is that diversity in a team allows it to share perspectives, and thus enriches the consensus that is eventually achieved. Often the focus is on professional diversity (in international settings on national diversity), yet there are also strong arguments made for gender and other types of diversity, be it on the bench, in a law firm, or on either side of the lectern at law schools.

6. Quality

As such, the key argument in favour of gender in the higher education of law and legal research is that equality improves quality. Both an intersectional and multi-

¹⁰ When teams start getting more diverse, there will always be a “first”, i.e. first woman, first disabled, first non-heterosexual, first younger/older, etc.; Sharing experience helps to ease this start. Ulrike Schultz, a long-time champion of gender equality in the law, produced an online database of interviews with female law professors in Germany, to circulate stories. See <http://www.fernuni-hagen.de/jurpro/>. See also U. Schultz, G. Shaw Eds., 2013.

dimensional gender analysis, as well as an arrangement that acknowledges socially relevant diversity, effectuates more quality in the law itself. Fortunately, after many years of an insistence on “outsider jurisprudence” (Matsuda 1989, 2320-2381; Valdes 2003, 65) this can now be stated openly. If one is willing to learn and understand, there are many more examples that illustrate that gender matters in and to law (Baer 2004, 19-31; Graycar & Morgan 2002; 2015, 29-36). This reaches far beyond the classic gender-related fields of family law, marriage and relationships law, or law on sexual violence. In fact, there is inspiring work on gender in criminal law (Temme & Künzel 2014; Baer & Elsuni 2017, 270-277), tax law (Crawford & Infanti 2017; Bartlett et al. 2016; Mückenberger et al. 2007; Spangenberg et al. 2013), in land use regulation (Menon et al. 2017, 454-472), “male” practice on the street that may inform police law (Filipović 2017, 1-14), health law (particularly regarding providing sufficiently high standards for all (Janevic et al. 2012, 49-55; Milovanović et al. 2016), as well as torts (Bender 1994, 115), constitutional law (Irving 2017; Rubio-Marín & Chang 2013, 301), and human rights law (Lembke 2014; Knop 2004; MacKinnon 2006). In addition to all this, there is work on the complicated effects of law regarding gender equality, including the ambivalence of quota (Nacevska & Lokar 2017, 394; Ignjatović & Bošković 2017, 198). All in all, a thorough and nuanced gender analysis upgrades our understanding of the world, and this informs and eventually also changes our understanding and practice of the law.

7. Strategies of Change

What is necessary to achieve the quality embedded in equality in higher education and research? As ever, these are knowledge and non-discrimination, while diversity helps in that a multiplicity of perspectives opens the door to challenge one’s own presuppositions and prejudices, and reconsider the framing often taken as normal and given. Now, how can this be achieved?

To change the status quo, relevant actors need to be willing to integrate both unbiased knowledge about gender, as well as the recognition and appreciation of diversity into higher education and research. It is my impression, again, that this may come with some specific challenges in the field of law, which only reminds us that in higher education and research, disciplinary differences already matter. Luckily, to eliminate the gender bias that still exists, there are gender studies that deliver important data, concepts, and analyses from and to many academic fields. Much of it is highly relevant to the law, and may be put to better use by informing law, legal education, and research. Interestingly, there are also studies on types, levels, and sources of resistance to such efforts now as well (Lombardo & Mergaert 2013, 296-311), to better deal with these, too. Also, there have already been successful efforts in law and legal studies to learn from, and there are ongoing activities in many contexts to support

or join, to eventually achieve the quality we need. However, exposure seems as important as education, and to insist on the necessity to change must be accompanied by efforts to integrate gender into the mainstream, which will thus need to change. Often, change also requires more than its demand, in that one simply has to do it: demonstrate that quality is based on equality.

7.1. Expose and Educate

To achieve gender equality in higher education and research, both by upgrading knowledge and by practicing diversity that, in fact, allows for and offers a multiplicity of perspectives, it seems necessary first to expose and to educate. Gender equality in higher education and research will not come about without exposing the blind spots of the canon or elaborating the need to understand more and thus better. There is always a challenge to expose what is considered “normal” and why, both in school and beyond, and to ask for the real substance of any claim to *neutrality*, including the neutrality of law to address such highly charged questions. Also, there is a need to expose the gender dimensions of a conflict that is predominantly registered as religious or otherwise, and, in a reflexive turn, to expose how gender is used in specific ways to support political agendas. For example, wearing a headscarf is often portrayed as an expression of sex inequality, which then, in turn, justifies the prohibition, a claim that might be a nuanced account of the situation at hand or driven by an Islamophobic agenda. Also, every conflict around self-determination, religious or otherwise, confronts us with the task to challenge “normal” understandings of *free will*, and *choice*. Thus, in cases surrounding the issue of the headscarf, it is often argued that women are forced to wear such an oppressive garment, which may be true, but also may be a false attribution of a stereotype. Additionally, the notion of *religion* itself must be questioned to understand which version of belief informs or, in fact, requires a specific behaviour. Similarly, to properly understand conflicts in which *women* fare worse than *men*, in their access to a profession, there is always the question of who exactly we are talking about, in that the collectives called women or men do in fact have very little internal coherence, so that the gender label may itself be wrong. However, exposing this is often not welcomed very much.

Exposure may excite people, and be fascinating, yet it also stirs anger and motivates resistance. To make your point regarding the concerns of an outsider, or even from an outsider position, and introduce a formerly excluded and therefore outsider perspective, there is a challenging need to insist, again and again, that it counts, despite laughter, denial, a generous smile, or outright rejection. Sometimes, this is born of ignorance, which can be cured. Yet there is also a strong and often rather intuitive will to defend one’s privilege, or the privilege one hopes to enjoy soon (Shalleck 1988, 97-99; Hearn 2015). To deal with such resistance, it will often not suffice to expose

the blind spots, the lack or distortion of data, the false assumption; rather one must also educate what gender equality offers to higher education and research. Even among very smart people, when it comes to gender, it is not enough to demonstrate that things are biased, and thus false, and that research and teaching should be upgraded with gender analysis. This calls for more systematic efforts of and in education.

For example, in German legal studies there are clear indications that many of the hypotheticals that form the core of the curriculum are biased (Valentiner 2017; Morgenthal 1983, 65-68; Pabst & Slupik 1977, 242-256; Limbach 1986, 87-107), yet it still takes educational as well as, last but not least, political efforts to achieve change. In fact, people need to not only see the blind spot, but to also learn how to challenge their own assumptions. There is a constant need to study how to systematically address gender in all its dimensions in a given field. In science, workshops have been conducted with scientists to address the gender dimensions of their newest innovation, to educate and enhance research. Not least, bias in grading needs to be exposed (Towfigh et al. 2014, 8-27), but to remove the bias, institutions need training and lasting mechanisms to maintain the competence, as well. Again and again, we need to discuss why it matters to take gender on board, and we need to learn from each other, thus be willing to teach and study how this can be done. In seeking to remove bias and prejudice, teaching law is a prime place to address gender inequality, including its intersectionalities, based on as well as inspiring research – all with the aim of better understanding the world.

7.2. Insist and Integrate

Secondly, to achieve gender equality in higher education and research, at the level of knowledge and of persons, it also seems necessary to insist and integrate gender matters into the field at hand. This may sound very similar to exposure and education. However, the emphasis on insistence highlights the necessity to constantly uphold and renew such efforts. Facing resistance and rejection, collaboration often helps, not necessarily because others know better or more, but because they may divert the aggression that is more dangerous to those inside.

Additionally, the emphasis on integration highlights the need to import gender expertise and gender equality into the mindsets and actions of people. It is this necessity that has motivated the struggle for sex equality to be transformed into gender mainstreaming strategies, to position formerly minor and disregarded concerns into the larger picture, and eventually contribute, hopefully then with a broader base, to the broader task (Cf. Verloo 2005, 344-365). Additionally, integration makes you, or allows you, to remain part of the team, and it may prevent others from leaving.

To successfully achieve integration, challenging demands often can and must be packed into the larger project of working on the quality of higher education and

research, for law schools, as well as for other academic contexts (Bleckmann 2016, 305-316; Mann 2014, 251). For example, a commitment to achieve gender equality may be well integrated into a commitment to value diversity, both in teaching and research, as well as among students and visitors, and commitment to a productive study environment may support a smaller class structure, if that shows fairer grading results, which may, in turn, also support gender equality (Ho & Kelman 2014, 291-321; Rhode 1992, 1547). To bring about change, such backpacking and mainstreaming do often go hand in hand. Thus, to render a good judgment, to draft a good law, to apply the law well, to win a case, to teach for the future, or to get it right even beyond exams – there is not only the need to insist that an equality perspective be taken into account, but also a necessity to integrate it in context.

Insisting on quality, via equality, thus calls for more than a mere presence of “women, too”. To make things last, gender equality as a quality factor needs to be integrated into the larger task at hand, consistent with professional and institutional identities, and thus pride, to deliver the academic quality we need.

7.3. Conclusion – Demand and Do It

Finally, to achieve gender competent knowledge as well as diversity of actors, thus eventually truly better quality in higher education and research, it seems necessary to demand, but also do what you are asking for. Luckily, once again, there are many instances in which simply better academic and educational work has been produced.

It starts with the hypotheticals one uses in the classroom or in exams (Schweigler 2014, 10-14) or in textbooks. It then influences the methods we use to teach and learn (Dark 1996, 541).

All of this can, in fact, be replicated and amended, eventually be made better in the development of training in law, therefore, to do no less than contribute to justice in the world.

Others have developed teaching and training tools to rewrite judgments from a feminist perspective (Hunter et al. 2012, 135-148; Douglas et al. 2014; Stanchi et al. 2016; Enright et al. 2017; see also Cole 2017). It teaches students, as well as professors, a lot about the challenges of rendering judgment (Graycar 1998, 1). Yet it also educates the legal community and the judges themselves, tasking them to do better in the future. In law schools, the ability to truly comprehend the cases, to then properly argue or decide, may also be enhanced by storytelling (Levit 2009, 259-283), in that this allows for a more ambivalent account of “facts”. There are very practical examples out there of how to achieve what may be labelled as gender competence in law (Valentiner 2016, 152-161), thus providing more quality in legal education.

To bring about change in a well-established field is a challenge and a promise, a fascinating journey and a daunting task. To carry forth what is relevant to the best solution, to better understand the law, to argue convincingly, and to decide justly, we need to expose bias and educate colleagues and teammates continuously, to make all of us understand what we have not yet thought of or what most have thought of differently, but unfortunately wrongly. Eventually, one also needs to educate the wider public to accept what has been done or is about to happen, in order to be allowed to continue doing it and prevent a roll back. All in all, change requires a flexible shifting between demanding and doing. If possible, simply teaching in a diverse team, acknowledging diversity in the classroom, using a feminist, antiracist etc. analysis of material, as well as design hypotheticals and exams without bias – all this has lasting effects. Talking about the need for equality in higher education and research is certainly worth the effort. Yet in addition to the demand, it seems that doing it will have the most impressive effect.

In short, gender equality in higher education and research calls on those committed to merit, or even excellence, necessarily including fairness and non-discrimination, to expose and educate, insist and integrate, and demand as well as do it. In law, gender equality indeed matters in specific ways (Berghahn 2014, 69-90). There is not only the need to reach gender equality in higher education and research, there is also a lot of knowledge out there to integrate, and many strategies to learn from, to better train people, even in law schools.

Much has been attempted, and many projects are still underway aimed at achieving equality in higher education and research. Today, the key argument to demand and support the integration of gender in academia is that equality is indeed about the quality on which academic work is supposed to be based. Although more or less, national, political, social, and cultural contexts matter as much as academic environments, regarding higher education and research – the integration of gender into the field of law seems particularly interesting. Faculties of law enjoy a certain standing and status, are closely connected to power and politics, and are likely to feature resistance to equality efforts, both in the law itself and in the curriculum and research agenda. However, a multidimensional, intersectional gender analysis helps to reframe cases and doctrines, rulings and regulations far beyond the law that evidently affects women, which the headscarf controversies illustrate. In addition to gender competence, team diversity is a procedural device for success, and non-discrimination is a key requirement when diversity is meant to work. After all, such efforts – to expose bias and educate about gender in an academic field, to insist and integrate it continuously, and to not only demand but also do it – produce quality. Thus, gender equality is crucial for the achievement of the best possible results in higher education and research.

References

- Baer, S., Keim, J., Nowottnick, L. (2009). Intersectionality in gender training.
- Baer, S., Elsuni, S. (2017). Feministische Rechtstheorien. in: Hilgendorf, Eric; Joerden, Jan C. [ed.] Handbuch Rechtsphilosophie, Stuttgart: Springer Nature, str. 270-277
- Baer, S. (2016). Intersectional discrimination and fundamental rights in Germany. *Sociologia del Diritto*, (2): 65-86
- Baer, S. (2004). Justitia ohne Augenbinde? – Zur Kategorie Geschlecht in der Rechtswissenschaft. in: Koreuber, Mechthild; Mager, Ute [ed.] Recht und Geschlecht, Baden Baden: Nomos Verlag, str. 18-33
- Bartlett, K., Rhode, D., Grossman, J. (2016). Gender and law: Theory, doctrine, commentary. Kluwer
- Bello, B. (2010). Multiple discrimination between the EU agenda and civic engagement: The long road of intersectional perspective. *Women's Studies*, 13
- Bender, L. (1994). Teaching torts as if gender matters: Intentional torts. *Virginia J Soc. Pol y & L*, 2
- Berghahn, S. (2014). Wozu Gender-Aspekte in Lehre und Forschung von Rechtsfächern? – Über blinde Flecken und verkannte Professionalisierungschancen. in: Lück-Schneider, Dagmar; Kraatz, Erik [ed.] Kompetenzen für zeitgemäßes Public Management, Nomos Verlag, str. 69-90
- Bleckmann, F. (2016). Grundlagen und Themen einer kritischen Rechtsdidaktik. *Kritische Justiz*, 49(3): 305-316
- Blome, E., i dr. (2014). Handbuch zur Gleichstellungspolitik an Hochschulen: Von der Frauenerförderung zum Diversity Management?. Springer
- Charlesworth, H. (2005). Not waving but drowning: Gender mainstreaming and human rights in the United Nations. *Harvard Human Rights Journal*, 18
- Chebout, L., Gather, S., Valentiner, D. (2016). Sexismus in der juristischen Ausbildung. Ein #Aufschrei dreier Nachwuchsjuristinnen. *Zeitschrift des Deutschen Juristinnenbundes*, 19(4): 190-193
- Cho, S., Crenshaw, K.W., McCall, L. (2013). Toward a Field of Intersectionality Studies: Theory, Applications, and Praxis. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 38(4): 785-810
- Cole, M., ur. (2017). Education, equality and human rights: Issues of gender, race, sexuality, disability and social class. Routledge
- Crawford, B., Infanti, A. (2017). Feminist Judgments: Rewritten Tax Opinions. Cambridge University Press
- Dark, C. (1996). Incorporating issues of race, gender, class, sexual orientation, and disability into law school teaching. *Willamette L. Rev*, 32
- Dorsen, N., i dr. (2016). Comparative constitutionalism. West Academic, 3
- Dowd, N., Nunn, K.B., Pendergast, J.E. (2003). Diversity matters: Race, gender, and ethnicity in legal education. *University of Florida Journal of Law & Public. Policy*, 15
- Eickhoff, V., Schmitt, L. (2016). Herausforderungen hochschulischer Diversity-Politik. in: Fereidooni, Karim; Zeoli, Antonietta P. [ed.] Managing Diversity, Wiesbaden: Springer Nature, str. 199-228
- Enright, M., Mccandless, J.O., Donoghue, A., ur. (2017). Northern/Irish Feminist Judgments: Judges Troubles and the Gendered Politics of Identity. Hart Publishing

- Filipović, A. (2017). Resonant masculinities: affective co-production of sound, space, and gender in the everyday life of Belgrade, Serbia. *Norma*, str. 1-14
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Vintage Books
- Frehill, L., i dr., ur. (2015). *Advancing women in science*. Springer
- Graycar, R. (1998). The gender of judgments: Some reflections on bias. *University of British Columbia Law Review*, 32
- Graycar, R., Morgan, J. (2002). *The hidden gender of law*. Federation Press
- Graycar, R., Morgan, J. (2015). On The Hidden Gender of Law : A Public Talk. *Australian Feminist Law Journal*, 41(1): 29-36
- Hart, M. (2015). The more things change-exploring solutions to persisting discrimination in legal academia. *Columbia Journal of Gender & Law*, 31
- Hearn, J. (2001). Men and gender equality: Resistance, responsibilities and reaching out. Örebro, Sweden, https://www.atria.nl/epublications/2001/Men_and_gender_equality.pdf
- Hearn, J. (2015). *Men of the World: Genders, Globalizations, Transnational Times*. SAGE Publications
- Ho, D.E., Kelman, M.G. (2014). Does Class Size Affect the Gender Gap? A Natural Experiment in Law. *Journal of Legal Studies*, 43(2): 291-321
- Hunter, R., McGlynn, C., Rackley, E., ur. (2010). *Feminist Judgments: From Theory to Practice*. Hart Publishing
- Hunter, R. (2012). The Power of Feminist Judgments?. *Feminist Legal Studies*, 20(2): 135-148
- Husu, L. (2014). Advancing gender equality in Nordic Academia: Political will and persistent paradoxes. in: XVIII World Congress of Sociology, https://www.researchgate.net/publication/268085220_Advancing_Gender_Equality_in_Nordic_Academia_Political_Will_and_Persistent_Paradoxes
- Ignjatović, S., Bošković, A. (2017). *Gender Equality in Serbia, Gender Equality in a Global Perspective*. Routledge
- Irving, H. (2017). *Constitutions and Gender*. Edward Elgar Publishing
- Janević, J., Janković, J., Bradley, E. (2012). Socioeconomic position, gender, and inequalities in self-rated health between Roma and non-Roma in Serbia. *International Journal of Public Health*, 57
- Kant, I. (1907/1979). *Der Streit der Fakultäten: Anthropologie in pragmatischer Einsicht / The conflict of the faculties*. Berlin-New York, in English, *Der Streit der Fakultäten* (trans. M. J. Gregor), New York
- Klein, S., i dr., ur. (1985/2014). *Handbook for achieving gender equity through education*. Routledge, 1st ed
- Knop, K., ur. (2014). *Gender and human rights*. Oxford University Press
- Levit, N. (2009) Legal storytelling: The theory and the practice: Reflective writing across the curriculum. *Journal of Legal Writing Institute*, 15
- Limbach, J. (1986). Wie männlich ist die Rechtswissenschaft?. in: Hausen K., Nowotny H. [ed.] *Wie männlich ist die Wissenschaft?*, Suhrkamp
- Lombardo, E., Mergaert, L. (2013). Gender Mainstreaming and Resistance to Gender Training: A Framework for Studying Implementation. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 21(4): 296-311

- Lorde, A. (1983). The master's Tool will never dismantle the master's house. in: Moraga Ch., Anzaldua G. [ed.] *The Bridge Called My Back: Writings of Radical Women of Color*, New York: Kitchen Table Press, http://bixby.ucla.edu/journal_club/Lorde_s2.pdf
- Mackinnon, C.A. (2006). *Are women human?*. Belknap Press
- Matsuda, M.J. (1989). Public Response to Racist Speech: Considering the Victim's Story. *Michigan Law Review*, 87(8): 2320
- Menon, N., Rodgers, Y., Kennedy, A.R. (2017). Land reform and welfare in Vietnam: Why gender of the land-rights holder matters. *Journal of International Development*, 29
- Milovanović, O., Radević, S., Jovanović, M. (2016). Legal framework and retirement policies in Serbia from 1990 to 2016: Gendered perspective. *Frontiers in Public Health*
- Moller, O.S. (1989). *Justice, Gender and the Family*. Basic Books
- Morgenthal, L. (1983) 'August Geil und Frieda Lüstlein' – Der Autor und sein Tätertyp. *Kritische Justiz*, 16(1): 65-68
- Mückenberger, U., Spangenberg, U., Warncke, K. (2007) *Familienförderung und Gender Mainstreaming im Steuerrecht*. Nomos Verlag
- Nacevska, E., Lokar, S. (2017). The effectiveness of gender quotas in Macedonia, Serbia and Croatia. *Teorija i Praksa*, 54(2)
- Pabst, F., Slupik, V. (1977). Das Frauenbild im zivilrechtlichen Schulfall. *Kritische Justiz*, 10
- Petrušić, N., Konstantinović-Vilić, S. (2010). Porodičnopravna zaštita od nasilja u porodici u pravosudnoj praksi Srbije. Beograd – Niš
- Reay, D. (2004). Cultural capitalists and academic habitus: Classed and gendered labour in UK higher education. *Women's Studies International Forum*, 27(1): 31-39
- Rhode, D.L. (1993). Missing Questions: Feminist Perspectives on Legal Education. *Stanford Law Review*, 45(6): 1547
- Rubio-Marín, R., Chang, W. (2013). Sites of constitutional struggle for women's equality. in: *Routledge Handbook of Constitutional Law*, Routledge
- Scherr, A., El-Mafaalani, A., Yüksel, G., ur. (2017). *Handbuch Diskriminierung*. Springer
- Schiebinger, L. (2008). *Gendered innovations in science and engineering*.
- Schiek, D., Chege, V., ur. (2009). *European Union non-discrimination law: Comparative perspectives on multidimensional equality law*. Routledge
- Schultz, U., Shaw, G., ur. (2013). *Gender and judging*. in: *Oñati International Series in Law and Society*, Hart Publishing
- Schultz, U., Shaw, G., ur. (2003). *Women in the Legal Profession*. Hart Publishing
- Schweigler, D. (2014). Marginalized in the name of the law. *Max Planck Research*, 4
- Shalleck, A. (1988). Report of the women and the law project: Gender bias and the law school curriculum. *Journal of Legal Education*, 38
- Smart, C. (1989). *Feminism and the power of law*. London-New York, itd: Routledge
- Spangenberg, U., Wersig, M., ur. (2013). *Geschlechtergerechtigkeit steuern: Perspektivenwechsel im Steuerrecht*. Nomos
- Stanchi, K.M., Crawford, B.J., Berger, L.L., ur. (2016). *Feminist Judgments: Rewritten Opinions of the United States Supreme Court*. Cambridge University Press
- Temme, G., Künzel, C., ur. (2010). *Hat Strafrecht ein Geschlecht?: zur Deutung und Bedeutung der Kategorie Geschlecht in strafrechtlichen Diskursen vom 18. Bielefeld: Jahrhundert bis heute*

- Towfigh, E., Traxler, C., Glöckner, A. (2014). Zur Benotung in der Examensvorbereitung und im ersten Examen. *Zeitschrift für Didaktik der Rechtswissenschaft*, 1(1): 8-27
- Valdes, F. (2003). Outsider jurisprudence, critical pedagogy and social justice activism: Marking the stirrings of critical legal education. *Asian LJ*, 10
- Valentiner, D. (2016). Genderkompetenz im rechtswissenschaftlichen Studium. *Zeitschrift für Didaktik der Rechtswissenschaft*, 3(2): 152-161
- Valentiner, D-S. (2017). Rollenstereotype in juristischen Ausbildungsfällen. Hamburg
- Verloo, M. (2005). Displacement and Empowerment: Reflections on the Concept and Practice of the Council of Europe Approach to Gender Mainstreaming and Gender Equality. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 12(3): 344-365
- Vujadinović, D. (2011). Family structures and civil society perspectives in Present-Day Serbia. in: Ginsbourg P., i dr. [ed.] *The Golden Chain: Family, Civil Society, and the State*, Berghahn Books.

INTEGRISANJE RODNE PERSPEKTIVE U PRAVNE STUDIJE – PRIMER USTAVNOG PRAVA

Abstract: The focus of this paper is gender mainstreaming in the field of social science in higher education, especially in legal studies. Special attention in the research will be paid to the gender analysis of sources in which the programme directions and forms of educational activity are defined and the content of the educational process formulated. In accordance with this, the syllabuses will be analysed, primarily, as well as texts of the books as documents that are verified in the process of faculty accreditation. These documents are, in a way, expertly certified in the process of accreditation of the educational institution where the programmes are implemented. The content of the curriculum and the syllabus is not only the basis of realising the content of the activities in the educational process, but also the limiting factor, because it sets up the framework and boundaries in which the content of educational activities takes place. Therefore, attention in the research is primarily focused on analysing these documents.

In this context, we shall analyse syllabuses of constitutional law, with which students of the law faculty first get acquainted (in the first year of study), as a suitable example, primarily because of the subject matter of this teaching discipline (the fundamental values on which the constitutional state rests, rights, elections, and electoral systems, the organisation of authority, and the position of the highest public authorities, etc.).

The integration of the gender component into the syllabuses of constitutional law is possible in all areas that include a standard constitutional matter. It refers to: basic constitutional principles (for example, the rule of law and the principle of social justice); human rights (for example, the prohibition of gender-based discrimination, rights in the field of labour, freedom of decision-making on birth, protection of reproductive rights, marriage and families, etc.); horizontal and vertical organisation of government (for example, the right to participate in public authorities, equal representation of women and men in government bodies, institutional mechanisms of gender equality at different levels of government, etc.).

Finally, the analysis would also include recommendations on integrating the gender perspective into the syllabuses of constitutional law.

Keywords: Lawyer education, syllabus, curriculum, constitutional law, gender equality.

Uvodne napomene

Integrisanje rodne perspektive u proces obrazovanja pravnika na univerzitetskim studijama (Mršević 2011, 21–33 i 116–129) predmet je ovog istraživanja. Cilj istraživanja jeste sagledavanje mogućnosti da se rodna perspektiva integriše u kurikulum pravnih studija,¹¹ silabuse nastavnih disciplina, kao i udžbenike na pravnim studijama,¹² te da se iznesu preporuke kako bi se postojeće stanje unapredilo. Ta problematika biće analizirana na primeru ustavnog prava (Van der Lest i Uljarević 2008; Pajvančić 2007, 25–57) i sa njim najneposrednije povezanih nastavnih disciplina. Fokus je na tome da se na primeru ustavnog prava i s njim najneposrednije povezanih nastavnih disciplina sagledaju realne mogućnosti da se rodna ravnopravnost integriše u silabuse i udžbenike u ovoj nastavnoj disciplini u kojoj u ovom momentu nije dovoljno zastupljena (Vujadinović i Petrušić 2017, 100). Višegodišnje iskustvo kao profesorke Ustavnog prava i spoznaja da u oblast ustavnog prava nije integrisana rodna dimenzija bila je i povod da autorka ovog priloga u posebnoj monografiji *Ustavni okvir rodne ravnopravnosti* (Pajvančić 2010), publikovanoj na Pravnom fakultetu u Novom Sadu, na celovit način predstavi i obradi rodnu ravnopravnost u ustavnom kontekstu.

Prilikom izbora ove nastavne discipline koju uzimamo kao primer na kome proveravamo mogućnost integrisanja rodne perspektive u proces pravničkog obrazovanja rukovodili smo se sledećim kriterijumima:

- Statusom ustavnog prava u pravnom sistemu kao osnovne grane pravnog sistema koja je temelj celokupnog pozitivnog prava;
- Činjenicom da je ustavno pravo nastavna disciplina kroz koju se studenti pravnih studija po prvi put upoznaju s pozitivnim pravom već na prvoj godini pravnih studija;
- Ova nastavna disciplina pruža okvir da studenti u toku pravnih studija imaju mogućnost da na kasnijim godinama studija izučavaju više nastavnih disciplina koje se najneposrednije oslanjaju na ustavno pravo (Ljudska prava, Izborno pravo, Parlamentarno pravo, Ustavna zaštita ljudskih prava i dr.), te da na taj način

¹¹ Izvori: Pravni fakultet u Beogradu, preuzeto sa <http://www.ius.bg.ac.rs/Studije/osnovne.htm>; Pravni fakultet u Nišu, preuzeto sa <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/studije/Studijski-program-osnovnih-akademskih-studija-prava-iz-2013.pdf>; Pravni fakultet u Kragujevcu, preuzeto sa <http://www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/osnovne-studije.htm>; Pravni fakultet u Novom Sadu, preuzeto sa <http://www.pf.uns.ac.rs/studije/osnovne-studije/opsti/oas-plan-2013>.

¹² Izvori: Pravni fakultet u Beogradu, Marković, R. *Ustavno pravo*, Beograd, 2016. Preuzeto sa http://centar.ius.bg.ac.rs/category.php?id_category=6; Pravni fakultet u Nišu, Stojanović, D. *Ustavno pravo*, Niš, 2014. preuzeto sa <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/studije/ODLUKA-literatura-OAS-2017-2018.pdf>; Pravni fakultet u Kragujevcu, Bataveljić, D. *Ustavno pravo*, Kragujevac, 2013; Bataveljić D. *Praktikum za ustavno pravo*, Kragujevac, 2011. preuzeto sa <http://www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/osnovne-studije.htm>; Pravni fakultet u Novom Sadu, Orlović S. *Ustavno pravo*, Novi Sad, 2018. Preuzeto sa <http://www.pf.uns.ac.rs/component/content/article/72-izdavastvo/219-udzbenici>.

opšta znanja o rodnoj ravnopravnosti stečena u okviru ustavnog prava prodube i upotpune.

U ustavnom pravu (Pajvančić 2010) silabusi, kao i udžbenici koji se koriste u nastavnom procesu, ostaju u okvirima tradicionalne ustavne materije. Ta materija obuhvata: 1) *Uvodna i teorijska razmatranja*, koja uključuju, između ostalog i osvrt na razvoj ustavnosti u svetu, izvore ustavnog prava uključujući i međunarodne ugovore, kao i odnos ove osnovne grane pravnog sistema prema drugim granama pravnog sistema.

2) *Osnovna načela i principe ustavnog poretka*, među kojima su za rodne sadržaje posebno značajna pitanja status građana, državljana, dijaspore, kao i nacionalnih manjina.

3) *Ljudska prava*, čija interpretacija u najvećem broju silabusa i udžbenika sledi takođe tradicionalno grupisanje ljudskih prava na lična prava (garantovanje i zaštita fizičkog i duhovnog integriteta), politička prava (biračko pravo, pravo na udruživanje i pravo na političko organizovanje), socijalno-ekonomska prava (prava vezana za rad, obrazovanje, zdravstvena zaštita); prava četvrte generacije (ekološka i s njima povezana prava) i zaštita ljudskih prava. 4) *Organizaciju vlasti* kako horizontalnu (principi i oblici organizacije vlasti, parlament kao predstavništvo građana, vlada kao nosilac izvršne vlasti, sudovi i pravosudni sistem, ustavno sudstvo) tako i vertikalnu (decentralizacija, regionalizacija, lokalna samouprava).

5) *Ustavnost i zakonitost* (mesto pravnih propisa u pravnom sistemu, odnos međunarodnog i unutrašnjeg prava, međusobna usklađenost pravnih propisa različitog ranga u pravnom sistemu...).

Sadržaj ustavne materija izložene u silabusima i udžbenicima za ovu nastavnu disciplinu pruža mogućnost da se rodna perspektiva integriše u gotovo sve oblasti koje tradicionalno čine materiju constitutionis.

1. Uvodna i teorijska razmatranja

Teorijska razmatranja osnovnih ustavnih pitanja, kao i razvoja ustavnosti, pružaju više mogućnosti za integrisanje rodne perspektive u proces pravničkog obrazovanja. To se posebno odnosi na istorijski razvoj ustavnog prava, kao i na izvore ustavnog prava.

U delu ustavne materije koji sadrži osvrt na istorijski razvoj ustavnog prava, gde se u tom kontekstu interpretira Deklaracija o pravima čoveka i građanina iz 1789. godine¹³ kao jedan od prvih pisanih ustavnih dokumenata koji najavljuju usvajanje prvih pisanih ustava, pruža se prostor i da se u tom kontekstu ukaže na sadržaj i značaj

¹³ Preuzeto sa <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/07/2-Deklaracija-o-pravima-čoveka-i-građanina-Deklaracija-de-Guz%CC%8C.pdf> (pristupljeno 26. IX 2018).

Deklaracije prava žene i građanke (Olimpija de Guž) iz 1789. godine¹⁴ (Bok 2005). To je prvi dokument ustavne prirode koji je po svojoj suštini bio reakcija na Deklaraciju o pravima čoveka i građana i izostanak rodne dimenzije u ovom dokumentu, i prvi pokušaj da se konstitucionalizuje set osnovnih vrednosti koje se ne odnose samo na jednakost (ravnopravnost između žena i muškaraca) kao jednu od tri najvažnije vrednosti francuske revolucije već i na temeljna pitanja moderne ustavne države.

Pored toga, prilikom razmatranja izvora ustavnog prava, naročito međunarodnih izvora prava koji su sastavni deo unutrašnjeg prava (ratifikovani međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava, kao i praksa međunarodnih tela koja nadziru sprovođenje standarda ljudskih prava¹⁵), bilo bi potrebno ukazati i na najvažnije međunarodne dokumente o rodnoj ravnopravnosti kako one usvojene u okviru Organizacije ujedinjenih nacija (na primer Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena¹⁶) tako i dokumente Evropske unije,¹⁷ Saveta Evrope,¹⁸ OEBS-a¹⁹ i drugih evropskih asocijacija (na primer Deklaracija Skupštine evropskih regiona o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou²⁰).

2. Osnovna načela i principi ustavnog poretka

Osnovna načela i principi ustavnog poretka deo su silabusa za predmet Ustavno pravo, u okviru koga postoji mogućnost da se rodna perspektiva izloži u kontekstu temeljnih ustavnih principa (Pajvančić 2010, 3–24) i u tom kontekstu posebna pažnja usmeri na obavezu države da vodi politiku jednakih mogućnosti u cilju otklanjanja strukturalne neravnopravnosti između žena i muškaraca i postizanja rodne ravnopravnosti.

Ustav u osnovnim odredbama²¹ eksplicitno garantuje ravnopravnost žena i muškaraca i obavezuje državu da vodi politiku jednakih mogućnosti koja doprinosi ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Za rodnu ravnopravnost to je izuzetno značajna ustavna odredba. Na nju se oslanjaju ne samo neke druge odredbe Ustava koje regulišu oblasti značajne za rodnu ravnopravnost već i brojno prateće supsidijarno zakono-

¹⁴ Preuzeto sa <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/07/2-Deklaracija-o-pravima-%CC%8Coveka-i-gra%91anina-Deklaracija-de-Guz%CC%8C.pdf> (pristupljeno 26. IX 2018).

¹⁵ Član 18 Ustava Republike Srbije.

¹⁶ *Službeni list list SFRJ – Međunarodni ugovori* br. 11/81.

¹⁷ Videti http://www.europarl.europa.eu/comparl/libe/elsj/charter/art23/default_en.htm

¹⁸ Videti *Rodna ravnopravnost u međunarodnim dokumentima – Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju*, knjiga III, Kancelarija za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Crne Gore, Podgorica 2005.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Preuzeto sa http://www.ccre.org/img/uploads/piecesjointe/filename/charte_egalite_me.pdf (pristupljeno 26. IX 2018)

²¹ Član 15 Ustava Republike Srbije, *Službeni glasnik RS* br. 96/2006

davstvo. Stoga je potrebno posebnu pažnju pokloniti njenoj interpretaciji. Upravo tu odredbu osporavaju autori pojedinih udžbenika ustavnog prava i smatraju je suvišnom i nepotrebnom (Vujadinović i Petrušić 2017, 100).

Pored toga, u okviru osnovnih načela prostor za integrisanje rodne perspektive pruža i princip socijalne pravde (Pajvančić 2016, 137–147), koji, pored principa vladavine prava, predstavlja bitnu odrednicu karaktera i prirode političke zajednice. Upoznavanje studenata sa sadržajem principa socijalne pravde i uticajem koji ovaj princip ima na oblast ljudskih prava važno je jer primena principa socijalne pravde ima neposredne konsekvence na rodnu ravnopravnost, posebno na politiku jednakih mogućnosti i posebne mere kao instrumente vođenja ove politike.

3. Ljudska prava

Ljudska prava su, pored organizacija vlasti, tradicionalna ustavna materija i sastavni deo silabusa ove nastavne discipline. Ova materija (Pajvančić 2010, 67–157) pruža široke mogućnosti za uključivanje rodne dimenzije u obrazovanje budućih pravika. Primetno je da ta dimenzija u silabusima ove nastavne discipline izostaje,²² a u udžbenicima²³ (Pajvančić 2008, 21–24) i nastavnom procesu zauzima tek veoma malo prostora. Ukazujemo na pojedine grupe ljudskih prava u okviru kojih je moguće integrirati rodnu dimenziju.

3.1. Zabrana direktne i indirektno diskriminacije

Integrisanje rodne dimenzije neophodno je prilikom razmatranja zabrane direktne i indirektno diskriminacije.²⁴ To se posebno odnosi na rodno zasnovanu diskriminaciju (Pajvančić 2010, 90–99) i politiku jednakih mogućnosti, kao i na posebne mere – mere afirmativne akcije (Đurić 2007) kao instrumente vođenja politike jednakih mogućnosti, uključujući i argumentaciju o nediskriminatornom karakteru posebnih mera.

S tim u vezi ukazujemo na to da se na osnovu sistematskog praćenja i interpretacije ustavnih rešenja može zapaziti da se u nekim drugim ustavnim odredbama odstupa od načelne ustavne odredbe koja zabranjuje svaki vid diskriminacije po bilo

²² Na primer: deo silabusa predmeta Ustavno pravo o ljudskim pravima – Pravni fakultet u Beogradu: „Biračko telo i biračka vlast; Ljudska i građanska prava“; preuzeto sa <http://www.ius.bg.ac.rs/Studije/osnovne.htm>; Pravni fakultet u Kragujevcu „Pojam i evolucija građanskih prava, Podela ljudskih i građanskih prava, Ustavne garantije lične slobode čoveka prema upravnoj i sudskoj vlasti, Lična prava i slobode, Politička prava i slobode, Ekonomska prava i slobode, Socijalna prava i slobode, Kulturna prava, Prava pripadnika nacionalnih manjina, Ostvarivanje i zaštita ljudskih prava.“ Preuzeto sa <http://www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/osnovne-studije.htm>;

²³ Na primer udžbenik *Parlamentarno pravo*, (Pajvančić 2008) sadrži posebno poglavlje o reprezentovanju žena u parlamentu.

²⁴ Član 21 Ustava Republike Srbije.

kom ličnom svojstvu. Kao ilustrativne primere navodimo odredbe Ustava Republike Srbije koje odstupaju od opšte zabrane diskriminacije i samo neka lična svojstva (rasu, nacionalnu pripadnost i versko opredeljenje) izdvajaju i posebno štite. To su: član 49, koji izričito propisuje samo zabranu i kažnjivost izazivanja rasne, nacionalne i verske mržnje i netrpeljivosti. Član 55, koji reguliše pravo na udruživanje i političko organizovanje uključujući i razloge koji su osnov za zabranu rada različitih udruženja građana, kao i političkih stranaka, članovi 43 i 44, koji regulišu status verskih zajednica, kao i razloge koji su osnov za zabranu njihovog rada, član 30, koji reguliše slobodu medija i razloge koji su osnov za ograničenje te slobode. Stoga bi bilo potrebno pratiti implementaciju opšte ustavne odredbe o zabrani diskriminacije i kroz sva druga ustavna rešenja. Upravo takav sistematski pristup ustavnim rešenjima pokazao bi da, uprkos zabrani diskriminacije po bilo kom ličnom svojstvu, i sam Ustav sadrži norme koje govore o nejednakom ustavnom tretmanu ličnih svojstava koja su osnov diskriminacije i izdvajaju samo neka (rasu, nacionalnu pripadnost, versko opredeljenje), koja tako u izvesnom smislu dobijaju privilegovan status u ustavnom sistemu u odnosu na sva druga lična svojstva, među kojima je i pol i rod kao lično svojstvo (Pajvančić 2008, 60–62, 64–67, 74–77).

3.2. Osnovna prava i slobode građana i građanki

Osnovna (lična²⁵ i politička²⁶) prava i slobode građana i građanki koje ustav garantuje svakoj osobi bilo bi neophodno interpretirati u kontekstu jednakih mogućnosti njihovog punog i efektivnog korišćenja. To su tipična ustavna pravila koja na opšti način (normom koja je jednaka za sve) garantuju određena lična i politička prava ili slobode (Pajvančić 2010) svakom licu. Budući da sva lica nisu realno u istovetnom položaju i nemaju jednake mogućnosti da ta prava i efektivno koriste, to jeste prilika da se u vezi s tim slobodama i pravima ta okolnost istakne i naglasi. Upravo ta okolnost da se pravilo jednako za sve (privedno neutralna norma) primenjuje na različite realne prilike, te da žene i muškarci realno nemaju jednake mogućnosti da koriste ova prava i slobode predstavlja oblik posredne diskriminacije koju Ustav zabranjuje. Stoga bi u vezi s tim bilo neophodno ukazati na tu činjenicu i izložiti posebne mere čija je svrha stvaranje jednakih mogućnosti za efektivno korišćenje ustavom garantovanih sloboda i prava.

3.3. Posebna prava vezana za slobodu odlučivanja o rađanju i s njom povezana prava

Mogućnost uključivanja rodne dimenzije u obrazovanje pravnika kada se radi o materiji ustavnog prava svakako postoji i prilikom izučavanja prava vezanih za

²⁵ Članovi 23 do 49 Ustava Republike Srbije.

²⁶ Članovi 50 do 58 Ustava Republike Srbije.

slobodu odlučivanja o rađanju i s njom povezanih prava. Ova grupa ljudskih prava je specifična. Posebnost ove grupe prava ogleda se u tome što su ona po svojoj suštini osnovna ljudska prava žena. Vezana su za slobodu odlučivanja o rađanju kao jedno od temeljnih ljudskih prava žena, zaštitu reproduktivnih i s njima povezanih prava žena, kao i za pravno-etički okvir primene biotehnologije u oblasti humane reprodukcije (Pajvančić 2010, 111–115). Opšta ustavna norma,²⁷ prema kojoj „svako“ ima pravo da slobodno odlučuje o rađanju, koja omogućuje različite interpretacije o tome ko su subjekti koji odlučuju o rađanju, pruža priliku da se istakne kako je upravo reč o jednom, možda i najvažnijem ličnom pravu žene.

Budući da u Ustavu nedostaju odredbe²⁸ koje bi regulisale veoma osetljiva pitanja vezana za primenu biotehnologije u oblasti humane reprodukcije, komparativna ustavnost (Pajvančić 2009, 61–81), koja pruža obilje primera regulisanja ovog važnog pitanja, može poslužiti kao primer dobre prakse i vodič u interpretaciji ovog prava.

3.4. Ljudska prava i slobode vezana za porodicu i brak

Korpus ljudskih prava i sloboda koja se odnose na porodicu i brak, a koja Ustav garantuje, pruža široke mogućnosti za integrisanje rodne perspektive prilikom njihove interpretacije. To se posebno odnosi na načelnu prirodu ovih ustavnih garancija koja, u zakonskoj razradi na koju Ustav upućuje, dovodi do odstupanja od ustavnih garancija, restriktivne zakonske regulative ili zakonskih rešenja koja nisu u skladu sa ustavom, kontradiktornih normi ili odsustva bilo kakve regulative ovih prava koja su posebno značajna za rodnu ravnopravnost. Ukazujemo na neka od prava koja ilustruju ovu načelnu konstataciju. To su: ljudska prava vezana za porodicu, naročito posebna, ustavom načelno garantovana zaštita porodice;²⁹ brak³⁰ i kontradiktorna ustavna rešenja u vezi sa (ne)mogućnosti zaključenja istopolnih brakova;³¹ status vanbračne zajednice,³² koja se načelno izjednačava s brakom, ali Ustav upućuje na zakonsku regulativu koja to bliže reguliše, a koja u praksi odstupa od ove načelne ustavne garancije; roditeljstvo i naročito posebna, ustavom načelno garantovana zaštita majke (npr. prava majki na posebnu podršku i zaštitu u periodu pre i posle porođaja³³); prava vezana za roditeljstvo (npr. zaštita samohranih roditelja,³⁴ garantovanje prava

²⁷ Član 63 Ustava Republike Srbije.

²⁸ Izuzimajući odredbu koja zabranjuje kloniranje ljudskih bića (član 24 stav 3 Ustava Republike Srbije).

²⁹ Član 66 Ustava Republike Srbije.

³⁰ Član 62 stav 1 Ustava Republike Srbije.

³¹ Uporediti stavove 1 i 2 u članu 62 Ustava Republike Srbije.

³² Član 62 stav 5 Ustava Republike Srbije.

³³ Član 66 stav 2 Ustava Republike Srbije.

³⁴ Član 66 stav 1 Ustava Republike Srbije.

očeva u vezi s roditeljstvom,³⁵ načelno propisana obaveza države da pruža podršku roditeljstvu³⁶ čiji sadržaj Ustav ne precizira niti upućuje na zakonsku regulativu koja bi to bliže regulisala) i dr.

Primetno je da u ovoj grupi prava i u samom Ustavu potpuno izostaje nekoliko značajnih pitanja kao što su: prava očeva na roditeljstvo, način na koji država pruža podršku roditeljstvu, imovinska prava u vanbračnoj zajednici, istopolni brakovi i dr. pa bi u nastavnom procesu bilo poželjno ukazati i na ova još uvek otvorena i ustavom neregulisana prava značajna za ostvarivanje rodne ravnopravnosti.

3.5. Socijalna sigurnost, pravo na rad i s njima povezana prava

Socijalna sigurnost, pravo na rad i s njima povezana prava kao što je grupa socijalno-ekonomskih prava oslonjena na princip socijalne pravde pružaju široke mogućnosti da se rodna dimenzija ovih prava posebno istakne. Valja naglasiti da su ustavne garancije ovih prava samo načelne, kao i da Ustav upućuje na zakonsku regulativu.³⁷ To menja prirodu i svojstva ovih prava, koja gube status prava koja garantuje ustav i postaju zakonska prava. U kontekstu prava na socijalnu zaštitu ostaje otvoreno pitanje sadržaja ustavnih garancija ovog prava i subjekata kojima se ova prava garantuju (pojedinaac, porodica, zaposleni), što bi zahtevalo da se studentima ovo pitanje sveobuhvatnije osvetli.

U ovoj grupi prava posebno se garantuju i pojedina prava žena³⁸ koja su isključivo vezana za reproduktivna prava (trudnoću i materinstvo), ali izostaje regulisanje nekih prava veoma značajnih za rodnu ravnopravnost (na primer garantovanje jednake plate za rad jednake vrednosti), na koja bi trebalo ukazati uz oslonac na komparativnu ustavnost.³⁹

4. Organizacija vlasti

Organizacija vlasti, horizontalna i vertikalna, deo je tradicionalne ustavne materije u kojoj svoj prostor u silabusima, udžbenicima i nastavnom procesu treba da nađe više značajnih ustavnih pitanja.

4.1. Horizontalna podela vlasti

U razmatranjima horizontalne podele vlasti mogućnost uključivanja rodne dimenzije u silabuse ustavnog prava vidimo u sledećim materijama:

³⁵ Član 66 stav 2 i član 68 stav 1 Ustava Republike Srbije.

³⁶ Član 63 stav 2 Ustava Republike Srbije.

³⁷ Član 69 Ustava Republike Srbije.

³⁸ Članovi 60 stav 5, član 66 stavovi 1 i 2, 68 stav 2 Ustava Republike Srbije.

³⁹ Na primer član 37 stav 1 Ustava Italije, član 45 Ustava Irske, član 37 stav 3 Ustava Rusije, član 34 stav 1 Ustava Španije i dr. Preuzeto sa <http://www.legislationline.org/documents/section/constitutions>.

– Izbor i sastav Narodne skupštine u okviru koje postoji mogućnost da se izlože neka od najvažnijih pitanja vezanih za rodnu ravnopravnost u političkom životu i normativni okvir koji omogućuje (ili ograničava) mogućnost ostvarivanja rodne ravnopravnosti u političkom životu. Ustav eksplicitno propisuje da se u Narodnoj skupštini obezbeđuje ravnopravnost i zastupljenost polova i nacionalnih manjina.⁴⁰ Činjenica da se bliže regulisanje načina na koji se postiže ostvarivanje ovog načela delegira zakonodavcu nalagala bi da se u tom kontekstu studentima predstave i zakonska rešenja koja se odnose na: kriterijume reprezentovanja (Pajvančić 2008, 21–24); uticaj tipa izbornog sistema na mogućnost ravnopravnog reprezentovanja žena i muškaraca (većinski, proporcionalni i mešoviti); uticaj različitih vrsta izbornih lista (zatvorene, slabostrukturirane i otvorene kandidatske liste); način distribucije mandata; uticaj različitih tehnika glasanja (glasanje jednim glasom, personalni glas, alternativno i kumulativno glasanje i dr.) na mogućnost ravnopravnog reprezentovanja žena i muškaraca (Pajvančić 1997 i 1999); različite mere afirmativne akcije (kvote za manje zastupljeni pol na kandidatskim listama, rezervisano mesto na kandidatskoj listi, zamena poslanika čiji je mandat prestao, posebna materijalna sredstva za izbornu kampanju kandidatkinja i dr.) čiji je cilj otklanjanje neravnopravne zastupljenosti žena u sastavu neposredno biranih predstavničkih tela (Mršević 2007).

– Unutrašnja organizacija Narodne skupštine tematika je koja pruža mogućnost da se studentima predstave i institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti (Pajvančić 2008, 81–90 i Pajvančić 2010, 157–203) kao novum u unutrašnjoj organizaciji Narodne skupštine (Odbori za ljudska i manjinska prava i rodnu ravnopravnost kao stalno radno telo Narodne skupštine), ali i neformalni oblici delovanja poslanica u Narodnoj skupštini (Ženska parlamentarna mreža).

– Nadležnosti Narodne skupštine u okviru kojih je moguće istaći rodnu dimenziju ovih nadležnosti. To je suštinski važno pitanje jer se odnosi na integrisanje rodne perspektive i propise koje Narodna skupština donosi u okviru svojih nadležnosti. U tom kontekstu četiri grupe nadležnosti Narodne skupštine zaslužuju poseban komentar. To su: 1) Zakonodavna nadležnost značajna za uključivanje rodne perspektive u zakone koji regulišu različite oblasti društvenog života relevantne za rodnu ravnopravnost pretpostavlja da se u zakonodavnom procesu sagledaju efekti i refleksije predloženih zakonskih rešenja i njihov uticaj na položaj žena i muškaraca (rodna analiza predloga zakona), da se u toku odvijanja zakonodavnog postupka koriste instrumenti koji stoje na raspolaganju poslanicima i poslanicama (npr. podnošenje amandmana na zakonska rešenja) kako bi se rodna perspektiva integrisala u zakonska rešenja.⁴¹ 2) Usvajanje strateških dokumenata u koje je takođe neophodno uključivanje

⁴⁰ Član 100 Ustava Republike Srbije.

⁴¹ Videti *Zakoni za žene i muškarce: Praktični vodič za rodno senzitivno zakonodavstvo*, Podgorica 2017. Preuzeto sa <http://www.osce.org/mission-to-montenegro>

rodne perspektive. 3) Kontrolna funkcija Narodne skupštine, koja uključuje parlamentarnu kontrolu egzekutive, posebno instrumenti koje poslanici i poslanice mogu koristiti kako bi kontrolisali rad organa izvršne vlasti. 4) Izborne nadležnosti u okviru kojih poslanici i poslanice imaju prilike da odlučuju o ravnopravnoj zastupljenosti žena i muškaraca na ovim pozicijama ili u sastavu određenih tela. To se odnosi na: unutarparlamentarne izbore (predsednik, potpredsednici i sekretar Narodne skupštine, predsednici i članovi radnih tela i dr.), izbore drugih organa vlasti (na primer sudije Ustavnog suda, Zaštitnik građana, Poverenik za ravnopravnost, Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, Državni revizor, Guverner Narodne banke i dr.), kao i izbor različitih međunarodnih delegacija, poslanika u Parlamentarnoj skupštini saveta Evrope i dr.

– Način rada Narodne skupštine i njenih radnih tela je materija ustavnog prava u okviru koje je za ostvarivanje rodne ravnopravnosti posebno značajno fokusiranje na nekoliko pitanja koja su vezana za mogućnosti da poslanice izabrane u Narodnu skupštinu koriste više posebnih prava vezanih za rad i nadležnosti Narodne skupštine. Ova prava odnose se na: 1) rad Obora za ljudska i manjinska prava i ravnopravnost polova i specifičnost materije za koju je ovaj odbor nadležan, a koja se ogleda u njenoj multisektorskoj prirodi, kao i saradnja ovog odbora sa ženskom parlamentarnom mrežom; 2) prava koja poslanici ostvaruju kao kolektivna prava, s obzirom da trećinu narodnih poslanika čine žene (najmanje 83), a za čije je ostvarivanje ovih prava potrebna podrška određenog broja poslanika – najmanje 25 poslanika/ca (na primer pokretanje postupka za ocenu ustavnosti i zakonitosti pred Ustavnim sudom⁴²), najmanje 50 poslanika/ca (na primer podnošenje interpelacije⁴³), najmanje 60 poslanika/ca (na primer podnošenje zahteva za glasanje o poverenju Vladi⁴⁴), 1/3 poslanika/ca (na primer pokretanje postupka za promenu Ustava,⁴⁵ pokretanje postupka za razrešenje Predsednika Republike,⁴⁶ podnošenje zahteva za prethodnu ocenu ustavnosti i zakonitosti pred Ustavnim sudom⁴⁷); 3) javna slušanja i mogućnost da Odbor nadležan za rodnu ravnopravnost zatraži da se o nekom važnom ili spornom pitanju otvori javna rasprava u Narodnoj skupštini kako bi se ono svestranije razmotrilo uz učešće poslanika i poslanica, stručnjaka i stručnjakinja, civilnog društva i drugih zainteresovanih subjekata; 4) procedure koje štite manjinski glas, a koje u Poslovniku Narodne skupštine nisu regulisane. U sva navedena pitanja vezana za način rada skupštine moguće je integrisati rodnu komponentu. Pored toga, moguće je uputiti i na šire sagledavanje rešenja u svetlu komparativne ustavnosti.⁴⁸

⁴² Član 168 stav 1 Ustava Republike Srbije.

⁴³ Član 129 stav 1 Ustava Republike Srbije.

⁴⁴ Član 130 stav 1 Ustava Republike Srbije.

⁴⁵ Član 203 stav 1 Ustava Republike Srbije.

⁴⁶ Član 118 stav 2 Ustava Republike Srbije.

⁴⁷ Član 169 stav 1 Ustava Republike Srbije.

⁴⁸ Videti izvor <http://www.legislationline.org/documents/section/constitutions>.

– Organi izvršne vlasti (Vlada i ministarstva) takođe su ustavna materija koja pruža mogućnost za integrisanje rodne perspektive, naročito u pogledu: 1) izbora i sastava ovih organa i ravnopravne zastupljenosti žena i muškaraca ne samo u sastavu ovih organa već i na ključnim pozicijama u tim organima; 2) razmatranja pitanja koja se odnose na izbor, sastav i nadležnosti institucionalnih mehanizama rodne ravnopravnosti koji se obrazuju u okviru Vlade (na primer Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost kao stalno međuresorno radno telo Vlade) i ministarstva u čijem je resoru oblast rodne ravnopravnosti (na primer Sektor za rodnu ravnopravnost); 3) upoznavanja studenata s procesom rada na pripremi zakona, strategija i drugih akata koje Vlada predlaže Narodnoj skupštini, kao i sa institucionalnim i proceduralnim mogućnostima da se u propise i dokumente koji se pripremaju u ministarstvima, a čiji je predlagач Vlada, integriše rodna dimenzija, kao i da se efekti zakonskih rešenja prate i sagledavaju iz rodnog ugla.

– Nezavisne institucije čija je nadležnost vezana za zaštitu ljudskih prava (Zaštitnik građana), posebno za zaštitu od diskriminacije (Poverenik za ravnopravnost) i zaštitu podataka o ličnosti (Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti), nove su institucije u ustavnom sistemu Srbije kojima u silabusima predmeta Ustavno pravo i udžbenicima nije poklonjena odgovarajuća pažnja. Upravo ove institucije su značajan faktor u sistemu zaštite ustavom garantovanih prava, uključujući posebno pravo na ravnopravnost polova i zabranu rodno zasnovane diskriminacije. Primetno je da se lapidarno obrađuje najčešće samo institucija Zaštitnika građana koja je ustanovljena Ustavom, dok to nije slučaj sa institucijom Poverenika za ravnopravnost i Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, koje se navode samo u ponekom udžbeniku (Pajvančić 2011, 306–307), bez šireg razmatranja njihovih nadležnosti i mesta koje imaju u sistemu zaštite ljudskih prava.

Sa stanovišta integrisanja rodne perspektive u pravničko obrazovanje posebno bi bilo važno da studenti u obrazovnom procesu steknu znanja o: 1) Instituciji Zaštitnika građana i unutrašnjoj organizaciji ove institucije koja je značajna za rodnu ravnopravnost (na primer, zamenik Zaštitnika građana za rodnu ravnopravnost, Savet za rodnu ravnopravnost kao savetodavno telo Zaštitnika građana), njegovim nadležnostima, posebno nadležnostima u domenu zaštite prava na rodnu ravnopravnost od povreda koje ovom pravu mogu naneti organi uprave, načinu na koji se građani i građanke mogu obratiti Zaštitniku građana u cilju zaštite svojih prava, postupku pred Zaštitnikom građana i mogućnostima koje stoje na raspolaganju Zaštitniku građana da reaguje na ove povrede. 2) Instituciji Poverenika za ravnopravnost kao jednoj od najvažnijih institucija u sistemu zaštite od bilo kog vida diskriminacije, posebno rodno zasnovane diskriminacije. Posebno bi studente trebalo upoznati s nadležnostima te institucije u vezi sa zaštitom od rodno zasnovane diskriminacije, unutrašnjom organizacijom i načinom rada Poverenika za ravnopravnost, načinom na koji se građani i građanke mogu obratiti Povereniku za ravnopravnost u cilju zaštite od različitih

oblika rodno zasnovane diskriminacije (direktna i indirektna diskriminacija, povreda prava na jednake mogućnosti, govor mržnje, višestruka diskriminacija, ukrštena diskriminacija, produžena diskriminacija, teški oblici diskriminacije, posebno diskriminacija od strane organa javne vlasti kao teški oblik diskriminacije), instrumentima kojima raspolaže Poverenik za ravnopravnost u okviru sistema zaštite posebno u okviru sistema zaštite od rodno zasnovane diskriminacije.

4.2. Vertikalna podela vlasti

Vertikalna podela vlasti je ustavna materija koja je takođe relevantna sa stanovišta integrisanja rodne perspektive u pravničko obrazovanje. Taj deo ustavne materije obuhvata dva nivoa vertikalne podele vlasti, autonomne pokrajine i jedinice lokalne samouprave (gradovi i opštine). U razmatranju vertikalne podele vlasti, pored pitanja koja su izložena u razmatranju horizontalne podele vlasti koja se odnose na organizaciju vlasti, a koja su kao tematika relevantna i za druge nivoe vlasti, za vertikalnu podelu vlasti posebno značajno pitanje je nadležnost autonomne pokrajine i nadležnost jedinica lokalne samouprave.

U vezi s pitanjima vezanim za organizaciju vlasti na nivou autonomne pokrajine i jedinica lokalne samouprave (Pajvančić 2008, 90–97, Pajvančić 2007) studenti bi trebalo da steknu znanja o:

1) Izboru, sastavu, unutrašnjoj organizaciji, načinu rada i nadležnostima skupština kao neposredno biranih predstavničkih tela u autonomnoj pokrajini i jedinicama lokalne samouprave, i u tom sklopu i o institucionalnim mehanizmima za ostvarivanje rodne ravnopravnosti koji se obrazuju u Skupštini Autonomne Pokrajine Vojvodine (Odbor za ravnopravnost polova) i skupštinama lokalnih zajednica (na primer saveti ili komisije za rodnu ravnopravnost u jedinicama lokalne samouprave).

2) Izboru, sastavu, unutrašnjoj organizaciji, načinu rada i nadležnostima organa izvršne vlasti na nivou autonomne pokrajine i lokalne zajednice i u tom okviru i o institucionalnim mehanizmima rodne ravnopravnosti koji se obrazuju u Vladi Autonomne Pokrajine Vojvodine (na primer Savet za rodnu ravnopravnost kao stalno savetodavno radno telo Vlade Autonomne Pokrajine), pokrajinskim sekretarijatima u čijoj je nadležnosti rodna ravnopravnost (na primer Pokrajinski sekretarijat za socijalnu politiku, demografiju i rodnu ravnopravnost), kao i u organima uprave koji se obrazuju u jedinicama lokalne samouprave (na primer sektor za rodnu ravnopravnost u okviru organa lokalne uprave, lice zaduženo za rodnu ravnopravnost).

3) Nezavisnim institucijama čija je nadležnost vezana za zaštitu ljudskih prava koje se obrazuju na nivou autonomne pokrajine (Pokrajinski zaštitnik građana – ombudsman, i posebno zamenik Pokrajinskog zaštitnika građana – ombudsmana koji je zadužen za ravnopravnost polova, njegove nadležnosti, način na koji se građani i građanke mogu obratiti ovoj instituciji u cilju zaštite prava na rodnu ravnopravnost,

instrumenti kojima ova institucija raspolaže u okvirima nadležnosti autonomne pokrajine u zaštiti prava na ravnopravnost polova) i jedinica lokalne samouprave (lokalni ombudsman, njegove nadležnosti, način na koji se građani i građanke mogu obratiti ovoj instituciji u cilju zaštite prava na rodnu ravnopravnost, instrumenti kojima ova institucija raspolaže u okvirima nadležnosti lokalne zajednice u zaštiti prava na ravnopravnost polova).

Pored rodnih aspekata u kontekstu organizacije vlasti, za pokrajinski i lokalni nivo posebno je značajno predstaviti studentima rodne aspekte osnovnih nadležnosti i poslova koji se obavljaju na nivou autonomne pokrajine, kao i poslova i nadležnosti koje Ustav rezerviše za jedinice lokalne samouprave.

5. Zaključak

Istraživanje mogućnosti integrisanja rodne perspektive u obrazovanje pravnika, u kome se kao primer koristi ustavno pravo kao osnovna grana prava i prvi pozitivno-pravni predmet s kojim se sreću studenti pravnih fakulteta, upućuje na nekoliko osnovnih zapažanja:

1. Sadržaji silabusa i udžbenička literatura koja se koristi na pravnim fakultetima ne prepoznaju rodnu dimenziju u ustavnom pravu niti uključuju rodnu perspektivu u proces sticanja znanja o materiji koja tradicionalno čini sadržaj ustavnog prava kao obrazovne discipline.

2. Šturo i lapidarno ova pitanja samo su dotaknuta u delu materije o ljudskim pravima (zabrana diskriminacije i pravo na ravnopravnost).

3. Pažljivija analiza ustavne materije pokazuje da je rodnu perspektivu moguće integrirati ne samo u materiji ljudskih prava već isto tako i u materiji koja se odnosi na horizontalnu i vertikalnu organizaciju vlasti, kao i kroz teorijska razmatranja i druge važne oblasti koje čine materiju ustavnog prava.

4. Primetno je da se znanja iz oblasti ustavnog prava najvećim delom koncentrišu na ustavni sistem Srbije, dok su primeri komparativnih ustavnih iskustava sporadični. Posledica takvog pristupa je da mnoga pitanja značajna za rodnu ravnopravnost koja danas čine ustavnu materiju u komparativnoj ustavnosti nisu obuhvaćena u obrazovnom procesu, a mogla bi biti korisno iskustvo i svojevrsan vodič za integrisanje rodne perspektive u izučavanje ustavnog prava. To bi tražilo da se na ova pitanja ukaže i da se ona razmotre u svetlu komparativne ustavnosti i tako studentima pruži prilika da o njima steknu barem osnovna saznanja.

5. Konvencija za eliminisanje svih oblika diskriminacije žena⁴⁹ koju je Srbija ratifikovala, kao jedan od najvažnijih međunarodnih dokumenata u ovoj oblasti,

⁴⁹ Pristupljeno https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ratifikaciji_konvencije_o_eliminasiju_svih_oblika_diskriminacije_zena.html.

obavezuje države potpisnice Konvencije da preduzimaju posebne mere u cilju izmene ili ukidanja ne samo postojećih zakona i propisa već i običaja i prakse koji predstavljaju diskriminaciju žena. Integrisanje rodne perspektive u proces obrazovanja na svim nivoima, uključujući i obrazovanje pravnika, upravo doprinosi da se ciljevi, ali i obaveze preuzete ratifikovanjem ove konvencije ostvare.

Literatura

- Bok, Z. (2005). *Žena u istoriji Evrope*. Beograd: Clio.
- Dobrovski, A. & Hart, V. (2003). *Women Making Constitution – New Politics and Constitutional Changes*. UK: Palgrave Macmillan. pristupljeno <https://www.palgrave.com/gp/book/97881403903617>
- Durić, V. (2007). *Afirmativna akcija – ustavnopravni i međunarodni aspekti*, Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Marković, R. (2016). *Ustavno pravo*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Mršević Z. (2007). *Ka demokratskom društvu – izborni sistem kvota*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mršević, Z. (2011). *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Orlović, S. (2018). *Ustavno pravo*, Novi Sad: Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.
- Pajvančić, M. (1997). *Izbori – pravila i proračuni*, Novi Sad: Naša borba.
- Pajvančić, M. (1999). *Izborni pravo*. Novi Sad: Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.
- Pajvančić, M. (2007). „The Constitution and Gender Equality“, *Zbornik Ustav i rodna ravnopravnost*, Podgorica: Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Crne Gore p. 25–57.
- Pajvančić, M. (2007). *Institucionalni mehanizmi ravnopravnosti polova – mogućnosti na lokalnom nivou*, Beograd.
- Pajvančić, M. (2008). *Komentar Ustava Republike Srbije*, Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Pajvančić, M. (2008). *Parlamentarno pravo*, Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Pajvančić, M. (2008). *Pravni okvir ravnopravnosti polova*, Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Pajvančić, M. (2009). „Komparativna ustavnost o pravu na medicinski asistirano začeće“, *Zbornik Pravo Republike Srbije i pravo Evropske unije – stanje i perspektive*, Niš: Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu. str. 61–81.
- Pajvančić, M. (2009). „Ustavne institucije ravnopravnosti polova – normativni okvir i praksa u zemljama regiona“, *Pravni život* br. 14, tom VI, str. 777–789.
- Pajvančić, M. (2010). „Institutional mechanism for gender equality – A comparative overview“, u: Šašić Šilović, D. (Ed.): *Fifteen years after the Beijing conference and beyond: social democratic women in action: bunch of experiences, views, lessons learnt and successes of the past 15 years: what kind of „gender equality decade“ will come*, Budapest, p. 27–35.
- Pajvančić, M. (2010). *Ravnopravnost polova u političkom životu*, Beograd.
- Pajvančić, M. (2011). *Ustavni okvir ravnopravnosti polova*, Novi Sad: Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.

- Pajvančić, M. (2016). „Ravnopravnost polova, jednake mogućnosti i posebne mere u kontekstu principa socijalne pravde“, *Zbornik Socijalna demokratija u Evropi i koncept „dobrog društva“*, Beograd: Fondacija Fridrih Ebert i Centar za demokratiju, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu. str. 137–147.
- Stojanović, D. (2013). *Ustavno pravo*, Niš: Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet.
- Van der Lest, K. & Uljarević, D. (2008). *Kako orodiniti Ustav*, Podgorica: Kancelarija za rodnu ravnopravnost Vlade Crne Gore.
- Vujadinović, D. i Petrušić, N. (2017). „Uvođenje rodne perspektive u pravničko obrazovanje u Srbiji – pilot analiza studijskih programa i udžbenika“, u: Lilić, S. ur. *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, knjiga VII, Beograd: Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu. 84–104.

DRAGICA VUJADINOVIĆ
NEVENA PETRUŠIĆ

NEOPHODNOST URODNJAVANJA
STUDIJSKIH PROGRAMA PRAVA
I PRAVNIČKIH PREDMETA¹
– Predlozi rodno senzitivnih silabusa za
Sociologiju prava i Porodično pravo –

Abstract: International and national strategic and normative documents demand gender mainstreaming of higher education, including the field of law. However, according to different surveys, reports, and declarations at international, European, and Serbian national levels, most of the higher education curricula, syllabi, and textbooks, including the ones related to legal education, do not match the requirements of the mentioned strategic and normative documents. It becomes obvious that the state and university authorities in Serbia, and elsewhere, must introduce policies for gender mainstreaming of higher and legal education. Equally obvious is that faculties of law have to make their own steps forward, and initiate gender action plans for transforming institutional and educational design in a gender-sensitive way.

The focus of this text is on overcoming the gender-blind character of legal education in Serbia, which has been existent even at the most prominent state universities. The underlying emancipatory idea is that quality of legal education, in general, depends crucially on its gender-sensitive transformation.

Gender-sensitive profiling of the aims, outcomes, and content of legal study will be outlined in this text based on the sample of two largest and most prominent state faculties of law – University of Niš and University of Belgrade. The attempt is to send a message about the necessity of revising aims and outcomes of higher and legal education study programmes, which also implies the necessity of revising the national standards and requirements for accrediting study programmes.

¹ Koautorski doprinos Nevene Petrušić rezultat je rada na projektu br. 179046 Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru, koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije, a koautorski doprinos Dragice Vujadinović u okviru projekta „Konstitucionalizam i vladavina prava u izgradnji nacionalne države – Slučaj Srbije” koji se sprovodi na Pravnom fakultetu, Univerzitet u Beogradu.

However, the main focus is placed on the importance of gender-sensitive aims, outcomes, and contents of the syllabi included in these study programmes. For that purpose, syllabi for two first-year courses – Sociology/Sociology of Law and Family Law – are taken into consideration as the representative sample. Critical reviewing of the mentioned accredited syllabi attempts to initiate introducing of a gender-sensitive approach in syllabi of legal and other studies in Serbia and elsewhere.

Keywords: gender mainstreaming, gendered legal education, family law, sociology of law.

1. Uvod

Postoji vidna diskrepancija između međunarodnog i nacionalnog normativnog okvira koji zahtevaju urođnjavanje obrazovanja na svim nivoima, s jedne strane, i postojećeg stanja u našem visokom obrazovanju, čiji su kurikulumi opterećeni patrijarhalnim kodovima u pogledu toga zašto se uči, šta se uči i kako se uči, s druge strane. Pod maskom rodne neutralnosti kriju se rodno slepi nastavni sadržaji koji direktno doprinose održavanju postojećih rodni nejednakosti (Vujadinović, Petrušić 2017, 64). Imajući u vidu da obrazovanje, njegovi sadržaji i prakse predstavljaju moćne instrumente za reprodukciju patrijarhalnih rodni odnosa, ali da su oni istovremeno ključni pokretači transformacije rodni režima i demokratizacije i modernizacije društva (Petrušić, Konstantinović Vilić 2012, 18), urođnjavanje visokog obrazovanja, tj. uvođenje rodni perspektive u sve njegove segmente predstavlja jedan od ključni uslova za prevazilaženje rodni nejednakosti. Ostvarivanje tog cilja podrazumeva odgovarajuće intervencije s ciljem da se patrijarhalna matrica u obrazovanju redukuje, a emancipatorsko urođnjavanje sve više ovaploćuje. (Vujadinović, Petrušić 2017, 71; Petrušić, Vujadinović 2018, 314–326).

Uvođenje rodni perspektive u visoko obrazovanje neophodno je zbog usaglašavanja kvaliteta obrazovanja s postojećim normativnim standardima.² Međutim, jednako važan ili još važniji razlog što urođnjavanje visokog obrazovanja treba postaviti kao prioritetan cilj jeste sledeće: prvo, ženska polovina čovečanstva već je uveliko ušla u sve nivoe visokoškolskog obrazovanja, a ta činjenica nije u dovoljnoj meri uvažena i afirmisana u obrazovni ciljevima i profesionalni ishodi; drugo, u sadržajima, ciljevima i kvalitetu obrazovanja žene moraju postati jednako vidljive kao muškarci, jer su patrijarhalni razlozi njihove viševekovne nevidljivosti prevaziđeni i žene su kao kreatorke znanja i kao subjekti njegove primene veoma zastupljene

² Proces urođnjavanja univerzitetskog obrazovanje važan je segment reforme visokog obrazovanja. Tome je snažan podsticaj dala *Svetska deklaracija o visokom obrazovanju za 21. vek*, kojom je, pored ostalog, preporučeno ukidanje rodni stereotipa u visokom obrazovanju i uvažavanje rodni aspekata u različiti naučni disciplinama. (*World Declaration on Higher Education for the Twenty-first Century, Vision and Action*. UNESCO, Paris, 1998. str. 9–12. <http://www.unesco.org>).

na istorijskoj sceni; treće, izražavanje mnogo bogatijih potreba, interesa i afiniteta u sferi kreiranja i primene znanja na delu je kada su i žene prepoznate kao subjekti; četvrto, sazreli su objektivni uslovi da se u produktivnoj sinergiji susretnu civilizacijski standardi jednake vrednosti svake individue, nezavisno od pola i roda, i korišćenja ukupnih ljudskih resursa, takođe nezavisno od pola i roda. Sve to zajedno moglo bi se sumirati u smislu ideje da uvođenje rodne perspektive u visoko obrazovanje predstavlja suštinski doprinos kvalitetu proizvodnje i sadržaja znanja, kao i kvalitetu njegovih sazajnih i društvenih ishoda. (Baer 2017, 6)

Rodno senzibilisanje visokog obrazovanja podrazumeva dvosmerne reforme. S jedne strane, ono zahteva intervenciju odozgo, tj. intervenciju države i univerzitetskih vlasti u smislu artikulisanja politika urodnjavanja (akcionih planova) u svim potrebnim dimenzijama, počev od kadrovskog balansa i balansa karijernog napredovanja, do uspostavljanja regulativa za zaštitu od rodne i svake druge diskriminacije i nasilja u univerzitetskom delatnom prostoru, uvođenja rodno senzitivne statistike i budžetiranja itd. (Petrušić, Vujadinović 2018, 321). Centralni i najvažniji segment javne politike vezan je za regulatorne mehanizme za urodnjavanje nastavnih planova, silabusa i nastavnog materijala. Mehanizmi bi svakako obuhvatali preuređenje akreditacionog materijala, u smislu da se pri definisanju ciljeva, sadržaja i ishoda učenja zahteva uvođenje rodne perspektive i za kurikulume (akreditovanih) studijskih programa i za svaki silabus ponaosob.

S druge strane, urodnjavanje nastavnih sadržaja, pedagoških pristupa i udžbeničke literature mora se događati i inherentno, odozdo, dodatnom sistematskom edukacijom nastavnika za razumevanje i usvajanje rodne perspektive, što bi znatno olakšalo ispunjavanje zahteva za kreiranje rodno senzitivnih studijskih programa kao celine i silabusa za pojedinačne predmete.

2. Urodnjavanje pravničkog obrazovanja

Cilj savremenog pravničkog obrazovanja jeste sticanje profesionalnih znanja i veština, usvajanje pravnih vrednosti i osposobljavanje studenata za život u demokratskoj zajednici. To podrazumeva pripremanje studenata da praktikuju pravo s profesionalnom izvrsnošću i uz punu posvećenost pravičnosti, pravdi, jednakosti i najvišim etičkim standardima, da služe zajednici, doprinoseći unapređenju ljudskih prava i zajedničkom dobru, kao i da žive, uče i rade u raznolikom, multikulturalnom i globalizovanom okruženju. Ostvarivanje tog cilja nije moguće bez rodno senzitivnog pristupa u obrazovanju pravnika – kreatora i primenjivača pravnih propisa.

Praksa pokazuje da je rodno slepilo pravnih profesionalaca ključni razlog što mnoge javne politike produbljuju nejednakosti, a institucionalni seksizam, široko rasprostranjen u pravosuđu i drugim institucijama pravnog sistema, i dalje predstavlja ključnu prepreku za sprovođenje savremenih zakonskih rešenja (Petrušić, Konstantinović

Vilić, Žunić 2015, 33) i ostvarivanja onoga što čini suštinu savremenog prava – jednako poštovanje i zaštita svake individue. Stoga rodna senzibilizacija pravničkog obrazovanja obezbeđuje uslove za adekvatno obrazovanje novih generacija pravnika koji će biti rodno osvešćeni i umeti da prepoznaju potrebe i interese žena, što je preduslov za unapređenje pristupa pravdi za žene žrtve nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja, diskriminacije i kršenja drugih ženskih prava.

Uvođenje rodne perspektive u pravničko obrazovanje proizlazi iz najviših vrednosnih i normativnih standarda modernog međunarodnog i domaćeg prava,³ a njegova rodna senzibilizacija predstavlja *conditio sine qua non* urođnjavanja normativnih, faktičkih i vrednosnih elemenata pravnog poretka i ukidanja neravnopravnih rodnih odnosa i režimā.

Obrazovanje i uslovi rada na vodećim državnim pravnim fakultetima naročito su važni za pitanje rodne ravnopravnosti. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Pravni fakultet Univerziteta u Nišu predstavljaju rasadnike budućih nosilaca pravosudnih funkcija, zbog čega je veoma bitno iz kakvih se oni učila, od kakvih profesora i uopšte u kakvim uslovima pripremaju za svoj pravnički poziv. S tih fakulteta primarno se regrutuju i budući državni sekretari, ministri i parlamentarci – oni što kreiraju zakone i sprovode politike i stvaraju društvenu i političku klimu. Drugim rečima, kritičko preispitivanje i unapređenje iz rodne perspektive studija prava na pomenutim vodećim pravnim fakultetima nije samo interna, fakultetska stvar, već ima i opštedruštveni značaj.

Centriranje pravnih studija oko ljudskih prava okvir je i delokrug urođnjavanja studija prava, a ženska prava važan su deo onoga što je suštinski najvažnije – a to su ljudska prava. Kvalitet savremenog pravničkog obrazovanja upravo jeste u direktnoj vezi s fokusiranjem pravnih studija oko ljudskih i ženskih prava, jer se jedino na taj način najviši civilizacijski dometi centralne vrednosti dostojanstva osobe i univerzalne jednakosti svih ljudskih bića afirmišu u svom punom smislu i kapacitetu u pravnoj svesti i znanju.

³ Srbija je ratifikovala bezmalo sve međunarodne ugovore o ljudskim pravima, uključujući i Konvenciju o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (*Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori* br 11/81), kojom je, pored ostalog, propisana dužnost država ugovornica da otklanjaju tradicionalno shvatanje o ulogama muškaraca i žena na svim stepenima i u svim oblicima obrazovanja, pored ostalog i revizijom udžbenika i školskih programa te prilagođavanjem nastavnih metoda (čl. 10). Ustav Republike Srbije (*Sl. glasnik RS* br. 98/06) u čl. 15 propisuje da država jamči ravnopravnost žena i muškaraca i vodi politiku jednakih mogućnosti. Zakonom o ravnopravnosti polova Republike Srbije iz 2009. godine (*Sl. glasnik RS* br. 104/09) rodna senzitivizacija obrazovanja predviđena je kao jedno od područja delovanja. U čl. 31. st. 1. propisano je da je „vaspitanje o ravnopravnosti polova sastavni deo predškolskog, osnovnog, srednjeg i visokog obrazovanja, kao i trajnog učenja“, dok je u st. 2. ovog člana imperativnom normom propisano: „U okviru nastavnih planova i programa, odnosno studijskih programa, obezbeđuje se vaspitanje o ravnopravnosti polova, u cilju prevazilaženja ograničavajućih uloga zasnovanih na polu, oslobađanja od stereotipa zasnovanih na polu i predrasuda zasnovanih na polu.“

Urođnjavanje pravničkog obrazovanja zahteva holistički pristup, dakle celovite promene studijskih programa i silabusa nastavnih predmeta kako u pogledu ciljeva, ishoda učenja i sadržaja, tako i u pogledu samog pedagoškog pristupa i nastavne metodologije. (Petrušić, Vujadinović 2018, 322–327). Rodna senzibilizacija studija prava podrazumeva promenu nastavne paradigme i preorijentaciju nastave na primenu aktivne, dijaloške i problemski orijentisane nastave koja podstiče kritičko mišljenje (Ivić, Pešikan, Antić 2001, 20–22) i u tom kontekstu i integrisanje rodne perspektive u nastavni materijal. Otvaranje studija prava za kritičko preispitivanje stvarnosti ima naročit značaj, što zahteva prevladavanje pukog pozitivizma, bolje razumevanje konteksta u kome pravo nastaje i u kome se primenjuje, ali i problemski orijentisanu nastavu, koja demistifikuje uzroke rodni nejednakosti i mladim ljudima otvara nove perspektive društvenog razvoja zasnovanog na ljudskim pravima, rodnoj ravnopravnosti i uvažavanju i poštovanju raznolikosti ljudskih identiteta.

Rodna analiza predstavlja mnoštvo metoda ili tehnika koje se primenjuju kako bi se razumeli odnosi između žena i muškaraca, njihov pristup resursima, njihove aktivnosti, ograničenja s kojima se suočavaju i uticaj koji ove razlike imaju na živote žena i muškaraca. Predmet rodne analize može (i mora) biti svaki segment društvenih odnosa i delatnosti, uključujući i obrazovanje. Budući da su nastavni programi bazična odrednica obrazovanja, od primarne važnosti je da upravo oni budu predmet rodne analize. Rodna analiza nastavnih programa obezbeđuje neophodnu rodnu perspektivu koja obezbeđuje prepoznavanje rodno slepih sadržaja i praznina, ali i moguće intervencije u cilju njihovog urođnjavanja.

Rodna analiza programa osnovnih akademskih studija prava⁴ (dalje u tekstu: studijski program), koju smo u ovom pilot istraživanju primenile, treba da odgovori na pitanje da li je i u kojoj meri u njima izražena rodna perspektiva. Da bi se ocenio stepen urođjenosti programa osnovnih akademskih studija, ispitivale smo ključne elemente studijskog programa: strukturu, svrhu, ciljeve, kompetencije koje se njegovom realizacijom stiču, listu i strukturu obaveznih i izbornih predmeta koji ga čine, kao i njihove ciljeve, ishode učenja i sadržaj. U analizi smo, kao indikatore, koristile sledeće parametre:

1. Da li je poznavanje/razumevanje rodni dimenzija prava definisano kao jedan od ishoda učenja?
2. Da li su *Ljudska prava* poseban nastavni predmet i kakav je njegov status?
3. Da li su *Studije roda* poseban nastavni predmet i kakav je njihov status?
4. Da li se i u kojoj meri u silabusima nastavnih predmeta pominju rodni aspekti društveni i pravni pojavi i instituta koji čine sadržaj predmeta? i
5. Koliko je tema koje se obrađuju s rodni aspekta? (Vujadinović, Petrušić 2017, 64).

⁴ Važeći program osnovni akademski studija Pravnog fakulteta u Beogradu akreditovan je 2013. godine, a iste godine akreditovan je i program osnovni akademski studija Pravnog fakulteta u Nišu. Oba programa akreditovana su u skladu s ranije važećim standardima utvrđenim Pravilnikom o standardima i postupku za akreditaciju visokoškolskih ustanova i studijskih programa (*Sl. glasnik RS* br. 106/2006, 112/2008, 70/2011, 101/2012. i 13/2014).

U skladu s propisanim standardima za akreditaciju, studijskim programima oba fakulteta definisani su: 1) Struktura studijskog programa; 2) Svrha studijskog programa, 3) Ciljevi studijskog programa; 4) Kompetencije diplomiranih studenata; 5) Kurikulum; 6) Kvalitet, savremenost i međunarodna usaglašenost studijskog programa.

Kao referentni uzorak za proveru rodne senzitivisanosti pravničkog obrazovanja u Republici Srbiji uzeta su dva državna pravna fakulteta u Beogradu i Nišu, s idejom da se proveru karakter i kvalitet oficijelne prezentacije kurikuluma osnovnih studija i s posebnim akcentom na silabusima za dva opšteobavezna predmeta, s kojima se svi studenti ovih fakulteta susreću na početku svojih pravnih studija. Udžbenici za pomenute predmete i kvalitativna analiza samog procesa držanja nastave u ovoj analizi su ostavljeni po strani. To, s jedne strane, predstavlja ograničenje jer ukupni kvalitet rada na svakom predmetu predstavlja kumulativni rezultat sadržaja silabusa, kvaliteta rada i pedagoškog pristupa na predavanjima i vežbama, i posebno kvaliteta sadržaja udžbenika. U tom smislu, realno je pretpostaviti da rodna senzitivnost pedagoških pristupa i sadržaja nastave, kao i udžbenika (koji se realno doraduju i unapređuju tokom godina) može biti daleko zastupljenija nego što je to slučaj sa silabusima. S druge strane, stavljanje fokusa samo na silabuse ima supstantivnog opravdanja u tome što je silabus primarni predmet akreditacije, a ova analiza bavila se pre svega karakterom kurikuluma studijskih programa i reprezentativnim silabusima.

U radu je najpre izložen pregled pomenutih programa osnovnih pravnih studija, onako kako su artikulisani za potrebe akreditacije, a zatim su date kritičke sugestije o tome kako bi i formulacije standarda u materijalima za akreditaciju, tj. konkretizacija opštih standarda za akreditaciju mogle i morale da budu rodno senzitivnog usmerenja. Primarni fokus stavljen je na opis mogućeg rodno senzitivnog sadržaja i karaktera silabusa za predmete *Osnovi sociologije sa sociologijom prava* i *Porodično pravo*.

Opređenje da kritički, s rodno aspekta, preispitamo i ukažemo na pravce urođnjavanja silabusa *Osnovi sociologije sa sociologijom prava* i *Porodično pravo* motivisano je činjenicom da ovi predmeti spadaju u grupu predmeta koji svojom tematikom nose najveći opseg rodno relevantnih tema. U okviru tih predmeta (kao i mnogih drugih, na primer Uvoda u pravo, Ustavnog, Radnog i socijalnog prava, Krivičnog prava, Kriminologije itd.) izučavaju se pravne i društvene pojave i instituti koji, ako bi bili obrađeni i prezentovani na rodno senzitivna način, mogu u najvećoj ili u znatnoj meri uticati na emancipatorske promene u vrednosnim sistemima studenata i njihovim pogledima na svet, pogotovo u vezi s razumevanjem uloge prava i uloge rodne ravnopravnosti u civilizovanju međuljudskih odnosa. I obrnuto, odsustvo rodno senzitivnog pristupa u njihovoj obradi i prezentaciji može doprineti cementiranju patrijarhalnog nasleđa u pravnim i društvenim odnosima. Na opredeljenje da analizu posvetimo silabusima predmeta *Sociologija sa sociologijom prava* i *Porodično pravo* uticala je i njihova pozicija u nastavnim planovima – oba predmeta su opšteobavezna i izučavaju se u prvoj i drugoj godini studija, tako da je u nastavni proces uključen veliki broj studenata.

Nastavnici i asistenti na predmetu *Osnovi sociologije sa sociologijom prava* na Pravnom fakultetu u Beogradu, otkako je ovaj predmet uveden u studijski kurikulum – 1955/56. godine pa sledećih desetak godina, bili su muškog pola. Tek 1968. godine po prvi put je u asistentsko zvanje izabrana žena, sledeća je izabrana 1978. godine, i zatim 2018. godine još jedna koleginica. Slična je situacija i na Pravnom fakultetu u Nišu, na kome je tek od 2017. predmet preuzela žena u zvanju docentkinje. Šefovi katedri kojima predmet Sociologija pripada na ovim fakultetima bili su po pravilu muškarci, a samo na Pravnom fakultetu u Beogradu profesorka je bila na čelu katedre od 2015. do 2018. godine. I na predmetu *Porodično pravo* nastavnici su decenijama bili muškarci. Na Pravnom fakultetu u Beogradu osoba ženskog pola prvi put je angažovana u nastavni proces 1973. godine, a sledeća koleginica 1978. godine, dok se na Pravnom fakultetu u u Nišu to dogodilo tek 2001. Što se tiče rukovodećih pozicija na Građanskoj katedri, na Pravnom fakultetu u Beogradu žena je po prvi put postala šefica katedre 2003. godine i bila je na toj poziciji u dva mandata – do 2009, sledeća šefica katedre izabrana je 2018. godine, a na Pravnom fakultetu u Nišu šefica katedre izabrana je za jedan mandat 1993. godine.

3. Urođnjavanje studijskih programa osnovnih akademskih studija prava

3.1. Prikaz postojećeg stanja kurikuluma

Analiza pokazuje da u studijskim programima ni kod jednog od dva pravna fakulteta od navedenih standarda nije zastupljen rodno senzitivn pristup. U vezi sa Standardom 1 (strukture), pominje se da osnovne akademske studije osposobljavaju studente za [...] *razvoj i primenu naučnih i stručnih dostignuća iz oblasti prava i srodnih disciplina, što obuhvata, između ostalog, kritičko razmatranje problema razvoja i primene prava, kao i za dalje naučno i stručno usavršavanje*. U vezi sa Standardom 2 (svrha), u studijskom programu Pravnog fakulteta u Beogradu navodi se da je svrha studijskog programa da [...] *ponudi adekvatne odgovore na savremene potrebe pravnčkog obrazovanja i obavljanja profesije pravnika u cilju stvaranja kadrova koji mogu stručno i profesionalno da se nose sa savremenim društvenim izazovima, a jednovremeno da u svom budućem radu poštuju i postupaju u skladu sa vrednostima koje su se iskristalisale kroz dugi niz decenija*. Na sličan način, u drugačijoj jezičkoj formulaciji, svrha je definisana i studijskim programom Pravnog fakulteta u Nišu. U vezi sa standardom 3 (ciljevima), pominje se za Pravni fakultet u Beogradu: [...] *Program osnovnih studija na Pravnom fakultetu ima za cilj da bude istinski predstavnik evropskog sistema visokog obrazovanja, čija atraktivnost proizlazi, između ostalog, iz izuzetnih kulturnih i naučnih tradicija i iskustva u obrazovanju visokokvalitetnih kadrova. Pri tome, u tradiciji Pravnog fakulteta je, što je i poseban cilj i ovog studijskog programa, da kontinuirano*

inovira svoje programe i unapređuje sistem sticanja znanja, i time bude jedan od stubova razvoja Republike Srbije i njenog pravnog sistema. Pravni fakultet u Nišu, kao cilj studijskog programa, navodi [...] omogućavanje studentima sticanja opštih i posebnih teorijskih i praktičnih znanja i veština i osposobljavanje za samostalno obavljanje pravnih poslova u organima državne uprave i lokalne samouprave, javnim službama, privrednim društvima [...], primerenih zvanju pravnik. Ni u pogledu Standarda 4 (kompetencija studenata) nema pomena o potrebi i značaju sticanja rodno senzitivnog znanja, a ni standard 6 (kvalitet, savremenost i međunarodna usaglašenost) ne predviđa urođnjavanje studija prava kao preduslova za ispunjavanje ovog standarda.

Kurikulum studijskog programa Pravnog fakulteta u Beogradu obuhvata 76 nastavnih predmeta raspoređenih u okviru četiri godine studija, od koji su 24 obavezna predmeta, 20 predmeta ima status obaveznih predmeta na nastavnim grupama,⁵ a 32 nastavna predmeta s treće i četvrte godine studija opcionog su karaktera.⁶ Nastavnim programom obuhvaćeno je i šest veština. Predmet *Ljudska prava* ima status posebnog nastavnog predmeta, i spada u grupu obaveznih predmeta samo u okviru međunarodnopravne nastavne grupe, kao jedne od ukupno četiri koje studenti biraju.

U kurikulumu studijskog programa Pravnog fakulteta u Nišu, koji obuhvata 22 obavezna i 45 izbornih predmeta raspoređenih u četiri izborne liste po godinama studija, *Ljudska prava* uopšte nemaju karakter posebnog nastavnog predmeta, već se teme iz ove pravne oblasti izučavaju u okviru *Ustavnog prava*.

U oba studijska programa predmeti vezani za *Studije roda*⁷ imaju karakter izbornog predmeta, koji se izučava na trećoj godini studija.

3.2. Pravci i mere za urođnjavanje studijskih programa prava

Imajući u vidu nadležnost države u oblasti visokog obrazovanja i prostor autonomije univerziteta, rodno senzibilisanje pravničkog obrazovanja, kao i univerzitetskog obrazovanja u celosti, zahteva dugoročno i kontinuirano ukršteno delovanje odozgo – kreiranjem i sprovođenjem rodno osvešćenih javnih politika, i delovanje odozdo – iz samog obrazovnog procesa. Delovanje odozgo podrazumeva dobro zamišljen akcioni plan urođnjavanja univerzitetskog obrazovanja, koji obuhvata sve aktere i sve aspekte nastavnog procesa, uključujući i formalni i skriveni kurikulum

⁵ Od druge godine studenti biraju jednu od četiri nastavne grupe, u okviru kojih po četiri predmeta imaju status obaveznih predmeta.

⁶ Lista opcionih predmeta na trećoj godini iznosi 18, i na četvrtoj 14, od kojih u svakoj godini student bira po jedan, ukupno dva.

⁷ Zvanični naziv ovog predmeta nije isti: u studijskom programu Pravnog fakulteta u Beogradu njegov naziv je Rodno pravo, dok u studijskom programu Pravnog fakulteta u Nišu on nosi naziv Pravne studije roda. Analiza silabusa ovih predmeta pokazuje, međutim, da je njihovo jezgro isto i da ga čine ključne teme iz domena rodnih odnosa i rodno zasnovane diskriminacije.

(Petrušić, Vujadinović 2018, 322–327).⁸ Sastavni deo tog akcionog plana trebalo bi da bude redefinisane samih standarda za akreditaciju studijskih programa, što bi, pored ostalog, podrazumevalo uvođenje opšte obaveze visokoškolskih ustanova da u oblikovanju svih segmenata studijskog programa, uključujući i kurikulum, primene rodno senzitivni pristup. Takva norma bi bila osnov da fakulteti, delujući odozdo, restrukturiraju svoje studijske programe, iznova definišu njihovu svrhu, ciljeve i sadržaj, čineći ih na taj način rodno senzibilnim. To je put ka valjanom obrazovanju rodno svesnih stručnjaka, koji svojim profesionalnim radom mogu dati doprinos izgradnji društva koje svima pruža jednake prilike za lični razvoj i jednako učešće u javnoj i privatnoj sferi društvenih odnosa.

Za pravne fakultete to bi značilo da strukturu programa svojih osnovnih akademskih studija (*Standard 1*) izgrade tako da oni u punoj meri osposobljavaju studente za razumevanje rodničkih aspekata geneze i suštine prava i pravnih instituta, kao i za razumevanje značaja rodne ravnopravnosti u kontekstu održivog društvenog razvoja zasnovanog na ljudskim pravima i principu vladavine prava. Taj segment trebalo bi da bude eksplicitno naveden i u narativnom opisu same strukture programa. Kada je reč o svrsi studijskog programa (*Standard 2*), neophodno je da standardni opis svrhe studijskog programa bude dopunjen elementima koji potvrđuju da studijski program pruža adekvatne odgovore na savremene potrebe pravničkog obrazovanja i obavljanja profesije pravnika, što, pored ostalog, podrazumeva i poštovanje ljudskog dostojanstva, principa jednakosti i nediskriminacije, poštovanje i podsticanje rodne ravnopravnosti

⁸ Pojam „skriveni kurikulum“ (*hidden curriculum*) odnosi se na „nepisana pravila“ i „podrazumevana znanja“ o onome što se od studenata prećutno očekuje na neformalnom i neekspliciranom nivou. (Jarić 2012: 21). Praksa pokazuje da nastavnici često interpretiraju društvene i pravne pojave vođeni svojim internalizovanim rodničkim stereotipima, pa realizacija usvojenog obrazovnog programa u ishodu može dovesti do učvršćivanja rodničkih stereotipa kod studenta (Stjepanović-Zaharijević, Gavrilović, Petrušić 2010: 14). Zbog toga je rodno osvešćivanje nastavnika jedan od važnih aspekata urođnjavanja visokog obrazovanja. S druge strane, za obrazovanje su važni sadržaji iskustvenog učenja kojima su studenti izloženi u obrazovnoj ustanovi, tako da je neophodno uroditi i organizacionu kulturu visokoškolskih ustanova, kao sistema pretpostavki, verovanja, vrednosti i normi ponašanja koje su studenti i nastavnici razvili i usvojili putem zajedničkog iskustva, a koji usmeravaju njihovo mišljenje i ponašanje. Za pravilnu procenu rodničkih dimenzija pravničkog obrazovanja neophodno je istražiti sve aspekte „skrivenog kurikuluma“, sagledavajući sledeće indikatore: Stavovi nastavnog osoblja, studenata i donosilaca odluka prema prema rodničkim ulogama i rodnoj ravnopravnosti; Polna struktura nastavnog osoblja i studentske populacije, uključujući i analizu vertikalne i horizontalne segregacije; Polna struktura organa upravljanja i rukovođenja; Polna struktura članova i rukovodstva studentskih organizacija i predstavnika studenata u stručnim telima i organima obrazovne ustanove; Nivo rasprostranjenosti rodno zasnovane diskriminacije i rodno zasnovanog uznemiravanja, uključujući i seksualno uznemiravanje koje čine studenti odnosno nastavno osoblje jedni nad drugima; Postojanje i praktična delotvornost instrumenata za sprečavanje i sankcionisanje rodno zasnovane diskriminacije i rodno zasnovanog uznemiravanja, uključujući i seksualno uznemiravanje koje čine studenti odnosno nastavno osoblje jedni nad drugima.

te jednakih mogućnosti u svim oblastima društvenog života i dr. U pogledu *Standarda 3*, koji se odnosi na ciljeve studijskog programa, bilo bi neophodno naglasiti da je jedan od ciljeva programa urođnjavanje obrazovanja pravničkog kadra u skladu s civilizacijskim zahtevima i savremenim međunarodnim standardima. Rodna senzibilizacija pravničkog obrazovanja zahteva da se na odgovarajući način dopuni i *Standard 4*, koji se odnosi na kompetencije studenata. Tim dopunama treba jasno utvrditi da je jedna od važnih kompetencija diplomiranih pravnika njihova osposobljenost da u kreiranju, tumačenju i primeni propisa primenjuju rodno senzitivni pristup i svojim profesionalnim radom doprinose ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Konačno, odgovarajućim izmenama kurikuluma (*Standard 5*) trebalo bi obezbediti da *Ljudska prava* i *Studije roda* budu obavezni predmeti, čiji će nastavni sadržaji i praksa doprijeti da studenti budu rodno osvešćeni i osposobljeni za razumevanje, poštovanje i zaštitu ljudskih prava i rodne ravnopravnosti, kao bitnih odrednica demokratskog razvoja društva u 21. veku.

4. Silabusi unutar kurikuluma

Analiza silabusa nastavnih predmeta obuhvaćenih studijskim programima pokazuje da se ni u ciljevima ni u ishodima učenja ne pominje sticanje rodno senzitivnog znanja o društvenim i pravnim pojavama i institutima, niti se pak navodi da se bilo koja tema interpretira u rodnoj perspektivi. To važi i za silabuse predmeta *Osnovi sociologije sa sociologijom prava* i *Porodično pravo*, što će u sledećem delu rada biti dokumentovano. Izuzetak u oba slučaja jesu silabusi za predmet Rodno pravo na Pravnom fakultetu u Beogradu i za predmet Pravne studije roda na Pravnom fakultetu u Nišu.

4.1. Opis silabusa za predmet *Osnovi sociologije sa sociologijom prava* i smernice za njegovo urođnjavanje

Sociologija, kao akademska disciplina, predstavlja sastavni deo studijskih programa i Pravnog fakulteta u Beogradu i Pravnog fakulteta u Nišu. U studijskom programu Pravnog fakulteta u Beogradu taj nastavni predmet nosi naziv *Osnovi sociologije sa sociologijom prava* i ima status obaveznog predmeta na prvoj godini studija. Isti naziv i status predmet ima i u studijskom programu Pravnog fakulteta u Nišu. Analiza silabusa za navedeni predmet pokazuje da među njima postoje velike sličnosti kako u pogledu cilja i ishoda učenja tako i u pogledu nastavnog sadržaja.

U silabusu tog predmeta koji se izučava na Pravnom fakultetu u Beogradu, kao cilj predmeta na veoma apstraktan način navedeno je da je njegov „opšti obrazovni cilj“ da studente *uvede u osnovne probleme i savremene tokove fundamentalnih društvenih nauka koji se pojavljuju na tri nivoa: teorijsko-epistemološkom, metodološko-istraživačkom i praktično-primenjenom.*

U pogledu ishoda učenja, koji obuhvataju opis onoga što bi student trebalo da zna, razume i ume da uradi po završetku učenja,⁹ navodi se da će studenti *imati neposredan uvid u empirijske dokaze koji potvrđuju relevantnost problema sociologije prava i pravne teorije uopšte, da će time biti olakšana realizacija svih prethodno nabrojanih ciljeva ovog kursa, naročito onih koji se odnose na sagledavanje značaja pravničke profesije, razvoja pravne svesti i razumevanja suštine prava kao tehnike regulisanja društvenih odnosa, kao i da će studenti biti u mogućnosti da razvijaju kritički odnos prema sopstvenom pozivu i kritički način mišljenja o pravu.*

Sadržaj predmeta podeljen je u dve celine. Prvu celinu, pod naslovom „Društvo i pravo“, čini pet tema: Sociologija i sociologija prava, Društveni procesi i pravna regulacija, Društvene grupe i pravo, Društvene ustanove, organizacije i pravo, Kultura i pravo i Promene u savremenom društvu i pravo. Druga celina, pod naslovom „Pravo i društvo“, obuhvata sledeće teme: Pravo kao društvena pojava, Predmet, metod i zadaci sociologije prava, Istorijski razvoj sociologije prava, Osnovni problemi i pojmovi sociologije prava, Poreklo prava, Pojam prava, Funkcije prava, Stvaranje prava, Primena prava, Pravnička profesija.

U silabusu predmeta Sociologija sa sociologijom prava, koji se izučava na Pravnom fakultetu u Nišu, ekstenzivno je elaboriran cilj predmeta: *Sociologija je nauka fokusirana na izučavanje društva sa ciljem da identifikuje, razume i objasni događaje i procese u društvenim relacijama ljudi. Na taj način strukturisan sadržaj predmeta Sociologije ima za cilj da odgovori na zadatak koji stoji pred upitanošću mladih akademskih građana o društvenom sistemu u kome žive, o društvenom ponašanju i delovanju pojedinaca i grupa, kao i o organizovanju i funkcionisanju celokupnog društvenog života. Između ostalog, jedan od osnovnih ciljeva izučavanja sociologije je da upozna studente/studentkinje sa osnovnim pitanjima o odnosu pravnog i društvenog sistema, o njihovoj autonomiji i međuzavisnosti (funkcije pravnih institucija u društvenoj strukturi; pravne norme i društvena stvarnost; kultura, društvene vrednosti i normativna struktura društva; pravne i vanpravne norme; religija, moral i pravo; pravo, politička moć i demokratske vrednosti; državne institucije i pravo; pravo i socijalna kontrola; društvene promene i problem socijalne pravde; javno mišljenje i pravo; globalni procesi integracije i društveni aspekti susreta pravnih sistema; postmoderno društvo i granice*

⁹ Ishodi učenja obično se definišu stečenim znanjima i veštinama, mentalnim procesima (misaone transformacije prikupljenih informacija) koje su studenti u stanju da izvedu, i stavovima razvijenim u toku nastave. U literaturi se ukazuje na to da dobro definisani ishodi učenja jasno i nedvosmisleno ukazuju na misaone procese i praktične postupke koje je student osposobljen da izvede, a najbolji test dobro formulisanih ishoda učenja jeste da li se ovi procesi i postupci kojima studenti demonstriraju svoju osposobljenost mogu meriti tj. oceniti. Otuda tri osnovne karakteristike dobro formulisanih ishoda učenja: ishod učenja mora biti definisan preko aktivnosti koju je moguće posmatrati i koju je moguće meriti, a sama aktivnost predviđena ishodom učenja mora se izvesti pred ocenjivačem (Đorić 2010: 2).

prava; sociološki aspekti socijalizacije za profesiju; dimenzije profesionalne identifikacije – sudije i advokati; kritička shvatanja pravne profesije, profesionalna etika pravnika i javnost i dr. Takođe, cilj je naučiti studente/studentkinje da koriste metodološku aparaturu (metode i tehnike) u postupku istraživanja procesa i promena u oblasti društva i prava.

U pogledu ishoda učenja, u ovom silabusu se kaže: *Na osnovu stečenog znanja, studenti/studentkinje naučiće da razlikuju i razumeju različite vidove društvenih odnosa i društvenih delovanja ljudi u mnogobrojnim oblastima života (porodica i brak; obrazovanje i škola; pravni sistem i pravne institucije; pravo i pravna jednakost; pojedinac, kultura i identitet; politika, društvo i pojedinac; crkva i država; tranzicija, ljudska prava i tržište rada; pravo na informisanje, mediji i javno mnjenje; masovna kultura i postmoderno društvo; životna sredina, globalizacija i pravo i dr.), kao i da praktično upotrebe saznanja o delovanju različitih društvenih mehanizama, ustanova i organizacija. Nastavni plan predmeta Osnovi sociologije sa sociologijom prava nije osmišljen samo da nauči studente/studentkinje osnovnim znanjima u sociologiji i sociologiji prava, već da im pomogne da „zagospodare“ dragocenim sociološkim veštinama: sposobnost da kritički i argumentovano misle i razviju svoju teorijsko-metodološku imaginaciju – osobenu „sociološku maštu“, kao svoje glavno misaono oruđe za razumevanje savremenih oblika društvenog života. Najočiglednije učenje predmeta Sociologija je da se sociološki pogled na društveni život može da sublimira u metodološko načelo: **svet nije ono što izgleda da jeste.***

U pogledu sadržaja predmeta, na Pravnom fakultetu u Nišu na veoma uopšten način navodi se da je predmet podeljen u niz predavanja i seminara unutar sledećih tematskih problema (sadržaja): 1. Nastanak sociologije i konstitutivni problemi; 2. Metodologija socioloških istraživanja – metode i tehnike istraživanja; 3. Teorijski izvori i teorijski problemi sociologije prava; 4. Priroda, čovek i društvo; 5. Struktura i organizacija društva; 6. Društvene funkcije prava; 7. Kultura kao specifična čovekova sredina; 8. Normativni obrasci društvenog delovanja – moral, običaj i pravo; 9. Promene i razvoj savremenog društva.

Urođnjavanje silabusa nastavnog predmeta *Osnovi sociologije sa sociologijom prava* zahteva redefinisane cilja i ishoda učenja, kao i inoviranje samog sadržaja predmeta, jer su ovi potpuno rodno neutralno, tj. rodno slepo artikulisani.

U pogledu ciljeva, u silabuse bi morale ući ideje iz feministički profilisanog znanja sociologije i sociologije prava (Botomor 1975, 96, 147; Gidens 2003, 149, 683–700, 688–689; Haralambos and Holborn 2000, 14; Ricer 2009, 296), koje bi afirmisale osvešćen i ekspliciran rodni aspekt koji se tiče pojma društva i svih sociološki relevantnih fenomena, kao i pojma prava, odnosa prava i društva, stvaranja prava, izvora prava, tumačenja prava, osnovnih vrednosti na kojima je pravo zasnovano. Rodno senzibilisano profilisanje ciljeva predmeta trebalo bi da iz rodne perspektive osvetli saznanja i o društvu i o pravu, da doprinese saznanju da je kroz istoriju i ukupno

društveno i pravničko znanje stvarano od muškaraca, s dominantnim uticajem patrijarhalne matrice sve do epohe modernosti, da je moderno doba donelo emancipatorske procese u sferi obrazovanja, emancipacije žena, stvaranja ljudskih prava, s krunom u ideji univerzalne jednakosti; da je, s druge strane, pravni subjektivitet žena još dugo u modernosti ostajao nevidljiv u univerzalnim pravnim normama, te da je uspostavljanje vidljivosti prava žena unutar univerzalnih normi zapravo bilo rezultat dugotrajne i mukotrpe borbe žena za njihova prava, uz uticaje i drugih značajnih socijalnih, istorijskih, političkih, kulturalnih faktora (Vujadinović 2013; Vujadinović 2016: 119–211).

U pogledu ishoda, silabusi bi morali sadržati ideje o tome da će studenti steći rodno senzitivnan pristup razumevanju suštine i društvenih odnosa i pravnih fenomena, da će im sociološkopravna znanja pomoći da razumeju patrijarhalnu društvenu pozadinu formiranja predmodernog prava i neophodnost duge borbe za prevazilaženje muške dominacije i u modernom pravu, u smislu tumačenja „univerzalnih prava čoveka“ ili „ljudskih prava“ pre svega identifikacijom s „muškarcem“. Studenti će biti osposobljeni da razumeju suštinski značaj urodnjavanja sociološkog i sociološkopravnog znanja za profil budućih pravika, to jest biće u stanju da razumeju društvene odnose, društvenu moć, pitanje autoriteta, strukturu društvenih grupa, kao i zakonodavnu sferu, suštinu tumačenja i primene prava na pravičan i civilizacijski primeren urodnen način.

U pogledu sadržaja, za prikaz jednog od mogućih načina rekonstrukcije sadržaja predmeta biće uzet sadržaj silabusa Osnovi sociologije sa sociologijom prava Pravnog fakulteta u Beogradu.¹⁰ Naravno, ponuđena korekcija iz rodno senzitivne perspektive determinisana je sadržajima koji su dati u silabusu:

Deo prvi: DRUŠTVO I PRAVO

I SOCIOLOGIJA I SOCIOLOGIJA PRAVA – *Sociologija kao „nauka društvene krize“*, sa osvrtom na dijalektiku patrijarhata i emancipacije kao poligona krize i izlaska iz nje; *Pluralizam u sociologiji*; *Sociologija prava – reflektivni susret sociologije i prava*, sa osvrtom na rodnu dimenziju društvenih fenomena i stvaranja prava; *Principi naučnog saznanja i pravne norme*, sa osvrtom na rodnu dimenziju naučnog saznanja uopšte i formiranja prava; *Društveni determinizam, sociološki zakoni i objašnjenje u sociologiji*, rodno senzitivna de-/rekonstrukcija; *Elementi, postupci i tehnike sociološkog metoda*, s posebnim osvrtom na uključivanje rodno senzitivnog pristupa;

II DRUŠTVENI PROCESI I PRAVNA REGULACIJA – *Društveni procesi i pravni odnosi*, s osvrtom na patrijarhalnu matricu i sukob patrijarhata i emancipacije; *Društvena reprodukcija i pravna regulacija*; *Ljudski rad i društvene norme: podela rada – između društvenog zakona i pravnih propisa*, s osvrtom na društveno uslovljene rodne uloge

¹⁰ Kurzivom će biti obeleženi postojeći sadržaji u akreditovanom silabusu kako bi ono što se predlaže za rodno senzibilisanje tih sadržaja postalo prepoznatljivo.

i njihov uticaj na podelu rada; Običajna regulacija tradicionalnih radova, kontekst dominacije patrijarhata; *Rad i pravo u modernom društvu: radne organizacije kao pravne institucije*, uz osvrt na rodnu dimenziju pravne regulacije i rodno zasnovanu diskriminaciju žena; *Demografska reprodukcija i pravo: pravni aspekti populacione politike*, s posebnim osvrtom na rodno senzitivnu/nesenzitivnu populacionu politiku; *Ekološki problemi i pravo, feminizam, ekologija i pravo*;

III DRUŠTVENE GRUPE I PRAVO – *Društvena struktura i pravni sistem* (patrijarhalna i antipatrijarhalna matrica); *Pojam i vrste društvenih grupa*, rodna dimenzija formiranja i funkcionisanja društvenih grupa; *Savremeni brak, porodica i porodično pravo*, sukobi tradicije i emancipacije unutar savremenog braka i porodice; *Društveni odnosi i prava generacija i polova*; *Etnički odnosi i pravo, Prava lokalnih zajednica, Društvene nejednakosti i pravo*, s osvrtom na pravnu zaštitu od diskriminacije žena u radu, privatnom i javnom životu; III DRUŠTVENE USTANOVE, ORGANIZACIJE I PRAVO – *Društvene ustanove i organizacije – temelji društvenog i pravnog sistema; Vrste društvenih ustanova i organizacija; Pravo i birokratska organizacija; Organizacija „totalnih“ i „disciplinskih“ institucija; Autokratske i demokratske organizacije i značaj rodne ravnopravnosti za demokratski tip organizacija; Političke organizacije i pravo*, s osvrtom na političku participaciju žena i sistem kvota;

IV KULTURA I PRAVO – *Pojam i elementi kulture: pluralizam kulturnih obrazaca i njihova rodna profilisanost; Pravo kao kulturni obrazac: od običaja do prava*, od predmodernog do modernog prava, od pravne nevidljivosti do pravne vidljivosti žena; *Pravna kultura – jedinstvo pravne svesti i pravne prakse* u kontekstu sukoba patrijarhalne i antipatrijarhalne matrice; *Obrasci kulture i pravo*, uticaji patrijarhalnih obrazaca na istoriju i savremeno pravo; *Profesije i profesionalna etika*, značaj rodne senzitivnosti pravničkog znanja za pravničku profesiju; *Ideologija i pravo, Društvena kontrola i socijalne devijacije*, s osvrtom na rodnu dimenziju;

V PROMENE U SAVREMENOM DRUŠTVU I PRAVO – *Promene su stalne, a razvoj i napredak nisu* (ranjivost i ugroženost ženskih prava i kulture rodne ravnopravnosti), *Pravo kao činilac i kao pokazatelj društvenog razvoja*, s osvrtom na centriranost prava oko ljudskih prava i ženskih prava; *Pravo na obrazovanje i razvoj savremenih društava*, s posebnim osvrtom na pravo i potrebu za urodjenim obrazovanjem; *Komunikacijske tehnologije i pravo informatičkog društva, Pravo i sila u uslovima globalizacije: „svetsko društvo“ i(li) „novi svetski poredak“*, s osvrtom na nove modalitete repatrijarhalizacije, klerikalizacije i retradicionalizacije; *Društveni rizici i pravni izazovi globalizacije*, s emancipatorskim i retradicionalističkim posledicama po žene; *Srbija – pravna država u evropskim integracijama*, s osvrtom na uticaje evropskog zakonodavstva na unapređenje zaštite prava žena i protiv svih oblika diskriminacije.

Deo drugi: PRAVO I DRUŠTVO *Pravo kao društvena pojava, Predmet, metod i zadaci sociologije prava, Istorijski razvoj sociologije prava, Osnovni problemi i pojmovi sociologije prava, Poreklo prava, Pojam prava, Funkcije prava, Stvaranje prava,*

Primena prava, Pravnička profesija. (Sve podteme ovog drugog dela sadržaja predmeta moraju biti prožete rodno senzitivnim pristupom, to jest perspektivom ljudskih prava i borbe protiv svih oblika diskriminacije, protiv svih patrijarhalnih i autoritarnih ispoljavanja društvene moći.)

Naravno, moguća su i produktivnija i/ili drugačija određenja sadržaja silabusa za predmet *Osnovi sociologije sa sociologijom prava* od gorepomenutog, pogotovo što u udžbenicima koji se koriste na Pravnom fakultetu u Beogradu ima značajnih rodno senzitivnih inovacija sadržaja, i kod analize društvene moći, istorijske geneze porodice i protivrečja tih procesa, tržišta rada i pitanja ženske radne snage i neplaćenog rada žena, a u vezi i s istorijatom feminističkog pokreta i njegovim značajem za rodnu emancipaciju. Optimalna varijanta jeste ta da se ponudi perspektiva feminističke sociologije, koja je do današnjih dana duboko prodrla u magistralni tok sociološke udžbeničke literature na Zapadu¹¹ (i iznutra je rekonstruisala), ali nije uhvatila korena i u srpskom sociološkom dominantnom diskursu. Pomenuta perspektiva bi sve teme u silabusima koje ovde preispitujemo, koje i inače imaju snažnu rodnu dimenziju, ispunila rodno senzitivnim sadržajima, izvukla bi iz nevidljivosti u istoriji razvoja društva i prava položaj i ulogu žena, pozabavila bi se istorijatom patrijarhata, genezom podređivanja žene u društvu i pravu, kao i genezom uspostavljanja emancipatorskih procesa u modernom društvu i savremenom pravu; reflektovala bi značaj feminističkog pokreta za rekonstrukciju sociološkog i sociološko-pravnog diskursa, i na kvalitativno nov način analizirala bi sva sociološka i sociološko-pravna pitanja vezana za odnose prirodnih i društvenih faktora razvoja, pojmove muškosti i ženskosti, seksualnosti, transrodnih fenomena, karaktera i funkcija porodice i braka, pitanja rada, obrazovanja, reprodukcije i transformacije društvene moći (Gidens

¹¹ Feministička sociologija i sociologija prava iz kritičke perspektive konstatuje suštinsku povezanost magistralnog toka sociologije i reprodukcije patrijarhalnog tipa muške dominacije. Do 1970-ih sociološke studije i udžbenike većinski su pisali muškarci i za muškarce. Bilo je tek ponekih studija o ženama, a problemi koji su posebno važni za žene (kao što su domaći poslovi i žensko zdravlje) retko su proučavani (Gidens 2003: 688). Pritom u novim kritičkim trendovima od 1970-ih, „mainstream“ (magistralni tok) u sociologiji naziva se i „malestream“ (muški tok) u sociologiji, zato što su to većinski pisali muškarci za muškarce, i utoliko se i u predmetu i u sadržaju proučavanja i u načinu kako sprovode proučavanja reprodukuje patrijarhalna matrica nevidljivosti žena i dominacije muškaraca. (Haralambos i Holborn 2000: 14) Ricer ukazuje na to da feministička perspektiva – sa svojim pitanjima o mestu žene u savremenom društvu, o razlozima za to što su žene bile nevidljive za sociologiju iako su aktivno stvarale društvo zajedno s muškarcima – u stvari iziskuje opis društva i objašnjenje tog društva na novim temeljima. Na taj način feministička perspektiva ostvaruje sazajne rezultate od opšte važnosti. On primećuje da feministička ili rodno senzitivna perspektiva vodi do radikalnog zaokreta u sociološkom mišljenju, jer „ono što prihvatamo kao univerzalno i apsolutno znanje zapravo je znanje izvedeno iz iskustva moćnih slojeva društva, to jest muškaraca kao gospodara. To znanje može da se relativizuje ako se vratimo na stanovište žene koja je kroz istoriju zauzimala uvek podređenu ali neophodnu ulogu pomoću koje se stvaralo i održavalo društvo u kome živimo.“ (Ricer 2009: 296–297).

20013, 689). Pritom je u ovoj analizi izrazit naglasak stavljen na potrebu urođnjavanja sadržaja, ciljeva i ishoda silabusā, ali opštiji kontekst kome pripada i rodna senzibilizacija jeste zapravo kontekst ljudskih prava, antidiskriminacije, pristupa analizi društvenih fenomena iz perspektive digniteta i jednake vrednosti svake individue. Nastava sociologije treba da razvije i primenjuje duh kritičkog preispitivanja i taj pristup tada podrazumeva preispitivanje odnosa moći, pa i odnosa moći zasnovanih na rodu. Naglasak u datoj analizi na pitanju roda nema nameru da rodnu perspektivu pretvara u neku obaveznu ideološku dimenziju, već da je afirmiše kao oblik kritičkog preispitivanja društvenih odnosa s potencijalom da ih menja. Pritom je potenciranje rodne dimenzije neophodno jer je ono najopštija i najmasovnija vrsta društvene nejednakosti, a strukturno i faktički decenijama i vekovima bilo je odsutno i iz kritičke društvene misli. Ženska prava i rodna ravnopravnost i u modernom dobu bili su nevidljivi sve do treće trećine dvadesetog veka, a i danas su u velikoj meri nevidljivi i u obrazovnom procesu i generalno uzev. Utoliko razvijanje kritičkog mišljenja u sociologiji nije više moguće ukoliko se u njega ne ugradi feministička perspektiva na supstantivan i eksplicitan način.

4.2. Opis silabusa za predmet *Porodično pravo* i smernice za njegovo urođnjavanje

Porodično pravo je obavezan predmet u studijskim programima osnovnih akademskih studija i Pravnog fakulteta u Beogradu i Pravnog fakulteta u Nišu. Sam predmet, upravo zahvaljujući pravnim pojavama i institutima koje obrađuje, spada u red onih nastavnih predmeta koji imaju najveći potencijal u (pre)oblikovanju vrednosne orijentacije studenata i transformacije njihove rodne percepcije porodičnih odnosa. Međutim, analiza silabusa pokazuje da su i u pogledu ciljeva i u pogledu sadržaja silabusi *Porodičnog prava* na oba fakulteta na liniji stroge rodne neutralnosti, što je samo blaža reč za njihovo rodno slepilo.

U silabusu predmeta *Porodično pravo*, koji je usvojio Pravni fakultet u Beogradu, utvrđeni su sledeći ciljevi predmeta: *Sticanje znanja i ovladavanje pravnom terminologijom i metodologijom porodičnog prava; razvijanje sposobnosti za analitičko i kritičko mišljenje; usavršavanje praktičnih veština; izgradnja profesionalne etike; učenje profesionalnoj odgovornosti*. Prema silabusu *Porodičnog prava* koji je usvojio Pravni fakultet u Nišu, utvrđeni su kao ciljevi predmeta uvođenje studenata *u sistem normi, pravila, institucija i postupaka kojima se u našem pravu uređuju porodični odnosi*, pružanje mogućnosti studentima *da saznaju kako porodično pravo funkcioniše i kakav je danas njegov značaj*, kao i da razumeju način na koji *pravo uređuje porodične odnose i specifičnosti tog uređenja*, uključujući i upoznavanje s tradicionalnim i novim oblastima u domenu porodičnog prava, kao što su *prava dece, partnersko pravo, očinstvo i materinstvo uz biomedicinsku pomoć i dr.*

Kada je reč o ishodima učenja, u silabusu *Porodičnog prava* na Pravnom fakultetu u Beogradu navedeno je da će izučavanjem predmeta studenti *steći osnovna znanja iz oblasti porodičnog prava i razviti sposobnost kritičkog pravničkog rezonovanja pri analizi i primeni normi ove pravne oblasti; sposobnost uočavanja specifičnosti imovinskopravnih odnosa koje reguliše porodično pravo*, kao i da će biti *osposobljeni za uočavanje i analizu specifičnosti imovinskopravnih odnosa koje reguliše porodično pravo, i njihovo sagledavanje ne samo u kontekstu primene, već i daljeg razvoja porodičnog prava*.

Na sličan način definisani su i ishodi u silabusu *Porodičnog prava* na Pravnom fakultetu u Nišu: očekuje se da izučavanjem predmeta student *shvati strukturu i proces nastanka porodičnopravnih normi i uoči razliku u odnosu na norme ostalih grana unutrašnjeg prava; razume ograničenja i slabosti prava u prevazilaženju i rešavanju problema iz domena porodičnih odnosa; razume osnovne ustanove ove grane prava; shvati kako pojedini instituti funkcionišu u praksi i, konačno, stečena znanja primeni u praksi*.

U pogledu sadržaja, među silabusima nema bitnih razlika, što se na neki način moglo i očekivati budući da je reč o pozitivnopravnim naučnim disciplinama, čije okvire određuju važeće norme *Porodičnog zakona*. Pored standardnih tema koje se odnose na pojam, predmet, metod, načela i izvore porodičnog prava, kao grane prava, sadržaj predmeta *Porodično pravo* čine teme koje su uglavnom striktno vezane za porodičnopravne institute oblikovane srpskim *Porodičnim zakonom*, a to su porodica, srodstvo, lično ime i matične knjige, teme što se odnose na bračno pravo, odnos roditelja i dece, usvojenje, prava deteta, roditeljsko pravo, hraniteljstvo i starateljstvo; zakonsko izdržavanje; imovinski odnosi supružnika i vanbračnih partnera (zakonski i ugovorni imovinski režim), imovinski odnosi u porodičnoj zajednici i imovinski odnosi deteta i roditelja.

Razlike u silabusima ogledaju se u tome što se u sadržaju predmeta *Porodično pravo* na Pravnom fakultetu u Beogradu u okviru teme „Porodica“, javljaju i dve pod teme: „Pojam porodice u praksi Evropskog suda za ljudska prava“ i „Nasilje u porodici“, dok su u silabusu predmeta *Porodično pravo* na Pravnom fakultetu u Nišu sadržane teme vezane za sudsku zaštitu prava iz porodičnih odnosa, uključujući i zaštitu od nasilja u porodici, koje pripadaju drugoj akademskoj disciplini – Građanskom procesnom pravu. S druge strane, iako je u silabusu predmeta *Porodično pravo* na Pravnom fakultetu u Nišu, kao jedan od ciljeva predmeta, utvrđeno i upoznavanje studenata s *novim oblastima u domenu porodičnog prava, kao što su prava dece, partnersko pravo, očinstvo i materinstvo uz biomedicinsku pomoć i dr*, što je dobro definisan cilj, ostvarivanje ovog cilja je upitno, s obzirom na to da u sadržaju silabusa nema najavljenih tema čijim se izučavanjem on može potpuno ostvariti. Zato se čini da je definisanje ovog cilja pre bilo izraz nastojanja da se predmetu dâ moderna nota nego što je rezultat iskrene želje da studenti zakorače u nova i nedovoljno istražena prostranstva porodičnog prava.

Analiza elemenata silabusā nastavnog predmeta *Porodično pravo* pokazuje da je u njihovom koncipiranju primenjen rodno neutralan pristup, što u ishodu znači da su rodno slepi, kako u pogledu ciljeva i ishoda učenja, tako i u pogledu sadržaja. Stoga urođnjavanje silbusa ovog predmeta, čije su gotovo sve teme rodno relevantne, zahteva redefinisanje rodno neutralnih ciljeva, ishoda i sadržaja predmeta i njihovu rodnu senzibilizaciju.

U pogledu ciljeva predmeta, pored razvijanja sposobnosti za analitičko i kritičko mišljenje, koje su svakako potrebne pravnicima, kao i stručnjacima drugih profila, u ciljeve predmeta treba na eksplicitan način uvrstiti i upoznavanje studenata sa sistemima vrednosti koji utiču na izbor regulatornih opcija, kao i uticaj javnih politika u domenu porodičnih odnosa. U ciljeve predmeta svakako treba uvrstiti i razumevanje uloge roda, rodni stereotipa i predrasuda u razmatranju svih pitanja porodičnog prava i osposobljavanje studenata za sagledavanje rodni dimenzija porodičnopravnih instituta, kao i za rodnu analizu *de iure* i *de facto* stanja u porodičnopravnim odnosima, koja omogućava otkrivanje rodni nejednakosti i planiranje i sprovođenje adekvatnih mera za njihovo prevazilaženje.

Saglasno tome, kao jedan od važnih ishoda učenja treba predvideti rodnu osvešćenost studenata, njihovu sposobnost da u svom profesionalnom radu primenjuju metode i alat rodne analize porodičnopravnih normi i instituta radi prepoznavanja rodni razlika i nejednakosti i transformacije rodno nepravednih društvenih i pravnih normi i prakse.

Kada je reč o sadržaju predmeta *Porodično pravo*, neophodno je da on bude inoviran temama koje obezbeđuju razumevanje rodne raznolikosti ljudskih identiteta, društveni konstrukt roda, kao i temama koje još uvek nisu situirane u normama domaćeg porodičnog prava, ali su već deo zakonodavne agende, kao što su homoseksualne zajednice, pravni aspekti transseksualnosti i transrodnosti, surogat materinstva i dr. U tom smislu, u sadržaju predmeta moraju se naći teme koje se odnose na različite varijetete porodice, naročito one izvan rodno binarnog ustrojstva i tradicionalnog konstrukta „muškog“ i „ženskog“. Time će nastavni predmet iskoračiti iz uskih okvira patrijarhalne porodične tradicije i omogućiti studentima da steknu uvid u savremene promene i tendencije u porodičnim i partnerskim odnosima i suoče se sa sopstvenim rodni stereotipima i predrasadama.

Prezentacija svih „klasičnih“ porodičnopravnih ustanova, kao što su brak, vanbračna zajednica, roditeljstvo, starateljstvo i dr. mora biti obogaćena temama koje pružaju uvid ne samo u njihov normativni sadržaj već i u njihovu rodnu dimenziju, u kontekstu feminističke teorije i aktuelnog rodni režima, a iz perspektive ljudskih prava i rodne ravnopravnosti.

Tako, na primer, u obradi roditeljstva treba ponuditi sadržaje koji obezbeđuju da se razume savremeni koncept „rodno ravnopravnog roditeljstva“ (SALAR, 2018, 25) i sagledaju negativne posledice patrijarhalni obrazaca u roditeljskoj odgovornosti.

Imajući u vidu duboku ukorenjenost rodnog stereotipa o roditeljstvu kao primarnoj dužnosti majke, temama koje se tiču rodno senzitivnog roditeljstva treba pokloniti naročitu pažnju. Studentima putem obrade relevantnih tema treba predočiti kakve posledice proizvodi primena rodno slepih normi s aspekta interesa dece i njihovih roditelja, kao i moguće normativne intervencije na planu urođnjavanja roditeljstva.

U domenu izdržavanja dece i supružnika / vanbračnih partnera odgovarajuću pažnju treba posvetiti kritičkom sagledavanju postojeće sudske prakse s rodnog aspekta, uz ukazivanje na neophodne promene u ovoj oblasti. I oblast imovinskih odnosa u porodici takođe treba obogatiti temama koje obelodanjuju i problematizuju faktičku nejednakost žena u ovoj oblasti, uključujući i sticanje i deobu zajedničke imovine.

I pojava nasilja u porodici, koja je *per se* rodno pitanje, zahteva obradu iz perspektive ženskih ljudskih prava i sprečavanja diskriminacije, uz objašnjavanje njegove rodne zasnovanosti, s jasnom porukom da suzbijanje ovog oblika nasilja zahteva izmenu društvenih i kulturnih obrazaca ponašanja i iskorenjivanje rodnih predrasuda, patrijarhalnih običaja, tradicije i drugih praksi što se zasnivaju na stereotipnim rodnim ulogama žena i muškaraca.

Ustanove lišenja poslovne sposobnosti i starateljstva, čiji je normativni supstrat u domaćem pravu u direktnoj suprotnosti sa savremenim međunarodnim standardima, treba obraditi na način koji omogućava da studenti razumeju suštinu savremenog socijalnog modela invalidnosti (Rosenthal, Rubenstein 2003, 257), kao i njegov rodni aspekt. U ishodu, takav pristup osigurao bi da studenti naprave otklon u odnosu na medicinski model i model socijalne pomoći (dobrobiti) (Marković 2012, 68; Beker 2014, 12) i prepoznaju osobe s invaliditetom kao titulare ljudskih prava, kao subjekte, a ne objekte zaštite, te da razumeju zašto se poslovna sposobnost ne može ograničiti ili oduzeti samo na osnovu nečijeg invaliditeta (Čirić Milovanović, Šimoković 2012, 2–11).

5. Zaključak

Urođnjavanje studijskih programa na svim pravnim fakultetima u Srbiji, uključujući i dva državna u Beogradu i Nišu, kao i u svim institucijama visokog obrazovanja, predstavlja zadatak čije će ispunjavanje sami fakulteti i nadležne državne institucije morati u bliskoj budućnosti da pokrenu kako bi usaglasili ciljeve i standarde propisane akreditacionim materijalom s međunarodnim i nacionalnim strateškim i normativnim dokumentima. Isto se odnosi i na pojedinačne silabuse za sve predmete društveno-humanističkih, pozitivnopravnih i drugih pravnih predmeta, pa i predmeta prirodnonaučnih usmerenja. Poenta je da rodna perspektiva bude zastupljena gde god je to moguće i primereno (dakle, ne po svaku cenu), a svakako u svim predmetima u kojima sadržaji imaju evidentnu rodnu dimenziju, kao što je primer analiziranih silabusa za predmete *Sociologija sa sociologijom prava* i *Porodično pravo*. Posebno delikatan

i opsežan zadatak biće preispitivanje sadržaja udžbenika i pedagoških pristupa iz rodno senzitivne perspektive.

Aksiomatski postavljeni strateški i normativni cilj međunarodnog i domaćeg zakonodavstva, koji se tiče urođnjavanja visokog obrazovanja, zahteva kumulativno i ukršteno delovanje odozgo – iz sfere javnih politika, i odozdo – iz samog obrazovnog procesa. Procesi urođnjavanja nastavnih materijala, silabusa i pedagoških pristupa dugoročni su i zahtevaju veliko investiranja za postepene pozitivne pomake. Elementi patrijarhalne matrice duboko su ukotvljeni u sve pore visokog i pravničkog obrazovanja i zato se veliki naponi moraju uložiti i iz sfere javnih politika i na nivou samih obrazovnih institucija za ne odmah vidne i velike rezultate.

Rodna senzibilizacija studija prava suštinski uvećava kvalitet pravničkog obrazovanja jer doprinosi razumevanju društvenog konteksta nastanka i primene pravnih normi; dovodi do osveščivanja o značaju ljudskih i ženskih prava, kao i o dugoj borbi za vidljivost žena kao pravnih subjekata uopšte i u vezi sa ženskim pravima; doprinosi suštinskom, a ne samo formalnom ovaploćenju smisla i značenja ideje univerzalne jednakosti; doprinosi ostvarenju najviših vrednosti pravde i jednakosti integrisanjem polovine čovečanstva ravnopravno u diskurs o pravu i u primenu prava; podstiče problematizovanje patrijarhalnih stereotipa u sadržajima udžbenika i u pedagoškim pristupima, i oslobađa ih rodno nesenzitivnog jezika; nepprisustvo žena u pravu ili nevidljivost onih što su bile prisutne u istoriji razvoja pravničkog znanja objašnjava se dominacijom patrijarhalne matrice; to vodi preispitivanju pravničkog nasleđa znanja i sudske prakse iz rodne perspektive.

Rodna senzibilizacija pravničkog obrazovanja otvara polje prava za ljudska i ženska prava i na suštinski način ovaploćuje ideju univerzalne jednakosti pravnih subjekata, bez svođenja „prava čoveka“ ili „ljudskih prava“ na „prava muškarca“. Urođnjavanje pravničkog obrazovanja neophodno je za razumevanje značaja rodne ravnopravnosti u kontekstu održivog društvenog razvoja zasnovanog na ljudskim pravima i principu vladavine prava. To je put ka valjanom obrazovanju rodno svesnih pravnih stručnjaka, koji svojim profesionalnim radom mogu dati doprinos izgradnji društva u kome se svima, na sistemski način, pružaju jednake šanse za lični razvoj i jednako učešće u javnoj i privatnoj sferi društvenih odnosa.

Savremene potrebe pravničkog obrazovanja i obavljanja profesije pravnika podrazumevaju poštovanje ljudskog dostojanstva, principa jednakosti i nediskriminacije, poštovanje i podsticanje rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti u svim oblastima društvenog života. Urođnjavanje obrazovanja pravničkog kadra predstavlja civilizacijsko i kvalitativno unapređivanje studija prava u skladu s opštim najvišim civilizacijskim zahtevima i savremenim međunarodnim standardima. Urođnjavanje studija prava, kurikuluma i silabusa, kao i svih ostalih dimenzija akademskog obrazovnog procesa, predstavlja put ka unapređenju ukupnog kvaliteta studija prava i pravničke profesije.

Literatura

- Baer, S. (2017). „Equality Adds Quality: On Upgrading Higher Education and Research in the Field of Law“, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, Year LXV. No. 4.
- Beker, K. (2014). „Lišenje poslovne sposobnosti, zakoni i praksa u Republici Srbiji“, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd
- Bottomore, T. B. (1975). *Sociologija kao društvena kritika*, Zagreb: Naprijed.
- Čirić Milovanović, D, Šimoković, I. (2012). „Poslovna sposobnost kao ljudsko pravo – vodič kroz domaću praksu i moguće alternative starateljstvu“, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom (MDRI-S), Beograd.
- Dorić, G. (2010). *Ishodi učenja*, http://projects.tempus.ac.rs/attachments/project_resource/760/1014_M%20Chapter%204%20ishodi%20ucenja%20G_Djoric.pdf
- Gavrilović, D. (2008). „Obrazovanje i edukacija kao preduslov za prevazilaženje teškoća u implementaciji etičkih i pravnih normi rodne ravnopravnosti u društvenoj sredini“, *Temida*, br. 3.
- Gidens, E. (2003). *Sociologija* (prevod 4. izdanja iz 2001. godine), Beograd: Ekonomski fakultet.
- Haralambos, M. Holborn, M. (2000). *Sociology – Themes and Perspectives*, 5th ed., London.
- Ivić, I. Pešikan, A. Antić, S. (2001). *Aktivno učenje, priručnik za primenu metoda aktivnog učenja/nastave*, Beograd: Institut za psihologiju.
- Jarić, I. N. (2012). *Javni i skriveni kurikulumi srednjoškolske nastave sociologije: obrazovne reforme u Srbiji (1960–2006)*, Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Marković, M. M. (2012). „Poslovna sposobnost kao univerzalno ljudsko pravo i determinanta društvenog položaja lica sa mentalnim invaliditetom“, *Stanovništvo* br. 2.
- Petrušić, N. i Konstantinović Vilić, S. (2012). „Integrisanje studija roda u univerzitetski sistem obrazovanja“, *Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru*, Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.
- Petrušić, N, Konstantinović Vilić S. i Žinić, N. (2015). „Institucionalni seksizam: prepreka efikasnoj zaštiti od nasilja u porodici“, *Temida*, God. 18, br. 1.
- Petrušić, N., Vujadinović, D. (2018). „Od rodno slepog ka rodno inkluzivnom visokom obrazovanju“, *Sociologija*, Vol. LX, No 1.
- Ricer, Dž. (2009), *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Beograd: Službeni glasnik.
- Rosenthal, E, Rubenstein, S. L. (1993). „International Human Rights Advocacy under the Principles for the Protection of Persons with Mental Illness“, *International Journal of Law and Psychiatry*, 16, 257.
- SALAR (2018). *Masculinity and gender-equal parenting. Towards more active parenting for fathers*, <https://webbutik.skl.se/bilder/artiklar/pdf/7585-679-7.pdf?issuul=ignore>
- Stjepanović-Zaharijevski, D, Gavrilović, D, Petrušić, N. (2014). *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost, Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, Beograd: Mena Group, UNDP.
- Vujadinović, D. (2013). „Rod i pravna regulativa“, Lilić, S. (ur), *Perspektiva implementacije evropskih standarda u pravnom sistemu u Srbiji*, Pravni fakultet, Beograd 2013.
- Vujadinović, D. (2015). „Gender Mainstreaming in Law and Legal Education“, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, Year LXIII. No.4.

- Vujadinović, D. (2016). „Teorijsko-metodološki okvir za razumevanje rodnih odnosa – slučaj Srbije“, u: S. Lilić (ur.) *Pravni kapaciteti Srbije za evropske integracije*, Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet u Beogradu, Beograd.
- Vujadinović, D, Petrušić, N. (2017). „Gender Mainstreaming in Legal Education in Serbia – Pilot Analysis of Curricula and Textbooks“, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, Year LXV. No. 4.
- Vujadinović, D, Petrušić, N. (2017). „Uvođenje rodne perspektive u pravničko obrazovanje u Srbiji – pilot analiza studijskih programa i udžbenika“, Lilić, S. (ur), *Perspektiva implementacije evropskih standarda u pravnom sistemu u Srbiji*, Pravni fakultet, Beograd 2017.

DRAGICA VUJADINOVIĆ
TANASIJE MARINKOVIĆ
LJUBINKA KOVAČEVIĆ

POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI NA PRAVNOM FAKULTETU UNIVERZITETA U BEOGRADU – NACRT AKCIONOG PLANA¹

Abstract: In the framework of higher education, legal education has special significance, since law school is the hotbed of future justice officials and other professionals who create a social and political climate in which we all live and work. This is especially true for the Faculty of Law of the University of Belgrade, as the oldest leading state university in Serbia as well as the region. This faculty embarked on a pioneering project to develop an action plan for achieving gender equality, which includes assessing and reviewing existing as well as designing new regulations and practices aimed at detecting and correcting gender inequalities. This is also associated with the setting of goals related to legal, institutional, organisational, educational, cognitive, and cultural frameworks, as well as the monitoring of their realisation through appropriate indicators. Therefore, the paper critically examines the normative framework for the establishment of gender equality in the field of legal education. In addition to the relevant sources of heteronomous and autonomous law, the paper cites statistical indicators of gender (in)equality that are of importance for a comprehensive risk assessment as well as the proper drafting of the measures necessary for overcoming gender inequality at the University of Belgrade Faculty of Law. Authors have concluded that understanding of the history of legal invisibility of women and the review of all legal disciplines from a gender-sensitive perspective can contribute to a better study of law and, consequently, a better understanding, implementation, and interpretation of the law. In other words, it is not just a matter of internal significance for the improvement of teaching and scientific research work and working conditions at the Faculty of Law, but that an action plan for achieving gender equality at the University of Belgrade Faculty of Law could play a wider, general role in society.

Keywords: legal education; gender inequalities; gender equality action plan.

¹ Tekst je napisan za potrebe projekta Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu „Identitetski preobražaj Srbije za 2019. godinu”.

1. Uvod

Međunarodni i evropski standardi, kao i normativni i strateški akti Republike Srbije, nedvosmisleno zahtevaju postizanje rodne ravnopravnosti uopšte uzev i, posebno, u oblasti obrazovanja. Uklanjanje disproporcije između deklarativnih i normativnih ciljeva za uspostavljanje rodne ravnopravnosti u visokom obrazovanju i faktičkog stanja neispunjavanja pomenutih ciljeva, svakako, bitan je razlog za sistemsko postupanje u pravcu ispunjavanja pomenutih zahteva i ciljeva u univerzitetskom i pravničkom obrazovanju. Međutim, postoje i supstantivniji razlozi za nastojanja te vrste. Naime, resursi koje znanja i kreativnost polovine čovečanstva potencijalno i/ili faktički poseduju znatno bi povećali ukupne kapacitete i potencijale ljudskih resursa.

Ono što je, međutim, najbitnije sa stanovišta obrazovanja jeste da uključivanje rodne perspektive u sadržaje i pedagoške pristupe u visokom obrazovanju doprinosi unapređenju njegovog kvaliteta. U pravničkom obrazovanju, razumevanje istorije pravne nevidljivosti žena, preispitivanje svih pozitivnopravnih i drugih pravnih disciplina iz rodno osetljive perspektive doprinosi kvalitetnijem razumevanju, tumačenju i primeni prava, i sledstveno tome, kvalitetnijim pravnim studijama (Baer 2017). Dakle, na pitanje zašto bi trebalo rodno senzibilisati pravničko univerzitetsko obrazovanje, odgovor je: zato što je moderno pravo, pa i studije prava, zasnovano na univerzalnim principima slobode i jednakosti, te je i centriranje studija prava oko ljudskih i ženskih prava od suštastvenog značaja. Ideja univerzalne jednakosti se, naime, vrlo dugo – od Američke deklaracije o nezavisnosti (1776) i Francuske deklaracije o jednakosti čoveka i građanina (1789), pa čak i nakon usvajanja Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (1948) – vrlo često a neopravdano izjednačava s pravima muškaraca, dok žena ostaje pravno nevidljiva (Vujadinović 2013). Otuda je važno prepoznati i priznati pravni subjektivitet žena, a rodno pitanje u svim njegovim dimenzijama mora da prožme pravnu teoriju i praksu. Znanje i nosioci znanja treba da se oslobode nasleđenih patrijarhalno obojenih stereotipa i predrasuda i (ne)namernog izjednačavanja pravnog subjekta s muškarcem, dok pravna vidljivost žena u kreiranju, tumačenju i primeni zakonā i prava predstavlja aksiomatski zahtev da bi moderno pravo uopšte ispunilo svoj inherentni smisao i kapacitet vezan za afirmaciju univerzalne jednakosti svake individue. Žene čine polovinu čovečanstva i njihova uloga u kreiranju i prenošenju znanja dodatni je resurs, dok je patrijarhalna matrica – iako i dalje veoma zastupljena – zapravo civilizacijski prevaziđena, u smislu da i žene i muškarci, odnosno celi ljudski rod, mogu imati, pre svega, koristi od njenog napuštanja i u sferi obrazovanja i generalno uzev.

Da bi civilizacijski naponi za uspostavljanje rodne ravnopravnosti i prevazilaženje patrijarhata urodili plodom, neophodna je i podrška države, utemeljena na međunarodnim normativnim i strateškim aktima. Međunarodno i, posebno, evropsko pravo, u poslednjih tridesetak godina sve više nalažu razvoj javnih politika u pravcu

uspostavljanja rodne ravnopravnosti, uključujući i obrazovanje (naročito visoko). U tom smislu, strategije i akcioni planovi za urođnjavanje visokog obrazovanja postali su državna i univerzitetska politika u nordijskim zemljama već od kasnih 70-ih godina XX veka (pogledati tekst Husu u ovom zborniku), a njima se pridružuju i drugi regioni Evrope i sveta.² U nekim univerzitetskim sredinama, mere za postizanje rodne ravnopravnosti deo su šireg akcionog plana kojima se podstiče afirmacija jednakosti i različitosti,³ dok su određena profesionalna udruženja usvojila i modele urođnjavanja u visokom obrazovanju i naučnoistraživačkoj delatnosti.⁴

Sadržina planova za postizanje rodne ravnopravnosti zavisi od vrste obrazovne ustanove, naučne discipline koja se u njoj izučava, pravnog i institucionalnog okvira funkcionisanja određene ustanove, kao i od karakterističnih slučajeva rodne neravnopravnosti s kojima se ona suočava (Petrušić & Vujadinović 2018). S druge strane, tim planovima zajedničko je to što obuhvataju mere usmerene na sledeće postupke: procenu, a potom, po potrebi, i na preispitivanje i izmenu visokoškolskih procedura i praksi koje treba da omoguće otkrivanje rodne neravnopravnosti; na primenu novih strategija za ispravljanje neravnopravnosti, te postavljanje ciljeva u ovoj oblasti i praćenje njihovog ostvarivanja posredstvom odgovarajućih pokazatelja (*European Commission* 2012). To znači da se inicijative za utvrđivanje opštih ciljeva koji se tiču rodne ravnopravnosti ne mogu smatrati planom za postizanje rodne ravnopravnosti. Plan postoji tek kad se takva nastojanja pretoče u konkretan skup aktivnosti koje treba

² Vid.: University of Bergen Gender Equality Action Plan 2017–2020; Policy and Action Plan for Gender Equality and Equal Treatment at the University of Gothenburg (2015); Lund University Policy for Gender Equality, Equal Opportunities and Diversity, 8 September 2011; Action Plan for Equality and Gender Equality at Örebro University 2016–2018; The Aalto University Equality Plan 2016–2018; Alma Mater Studiorum – Università di Bologna Gender Equality Plan; Genderkonzept Universität Hohenheim, Februar 2017; Frauenförderungsplan der Universität Wien (2005); SciencesPo plan d'action 2015–2017 pour l'égalité entre les femmes et les hommes; Gender Action Plan KU Leuven 2014–2017; Second Gender Equality Plan of the University of the Basque Country (2014–2017); 1st Gender Equality Plan University of Vigo 2012–2014, approved on November 12th 2012; University College Dublin Gender Equality Action Plan (December 2016 – December 2019); University College Cork Gender Equality Action Plan; University of Edinburgh Gender Action Plan (2017); Australian Catholic University (ACU) Gender Equality Strategy 2015–2020 Action Plan; Western Sydney University Gender Equality and Action Plan 2015–2020; Swinburne University of Technology Gender Equality Strategic Action Plan 2015–2016.

³ Vid.: The University of Helsinki Equality and Diversity Plan 2017–2018; University of Cambridge Equality & Diversity Strategy 2016–2021; University of Edinburgh Equality Outcomes Action Plan 2017–2012; Albert-Ludwigs-Universität Freiburg Equal Opportunity Plan for 2009 to 2014.

⁴ Vid.: Action plan template, *Athena SWAN handbook*, May 2015; Leading Innovative Measures to Reach Gender Balance in Research Activities (LIBRA) Gender Equality Plan Design Tool. U literaturi se, međutim, smatra da to što postoje šira antidiskriminatorna strategija i/ili plan u kojima se, između ostalog, pored drugih oblika neravnopravnosti tretira i pitanje rodne neravnopravnosti, ne znači automatski da postoji plan za postizanje rodne ravnopravnosti (*Gender equality in academia and research GEAR tool*, 2016, 8).

preduzeti u određenoj ustanovi (*GEAR tool* 2016, 8). Otuda se izrada plana za postizanje rodne ravnopravnosti sastoji od dve osnovne faze. Najpre se procenjuje dato stanje prikupljanjem statističkih podataka i obavljenih empirijskih istraživanja, njihovim kritičkim razmatranjem, kao i analizom merodavnih izvora državnog porekla (izvora heteronomnog prava) i izvora autonomnog prava, ne bi li se ustanovio približni stepen rodne neravnopravnosti i priroda mera neophodnih za njeno prevazilaženje (isto, 8). Tek potom dolazi faza planiranja, u kojoj se određuju ciljevi i utvrđuju aktivnosti i mere od značaja za otklanjanje uočenih problema, kao i nadležnosti i rokovi za preduzimanje tih mera (isto, 8). Pošto je usvojen, plan se sprovodi, pri čemu je delotvornost predviđenih mera uslovljena i postojanjem mehanizma nadzora nad primenom plana, koji omogućava redovno praćenje i preispitivanje predloženih aktivnosti.

Akcioni planovi usmeravaju univerzitete ka sistematskom radu na uspostavljanju rodne ravnopravnosti, jednakih šansi i poštovanja različitosti. Naime, ono što se još uvek nedovoljno razume, kako drugde tako i kod nas, jeste razlika između pola, roda i rodnih uloga. Dok se pol odnosi na biološke razlike između žena i muškaraca, koje su uglavnom trajne i univerzalne, rod se tiče psiholoških, kulturoloških i društvenih razlika između žena i muškaraca, koje su često naučene, to jest društveno oblikovane. Na koji način društvo poima ulogu žene i muškarca i šta od njih ponaosob očekuje, višestruko je uslovljeno: društveno, kulturološki, politički i religijski. Stavovi i ponašanje prema rodu društveni su konstrukti koji se mogu, a ponekad i moraju menjati (Petrušić 2012). Rodni identitet je, u suštini, duboko lično iskustvo koje može ali i ne mora odgovarati polnom identitetu koji je osoba stekla rođenjem i koji društvo vezuje za određeni pol. On podrazumeva lični odnos prema telu, koji se može ispoljiti govorom, oblačenjem, stilom života, kao i voljnom promenom biološkog pola (Petrušić, Krstić & Marinković 2016, 16). Nametanje jakih, društveno određenih heteronomnih uloga muškaraca i žena stvara i podstiče patrijarhalnu matricu društvenih odnosa i na njoj zasnovan seksizam – ideološku sintezu sistema vrednosti i modaliteta ponašanja kojim se jedan pol (obično ženski) posmatra ili tretira kao inferioran u poređenju s drugim. Savremeni društveni i obrazovni emancipatorski procesi u stalnom su sukobu i borbi za prevlast s duboko usađenom patrijarhalnom matricom, koja nalazi načine da se u različitim modalitetima reprodukuje i u visokorazvijenim demokratskim društvima, a kamoli u manje demokratskim i nedemokratskim društvima (Vujadinović 2017).

Koncepti „rodne politike“ i „politike različitosti“ poželjniji su od koncepta „politika jednakih mogućnosti“ jer se pojam jednakih mogućnosti, u kontekstu politika rodne ravnopravnosti, odnosi pre svega na uklanjanje prepreka za ekonomsku, socijalnu i političku uključenost bez obzira na rod. Prosto uklanjanje prepreka, međutim, nije dovoljno za uspostavljanje rodne ravnopravnosti, što objašnjava potrebu za donošenjem osobenih rodno osetljivih mera, tačnije akcionih planova urođnjavanja.

Pored univerzitetā, potreba za sistematskim radom na postizanju i oĉuvanju rodne ravnopravnosti postoji i na nivou fakultetā, ne bi li se uvaŹile osobenosti koje su svojstvene svakoj od ovih akademskih sredina. To vredi i za Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, koji je, kao javna ustanova, odgovoran za obezbeĊivanje jednakog postupanja i jednakih moguĉnosti i za ukidanje svih oblika diskriminacije na osnovu pola i roda u svim oblastima akademskog Źivota. Ovo tim pre Źto je taj fakultet rasadnik budućih nosilaca pravosudnih funkcija, te je samim time izuzetno vaŹno iz kakvih udŹbenika, s kakvim pedagoŹkim pristupima i sistemima vrednosti i uopŹte u kakvim uslovima buduće sudije, tuŹioci i advokati uĉe. I ne samo to, Pravni fakultet je svojevrsna srpska nacionalna Źkola za drŹavnu administraciju (pandan francuskoj *Ecole nationale de l'administration*), iz koje se regrutuju i budući poslanici, ministri, drŹavni sekretari i drugi javni funkcioneri – oni Źto kreiraju druŹtvenu i politiĉku klimu. Drugim reĉima, akcioni plan za postizanje rodne ravnopravnosti na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu nije samo od internog znaĉaja za unapreĊenje nastavnog i nauĉnoistraŹivaĉkog rada i uslovā rada na Pravnom fakultetu, veĉ ima Źiru, opŹtedruŹtvenu ulogu.

U smislu infrastrukturnih napora za unapreĊenje kapaciteta obrazovnog procesa u tom domenu, neophodno je uvesti posebne predmete rodnih studija, ali i rodnu dimenziju u svaki predmet na naĉin i u meri koji su primereni datom domenu i sadrŹajima prouĉavanja. Za rodnu transformaciju znanja od najvećeg je znaĉaja uvoĊenje multidisciplinarnih, interkatedarskih studija, najpre na nivou osnovnih i master studija, a kasnije i doktorskih. SuŹtina je u angaŹovanju kadra s razliĉitih predmeta studija pravnih i drugih druŹtveno-humanistiĉkih, ali i prirodnonauĉnih disciplina, kako bi se unapredili silabus i udŹbenici za pojedine predmete i kako bi svi skupa izgradili kurikulume rodno osetljivih master i doktorskih studija. Paralelno i kumulativno, trebalo bi da se nastavnici iz razliĉitih nastavnih disciplina ukljuĉe u istraŹivaĉke projekte meĊunarodnog tipa, u kojima bi usvajali i razmenjivali rodno osetljiva znanja i pristupe i na osnovu kojih bi mogli da budu inicijatori uspostavljanja i akreditovanja rodno osetljivih kurikuluma osnovnih studija, kao i master i doktorskih studija u razliĉitim oblastima proizvodnje znanja. To je optimalan naĉin za inherentno i infrastrukturno ugraĊivanje rodne perspektive u univerzitetsko i pravniĉko obrazovanje.

Kumulativno i ukrŹteno delovanje „odozgo“ – iz sfere javnih politika, i „odozdo“ – iz same obrazovne sredine, u duŹem sistemskom procesu primene strateŹki dovodi do pozitivnih rezultata. Procesi uroĊnjavanja nastavnih materijala, silabusā i pedagoŹkih pristupa procesi su dugog trajanja i velikog investiranja za postepene pomake. Ukotvljenost elemenata patrijarhalne matrice je duboka u svim porama visokog pravniĉkog obrazovanja i zato moraju biti uloŹeni veliki naponi u promene koje ĉe postepeno transformisati pravniĉko obrazovanje.

2. Smisao i ciljevi akcionog plana za postizanje rodne ravnopravnosti na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu

2.1. Opšta razmatranja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu pripada najstarijem državnom univerzitetu, koji je na najvišim lestvicama rangiranja univerziteta u svetu (Šangajska lista), dakle vodeći je univerzitet po pomenutom kriterijumu u odnosu na sve druge univerzitete u Srbiji i regionu.⁵ Utoliko pionirski projekat artikulisanja prvog akcionog plana za visoko obrazovanje baš na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu ima izuzetan simbolički i suštinski značaj. Pravni fakultet i Univerzitet u Beogradu nastoje da se pridruže najboljim evropskim univerzitetima, koji su već krenuli putem afirmacije rodne ravnopravnosti kao jednog od vodećih principa profilisanja kvaliteta znanja i institucionalnih aranžmana. U pitanju je svest o tome da rodna ravnopravnost suštinski doprinosi unapređenju kvaliteta univerzitetskog rada u dimenziji proizvodnje i prenošenja znanja, kao i u dimenziji strateških institucionalnih i operativnih administrativnih delatnosti. Osim toga, rodna ravnopravnost doprinosi stvaranju kreativnog i prijateljskog institucionalnog i međuljudskog okruženja kako u odnosima između nastavnika tako i u njihovom ponašanju prema studentima. Da bi se to ostvarilo, znanje i sistemi vrednosti nastavnog i vannastavnog osoblja moraju da budu unapređeni u smislu pomenutih načela i nulte tolerancije prema diskriminaciji po bilo kom osnovu. Za pomenute svrhe, neophodno je i uvođenje akcionih planova za postizanje rodne ravnopravnosti.

Uprave Univerziteta i Fakulteta imaju najveću odgovornost za sprovođenje akcionih planova, ali i svi zaposleni i studenti imaju odgovornost da podrže i osiguraju šanse da pomenute politike zaista uhvate korena i da principi uzajamnog poštovanja, tolerancije i brige za druge dobiju pravi smisao. Uslove rada i zapošljavanja pritom treba unapređivati rodno osetljivim merama koje se tiču zapošljavanja i razvoja profesionalne karijere zaposlenih, kao i rodno neutralnim merama koje se odnose na pomirenje njihovih porodičnih i profesionalnih dužnosti (K. Maes et al. 2012). Kada je pak reč o sadržaju i kvalitetu obrazovanja, predviđene su systemske mere za integrisanje rodne perspektive i perspektive jednakih mogućnosti i poštovanja različitosti u nastavne programe i nastavnu literaturu, a takođe i u nastavne i pedagoške metode rada. Praćenje primene akcionog plana biće organizovano putem evaluacije i godišnjih izveštaja, dok će izbegavanje realizacije akcionog plana biti sankcionisano kao povreda radne obaveze, to jest kao nepoštovanje radne discipline.

⁵ Pravni fakultet je 2017. godine rangiran između 200 i 300, ove godine između 300 i 400 fakulteta u svetu (blizu 300. mesta), što ne važi za druge fakultete odnosno univerzitete u Srbiji, ni u bivšim jugoslovenskim državama ni u Bugarskoj, Rumuniji itd.

2.2. Mapiranje datog stanja

2.2.1. Empirijsko istraživanje kulturološke matrice

Da bi bio kvalitetan i primenljiv u praksi, akcioni plan mora biti utemeljen na uvidu u kulturološku matricu koja opredeljuje ukupno ponašanje nastavnika. To ponašanje posmatra se u odnosu na druge nastavnike, studente ali i individualno, u smislu ličnih i društvenih sistema vrednosti, shvatanja profesije pravnika, smisla pravnčkog obrazovanja i profesionalnih zadataka što se pred pravnike postavljaju u nastavnom radu i u kreiranju kurikuluma, silabusā i udžbenika. Akcioni plan predviđa preispitivanje kulturološke matrice na osnovu upitnika namenjenog svim nastavnicima. Upitnik takođe uključuje pokazatelje sistema vrednosti u pogledu rodne ravnopravnosti, borbe protiv diskriminacije i seksualnog zlostavljanja, odnosno odnosa prema principima demokratske pravne kulture, afirmacije jednakih mogućnosti i poštovanja svake ličnosti. Upitnik, nadalje, uključuje pokazatelje patrijarhalnih stereotipa, predrasuda i skale seksizma. Upitnik će, takođe, pomoći u mapiranju stavova nastavnika oba pola prema pitanjima karijernog napredovanja iz perspektive rodne ravnopravnosti.

2.2.2. Autonomni izvori prava od značaja za uspostavljanje rodne ravnopravnosti na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu

Ustavni, zakonski i strateški okvir za postizanje rodne ravnopravnosti, u pogledu studenata, nastavnika i saradnika Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, dopunjuju i izvori autonomnog prava. Njima je zaštita od rodno zasnovane diskriminacije uređena fragmentarno, i u kontekstu zaštite studenata, nastavnika i saradnika od diskriminacije uopšte. Svi merodavni izvori autonomnog prava, pritom, u katalog osnovu diskriminacije uključuju samo pol, ne i rod i/ili rodni identitet. Tako je *Statutom Univerziteta u Beogradu* (član 99 stav 1 tač. 6 i 8) i *Statutom Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu* (član 70 stav 2 tač. 6 i 8) potvrđeno pravo na „podjednako kvalitetne uslove studija za sve studente“ i pravo studenta „na različitost i zaštitu od diskriminacije“. Zaštiti od diskriminacije doprinosi i *Pravilnik o upisu studenata na studijske programe Univerziteta u Beogradu*, kojim je potvrđeno da „u ostvarivanju prava upisa na studijski program kandidati imaju jednaka prava, koja ne mogu biti ograničavana po osnovu pola“ (član 3 stav 4), dok se, shodno *Pravilniku o standardima i postupcima za obezbeđivanje kvaliteta*, „obezbeđivanje jednakosti i ravnopravnosti studenata po svim osnovama“, uključujući i pol, pojavljuje kao instrument za obezbeđivanje kvaliteta studenata (član 10 tač. 4–5).⁶ Taj niz nastavlja i *Pravilnik o*

⁶ Doslednom ispunjavanju ove obaveze na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu doprinose i standardi ponašanja nastavnika, vrednovanja postupka ocenjivanja studenata i vrednovanja

vrednovanju stranih studijskih programa i priznavanju stranih visokoškolskih isprava radi nastavka obrazovanja (član 3). Konačno, postizanju rodne ravnopravnosti doprinosi i posebna zaštita studenata s porodičnim dužnostima, tj. njihovo pravo da zahtevaju mirovanje pravā i obaveza zbog održavanja trudnoće, postupka biomedicinski potpomognutog oplođenja, nege i posebne nege deteta (Statut Univerziteta u Beogradu, član 100 stav 1 tač. 4–6 i stav 3; Statut Pravnog fakulteta, član 71 stav 1 tač. 4–6 i stav 3).

Kada je reč o rodnoj ravnopravnosti nastavnika i saradnika, najpre valja imati u vidu to da je postupak izbora u saradnička i nastavnička zvanja, kao i postupak zasnivanja radnog odnosa, iscrpno uređen heteronomnim i autonomnim izvorima prava, što je značajno za obezbeđivanje pristupa, razvoja i napredovanja u akademskoj i naučnoj karijeri. Odgovarajući pravni okvir, međutim, nije rodno osetljiv (u smislu promovisanja rodne ravnopravnosti i sprečavanja odlučivanja na osnovu rodnih predrasuda), zbog čega je važno kritički preispitati sve faze postupka izbora u zvanja i zasnivanja radnog odnosa na Pravnom fakultetu, ne bi li se tako uočila normativna rešenja i pravne praznine što mogu doprineti diskriminaciji na osnovu pola i roda. Premda je Zakonom o radu zabranjeno da se od kandidata za zaposlenje zahtevaju podaci o bračnom i porodičnom statusu i planiranju porodice, kao i dokazi koji nisu od neposrednog značaja za obavljanje poslova za koje je raspisan konkurs, uključujući test trudnoće (član 26 st. 2–3), čini se da bi ovaj pravni okvir mogao biti dodatno unapređen autonomnim aktima. To stoga što merodavni propisi ne potvrđuju pravo kandidata za posao nastavnika ili saradnika, asistenta praktične nastave ili demonstratora da ne odgovori ili da netačno odgovori na nedopuštena pitanja poslodavca, niti je u tim aktima sadržano pravilo da u takvom postupanju neće biti protivpravnosti (u smislu pozivanja poslodavca na zabludu o bitnom svojstvu druge ugovorne strane).⁷ Premda načelo savesnosti i poštenja učesnicima u pregovorima nalaže da jedan drugog obaveste samo o činjenicama od odlučujućeg značaja za zaključenje ugovora, verujemo da bi postojanje odgovarajućeg pravila u fakultetskim opštim aktima dodatno zaštitilo kandidate od diskriminacije.⁸ Otklanjanju rizika od diskriminacije moglo bi doprineti i načelno uređivanje razgovora članova komisije za izbor u zvanje s prijavljenim kandidatima (npr. utvrđivanje spiska nedopuštenih pitanja), kao

kvaliteta nastavnog i ispitnog materijala, koji su potvrđeni Pravilnikom o standardima rada na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu (2006).

⁷ Evropski komitet za socijalna prava nije neposredno formulisao takav zahtev kao uslov za delotvorno ostvarivanje prava na jednake mogućnosti i jednako postupanje u oblasti zapošljavanja i zanimanja, bez diskriminacije na osnovu pola (član 20 Revidirane evropske socijalne povelje), ali se u praksi Komiteta pozitivno ocenjuju nacionalni propisi koji izričito zabranjuju postavljanje pitanja o trudnoći, usvojenju ili planiranju porodice (Kollonay-Lehoczky, 2014, 368).

⁸ Takvo rešenje bilo bi u skladu sa standardima MOR (*Protection of workers' personal data. An ILO code of practice*, tačka 6.8. u vezi sa tač. 6.5–6.7).

i pravilo da tom razgovoru može prisustvovati i predstavnik sindikata, ili pak predstavnik zaposlenih (ako nije organizovan sindikat), odnosno zaposleni koji bi bio izabran za fakultetskog poverenika/cu za rodnu ravnopravnost.⁹ Alternativno rešenje podrazumevalo bi to da fakultetski poverenik/ca savetuje članove komisija za izbore u zvanja o pitanjima od značaja za otklanjanje rizika od rodno zasnovane diskriminacije (E. Lübke et al. 2015, 7). Naposletku, trebalo bi razmotriti i mogućnost da, u izuzetnim slučajevima, bude uvedeno anonimno (depersonalizovano) prijavljivanje na konkurse za demonstratore, ukoliko su u određenim užim naučnim oblastima ili predmetima zabeleženi slučajevi diskriminacije na osnovu pola. Isti predlog vredi i za prijavljivanje na konkurse za stručne, administrativne i tehničke poslove na Pravnom fakultetu. Reč je, preciznije, o standardizovanim i rodno neutralnim prijavama koje ne sadrže podatke iz kojih se neposredno ili posredno može saznati pol kandidata (npr. ime i devojačko prezime podnosioca, bračno stanje, podatak o odsluženju vojnog roka, podatak o prekidima u karijeri zbog korišćenja porodiljskog odsustva). Ovo stoga što predrasude koje se vezuju za određeno lično svojstvo više utiču na poslodavca prilikom preliminarne selekcije kandidata, tj. u fazi u kojoj se, samo na osnovu pregledanih prijava na konkurs, odlučuje o izboru kandidata koji će biti pozvani na razgovor) nego kada se odluka donosi na osnovu utisaka stečenih iz ličnog kontakta s kandidatima (Krause, Rinne & Zimmermann 2012, 19; Rinne 2014, 2; Kovačević 2018, 128).

Kodeks profesionalne etike Univerziteta u Beogradu zabranjuje svaki oblik diskriminacije na Univerzitetu, a naročito na osnovu pola, što uključuje i polno uznemiravanje (član 14). Istim aktom potvrđeno je da se „članovima univerzitetske zajednice obezbeđuju jednaki uslovi za izvršavanje profesionalnih obaveza, kao i iskazivanje intelektualnih sposobnosti i napredovanja“ (član 10; tako i član 13 i član 34 st. 1–3).

Slična rešenja sadržana su u *Pravilniku o standardima rada na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu*. On obuhvata i Etički kodeks, čije temeljne vrednosti uključuju „slobodu od uznemiravanja i diskriminacije“ (član 131 st. 2–3 i 6). Tim aktom zabrana seksualnog uznemiravanja protegnuta je na sve vrste fakultetskih programa i delatnosti, te važi „kako unutar zgrade Pravnog fakulteta tako i u obavljanju aktivnosti koje su u vezi s Pravnim fakultetom izvan zgrade Pravnog fakulteta“, pa čak i u pogledu „događaja koji nemaju veze s prethodno navedenim situacijama i mestima, ukoliko su vezani za odnose između članova zajednice Pravnog fakulteta i pritom utiču na njihovo delanje u okvirima Pravnog fakulteta“ (član 131 st. 2–3 i član 140 st. 4–5).

⁹ Slično rešenje postoji na Univerzitetu u Frajburgu, gde stručnjak za pitanja roda (*Gleichstellungsbeauftragter*) obavezno prisustvuje zasedanjima komisija za ocenu sposobnosti kandidata za izbor u profesorska zvanja (*Albert-Ludwigs-Universität Freiburg Code of Practice for Professorial Appointments*). Na drugim univerzitetima, pre svega u Nemačkoj, fakultetski poverenik za pitanje ravnopravnosti ili član Službe za kadrovska pitanja koji ima posebna znanja o zaštiti od diskriminacije učestvuje u odgovarajućim fazama rada izbornih komisija.

Pored solidno određenih mesnih i vremenskih koordinata zabrane seksualnog uznemiravanja, posebnu pohvalu zaslužuje proširenje njenog personalnog područja na lica angažovana na obavljanju privremenih poslova, kao i na „sve studente, goste Fakulteta i one što su u poslovnom odnosu s Pravnim fakultetom“, kao i na obezbeđenje zaštite od odmazde koja je priznata u korist lica koje podnese žalbu za uznemiravanje, svedoči o uznemiravanju, odnosno učestvuje u procesu podnošenja žalbe za uznemiravanje (član 131 st. 2–3, član 140 stav 6 i član 144). Premda iz potonje odredbe proizlazi da je na Pravnom fakultetu ustanovljen postupak podnošenja pritužbi („žalbi“) zbog seksualnog uznemiravanja i postupak odlučivanja o tim podnescima, to nije tako. Potonji zaključak donekle relativizuju odredbe Pravilnika o postupku unutrašnjeg uzbunjivanja (2015), budući da je njima uređen postupak zaštite od odmazde lica koje u postupku unutrašnjeg uzbunjivanja obelodani informaciju o povredi načela rodne ravnopravnosti na Pravnom fakultetu. To međutim nije dovoljno za celovitu zaštitu lica koje smatra da je adresat seksualnog uznemiravanja i drugog uznemiravanja i ponižavajućeg postupanja, zbog čega je Nacrtom akcionog plana predloženo da se uvede postupak interne zaštite, kao i da se taj postupak sprovodi i pred poverenikom/com za rodnu ravnopravnost, poverljivim savetnicima i komisijom za zaštitu od uznemiravanja koji će biti ustanovljeni.

Postizanju rodne ravnopravnosti na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu doprinose i odredbe *Pravilnika o radu* kojima je kao najteža povreda radne obaveze, odnosno nepoštovanje radne discipline zbog kojeg zaposlenom može biti otkazan ugovor o radu, predviđena „povreda prava studenata na jednakost i korektno postupanje u svim oblicima izvođenja nastave i ispita“, uključujući seksualno uznemiravanje i naročito *quid pro quo* seksualno uznemiravanje (član 80 stav 1 tač. 39–40). S druge strane, *Pravilnik o standardima rada na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu* zahteva da stil izražavanja nastavnika bude „neutralan, profesionalan i ne sme da sadrži lascivne, uvredljive ili diskriminatorne izraze prema bilo kom pojedincu ili društvenoj grupi“ (član 15 st. 2–3), dok je zabrana diskriminacije, pogotovo na osnovu pola, potvrđena i u standardima ocenjivanja studenata (član 26 stav 6).¹⁰ Time je dodatno ojačan značaj obaveze uzdržavanja od diskriminacije, s tim što je ona potvrđena samo što se tiče nastavnika, a ne i kad su posredi saradnici, demonstratori i druga lica koja učestvuju u izvođenju nastave na osnovu ugovora kojima se ne zasniva radni odnos.¹¹

¹⁰ Zabrana polno i rodno zasnovane diskriminacije prilikom izvođenja predavanja, vežbi, studijskih grupa, seminara, konsultacija i drugih oblika nastave nije, međutim, potvrđena Pravilnikom o nastavi (2013). Ista praznina postoji i u Pravilniku o master akademskim studijama (2011), u *Master in European Integration – Main Rulebook*, kao i u Pravilniku o doktorskim studijama na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu (2016), te u Pravilniku o ispitima na osnovnim akademskim studijama, 03-broj: 3176/1 od 27. decembra 2013. godine.

¹¹ Odgovarajuće garantije trebalo bi uneti u Pravilnik o uslovima i načinu angažovanja profesora po pozivu na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu (2010), kao i u Pravilnik o uslovima i načinu angažovanja gostujućeg profesora na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu (2010).

Statutom Univerziteta u Beogradu (član 142) i Statutom Pravnog fakulteta (član 119) uređeno je pitanje mirovanja radnog odnosa zbog odsustva nastavnika i saradnika s rada zbog trudnoće, porođaja i nege deteta, s tim što, za razliku od studentkinja, nastavnica i saradnica ne može biti odobreno mirovanje zbog postupka biomedicinski potpomognutog oplodjenja, te i tu ima mesta za unapređenje. Na to se nadovezuje posebna zaštita zaposlenih s porodičnim dužnostima (Pravilnik o radu, čl. 67–71 i član 119 tač. 2–3), a što je uključilo doslovno preuzimanje (zapravo, prepisivanje) odgovarajućih odredaba Zakona o radu. To, preciznije, znači da nije iskorišćena mogućnost da se, u skladu s načelom *in favor laborem*, pravilnikom o radu predvide veća prava od prava predviđenih Zakonom o radu. Ipak, mogućnost za unapređenje uslova rada iskorišćena je prilikom donošenja *Pravilnika o platama, dodacima, naknadama i drugim primanjima iz budžeta i sopstvenih sredstava Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu* (2016), budući da je njime zaposlenima priznato pravo na posebnu naknadu za rođenje deteta u stoprocentnom iznosu plate (član 32, tačka 19). Osim toga, nastavnici i saradnici ostvaruju pravo na naknadu za učešće u strateškom naučnoistraživačkom projektu Pravnog fakulteta i za vreme korišćenja porodijskog odsustva, odsustva s rada radi nege deteta i odsustva s rada radi posebne nege deteta (član 17 stav 11).¹² Oba rešenja izuzetno su važna, budući da je za postizanje rodne ravnopravnosti značajna redukcija negativnog uticaja porodičnih dužnosti na profesionalnu karijeru nastavnika i saradnika. Istom cilju mogle bi doprineti i mere orijentisane ka lakšem usklađivanju profesionalnih i porodičnih i drugih privatnih dužnosti zaposlenih. To uključuje i podršku zaposlenima koji odlaze na porodijsko odsustvo, odnosno odsustvo s rada radi (posebne) nege deteta, poput savetovanja s najstarijim predmetnim nastavnikom, šefom katedre i upravnikom Naučnog veća Instituta za pravne i društvene nauke, kako bi se napravio načelan plan razvoja karijere zaposlenog po povratku sa odsustva.¹³ Isto vredi i za mogućnost zaposlenih koji koriste pravo na porodijsko odsustvo i odsustvo s rada radi (posebne) nege deteta da

¹² Valja imati u vidu da je navedeno rešenje na snazi od 2016. godine, dok je pre toga isplata naknade za učešće u fakultetskom strateškom naučnoistraživačkom projektu bila ograničena samo na odsustvo s rada do tri meseca (Pravilnik o zaradama i drugim primanjima zaposlenih Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu /2013/, član 13 tačka 10; Pravilnik o platama, dodacima, naknadama i drugim primanjima iz budžeta i sopstvenih sredstava Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu /2015/, član 17 tačka 11). Važeće rešenje zaslužuje posebnu pohvalu imajući u vidu to da nastavnici i saradnici koji su angažovani na naučnoistraživačkim projektima koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije nemaju pravo na isplatu honorara tokom odsustva s rada zbog trudnoće, porođaja i nege deteta (vid. Đorđević 2018).

¹³ Up. sa *Policy and Action Plan for Gender Equality and Equal Treatment at the University of Gothenburg* (2015), 12. Slično rešenje postoji za istraživače zaposlene na Univerzitetu u Hajdelbergu, gde posebna služba (*Clearingstelle Wissenschaft und Familie*) organizuje savetovanje i pruža neophodnu pomoć (Clearing Service „Academia and Family“, <https://www.uni-heidelberg.de/gleichstellungsbeauftragte/family/clearingservice.html>).

budu upoznati s osnovnim aktivnostima na Fakultetu i tokom odsustva sa rada, kao i za mogućnost postizanja dogovora među predmetnim nastavnicima o redukciji fonda časova predavanja i ispitnih obaveza zaposlene/zaposlenog koji se vratio na rad pre nego što dete navrší prvu godinu života. Na to se nadovezuju i predlozi vezani za redukciju sekretarskih i drugih obaveza koje ovi zaposleni imaju kao članovi fakultetskih organa, tela i komisija, ne bi li se sprečilo da odmah po povratku sa odsustva budu opterećeni prevelikim vannastavnim i vannaučnim obavezama. Osim toga, nedostaje i saradnja sa službama s fleksibilnim radnim vremenom koje tokom čitave godine pružaju usluge čuvanja dece.¹⁴

Navedeni izvori autonomnog prava napisani su rodno neosetljivim jezikom (Čeriman, Fiket 2019), a isto vredi i za fakultetske akte koji nisu pomenuti, poput *Pravilnika o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji poslova i radnih mesta Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu*. Takođe, odredbama *Pravilnika o radu*, kao ni odredbama *Pravilnika o uslovima, načinu i postupku izbora asistenta praktične nastave*, te *Pravilnika o uslovima, načinu i postupku izbora demonstratora*, nije predviđeno polno neutralno oglašavanje potrebe za radnicima. Premda je *Zakonom o oglašavanju* „zabranjeno da oglasna poruka, neposredno ili posredno, podstiče diskriminaciju po bilo kom osnovu, a posebno po osnovu [...] rodne pripadnosti“ (član 8), verujemo da bi trebalo razmotriti mogućnost da u konkursima Pravnog fakulteta bude istaknuto da Fakultet sprovodi politiku rodne ravnopravnosti, odnosno da primenjuje mere za lakše usklađivanje profesionalnih i porodičnih obaveza zaposlenih i drugih angažovanih lica ne bi li oglašeni poslovi bili privlačni za kandidate oba pola, odnosno za kandidate s porodičnim dužnostima.¹⁵

¹⁴ Takve mogućnosti redovno su dostupne zaposlenima na univerzitetima koji čine Ligu evropskih istraživačkih univerziteta (*League of European Research Universities*), a primer dobre prakse predstavlja Univerzitet „Ludvig Maksimilijan“ u Minhenu, na kojem postoji posebna služba za zaposlene s porodičnim dužnostima. Ona, u saradnji s preduzećem „*pme Familienservice*“, obezbeđuje čuvanje dece, pri čemu Univerzitet naknađuje troškove konsultovanja i agencijskih usluga, dok zaposleni snose troškove čuvanja dece. Osim toga, Univerzitet nudi i fleksibilnu *ad hoc* podršku zaposlenima koji imaju potrebu za čuvanjem deteta u nepredviđenim situacijama (Maes *et al.*, *Appendix „New policies and changing practices at LERU universities“*). S druge strane, Univerzitet u Luvenu obezbeđuje usluge čuvanja dece mlađe od tri godine po ceni subvencionisanih usluga koja pružaju gradski vrtići. Takođe, zaposleni čija su deca bolesna, pored prava na plaćeno odsustvo s rada, imaju i mogućnost da, umesto korišćenja tzv. bolovanja, koriste usluge brige o bolesnoj deci zaposlenih na Univerzitetu, što Univerzitet obezbeđuje za najduže 15 dana godišnje po detetu (*Gender Action Plan KU Leuven 2014–2017*, 15).

¹⁵ Up. sa: Lübke *et al.*, 2015, 6. i 16. Ovo tim pre što se u Zakonu o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti od poslodavaca ne zahteva da u oglasu naznače da se za posao mogu javiti lica oba pola (bilo u smislu izričite potvrde ove formulacije u konkursu, ili označavanja posla, odnosno radnog mesta u muškom i ženskom rodu, ili stavljanja oznake „m/ž“). S druge strane, može se tvrditi i suprotno, da bi potonje oznake u oglasima mogle voditi diskriminaciji transrodnih osoba, zbog čega prednost treba dati postojećem rodno neutralnom oglašavanju, ili pak konkursima u kojima će biti

2.2.3. Statistički pokazatelji rodne (ne)uravnoteženosti

Što se tiče studenata, statistička analiza je rađena za duži period, na osnovu procene da je 15 školskih godina referentno za uočavanje tendencija od značaja za rodnu (ne)uravnoteženost. Kada je pak reč o proveru pokazatelja vezanih za zapošljavanje, odnosno radno angažovanje lica u nastavi i njihovo napredovanje u profesionalnoj karijeri, istraživanje je obuhvatilo period od stupanja na snagu Zakona o ravnopravnosti polova (2009). Taj vremenski okvir bio je kraći samo kod analize radnog angažovanja demonstratorā, budući da se ova lica na Pravnom fakultetu angažuju od 2013. godine.

Statistički podaci vezani za broj upisanih studenata na osnovne studije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu pokazuju gotovo nepromenjenu tendenciju srazmerno brojnijeg upisa studentkinja tokom poslednjih 12 školskih godina, u situaciji generalnog progresivnog smanjivanja ukupnog broja upisanih studenata (*Tabela 1*). Pored toga što se na osnovne studije upisuje srazmerno veći broj devojaka nego mladića, studentkinje u znatno većem procentu i završavaju osnovne studije u roku (*Tabela 2*). Pritom je u poslednjih 16 godina ubedljivo većem broju studentkinja (većem čak za 2/3 u odnosu na studente) dodeljeno priznanje student generacije (*Tabela 3*).

Kada je, pak, reč o upravljanju Pravnim fakultetom, statistički pokazatelji rodne zastupljenosti fakultetske uprave ubedljivo ukazuju na „stakleni plafon“ koji nastavnice do sada nisu uspele da „probiju“ kad su posredi upravljačke funkcije. I kada su bila tri prodekana i kada ih je bilo četiri, žene su bile u manjini, a nijedna nije bila dekanica u datom periodu (*Tabela 4*). Vredi napomenuti da je u istoriji Pravnog fakulteta profesorka Ljubica Kandić bila jedina žena na dekanskoj funkciji, u periodu od 1987. do 1989. godine.

Statistika rodne zastupljenosti nastavnog osoblja jasno odslikava skoro dvotrećinsku većinu muškaraca u odnosu na žene (*Tabela 5*). Pri tome je obrnuta srazmera bila u broju studenata/kinja generacije u poslednjih 15, a isto važi i za poslednjih pet školskih godina. Rodni jaz odslikavaju i podaci o zastupljenosti zaposlenih po nastavničkim i saradničkim zvanjima, pri čemu je disbalans najveći između redovnih profesora, a s nižim zvanjima je sve manji (*Tabela 6*). S druge strane, prosečan broj godina provedenih u svakom od saradničkih zvanja i u svakom od nastavničkih zvanja za koja se radni odnos zasniva na određeno vreme pokazuje relativno malu nesrazmeru na štetu žena kada je u pitanju dinamika napredovanja u viša zvanja (*Tabela 7*). Kada je pak reč o broju saradnika i nastavnika koji su unapređeni u više zvanje u poslednjih devet školskih godina, može se primetiti da, kako u pojedinačnim školskim

naznačeno da su oglašena zvanja i poslovi dostupni za m/ž/x (*How does one find her?* 56; *The University of Helsinki Equality and Diversity Plan 2017–2018*, 25). Up. sa: Potočnjak & Grgić, 2014, 28; o značaju formulacija opisa posla i posebnih uslova za njihovo obavljanje u oglasima ili konkursima vid. u: Gaucher, Friesen & Kay 2011.

godinama tako i u ukupnom broju za poslednjih devet školskih godina, postoji srazmerno veći broj unapređenih muškaraca nego žena, s tim što je ova rodna nesrazmera mnogo izraženija u slučaju unapređenja u viša nastavnička zvanja (*Tabela 8*). S druge strane, broj kandidata na konkursima za izbor demonstratora i broj demonstratora angažovanih na Pravnom fakultetu od 2013. godine do danas ukazuje na potencijalno pozitivan uticaj srazmerno znatnijeg broja izabраниh demonstratorki. Premda se demonstratori i demonstratorke angažuju za rad van radnog odnosa i na vrlo kratak period (jedan semestar), tako da njihov položaj odlikuje nesigurnost, može se pretpostaviti da će određeni broj njih zasnovati radni odnos na Fakultetu, te da će to s vremenom obezbediti rodnu uravnoteženost među nastavnicima (*Tabela 11*).

Broj nastavnika i saradnika koji su koristili porodiljsko odsustvo, odnosno odsustvo s rada radi nege deteta ili posebne nege deteta od 2008. do 2018. godine pokazuje da su samo nastavnice i saradnice koristile porodiljsko odsustvo i odsustvo s rada radi nege deteta, i to u kratkom vremenskom rasponu, dok je samo jedan kolega koristio odsustvo s rada radi posebne nege deteta (*Tabela 12*).

Kada je pak reč o primanjima zaposlenih, valja imati u vidu da se naknade plata koje zaposleni ostvaruju za vreme porodiljskog odsustva, odsustva s rada radi nege deteta i odsustva s rada radi posebne nege deteta isplaćuju u skladu sa *Zakonom o finansijskoj podršci porodici sa decom i Pravilnikom o platama, dodacima, naknadama i drugim primanjima iz budžeta i sopstvenih sredstava Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu*. U tom smislu, *nema* razlike između osnovice za obračun plata zaposlenog koji koristi neku od navedenih vrsta odsustva s rada i uporedivog zaposlenog. Razlike između plata koje bi zaposleni primili da nisu koristili odsustvo i naknada plata koje se ostvaruju za vreme korišćenja odsustva postoje, međutim, u pogledu drugih elemenata plate (dodatak na platu, naknade i druga primanja ostvarena radom na master, doktorskim i specijalističkim studijama, studijama za inovaciju znanja, letnjim školama i drugim poslovima /konsalting i drugi komercijalni projekti u okviru delatnosti Fakulteta/), i kreću se od 16% do 44% za docente, odnosno od 18% do 47% za asistente (*Tabela 13*).

Tabela 14 pokazuje da je prosečna plata redovnih profesora znatno viša (17,3%) nego prosečna plata redovnih profesorki. Polazne osnovice plata su, naravno, identične, dok se nesrazmera (*gender pay gap*) može objasniti, između ostalog, i znatno većim brojem redovnih profesora od profesorki, kao i činjenicom da muškarci u najvišem zvanju zauzimaju jednu ili više plaćenih rukovodećih pozicija i/ili funkcija (iako treba imati u vidu da razlike u platama zavise i od obima nastavnih obaveza na različitim godinama studija svakog od nastavnika/ca ponaosob). Već kod oba niža nastavnička zvanja nema te nesrazmere, štaviše pokazuje se mala prednost vanrednih profesorki i docentkinja u pogledu prosečne plate. Pomenuta nesrazmera u korist vanrednih profesorki i docentkinja verovatno se može objasniti i srazmerno većim brojem koleginica u pomenutim zvanjima, kao i time da i one na nižim nivoima odlučivanja zauzimaju određene pozicije rukovođenja i odlučivanja.

Tabela 1. Rodna srazmera upisanih studenata po akademskim godinama

Red. broj	Školska godina	Upisani u prvu godinu			
		ukupno	mladići	devojke	devojke %
1	2005/2006	1779	715	1064	59.80
2	2006/2007	1812	714	1098	60.59
3	2007/2008	1661	662	999	60.14
4	2008/2009	1512	593	919	60.78
5	2009/2010	1525	592	933	61.18
6	2010/2011	1527	611	916	59.98
7	2011/2012	1515	606	909	60.00
8	2012/2013	1516	632	884	58.31
9	2013/2014	1516	604	912	60.16
10	2014/2015	1527	649	878	57.50
11	2015/2016	1497	613	884	59.05
12	2016/2017	1423	589	834	58.60
13	2017/2018	1388	552	836	60.23

Tabela 2. Upisani i diplomirani studenti po polu

Školska godina	Upisani u prvu godinu				Diplomirani u školskoj godini				Diplomirani od generacije				Diplomirani od generacije u roku od četiri godine			
	Ukupno	M	Ž	Ž %	Ukupno	M	Ž	Ž %	Ukupno	M	Ž	Ž %	Ukupno	M	Ž	Ž %
2005/06	1779	715	1064	59.80	821	321	500	60.90	878	317	561	63.89	22	9	13	59.09
2006/07	1812	714	1098	60.59	836	324	512	61.24	651	217	434	66.66	109	35	74	67.88
2007/08	1661	662	999	60.14	870	302	568	65.28	692	246	446	64.45	88	27	61	69.31
2008/09	1512	593	919	60.78	955	372	583	61.04	672	252	420	62.50	107	35	72	67.28
2009/10	1525	592	933	61.18	1103	406	697	63.19	592	221	371	62.66	92	27	65	70.65
2010/11	1527	611	916	59.98	966	317	649	65.16	536	182	354	66.04	137	40	97	70.80
2011/12	1515	606	909	60.00	939	317	622	66.24	420	151	269	64.04	89	31	58	65.16
2012/13	1516	632	884	58.31	946	351	595	62.89	275	94	181	65.18	117	37	80	68.37
2013/14	1516	604	912	60.15	1042	328	714	68.52	94 do 4.10.2017	31	63	67.02	94	31	63	73.02
2014/15	1527	649	878	57.50	893	325	568	63.60								
2015/16	1497	613	884	59.05	1068	422	646	60.48								
2016/17	1423	589	834	58.60	746	269	477	63.94								
2017/18	1388	552	836	60.23												

Tabela 3. Studenti generacije¹⁶

Redni broj	Školska godina	Ime i prezime	Prosečna ocena
1	2000/2001	Vladimir Vuletić	9.77
2	2001/2002	Nikola Bodiroga	10.00
3	2002/2003	Nataša Petrović	9.87
4	2003/2004	Jelena Jovičić	9.67
5	2004/2005	Jelena Adamović	10.00
6	2005/2006	Marko Jovanović	9.71
7	2006/2007	Mateja Đurović	10.00
8	2007/2008	Nina Kršljanin	10.00
9	2008/2009	Jelena Obradović	10.00
10	2009/2010	Snežana Dabić	9.86
11	2010/2011	Aleksandra Višekruna	10.00
12	2011/2012	Mirjana Ignjatović	10.00
13	2012/2013	Maša Mišković	10.00
14	2013/2014	Jelena Jovanović Miloš Vukotić	10.00 10.00
15	2014/2015	Nikola Paunović	10.00
16	2015/2016	Ivana Danilović	10.00

Tabela 4. Rodna zastupljenost fakultetske uprave

Godina	Muškarci	Žene	Dekan	Prodekan	Ukupno
2013	3	1	1	3	4
2014	3	1	1	3	4
2015	3	2	1	4	5
2016	3	2	1	4	5
2017	3	2	1	4	5

Tabela 5. Rodna zastupljenost nastavnog osoblja

Godina	Muškarci	Žene	Ukupno
2013	73	42	115
2014	69	39	108
2015	65	39	104
2016	64	38	102
2017	67	38	105

¹⁶ Student generacije je student koji je osnovne studije završio prvi u svojoj generaciji s najvišom prosečnom ocenom. Od pomenutih studenata generacije, na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu rade prof. dr Nikola Bodiroga, prof. dr Nataša Petrović Tomić, prof. dr Vladimir Vuletić, doc. dr Marko Jovanović, doc. dr Nina Kršljanin, asist. dr Snežana Dabić, asist. Maša Mišković i asist. Miloš Vukotić.

Tabela 6. Rodna zastupljenost zaposlenih po nastavničkim i saradničkim zvanjima

		Muškarci	Žene
Nastavnička zvanja	Redovni profesori	26	7
	Vanredni profesori	14	9
	Docenti	16	9
	Nastavnici stranog jezika	0	3
Saradnička zvanja	Asistenti	8	6
	Saradnici u nastavi	0	3

Tabela 7. Prosečan broj godina provedenih u svakom od saradničkih zvanja i u svakom od nastavničkih zvanja za koja se radni odnos zasniva na određeno vreme

	Muškarci	Žene
Godine provedene u zvanju asistent – pripravnik / saradnik u nastavi	3,54	3,21
Godine provedene u zvanju asistent	5,25	4,8
Godine provedene u zvanju docent	6	6,06
Godine provedene u zvanju vanredni profesor	5,44	6,63

Tabela 8. Broj saradnika i nastavnika koji su unapređeni u više zvanje u poslednjih devet školskih godina

		Saradnici koji su unapređeni u više zvanje		Nastavnici koji su unapređeni u više zvanje	
		Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Školska godina	2009/2010	7	5	5	1
	2010/2011	3	1	1	1
	2011/2012	1	5	2	1
	2012/2013	2	0	6	0
	2013/2014	5	1	7	4
	2014/2015	5	4	8	3
	2015/2016	1	0	5	2
	2016/2017	3	2	2	3
	2017/2018	4	4	6	1
Ukupan broj zaposlenih koji su unapređeni u više zvanje		31	22	42	16

Tabela 9. Broj saradnika i nastavnika koji su ponovo izabrani u isto zvanje u poslednjih devet školskih godina

		Saradnici koji su ponovo izabrani u isto zvanje		Nastavnici koji su ponovo izabrani u isto zvanje	
		<i>Muškarci</i>	<i>Žene</i>	<i>Muškarci</i>	<i>Žene</i>
Školska godina	2009/2010	6	3	2	0
	2010/2011	2	2	3	0
	2011/2012	3	3	0	0
	2012/2013	5	0	0	1
	2013/2014	0	4	1	0
	2014/2015	4	1	2	0
	2015/2016	1	2	1	0
	2016/2017	0	1	2	1
	2017/2018	0	1	1	0
Ukupan broj zaposlenih koji su reizabrani		21	17	12	2

Tabela 10. Broj lica koja su prvi put zasnovala radni odnos s Pravnim fakultetom Univerziteta u Beogradu u poslednjih devet školskih godina

		<i>Muškarci</i>	<i>Žene</i>
Školska godina	2009/2010	1	3
	2010/2011	2	0
	2011/2012	1	3
	2012/2013	0	0
	2013/2014	0	1
	2014/2015	0	0
	2015/2016	2	0
	2016/2017	3	4
	2017/2018	0	2
Ukupan broj		9	13

Tabela 11. Broj kandidata na konkursima za izbor demonstratora i broj demonstratora koji su angažovani na Pravnom fakultetu od 2013. godine do danas

Školska godina	Kandidati na konkursu za izbor demonstratora		Kandidati koji su po sprovedenom konkursu radno angažovani na Pravnom fakultetu (na osnovu ugovora o privremenim i povremenim poslovima, ili ugovora o dopunskom radu)	
	<i>Muškarci</i>	<i>Žene</i>	<i>Muškarci</i>	<i>Žene</i>
2013/2014	15	20	1	2
2014/2015	8	11	0	2
2015/2016	26	31	4	4
2016/2017	43	53	9	5
2017/2018	30	39	0	7
2018/2019	5	18	0	5
Ukupan broj kandidata u poslednjih šest školskih godina	127	172	14	25

Tabela 12. Broj nastavnika i saradnika koji su koristili porodijsko odsustvo, odnosno odsustvo s rada radi nege deteta ili posebne nege deteta od 2008. do 2018. godine

Vrsta odsustva s rada		Muškarci	Žene	Prosečan broj meseci koji su zaposleni proveli na odsustvu
		Porodijsko odsustvo	0	11
Odsustvo s rada radi nege deteta		0	8	5,75
Odsustvo s rada radi posebne nege deteta		1	1	6

Tabela 13. Razlika između visine plate i visine naknade plate za vreme porodiljskog odsustva i odsustva s rada radi (posebne) nege deteta

	Razlika između visine plate i visine naknade plate za vreme odsustva		Prosečna razlika između visine plate i visine naknade plate za vreme odsustva
Docenti koji su koristili porodiljsko odsustvo i odsustvo s rada radi nege deteta	1.1.	16%	24,85%
	1.2.	31%	
	1.3.	25%	
	1.4.	22%	
	1.5.	44%	
	1.6.	18%	
	1.7.	18%	
Asistenti koji su koristili porodiljsko odsustvo i odsustvo s rada radi (posebne) nege deteta	2.1.	22%	28,4%
	2.2.	47%	
	2.3.	32%	
	2.4.	18%	
	2.5.	23%	

Tabela 14. Plate nastavnika i saradnika za period decembar 2017 – novembar 2018. godine

		Odnos u % između plata muškaraca i žena
Nastavnička zvanja	Redovni profesori	17,30%
	Vanredni profesori	- 3,74%
	Docenti	- 1,39%
	Predavači (nastavnici stranog jezika)	-100%
Saradnička zvanja	Asistenti s doktoratom	19,34%
	Asistenti	0,77%
	Saradnici u nastavi	-4,53%

Tabela 15. Broj nastavnika i saradnika kojima je prestao radni odnos na Pravnom fakultetu od 2008. do 2018. godine¹⁷

Osnov prestantka radnog odnosa	Muškarac	Žena
	Ispunjenje uslovā za odlazak u penziju	12
Sporazumni prestanak radnog odnosa	1	1
Istek roka na koji je zaposleni izabran	9	14
Otkaz od strane zaposlenog	0	1
Istek važenja radne dozvole	1	0

3. Zaključak: Nacrt akcionog plana – strateški i konkretni (regulatorni i operativni) ciljevi

Nacrt akcionog plana Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu ima *strateške ciljeve* i njima obuhvaćene *konkretne ciljeve*. *Konkretni ciljevi* su *regulatorni* i *operativni*. *Regulatorni ciljevi* vezani su za rodno prestrukturiranje svih važećih opštih akata, dok se *operativni ciljevi* tiču konkretnih mera i indikatorā koji će služiti proveri ispunjavanja pomenutih mera, kao i propisanih vremenskih okvira i određenih lica i tela odgovornih za sprovođenje svakog operativnog cilja ponaosob.

Nacrt akcionog plana definiše strateške ciljeve vezane za: 1. *pravni i institucionalno-organizacioni okvir*; 2. *obrazovno-saznajni okvir* i 3. *kulturološki okvir*. U tom smislu, kao konkretni ciljevi koji se odnose na *pravni i institucionalno-organizacioni okvir* predloženi su: 1) ustanovljenje funkcije fakultetskog poverenika/ce za rodnu ravnopravnost; 2) rodno osetljivi opšti akti Pravnog fakulteta; 3) rodna ravnoteža u zapošljavanju – jačanje zaštite kandidata za izbor u zvanje i zaposlenje od rodno zasnovane diskriminacije; 4) staranje o razvoju rodno uravnoteženog kadra na Pravnom fakultetu; 5) unapređenje zaštite od rodne diskriminacije lica koja obavljaju stručne, administrativne i tehničke poslove na Pravnom fakultetu; 6) stvaranje uslovā za delotvorno pomirenje profesionalnih i porodičnih dužnosti zaposlenih; 7) podrška studentima s porodičnim dužnostima; 8) izrada rodno osetljive statistike.

S druge strane, kao konkretni ciljevi koji se tiču *rodnog senzibilisanja obrazovno-saznajnog okvira* predloženo je uvođenje obaveznog obrazovanja o načelima i vrednostima rodne ravnopravnosti i borbe protiv diskriminacije i seksualnog uznemiravanja, što bi trebalo da obuhvati obuku rukovodećeg kadra: dekana, prodekana i šefova katedara, nastavnika i saradnika, kao i studenata. Osim toga, rodno senzibilisanje obrazovno-saznajnog okvira obuhvata i sledeće konkretne ciljeve: preispitivanje studijskih programa osnovnih, master i doktorskih studija iz rodne perspektive; rodna analiza silabusā za pojedinačne predmete, kao i udžbenika.

¹⁷ U ovom periodu, u četiri slučaja, radni odnos prestao je smrću nastavnika.

Konačno, kao konkretni ciljevi od značaja za *kulturološki okvir*, tj. *borbu protiv rodno zasnovanih stereotipa i predrasuda*, predviđeni su: 1) analiza postojećeg stanja – empirijsko istraživanje skale rodni stereotipa i predrasuda i elemenata patrijarhalne matrice. Takođe, u datom kontekstu predviđena je provera stavova nastavnog osoblja oba pola prema uslovima za karijerno napredovanje, postizanje ravnoteže profesionalnih i porodičnih obaveza i eventualnom jazu u primanjima među nastavnicima i saradnicima oba pola. Naposljetku, predviđena je i rodna analiza stavova nastavnika oba pola povodom potrebe za rodno osetljivim karakterom studijskih programa, silabusā, udžbenikā i pedagoških pristupa. 2) prevladavanje postojećeg stanja; 3) borba protiv pojedinačnih oblika seksualnog i drugog uznemiravanja zaposlenih i studenata.

Svaki aspekt projektnih strateških ciljeva, kao što je već pomenuto, sadrži definisane metode odnosno instrumente za realizaciju pomenutih ciljeva i definisane indikatore za praćenje njihovog ostvarivanja, to jest primene predviđenih instrumenata, kao i odgovorne subjekte, te vremenske okvire sprovođenja ciljeva i sredstva koja su za to neophodna. Pritom će se nekoliko glavnih problema rešavati prožimanjem svih ciljeva – problem karijernog napredovanja slabije zastupljenog pola, problem seksizma i problem seksualnog uznemiravanja zaposlenih i studenata, kao i unapređenje karaktera i kvaliteta obrazovnog procesa. Rodno senzibilisanje obrazovnog procesa predstavlja u krajnjem ishodu najvažniji cilj.

Literatura

- Baer, S. (2017). „Equality adds quality: on upgrading higher education and research in the field of law“. *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, 65 (4), 5–27.
- Ćeriman, J. & Fiket, I. (2019). „Razumevanje koncepta rodne ravnopravnosti u normativnom okviru referentnom za sistem visokog obrazovanja u Srbiji“. U: D. Vujadinović & Z. Antonijević (ur.), *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju – koncepti, prakse i izazovi* (u štampi). Novi Sad: Akademska knjiga.
- Dorđević, S. (2018). „Primer diskriminacije porodilja u naučno-istraživačkom radu“. U: M. Mićović (ur.), *Savremeni pravni promet i usluge (727–736)*, Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Gaucher, D, Friesen, J, Kay, A. C. (2011). „Evidence that gendered wording in job advertisements exists and sustains gender inequality“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101 (1), 109–128.
- GEAR tool – Gender equality in academia and research*. (2016). Vilnius–Luxembourg: European Institute for Gender Equality / Publications Office of the European Union.
- Gender equality in academia and research*. (2016). Vilnius–Luxembourg: European Institute for Gender Equality / Publications Office of the European Union.
- How does one find her? KU Leuven Gender Action Plan. Interim Report*, Leuven: KU Leuven Diversity Office.

- Husu, L. (2019). „Rodna jednakost u nordijskoj akademiji – prednosti i izazovi“. U D. Vujadinović & Z. Antonijević (ur.), *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju – koncepti, prakse i izazovi* (u štampi). Novi Sad: Akademska knjiga.
- Kollonay-Lehoczy, C. (2017). „Article 20 – The right to equal opportunities and equal treatment in matters of employment and occupation without discrimination on the ground of sex“. In N. Bruun *et al.* (Eds.), *The European Social Charter and the Employment Relation* (358–380). Oxford/Portland, Oregon: Hart Publishing.
- Kovačević, Lj. (2018). „Ravnopravnost muškaraca i žena kao bitan element dostojanstvenog zapošljavanja“. *Radno i socijalno pravo*, 22 (1), 97–143.
- Krause, A, Rinne, U. & Zimmermann, K. F. (2012). „Anonymus job applications in Europe“. *IZA Journal of European Labour Studies*, 1, 1–20.
- Lübke, E. *et al.* (2015). *Gender issues in recruitment, appointment and promotion processes – recommendations for a gender sensitive application of excellence criteria*. Uppsala: Female Empowerment in Science and Technology Academia.
- Maes, K. *et al.* (2012). *Women, research and universities: excellence without gender bias*. Leuven: League of European Research Universities.
- Petrušić, N. (2012). *Sudska građanskopravna zaštita od diskriminacije*, Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti / Pravosudna akademija.
- Petrušić, N. & Vujadinović, D. (2018). „Od rodno slepog ka rodno inkluzivnom visokom obrazovanju u Srbiji: Akcioni planovi za urođnjavanje“. *Sociologija*, 60 (1), 313–329.
- Petrušić, N. Krstić, I. & Marinković, T. (2016²). *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Potočnjak, Ž. & Grgić, A. (2014). „Osnovni pojmovi i koncepcije o zabrani diskriminacije u radnom pravu“. U: Ž. Potočnjak, I. Grgurev & A. Grgić (ur.), *Perspektive antidiskriminacijskog prava* (1–47). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Pravni fakultet.
- Rinne, U. (2014). „Anonymous job applications and hiring discrimination“. *IZA World of Labour*, 1–10.
- Vujadinović, D. (2013). „Rod i pravna regulativa“. U: S. Lilić (ur.), *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije* (60–81), Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Vujadinović, D. (2017). „Teorijsko-metodološki okvir za razumevanje rodnih odnosa – slučaj Srbije“. U: D. Vujadinović & V. Stanimirović, *Studije roda* (13–32). Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Spisak korišćenih izvora prava
- Revidirana evropska socijalna povelja (*Službeni glasnik RS*, broj 42/09)
- European Commission communication on a reinforced European research area partnership for excellence and growth (COM(2012) 92 final)
- Zakon o radu (*Službeni glasnik RS*, br. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13, 75/14, 13/17 i 113/17)
- Zakon o oglašavanju (*Službeni glasnik RS*, broj 6/16)
- Statut Univerziteta u Beogradu (*Glasnik Univerziteta u Beogradu* broj 201/18)
- Pravilnik o upisu studenata na studijske programe Univerziteta u Beogradu (*Glasnik Univerziteta u Beogradu*, broj 168/12)
- Pravilnik o vrednovanju stranih studijskih programa i priznavanju stranih visokoškolskih isprava radi nastavka obrazovanja (*Glasnik Univerziteta u Beogradu*, br. 188/16 i 199/17)

- Kodeks profesionalne etike Univerziteta u Beogradu (*Glasnik Univerziteta u Beogradu*, broj 193/16)
- Statut Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 01-broj 652/1, od 28. marta 2018. godine
- Pravilnik o nastavi, 03-broj: 3175/1, od 27. decembra 2013. godine
- Pravilnik o ispitima na osnovnim akademskim studijama, 03-broj: 3176/1, od 27. decembra 2013. godine
- Pravilnik o master akademskim studijama, 03-broj: 2414/1, od 20. septembra 2011. godine
- Master in European Integration – Main Rulebook, <http://pogestei.ius.bg.ac.rs/masterBG1DOC.htm>
- Pravilnik o doktorskim studijama na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 01-broj: 950/4, od 30. decembra 2016. godine
- Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji poslova i radnih mesta Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 01-broj: 748/1 od 14. marta 2013. godine, 01-broj: 2700/1, od 24. oktobra 2014. godine, i 01-broj: 1927/1, od 29. septembra 2016. godine
- Pravilnik o uslovima, načinu i postupku izbora asistenta praktične nastave, 01-broj: 1700/1, od 9. jula 2012. godine
- Pravilnik o uslovima, načinu i postupku izbora demonstratora, 01-broj: 2147/1, od 25. septembra 2012. godine
- Pravilnik o uslovima i načinu angažovanja profesora po pozivu na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 02-broj: 1787/1, od 20. maja 2010. godine
- Pravilnik o uslovima i načinu angažovanja gostujućeg profesora na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 02-broj: 1785/1, od 20. maja 2010. godine
- Pravilnik o radu, 01-broj: 3353/1, od 30. decembra 2014. godine, 01-broj: 1391/1, od 7. juna 2015. godine
- Pravilnik o zaradama i drugim primanjima zaposlenih Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 01-broj: 747/1, od 14. marta 2013. godine
- Pravilnik o platama, dodacima, naknadama i drugim primanjima iz budžeta i sopstvenih sredstava Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 01-broj:1378/3, od 18. decembra 2015. godine
- Pravilnik o platama, dodacima, naknadama i drugim primanjima iz budžeta i sopstvenih sredstava Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 01-broj:2856/1, od 28. decembra 2016. godine
- Pravilnik o standardima i postupcima za obezbeđivanje kvaliteta, 01-broj 612-3828/2-13, od 11. septembra 2013. godine
- Pravilnik o postupku unutrašnjeg uzbunjivanja, 01 broj: 2425/1, od 3. decembra 2015. godine
- Pravilnik o standardima rada na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu (2006)
- University of Bergen Gender Equality Action Plan 2017-2020, http://ekstern.filer.uib.no/ledelse/Handlingsplan_Likestilling_ENG.pdf.
- Policy and Action Plan for Gender Equality and Equal Treatment at the University of Gothenburg (2015), Dnr V 2015/249, https://pol.gu.se/digitalAssets/1563/1563229_1555966_policy-and-action-plan.pdf.
- Lund University Policy for Gender Equality, Equal Opportunities and Diversity, 8 September 2011, Reg. no PE 2011/177, <https://www.staff.lu.se/sites/staff.lu.se/files/lund-university-policy-for-gender-equality-equal-opportunities-and-diversity.pdf>.
- Action Plan for Equality and Gender Equality at Örebro University 2016-2018, ORU 1.2.1-01644/2016, http://www.sage-growingequality.eu/web/assets/media/online_library/plans/GEAP_Orebro.pdf.

- The Aalto University Equality Plan 2016–2018, approved by the president's decision on 29 February 2016, <https://www.aalto.fi/sites/g/files/flghsv161/files/2018-05/Aalto-yliopiston%20yhdenvertaisuus-%20ja%20tasa-arvosuunnitelma%202016-2018.pdf>.
- Alma Mater Studiorum – Università di Bologna Gender Equality Plan, <https://www.unibo.it/.../gender-equality-plan/.../GENDER%20EQ...>
- Genderkonzept Universität Hohenheim, Februar 2017, https://www.uni-hohenheim.de/file-admin/uni_hohenheim/Universitaet/Profil/Gleichstellung/Genderkonzept.pdf.
- Frauenförderungsplan der Universität Wien (2005), https://mtbl.univie.ac.at/storage/media/mtbl02/2005_2006/2005_2006_94.pdf.
- SciencesPo plan d'action 2015–2017 pour l'égalité entre les femmes et les hommes, <https://fr.calameo.com/read/00416045495b95894e2b6>.
- Gender Action Plan KU Leuven 2014–2017, https://www.kuleuven.be/diversiteit/pdf/BRO_GENDERACTIE_def_ENG.pdf.
- Second Gender Equality Plan of the University of the Basque Country (2014–2017), <https://www.ehu.es/documents/2007376/2883220/Second-gender-equality-plan-of-UPVEHU.pdf>.
- 1st Gender Equality Plan University of Vigo 2012–2014, approved on November 12th 2012 at the session of the Council of Government of the University of Vigo, https://eige.europa.eu/sites/default/files/univ-vigo_gep.pdf.
- University College Dublin Gender Equality Action Plan (December 2016 – December 2019), <https://www.ucd.ie/t4cms/UCD%20Gender%20Equality%20Action%20Plan%202016%202019.pdf>.
- University College Cork Gender Equality Action Plan, <https://www.ucc.ie/en/iss21/genovate/resources/geap/>;
- University of Edinburgh Gender Action Plan (2017), https://www.ed.ac.uk/files/atoms/files/gender_action_planuo2017.pdf.
- Australian Catholic University (ACU) Gender Equality Strategy 2015–2020 Action Plan, https://www.acu.edu.au/__data/assets/pdf_file/0008/823490/Gender_Equality_Strategy_Action_Plan_2015-2020.pdf.
- Western Sydney University Gender Equality and Action Plan 2015–2020, https://www.westernsydney.edu.au/__data/assets/pdf_file/0008/1164905/Gender_Equality_Strategy_and_Action_Plan_2015-2020.pdf.
- Swinburne University of Technology Gender Equality Strategic Action Plan 2015–2016, <https://www.swinburne.edu.au/media/swinburneeduau/about-swinburne/docs/pdfs/Gender-Equality-Strategic-Action-Plan-2015---2016.pdf>.
- The University of Helsinki Equality and Diversity Plan 2017–2018, https://www.helsinki.fi/sites/default/files/atoms/files/the_university_of_helsinki_equality_plan_2017_2018.pdf.
- University of Cambridge Equality & Diversity Strategy 2016–2021, https://www.equality.admin.cam.ac.uk/files/ed_strategy_report_with_cover_2016-2021.pdf.
- University of Edinburgh Equality outcomes action plan 2017–2012, https://www.ed.ac.uk/files/atoms/files/equality_outcomes_2017-2021_action_plan_final.pdf.
- Albert-Ludwigs-Universität Freiburg Equal Opportunity Plan for 2009 to 2014, passed by the Senate on 27 January 2010 and by the University Council on 12 July 2010, <http://www.gleichstellung.uni-freiburg.de/dokumente/equal-opportunity-plan.pdf>.

BIOGRAFIJE AUTORKI I AUTORA RADOVA

ANA KOLARIĆ je docentkinja na Katedri za opštu književnost i teoriju književnosti Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Diplomirala je na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, a magistrirala na odsecima za studije roda na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti i na Fakultetu za humanističke nauke Univerziteta u Utrehtu. Godine 2015. odbranila je doktorsku disertaciju „Rod, književnost i modernost u periodici s početka 20. veka: Žena (1911–1914) i The Free-woman (1911–1912)“ na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Od 2011. učestvuje u radu projekta Knjiženstvo – teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine. Bavi se studijama književnosti, roda i kulture. Redovno objavljuje priloge u časopisima *Knjiženstvo* i *Reč*. Objavila je *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)*, Beograd: Fabrika knjiga, 2017. i *Feministički časopisi u Srbiji. Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, Beograd: Filološki fakultet, 2018. (sa Biljanom Dojčinović).

ANKICA ŠOBOT je naučna saradnica u Institutu društvenih nauka. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na odeljenju za sociologiju, a doktorirala u oblasti demografije, na Ekonomskom fakultetu u Beogradu. Pored tema iz oblasti demografije, bavi se i rodnim pitanjima. Oblast njenog doktorskog rada tiče se rodnog aspekta demografskog razvoja. Autorka je monografije *Rodna neravnopravnost u Srbiji – demografsko gledište*, Institut društvenih nauka, Beograd 2014. Iz te oblasti objavila je više radova, a najvažniji su: „Rodna neravnopravnost – izazov savremene demografije“, *Sociologija*, 52(1), str. 41–54, 2010. „Populacioni izazovi iz rodne perspektive“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* br. 131, str. 23–32, 2010. „Tri demografske posledice rodno specifičnih modela ponašanja na primeru Srbije“, *Stanovništvo* br. 50 (2), str. 85–109, 2012. „Utemeljivanje rodnog pitanja u srpskoj sociologiji“, *Sociološki pregled*, god. XLVI, br. 3-4 (Posebno izdanje), str. 793–807, 2012. „O niskom fertilitetu iz ugla ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva: mogućnosti i ograničenja u podsticaju rađanja“, *Stanovništvo*, 52(2), str. 43–66, 2014. i

„The Economic Activity of Middle-aged Women in Serbia as one of the Relevant Issues Regarding Gender Equality“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* br. 148 (3/2014), str. 499–510, 2014.

BRANKA DRAŠKOVIĆ je vanredna profesorka i direktorka Centra za karijerno vođenje i savetovanje FEFA fakulteta. Posebna oblast njenog stručnog interesovanja jeste liderstvo, organizaciona kultura i rodna ravnopravnost. Od 2015. do 2018. godine radila je kao specijalna savetnica potpredsednice Vlade RS za oblast rodne ravnopravnosti.

DAŠA DUHAČEK je profesorka Fakulteta političkih nauka u penziji; direktorka Centra za studije roda i politike Univerziteta u Beogradu; osnivačica i dugogodišnja voditeljka akademskog master programa Studija roda na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu; jedna je od osnivačica Centra za ženske studije u Beogradu, koji je bio među prvim sličnim programima u regionu; direktorka je kursa *Feminist Critical Analysis* u Interuniverzitetkom Centru (IUC) u Dubrovniku. Predavala je na domaćim i stranim univerzitetima, vodila istraživačke projekte i organizovala međunarodne konferencije i lokalne skupove. Oblasti njenog istraživanja su politička teorija, pogotovo politička teorija Hane Arent i pitanja odgovornosti, kao i feministička politička teorija i filozofija. Važnije publikacije uključuju: *Breme našeg doba. Odgovornost i rasuđivanje u delu Hane Arent; Zatočenici zla: Nasleđe Hane Arent* (prir. sa O. Savić); *Studije roda: Od Deklaracije o pravima žene i građanke žene do Drugog pola; „Rodne uloge i polna razlika, ili od teorijskih sukoba do praktičkih razrešenja“; „Women’s Time in Former Yugoslavia“* (u *Gender Politics and Post-Communism*, Routledge); „East European Feminist Philosophy“ (u *Blackwell’s Companion to Feminist Philosophy*) „Feminist Perspectives on Democratization in Serbia / Western Balkans (u *Signs. Journal of Women in Culture and Society*); „Engendering Transitional Justice in Serbia“ i dr.

DRAGICA VUJADINOVIĆ je redovna profesorka Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Predaje Političke i pravne teorije i Studije roda na osnovnim studijama, a na master i doktorskim studijama Savremene političke teorije, kao i Introduction to the Political System of the EU na master programu Master in European Integration, na kome je i upravnica. Napisala je devet autorskih i koautorskih monografija. Veliki broj tekstova objavila je u međunarodnim i domaćim stručnim časopisima, kao i značajan broj poglavlja u knjigama. Objavila je niz tekstova u časopisima i poglavlja u knjigama, koji se odnose na rodnu problematiku u visokom obrazovanju: „Gender Equality in Legal Environment“ – The Case of Serbia“, in: SEELLS ed. *Legal perspectives of gender Equality in SouthEast Europe*, Skopje 2012; „Gender Mainstreaming in Law and Legal Education“, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, Year LXIII, 2015, No 4.; Uvođenje rodne perspektive u pravničko obrazovanje

– pilot analiza studijskih programa i udžbenika, (koautorski sa N. Petrušić), S. Lilić ur. *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2017; „Od rodno slepog ka rodno inkluzivnom visokom obrazovanju u Srbiji: akcioni planovi za urođnjavanje“ (koautorski sa N. Petrušić), *Časopis Sociologija*, Tom LX, Br. 1, Beograd 2018; Priručnik *Studije roda* (koautor sa V. Stanimirović), Pravni fakultet, Beograd 2017.

DŽEF HERN (JEFF HEARN) je viši profesor rodnih studija na Univerzitetu „Erebro“ u Švedskoj; profesor sociologije Univerziteta u Hadersfildu, u Ujedinjenom Kraljevstvu; profesor emeritus na Hanken školi ekonomije, u Finskoj; vanredni profesor Univerziteta Južnoafričke Republike; član Akademije društvenih nauka (UK); i počasni doktor društvenih nauka Univerziteta u Lundu, u Švedskoj. Njegov rad fokusira se na proučavanje muškaraca i maskuliniteta, roda, seksualnosti, nasilja, rada, organizacija, menadžmenta, socijalne politike i transnacionalnih procesa. Njegove brojne knjige uključuju: *Rod, seksualnost i nasilje u organizacijama*, sa Vendi Parkin, 2001, za izdavačku kuću „Sage“; *Evropske perspektive o pitanjima muškaraca i maskuliniteta*, koautor, 2006.; *Muškarci i maskuliniteti širom sveta*, kourednik, 2011, oba za izdavačku kuću „Palgrave Macmillan“; *Granice rodnog državljanstva*, 2011; *Ponovno promišljanje transnacionalnih muškaraca*, kourednik, 2013, oba za izdavačku kuću „Routledge“. Kourednik je „Routledge“ izdanja serije knjiga *Napredak u feminističkim studijama i interseksionalnosti*; kourednik je *Međunarodnog časopisa za proučavanje maskuliniteta – NORMA*; i kopredsedavajući Međunarodnom udruženju institucija naprednih rodnih studija – RINGS. U najnovija izdanja njegovih knjiga spadaju: *Muškarci sveta: rodovi, globalizacije, transnacionalna vremena*, 2015, izdavačka kuća „Sage“; *Muške priče za promenu*, koautor, 2016, izdavačka kuća „Common Ground“; *Osvetnička pornografija*, sa Metjuom Holom, 2017; *Angažovanje mladih u aktivističkim istraživanjima i pedagoškoj praksi: transnacionalne perspektive roda, pola i rase*, kourednik, 2018; i *Neodržive muške institucije: dekoncentrisani transnacionalni centri, rodna moć, kontradiktornosti*, kourednik, 2019, sva tri izdanja za izdavačku kuću „Routledge“.

IRENA FIKET je istraživačica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Članica je Grupe za studije angažovanosti, Stalne grupe za demokratske inovacije (<http://www.democraticinnovations.net/organisation>) pri Evropskom konzorcijumu za politička istraživanja (European Consortium for Political Research – ECPR), radne grupe Nacionalnog konventa za Evropsku uniju za poglavlja 25 i 26 (Obrazovanje i kultura) i predsednica (i osnivačica) NVO Klub 500, koja se bavi kvalitetom visokog obrazovanja. Njene istraživačke teme, kojima se bavila kao postdoktorantkinja na univerzitetima u Firenzi, Sijeni, Bolonji i Oslu obuhvataju građansku participaciju, demokratske inovacije, deliberativnu demokratiju, evropski identitet, evropsku javnu sferu, visoko obrazovanje unutar evropskog prostora

i Zapadni Balkan. Do sada je objavila preko 15 radova u recenziranim međunarodnim časopisima i/ili knjigama i održala više od 30 prezentacija, seminara ili predavanja po pozivu.

ISIDORA JARIĆ. Sociološkinja. Rođena u Beogradu 1970. Zaposlena na Ode-
ljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, na kome je diplo-
mirala (sa temom *Analiza odnosa polova i sadržaja polnih uloga u socijalizatorskim
obrascima osnovnoškolskih udžbenika iz maternjeg jezika na teritoriji Srbije*) i dokto-
rirala 2012. godine (sa temom: *Javni i skriveni kurikulumi srednjoškolske nastave
sociologije: Obrazovne reforme u Srbiji (1960–2006)*). Magistrirala je na zajedničkom
MPhil programu Centralnoevropskog univerziteta i Open University iz Londona, na
departmanu Gender and Culture odbranivši MPhil tezu pod naslovom: *The Con-
struction of Hegemonic Female Gender Roles in the Process of Societal Deconstruction:
Women’s Magazine Bazar (Serbia 1979–1999)*. Priređivačica je zbornika radova: *Bo-
lonjska reforma visokog školstva u Srbiji: Problemi, dileme, očekivanja i strahovi nastav-
nog osoblja na Beogradskom univerzitetu* (Institut za filozofiju i društvenu teoriju i
IP „Filip Višnjić“, Beograd, 2010) i *Politike roditeljstva* (Institut za sociološka istraživa-
nja, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2015). Koautorka je, zajedno
sa Zagorkom Golubović, knjige *Kultura i preobražaj Srbije: Vrednosna usmerenja gra-
đana u promenama posle 2000. godine* („Službeni glasnik“ i *Res publika*, Beograd, 2010)
i autorka knjiga *Javni i skriveni kurikulumi* (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu,
Beograd, 2014) i *Roditeljstvo pod rizikom: sociokulturna analiza stigmatizacije obolelih
od retkih bolesti* (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu i Dosije studio, Beograd,
2017). Majka je sedamnaestogodišnjeg dečaka Maneta, budućeg košarkaša.

IVANKA POPOVIĆ je redovna profesorka na Tehnološko-metalurškom fakul-
tetu Univerziteta u Beogradu i aktuelna rektorka Univerziteta u Beogradu. Doktorira-
la je u oblasti hemijskog inženjerstva, a funkciju dekanke TMF obavljala je u periodu
2006–2012. godine. Za vreme njenog mandata na položaju dekanke, TMF je učestvo-
vao u međunarodnom projektu GENIS LAB (The Gender in Science and Technology
LAB), koji je sproveo konzorcijum evropskih univerzitetskih organizacija uz podršku
Evropske unije u periodu 2011–2014.

JELENA ČERIMAN je istraživačica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju
Univerziteta u Beogradu. Članica je Grupe za studije angažovanosti, glavne istraži-
vačke jedinice Instituta. Posедуje jake metodološke kompetencije, pogotovo u kvalita-
tivnim istraživanjima u oblasti rodni studija. Većina njenih istraživanja sprovedena
je u zemljama Jugoistočne Evrope i uključivala je komparativne studije o socijalnim
politikama, kao i analize porodičnih praksi. O ovim temama održala je preko 20
prezentacija i predavanja u inostranstvu.

KAROLINA LENDÁK-KABÓK rođena je 1986. godine u Novom Sadu. Osnovne i master studije završila je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Pravo-sudni ispit položila je 2012. godine. Trenutno je doktorantkinja u Centru za rodne studije, Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja (ACIMSI) Univerziteta u Novom Sadu. Fokus njenih istraživanja je na položaju pripadnica nacionalnih manjina u sistemu visokog obrazovanja Srbije. Autorka je i koautorka više od petnaest naučnih radova i redovno učestvuje na međunarodnim i domaćim konferencijama. Karolini je 2017. godine dodeljena nagrada Kristalna kugla, za izvanredni naučni doprinos na polju društvenih nauka i za uspešna učešća na Vojvođanskim mađarskim naučnim konferencijama studenata (VMNKS) od strane kuratorijuma VMNKS. Karolina govori mađarski, srpski i engleski jezik, a služi se nemačkim. Učestvovala je u Evropskom programu za saradnju u domenu naučnih i tehnoloških istraživanja (COST) Gender in Science, zatim u Technology and Environment (genderSTE) akciji, u okviru koje je organizovala obuku pod nazivom „Rod u istraživanju“, kao i u projektima Horizon 2020 na Univerzitetu u Novom Sadu. Trenutno je članica COST European Network for Research Evaluation in the Social Sciences and the Humanities (ENRESSH) akcije, koja se bavi evaluacijom u društvenim i humanističkim naukama. Karolina je bila gostujuća istraživačica na Centralno-evropskom univerzitetu u Budimpešti (CEU) 2015. godine, na Univerzitetu u Sidneju 2016. godine, na Univerzitetu u Istočnom Parizu (Université Paris-Est Créteil) 2018. i Univerzitetu u Lozani, takođe 2018. godine. Marta 2019. održala je predavanje na Univerzitetu u Kjotu pod nazivom *Intersections of gender, class and ethnicity in the Serbian higher education system* (prevod na srpski: *Intersekcija roda, klase i etniciteta u sistemu visokog obrazovanja Srbije*).

LILIJANA ČIČKARIĆ je naučna savetnica i upravnik Centra za sociološka i antropološka istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu. Doktorirala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Bavi se studijama roda, sociologijom politike i društvenih pokreta. Kao gostujuća istraživačica i predavačica, boravila je na univerzitetima Oslo, Amsterdam i Kvins u Belfastu. Kao Fulbrajtova stipendistkinja, usavršavala i predavala se na univerzitetima Boston, Masačusets i Harvard. Objavila je šest knjiga i preko 100 naučnih radova u periodici i domaćim i međunarodnim publikacijama. Poslednjih godina bavi se proučavanjem ženskog liderstva, aktivizma, participacije i reprezentacije žena u rukovođenju i odlučivanju. Predsednica je Sekcije za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta (SEFEM) u Sociološkom društvu Srbije. Članica je Sekcije Rod i politika Evropskog konzorcijuma za politička istraživanja (ECPR).

LISA HUSU (LIISA HUSU) je finska sociološkinja i ekspertkinja za rodna pitanja, aktivno se bavi rodним i naučnim pitanjima u istraživačkom radu, oblikovanju

politike i građanskom društvu još od ranih osamdesetih. Profesorka je rodnih studija na Univerzitetu „Orebro“ u Švedskoj, i kodirektorka Međunarodnog kolegijuma za napredne transdisciplinarne rodne studije *GEXcel*, kao i pridružena istraživačica na Katedri za menadžment i organizaciju na Hanken školi ekonomije u Finskoj. Pre početka akademske karijere radila je na mehanizmu za rodnu ravnopravnost u Finskoj, kao viša savetnica. Njena istraživanja i publikacije fokusiraju se na rodna pitanja u nauci, akademskoj zajednici i proizvodnji znanja. Predavala je i predstavljala svoja istraživanja u više od trideset zemalja, uz izuzetan doprinos kao ekspertkinja/savetnica za rodna pitanja zainteresovanim strankama u oblasti Istraživanja i razvoja (R&D) u Evropi i na međunarodnom nivou, uključujući ministarstva, međunarodne i nacionalne agencije, organizacije za finansiranje istraživanja, univerzitete, akademije nauka, istraživačke institute i organizacije za javno zastupanje. Husu je imala aktivnu ulogu u razvoju evropskih istraživanja i delatnosti u oblasti rodnih pitanja i nauke ekspertskih grupa EK, evropskim istraživačkim projektima (ADVANCE, PROMETEA, genSET, GenPORT, GEDII) te međunarodnim mrežama. Trenutna angažovanja uključuju ocenjivanje rodne ravnopravnosti pri finansiranju projekata Švedske fondacije za humanističke i društvene nauke (Riksbankens Jubileumsfond), kao i ulogu naučne savetnice Evropske asocijacije žena rektora EWORA.

LJUBINKA KOVAČEVIĆ je vanredna je profesorka za naučnu oblast Radno pravo na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Nakon diplomiranja na ovom fakultetu, tri godine je radila kao istraživačica-pripravnica u Institutu za uporedno pravo u Beogradu. Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu magistrirala je 2007. i doktorirala 2011, dok je radni odnos zasnovala 2005. godine. Učestvuje u izvođenju nastave na osnovnim, master i doktorskim studijama na sledećim predmetima: Radno pravo; Međunarodno radno pravo; Socijalno pravo; Izvori radnog prava; Pravna priroda ekonomskih i socijalnih prava; *Labour and Social Law in the EU – Human Rights Aspects*. Autorka je velikog broja radova iz oblasti individualnog radnog prava, međunarodnog, evropskog i uporednog radnog prava, kao i prava socijalne sigurnosti, uključujući monografije *Pravna subordinacija u radnom odnosu i njene granice* (2013) i *Valjani razlozi za otkaz ugovora o radu* (2016).

MARIJA BABOVIĆ je redovna profesorka na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Doktorirala je u oblasti ekonomske sociologije, a njena primarna oblast istraživanja je socioekonomski razvoj i rod. Članica je Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i programska direktorka organizacije specijalizovane za primenjena istraživanja i analize politika SeConS – grupa za razvojnu inicijativu. Predstavnica je Srbije u Evropskoj mreži protiv siromaštva (European Anti Poverty Network).

MARIJANA PAJVANČIĆ je profesorka Univerziteta u Novom Sadu u penziji. Njene oblasti naučnog rada obuhvataju ustavno pravo, izborno pravo, parlamentarno pravo, ustavnosudsku zaštitu ljudskih prava, rodnu ravnopravnost. Radila je na predlozima za uspostavljanje institucionalnih mehanizma rodne ravnopravnosti, kao i nizu važnih odluka i zakona koji regulišu rodnu ravnopravnost (Odluka o pokrajinskom ombudsmanu – nadležnosti zamenika za ravnopravnost polova, Zakon o ravnopravnosti polova, Nacionalni plan aktivnosti za unapređenje položaja žena i evaluacija primene ovog dokumenta, Model zakona o rodnoj ravnopravnosti i Predlog zakona o rodnoj ravnopravnosti, lokalni akcioni planovi rodne ravnopravnosti, kao i rodno senzitivne odredbe Ustava Republike Srbije i ustava u zemljama regiona. Voditeljka i profesorka na Letnjoj školi rodnih studija Univerziteta Mediteran u Crnoj Gori, Univerziteta u Banjaluci, Univerziteta u Istočnom Sarajevu, profesorka na doktorskim studijama roda Univerziteta u Novom Sadu i dr. profesorka Pajvančić aktivno je učestvovala i organizovala konferencije žena na Paliću 2000, 2005. i 2014. godine. Dobitnica je Nagrade Izvršnog veća AP Vojvodine za ravnopravnost polova, priznanja Ministarstva spoljnih poslova Kraljevine Danske za naučni doprinos realizaciji trećeg Milenijumskog cilja, dobitnica priznanja „Anđelka Milić“ za životno delo u oblasti rodne ravnopravnosti. U Ženskoj vladi, neformalnoj grupi ekspertkinja je ministarka pravde. Napisala je preko 15 knjiga s temom rodne ravnopravnosti, urođnjavanja ustava i zakona.

MARINA HUGHSON (BLAGOJEVIĆ) je sociološkinja, naučnica, univerzitet-ska profesorka i međunarodna ekspertkinja u oblasti ženskih i rodnih studija, kao i feministička aktivistkinja. Bila je jedna od liderki ženskog pokreta u Srbiji od početka 90-ih godina. Blagojević je doktorirala na temi profesionalno uspešnih žena u Jugoslaviji, koja je obuhvatala i analizu položaja naučnica. Bila je jedna od osnivačica prvih akademskih ženskih studija u postsocijalističkoj Evropi (1992, Filozofski fakultet u Beogradu), kao i Centra za ženske studije u Beogradu (1992). Inicirala je prvu postkomunističku feminističku konferenciju pod nazivom „What Can We Do for Ourselves?“ (1994, Beograd). Bila je i predsednica Sociološkog društva Srbije i koosnivačica Sekcije za feministička istraživanja. Hughson (Blagojević) je bila ekspertkinja Evropske komisije u Enwise grupi koja je, na nivou EU, izradila prvi izveštaj, Enwise Report, koji se odnosio na položaj naučnica u Istočnoj Evropi. Od tada je učestvovala u brojnim međunarodnim projektima koji se odnose na naučnice. Neke od njenih publikacija dostupne su na veb-adresi <https://independent.academia.edu/MarinaHughson>.

MILICA ANTIĆ GABER je redovna profesorka na Odeljenju za sociologiju, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani, gde, između ostalog, predaje Sociologiju roda i koordinira Rodne studije na doktorskom programu. Trenutno je članica Izvršnog odbora Evropske sociološke asocijacije. Prethodnih godina dva mandata

bila je predsednica Slovenačkog sociološkog društva, gde takođe predsedava Sekciji za rod i društvo. Bila je i članica Stručnog foruma Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost. Predavala je, ili je bila gostujući profesor na univerzitetima u Budimpešti, Beogradu, Dubrovniku, Novom Sadu, Londonu i Barseloni. Kao autorka, koautorka i urednica, objavila je nekoliko monografija i dala doprinos književnim izdanjima sa brojnim poglavljima, kao i člancima u časopisima o rodnoj ravnopravnosti, u Sloveniji i inostranstvu.

NEVENA PETRUŠIĆ je redovna profesorka Pravnog fakulteta u Nišu. Predaje Građansko procesno pravo, Vansudsko rešavanje sporova, Prava deteta i Studije roda i rodno zasnovano nasilje. Gostujuća je profesorka na fakultetima u Srbiji i regionu. Napisala je, samostalno ili u koautorstvu, više od 50 knjiga i preko 200 članaka iz oblasti civilne procedure, rodne ravnopravnosti, nasilja prema ženama, antidiskriminacije i dr. Koautorka je Komentara Zakona o parničnom postupku, prvog Komentara Zakona o zabrani diskriminacije i pravog univerzitetskog udžbenika o pravima deteta. Učestvovala je u preko 60 naučnih skupova u zemlji i inostranstvu. Rukovodila je nacionalnim istraživačkim projektom *Pravo na pristup pravdi*, učestvovala u realizaciji preko 30 istraživačkih projekata. Bila je urednica časopisa *Temide* i većeg broja publikacija i naučnih skupova. Učestvovala je u pripremi niza nacрта zakona i strateških dokumenata. U ženskom pokretu aktivno je angažovana od 1993. Osnivačica je *S.O.S. telefona za žene i decu* iz Niša (1993), *Ženskog istraživačkog centra* iz Niša (1997), *Viktimološkog društva Srbije* (1997), *Nacionalnog udruženja medijatora* (2014) i dr. Bila je prva poverenica za zaštitu ravnopravnosti. Dobitnica je *Zlatne plakete* niške Opštine Medijana, nagrade OEBS-a *Ličnost godine* (2009. i 2011) i nagrade *Anđelka Milić* (2018).

SANJA VRANEŠ je generalna direktorka Instituta „Mihajlo Pupin“ i redovna profesorka na katedri za računarsku tehniku i informatiku na Elektrotehničkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Diplomirala je, magistrirala i doktorirala na Elektrotehničkom fakultetu u Beogradu. Od 1999. godine bila je angažovana kao ekspertkinja Ujedinjenih nacija za informacione tehnologije, a od 2005. kao ekspertkinja Evropske komisije. Njen istraživački rad usmeren je na sisteme zasnovane na znanju, semantički veb, upravljanje znanjem, sisteme za podršku odlučivanju, upravljanje u realnom vremenu i sl. U tim oblastima objavila je preko 240 radova. Angažovana je i kao recenzent renomiranih međunarodnih časopisa, kao npr. *IEEE Transaction on Computer*, *IEEE Intelligent Systems magazine* itd. Boravila je na Univerzitetu u Bristolu u Engleskoj na postdoktorskom usavršavanju 1993. i 1994. godine. U periodu 1999–2004. bila je naučna konsultantkinja pri ICS-UNIDO Međunarodnom centru za nauku i visoke tehnologije u Trstu, Italija. Rukovodila je radom na više od 20 komercijalnih softverskih projekata. Učestvovala je ili još uvek učestvuje u 35 međunarodnih istraživačkih projekata koje finansira Evropska komisija. Učestvovala je u tri

projekta iz oblasti rodne ravnopravnosti: Empowering women engineers careers in industrial and academic research, 2005–2007), HELENA (Higher Education Leading to Engineering and scientific careers, 2009–2011) i *GenderTime* (Transferring Implementing Monitoring Equality, 2013–2016). Kao direktorka Instituta „Mihajlo Pupin“, doprinela je uspešnoj realizaciji Akcionog plana *GenderTime* i širenju rezultata projekta kako u Srbiji tako i inostranstvu.

SUZAN BER (SUSANNE BAER) je profesorka javnog prava i rodni studija Univerziteta „Humbolt“ u Berlinu i služi kao sutkinja Saveznog ustavnog suda Nemačke (2011–2023). Bila je direktorka *GenderKompetenzZentrum-a*, savetodavnog tela Savezne vlade za urođnjavanje, i jedan od autorki/autora nacrtu *Istraživački orijentisani standardi rodne ravnopravnosti* Nemačke fondacije za istraživanja (na www.dfg.de).

SVETLANA TOMIĆ, vanredna profesorka na Fakultetu za strane jezike Alfa BK univerziteta u Beogradu, članica uredništva *Serbian Studies* (Washington D. C.), bavi se istraživanjem pouzdanosti i relevantnosti javnog institucionalizovanog znanja o srpskoj književnosti, kulturi i društvu druge polovine 19. veka. Objavila je četiri naučne monografije, dva nacionalna naučna zbornika, priredila četiri knjige s predgovorima, hronologijama i pogovorima, objavila šest radova u časopisu sa Tomson Rojters liste, preko dvadeset naučnih članaka u uglednim inostranim i domaćim naučnim časopisima; saradivala s redakcijama književnih časopisa (Srbija, Hrvatska, BiH, Mađarska, SAD), bila saradnica kulturne rubrike *Politike* (2005–2009) i projekta *Pojmovnik postjugoslavenske književnosti* HRT-a (2013–2016). Za prvu knjigu pesama *Tuneli u naručju* dobila nagradu Književne omladine Srbije (Pegaz, 2001). Učestvuje u naučnom projektu 47021 *Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji*. Predavanja po pozivu: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beogradska otvorena škola, Kolarčev narodni univerzitet, Misija OEBS-a u Srbiji, Centar za rodne studije, Kolumbija Univerzitet. Aktivna je članica dva američka udruženja: *The North American Society for Serbian Studies* (NASSS); *The Association for Women in Slavic Studies* (AWSS). Njeni radovi dostupni su na: <https://ftb.academia.edu/SvetlanaTomic>

TANASIJE MARINKOVIĆ je od 2000. godine zaposlen na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu na predmetu Ustavno pravo, prošavši sva zvanja od asistenta-pripravnika do vanrednog profesora. Na poziv Ustavnog suda Republike Srbije učestvovao je u više javnih rasprava kao stručnjak za ustavno pravo. Bio je urednik Pravne biblioteke Službenog glasnika Republike Srbije. Predsednik je Srpskog udruženja za ustavno pravo. Objavio je: *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije* (u koautorstvu, „Službeni glasnik Republike Srbije“, 2016), *Komentar Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda* (u koautorstvu, „Službeni glasnik Republike Srbije“, 2017) i *Serbia* (International Encyclopaedia of Constitutional Law, Wolters

Kluwer, u pripremi). Bio je član tima koji je sastavio Akcioni plan za postizanje rodne ravnopravnosti na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

TATJANA ĐURIĆ KUZMANOVIĆ je profesorica ekonomije na Visokoj poslovnoj školi strukovnih studija u Novom Sadu. Doktorirala je na Politici privrednog razvoja 1992. na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2004. je specijalizirala Feminističku razvojnu ekonomiju na Institutu društvenih studija u Hagu, Holandija. Predavala je Feminističku ekonomiju na: prvom postdiplomskom univerzitetskom kursu o rodnosti i ekonomiji Rodnih studija Univerziteta u Novom Sadu (2004–05); postdiplomskom programu Međunarodna rodna istraživanja i feministička politika, Rosa-Mayreder-College, Beč (2008–2010); školama rodnih studija Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Univerziteta Mediteran, Bar (2009), Univerziteta Banjaluke (2011, 2012) i Univerziteta Istočno Sarajevo (2013, 2014), kao i na alternativnim ženskim programima u Srbiji (u Novom Sadu, Kraljevu) i u Crnoj Gori (Kotoru). Dobitnica je priznanja Vlade AP Vojvodine u oblasti ravnopravnosti polova za 2014. godinu. Autorka je preko 100 radova iz oblasti feminističke razvojne ekonomije i rodnih studija, uključujući i nekoliko knjiga koje su objavljene na srpskom, bosanskom, engleskom, španskom, slovačkom i drugim jezicima. Njeni istraživački interesi uključuju feminističku ekonomiju, rodno budžetiranje, rodne aspekte globalizacije, porodičnog i supružničkog preduzetništva i korporativne društvene odgovornosti. Poslednjih godina bavi se istraživanjem rodnih pristrasnosti u malim porodičnim firmama i ekonomskog nasilja nad ženama u razdoblju postsocijalističke transformacije Srbije.

VALENTINA JANEV je naučna saradnica u Institutu „Mihajlo Pupin“, Univerzitet u Beogradu, Srbija. Diplomirala je i magistrirala na Fakultetu za elektrotehniku i računarstvo Univerziteta u Ljubljani. Doktorirala je na Elektrotehničkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Od 2003. godine aktivno je uključena u naučne projekte koje finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, kao i projekte Evropske komisije. Oblasti njenog istraživačkog interesovanja su: inteligentni sistemi, semantičke tehnologije i W3C standardi, arhitekture sistema za upravljanje znanjem, predstavljanje znanja i semantička analiza podataka, kao i upravljanje kompleksnim infrastrukturama. U tim oblastima objavila je preko 90 radova, od kojih su neki publikovani u vrhunskim međunarodnim časopisima kao što su *Information Processing & Management – Elsevier* i *Machine Vision and Applications – Springer*. Učestvovala je u dva projekta istraživanja rodne ravnopravnosti: Higher Education Leading to Engineering and scientific careers, 2009–2011) i *GenderTime* (Transferring Implementing Monitoring Equality, 2013–2016). U okviru projekta *GenderTime* bila je odgovorna za sprovođenje Akcionog plana za unapređenje rodne ravnopravnosti u Institutu „Mihajlo Pupin“.

VERONIKA TAŠNER je docentkinja na predmetu Sociologija obrazovanja na Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Ljubljani. Oblasti istraživanja su joj meritokracija, ravnopravnost i neravnopravnost u obrazovanju, rod i obrazovanje, uporedno obrazovanje, nasilje i škola, budućnost obrazovanja i privatnog/javnog obrazovanja. Uređivala je i saradivala na uređivanju nekoliko monografija, uključujući: *Brez spopada: kultur, spolov, generacij (Bez sukoba: kultura, rodova, generacija)*, *Prihodnost šole v družbah dela brez dela (Budućnost školstva u društvima baziranim na radu bez zaposlenja)*, *Zasebno šolstvo v Sloveniji (Privatno školstvo u Sloveniji)*, *Misliti socialne inovacije (Misliti socijalne inovacije)*.

ZORANA ANTONIJEVIĆ je doktorirala na rodnim studijama na Univerzitetu u Novom Sadu, sa užom oblasti urođnjavanja politika podrške porodici u kontekstu evropskih integracija u Srbiji. Radi kao savetnica za rodnu ravnopravnost u Misiji OEBS od 2009. godine. Pre toga radila je kao savetnica za rodnu ravnopravnost različitih međunarodnih organizacija i organizacija civilnog društva, kao i u javnoj upravi. Bila je prva savetnica za rodnu ravnopravnost u pokrajinskoj vladi i osnivačica i prva direktorka Zavoda za ravnopravnost polova vlade Vojvodine. Uredila je nekoliko publikacija u oblasti rodne ravnopravnosti u sektoru bezbednosti, rodno odgovornog budžetiranja i urođnjavanja. Radove je objavljivala u *Sociologiji*, *Temidi* i časopisu *Genero*. Predavala je na Fakultetu političkih nauka u Beogradu kao gostujuća predavačica na kursu Rod i bezbednost. Oblasti njenog istraživanja su institucionalizacija feminističkih teorija i praksi, javne politike u oblasti staranja i bezbednosti, kao i teorijske i praktične posledice urođnjavanja javnih politika u Srbiji i regionu.

ZORICA MRŠEVIĆ radi kao naučni savetnik u Institutu društvenih nauka u Beogradu, gde je angažovana na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“. Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu stekla je BA (1977), MA (1983) i doktorat (1986). Radila je u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja do 1999. godine. Bila je programska menadžerka humanitarne organizacije UK OXFAM u Beogradu do 2001. godine. Kao savetnica za rodnu ravnopravnost Misije OEBS-a u Srbiji radila je od 2001. do 2008. Bila je zamenica republičkog ombudsmana za rodnu ravnopravnost i prava osoba sa invaliditetom od 2008. do 2010. godine. Od 2008. do 2013. predavala je Fenomenologiju nasilja i Studije rodne ravnopravnosti na Fakultetu za evropske pravne i političke studije u Novom Sadu; Teoriju nasilja i ljudska prava žena na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti (2002–2005); Uporednu feminističku jurisprudenciju na Pravnom fakultetu Univerziteta u Ajovi 1996/97. Autorka je 24 knjige i više od 400 naučnih radova iz oblasti teorije nasilja, rodne ravnopravnosti i kriminologije. Više informacija na www.zoricamrsevic.in.rs.

RODNA RAVNOPRAVNOST U VISOKOM OBRAZOVANJU

Koncepti, prakse i izazovi

AKADEMSKA KNJIGA
Novi Sad, Vojvode Mišića 1
Telefon: 021/4724-924
www.akademska knjiga.com
e-mail: office@akademska knjiga.com
<https://www.facebook.com/AkademskaKnjiga/>

Lektor tekstova na srpskom jeziku
Draško Vuksanović

Lektorka tekstova na engleskom jeziku
Milana Vujkov

Kompjuterski slog
Vladimir Vatić, GRAFIT, Petrovaradin

ISBN 978-86-6263-279-1

2019

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice srpske, Novi Sad
305-055.1/.2:378(082)

RODNA ravnopravnost u visokom obrazovanju : koncepti, prakse i izazovi / urednice Dragica Vujadinović, Zorana Antonijević. – Novi Sad : Akademska knjiga, 2019. – XVII, 363 str. ; 24 cm

Tiraž 500. – Biografije autorki i autora radova: str. 353-363. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-6263-279-1

1. Вујадиновић, Драгица, 1954- 2. Антонијевић, Зорана, 1970-
a) Родна равноправност – Високо образовање – Зборници
COBISS.SR-ID 331481607